

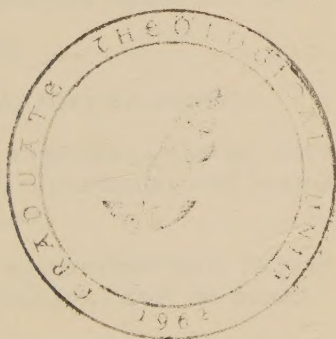
Digitized by the Internet Archive
in 2025

ARCHIEF
VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

Archief

VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

EERSTE JAARGANG
1959

MCMLIX

UITGEVERIJ HET SPECTRUM N.V.
UTRECHT/ANTWERPEN

INHOUD

<i>L. J. Rogier</i> , OVER DE BEOEFENING VAN DE GESCHIEDENIS DER KATHOLIEKE KERK IN NEDERLAND SEDERT OMSTREEKS 1870 . . .	blz.	1
<i>P. Noordeloos</i> , ANTONIANA	„	27
<i>A. F. Manning</i> , DE PERMANENTE COMMISSIE UIT DE RAAD VAN STATE VOOR DE ZAKEN VAN DE R.K. EREDIENST (1827-1830) . . .	„	109
<i>Mng</i> , GEGEVENS VOOR DE VADERLANDSE KERK-GESCHIEDENIS VAN DE NEGENTIENDE EEUW IN BUITENLANDSE ARCHIEVEN .	„	128
<i>W. A. J. Munier SS.CC.</i> , DE CURIALE LOOPBAAN VAN WILLEM VAN ENCKENVOIRT VOOR HET PONTIFICAAT VAN ADRIAAN VI	„	129
<i>H. M. J. Müter</i> , GIJSBERTUS LAP VAN WAVEREN . .	„	169
<i>J. Barten S.J.</i> , CATECHISMUSONDERRICHT EN EERSTE COMMUNIE BIJ DE JEZUÏETEN TE LEIDEN GEDURENDE DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW	„	240
VERANTWOORDING	„	257
<i>Anton van Duinkerken</i> , POST EN ROGIER	„	259
<i>Dr. H. J. Kok</i> , DE PATROCINIA VAN ST. WILLIBRORD IN HET MIDDELEEUWSE BISDOM UTRECHT.	„	269
<i>M. P. van Buytenen</i> , MIDDELEEUWSE FRIESE HUWELIJKSTOESPRAKEN IN BAZEL	„	291
<i>Dr. W. Alberts</i> , EEN MIDDELEEUWS LEVEN VAN SINT BONIFATIUS.	„	361
REGISTER	„	383

OVER DE BEOEFENING VAN DE GESCHIEDENIS DER KATHOLIEKE KERK IN NEDERLAND SEDERT OMSTREEKS 1870

DOOR

PROF. DR. L. J. ROGIER

I

EEN terugblik over wat men met een niet al te gewaagde term de officiële beoefening van de vaderlandse kerkgeschiedenis onder de katholieken van Nederland zou kunnen noemen schijnt ter inleiding van een tijdschrift, dat de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland tot object heeft, niet onverantwoord, al was het slechts om gepaste waardering te betonen voor het in deze sector der wetenschap verrichte pionierswerk. In verschillende van zijn altijd belangrijke cultuurhistorische werken heeft Gerard Brom dit werk kritisch besproken, het meest opzettelijk in het in 1930 verschenen boek *Herleving van de wetenschap in katholiek Nederland*. Hij brengt dit exposé onder in een hoofdstuk met de titel 'School van Thijm'¹ en legt daarmee een verband, dat wel niet gemakkelijk in rechtstreekse zin zou zijn waar te maken en zeker ook niet als afhankelijkheid mag gezien worden, maar met deze reserves enige wezenlijkheid behoudt. Jos. Alberdingk Thijm, die zijn eigen spreekbuizen had in de Volksalmanak en de Dietsche Warande, heeft met uitzondering van een beschrijving van de wapens in de oude Sint-Bavo te Haarlem² nooit iets in de twee diocesane kerkhistorische periodieken geschreven en zij, die het wèl deden, hebben – met uitzondering van de priester J. A. de Rijk, die drie hem typerende opstellen schreef in de eerste jaargang van de Bijdragen³ – zich bij mijn weten nooit bepaald op de meester beroepen, al kunnen zij moeilijk geheel buiten zijn invloed gebleven zijn. Van Her-

1) *T.a.p.*, pp. 68 vv.

2) Bijdr. v. Haarl., II (1874), pp. 49 vv.

3) Aldus wordt in het vervolg het tijdschrift aangeduid, dat oorspronkelijk 'Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem' en sinds zijn 51ste jaargang 'Haarlems(ch)e Bijdragen' heette.

man Schaepman, geestelijke vader van het Archief¹, en van J. J. Graaf, B. J. M. de Bont en J. F. M. Sterck, medewerkers aan de Bijdragen, staat die invloed als een paal boven water. Ongetwijfeld is Thijm de centrale figuur in ons cultureel herlevingsproces, maar dit is te complex om te mogen aannemen, dat alle activiteiten onder zijn hart oorsprong nemen.

De beoefening van de vaderlandse kerkgeschiedenis heeft een eigen genesis en zo zij veel dankt aan externe beïnvloeding, schijnt zij eer aan te knopen bij Willem Moll, die – zelf weer een geestelijke zoon van N. C. Kist, H. J. Royaards, en J. en A. Clarisse – door zijn objectief herontdekken van het vaderlands kerkelijk leven stimulerend moet hebben gewerkt op het plichtsbefef van zijn katholieke landgenoten. Het ‘Archief voor kerkelijke geschiedenis’, door Kist en Royaards in 1829 gesticht om – na allerlei verdopingen te hebben ondergaan – tot vandaag voort te leven als ‘Nederlands archief voor kerkgeschiedenis’, is met al zijn gebreken toch een model voor onze organen geweest en Warmond hield zich met Kists bekrompenheden al grondig bezig, toen het nog nooit van Thijm kon gehoord hebben. Het kan niet toevallig zijn, dat het Archief tot eerste redactievoorzitter juist de man kreeg, die in de jaren 1843–1846 zo wijs en fortuinlijk gepolemiseerd had met Kist: de priester J. H. Wensing, oud-professor van Warmond, reeds vroeg wegens doofheid van de zielzorg ontheven.² Ook F. J. van Vree kwam met zijn vroege belangstelling voor de moderne devoten en voor de geschiedenis van het landseigen jansenisme eer voort uit de kring van Kist, Royaards en Moll – die hij natuurlijk slechts ‘hinderlijk’ volgde – dan uit de school van Thijm.

Het herstel van de kerkelijke hiërarchie in 1853 is de vrucht van een vaderlands-historisch besef, een nationaal gevoel van eigenwaarde, dat een verbiezondering moet heten van die befaamde ‘belangrijkheid van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding’, waarover David Jacob van Lennep in 1826 georeerd had. Zet de ‘godsdienst’ naast ‘gevoel en verbeelding’ en ge ziet het in. Zo moet omstreeks 1853 al in de lucht hebben gezeten, wat omstreeks 1870 gestalte kreeg, bijna gelijktijdig te Utrecht en te Haarlem. Wie was er het eerst bij? Het is met dit initiatief gesteld als met andere nieuwigheden, waarvan twee of meer personen of gemeenschappen de eer voor zich opeisen. De ‘wet van Boyle’ heette

1) Zo wordt verder het ‘Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht’ aangeduid.

2) J. C. van der Loos in *Nw. Ned. Biogr. Wbk.*, X, kol. 1168.

althans vroeger ook 'wet van Mariotte', wat niets anders schijnt te impliceren, dan dat er twee geleerden zowat gelijktijdig mee voor den dag kwamen. Allerlei noviteiten moeten rijpe vruchten van het seizoen geweest zijn en daarom schijnt het wat onredelijk bepaaldelijk één man of één groep de eer van een initiatief te geven, dat op twee plaatsen uitbot. Maar de mens is nu eenmaal daartoe geneigd en zo hebben ook in dit geval Utrecht en Haarlem om de eer gepolemiseerd, zij het dan enigszins langs elkaar heen. Herman Schaepman, de Utrechter, schreef op Pinksteren 1872 aan de man, die hij toen nog als zijn *maestro* eerde, Jos. Alberdingk Thijm: 'Wij beginnen ook een "Archief". 't Is wel prettig: in 't vorig jaar gaf ik aan een uwer geestelijkheid de ideeën voor een dergelijke uitgave op; wij spreken van samenwerking – die onontbeerlijk is – en de heeren beginnen van zelf zonder iets te zeggen. *Dis-moi que la jalousie n'est pas une vertu sacerdotale*'.¹ Protesterend tegen een confidentie, die minstens de indruk wekt, of Schaepman ook het initiatief tot de stichting van de Bijdragen genomen heeft², eiste J. J. Graaf, medeplichtige aan deze stichting, in 1905³, wederom in 1920 en eindelijk nogeens in 1924 incubatie en geboorte der plannen nadrukkelijk voor de Haarlemse clergé op; in 1927 kwam J. de Jong – de latere kardinaal-aartsbisschop – deze zienswijze weer partieel bestrijden.

Een kroniekschrijver, die tevens enigermate de rol van lijkredenaar heeft te spelen, zou tegenover zulke blijken van diocesane wedijver niet met de mond vol tanden behoeven te staan, als hem materiaal ter beschikking stond om de beweringen en suggesties van weerskanten te controleren. Helaas is dit niet het geval. Reeds in 1927 schreef de toenmalige redactievoorzitter van het Archief: 'Van Utrechtsche zijde bestaan (omtrent de 'incubatie' van de Utrechtse en de Haarlemse ondernemingen en hun mogelijke correlatie) geen nadere gegevens'.⁴ Indien de oudste notulen van de redactievergaderingen van het Archief mogelijk toch nog enig licht over de wording hadden kunnen werpen, kan ons dit vandaag niet meer baten, nu de eerste zin van het enig-overgebleven, met het

1) Dit brieffragment werd voor het eerst gepubliceerd door J. F. M. Sterck in *Stemmen onzer eeuw*, I, 16 sept. 1905, vervolgens verkort in J. Persijn: *Dr. Schaepman II*, Utrecht-Amsterdam-Antwerpen 1916, p. 587; zie verder J. J. Graaf in *Bijdragen*, 39 (1920), pp. 21 vv. en 42 (1924), pp. 10 vv., alsmede J. de Jong in *Archief* 51 (1927), p. 580.

2) Ik behoud deze indruk n'en déplaie J. de Jong *l.a.p.*

3) *Stemmen onzer eeuw*, II, 7 okt. 1905.

4) *Archief*, 51 (1927), p. 580, noot 1.

verslag van de vergadering van 21 september 1938 openende notulenboek van het Archief als volgt luidt: 'In de nacht van vrijdag 29 op zaterdag 30 juli 1938 brandde een groot gedeelte van het groot-seminarie Rijsenburg af; daarbij gingen verloren de vroegere notulen van de vergaderingen, welke de redactie heeft gehouden.'

Helaas ontbreken Haarlemse bronnen evenzeer, wat niet dan met wenkbrauwfronsen kan worden geconstateerd, want de oorzaak is hier niet in een eerlijke brand, maar in doodgewone slordigheid gelegen. Van de Bijdragen is tot op dit uur in weerwil van ernstig speuren geen ouder notulenboek herontdekt dan dat, hetwelk met een verslag van 9 oktober 1934 begint. Zo staat voor de toedracht der incubatie, behalve het *quodlibet* van Schaepman, geen andere bron tot onze beschikking dan de driemaal meegedeelde memoires van de in 1839 geboren en pas in 1924 overleden priester J. J. Graaf, die ik mij nog levendig voor de geest kan halen zoals hij omstreeks 1920 zijn dagen te Overveen sleet *cum dignitate*, zij het allerm minst *in otio*. Zijn brein had heugenis aan driekwart-eeuw *histoire intime* van het bisdom Haarlem, aan lessen van Broere en gesprekken met Van Vree en had dit alles met bijna pijnlijke precisieheid geregistreerd. Ik voor mij houd zijn *memoires* voor exact en durf er de volgende reconstructie op bouwen, al voel ik scherp het gemis van overeenkomstige overblijfsels van geheugenis uit de Utrechtse kring. Hoe zou het ons te stade gekomen zijn, als bijvoorbeeld een man als J. H. Wensing zijn herinneringen te boek gesteld had. Dit schijnt echter niet gebeurd te zijn.

Al is het niet direct aangenaam, dat de geschiedenis der vaderlandse kerk van het voorjaar van 1853 af een voorwerp van de levendigste belangstelling der eerst-benoemde bisschoppen geweest is, toch was het gezegend herstel zelf een natuurlijke voedingsbodem voor de kiem der geschiedenisstudie. Het werd immers geboren als de vrucht van het historisch bewustzijn, dat het in 1842 opgerichte tijdschrift De Katholiek uitdroeg in de leus *Vindicamus heriditatem patrum nostrorum*. Toch kon een voor die tijd verklaarbaar diocesaan particularisme dit niet als een opwekking tot samenwerking in nationaal verband interpreteren. Zelfs Herman Schaepman zag de in de toekomst te schrijven 'geschiedenis van het katholieke Nederland' als 'eene kathedraal met vijf beuken, die in de min of meer verschillende vormen toch genoeg eenheid zullen bezitten om uit te lopen op één en hetzelfde roomsche koor'.¹

1) De Wachter, II, 2 (1872), p. 225.

Een tweede zwak van de situatie was, dat aanvankelijk maar bij zeer weinigen het besef aanwezig was niet bij het eind te moeten beginnen, niet met het schrijven van een geschiedverhaal, maar met het opsporen en uitgeven van de geschiedbronnen in de bisdomsarchieven en in alle verder in aanmerking komende binnen- en buitenlandse depots van historisch materiaal. De ontstentenis van dit inzicht valt in de leiders der bisdommen te minder te laken, nu aan de Nederlandse hogescholen pas kort tevoren genoegzame helderheid over het vak was opgegaan. In 1826 had de regering nog een soort prijsvraag uitgeschreven ter verkrijging van een nieuwe 'vaderlandse geschiedenis' en had slechts een vroegrijpe enkeling, de veelzijdige J. R. Thorbecke, deze durven beantwoorden met de uiteenzetting van haar onwetenschappelijke strekking.¹ Pas in de jaren 1840-1850 - tijd van vernieuwing in velerlei opzicht - begon met Groen van Prinsterers uitgave van de *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* voor ons land de praktijk van een geschiedvorsing, die van een latere geschiedschrijving de grondslag bedoelde te zijn.

Geheel had dit inzicht ook tevoren bij geen serieus geschiedschrijver ontbroken, maar het moest diffuus blijven, zolang het vak de liefhebberij van enkelingen bleef. Onder deze enkelingen treffen wij mannen van meer dan gewone begaafdheid aan, te onzent speciaal de Noordbrabander Antonius van Gils (1758-1834), prachtig type van de clericus-polyhistor *de l'ancien regime*, wiens veelzijdigheid van weten en willen-weten mij altijd doet denken aan Guido Gezelle's typering van de hagedoorn: 'bloeiende onuitputbaarheden, nooit tot aan den boôm gepeild'. Van Gils deed reeds in 1819 een *Katholiek Meierijsch Memorieboek* het licht zien, dat wij een overgangsvorm zouden kunnen noemen tussen een incidentele en dus eenzijdige bronnenpublicatie en een bisdomsgeschiedenis in skeletgedaante.

Een kwart-eeuw later publiceerde de priester J. A. Coppens een *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch*, die in hoofdzaak op dit Memorieboek berust. Het werk van Coppens was in 1844 voltooid, maar werd een paar decennia later reeds opzij geschoven door het vijfdelige werk, dat pastoor L. H. C. Schutjes tussen 1870 en 1876 deed verschijnen. Het was opgedragen aan de aartsbisschop-bisschop Zwijsen, op wiens verlangen het 'uit besef

1) *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche Geschiedenis* (R. G. P.), 's-Gravenh. 1904, pp. V vv.

van gehoorzaamheid' geschreven werd. De auteur was pastoor te Orten en stellig een geleerd en belezen man, met een natuurlijk vorserstalent begaafd. Hij moet gedurende vele jaren van zijn leven een goed deel van zijn dagen in het diocesaan archief doorgebracht hebben. Hij kende dit grondig, maar tengevolge van een ernstig, ofschoon in zijn tijd niet zeldzaam wanbegrip inzake het doel der kerkelijke geschiedschrijving, dat hem tot een bijna stelselmatig zwijgen over misstanden en persoonlijke feilen bracht, gebruikte hij het op een wijze, die in een hedendaags auteur onverschoonbaar zou moeten heten.

Het bisdom Breda volgde het Bossche voorbeeld als op de voet. Het bezat in pastoor J. B. Krüger een man van even grote vlijt als die van Schutjes, maar niet van diens talenten. Tussen 1872 en 1878 verscheen de vierdelige *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda*, die ik elders niet anders heb kunnen typeren dan als 'een monument van toewijding en argeloos dilettantisme'.¹ Veel jaren later heeft een ander priester van het bisdom, van huis uit om te zeggen beedeeld met voorkeur en aanleg voor de beoefening van de regionale geschiedenis, pastoor G. C. A. Juten, een in afleveringen uitkomend werk gepubliceerd, dat niet meer bedoelde te zijn dan de bundeling van afzonderlijke parochiegeschiedenissen van het bisdom Breda. Het bleef onvoltooid, wat te betreuren valt op grond van de dege-lijkheid van een methodisch archiefonderzoek, al zijn de resultaten daarvan lang niet altijd gelukkig verwerkt.

Ook het bisdom Roermond begon al vroeg met het schrijven van zijn geschiedenis, ofschoon juist van dit diocees met zijn verregaande verbrokkeling geldt wat van het gewest Limburg, waarmee het in territoriale zin identiek is, geconstateerd werd: als object der geschiedschrijving is het het meest onhandelbare deel van ons land.² Niettemin ondernam kapelaan Jos. Habets – later rijksarchivaris van de provincie geworden – reeds in het begin van de jaren zeventig de voorshands onmogelijke taak. Hij deed het 'op vererend verzoek' van mgr. J. A. Paredis en leverde in 1875 een eerste deel, in 1890 een tweede en in 1892 een derde. Sindsdien zagen nog losse stukken van deel IV van de hand van W. Goossens het licht. Alle drie deze werken: Schutjes, Krüger en Habets, getuigen van een primitieve opvatting, die de laatste spoedig te boven gekomen moet zijn. Reeds in 1863 had hij met de 'Publications de la Société historique et archéologique du Limbourg' de betere weg ingeslagen.

1) *In vrijheid herboren*, 's-Gravenhage 1953, p. 287.

2) L. J. Rogier, *Beschouwing en onderzoek*, Utr.-Antw. 1954, pp. 183 vv.

Ook in het van 1879 dagtekenende tijdschrift *De Maasgouw* begon hij met tal van anderen de publikatie van bronnen en detailstudies, die voor een te ondernemen synthese de serieuze grondslag moeten vormen. Habets moet wel beseft hebben, dat zijn bisdomsgeschiedenis veel te vroeg ter hand genomen was en bovendien, zoals ook die van Krüger en tot op zekere hoogte zelfs die van Schutjes, van een onhistorische conceptie uitging. Moderne creaties werden tot uitgangspunt genomen voor de tekening van een geheel anders geconstrueerd verleden. De auteurs projecteerden – als op de klank af – een bisdom Roermond, Den Bosch en zelfs Breda terug in een verleden, waarin het als zodanig niet bestaan had, en moesten daardoor wel tot gewrongen voorstellingen komen.

Vandaag zouden wij kunnen zeggen, dat 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond vroeg gedemonstreerd hebben, hoe het niet moest. Alleen al daarom mogen wij aan hun voorgaan geen waardering onthouden, nog afgezien van de belangrijkheid van talloze ten minste bereikbaar geworden detailgegevens. Schaepman – en anderen, met name Persijn, op zijn voorgaan – heeft het verschil in de boven en beneden de Moerdijk gevolgde procedure eenvoudig verklaard uit het grondig verschillende verleden. 'Op Utrechtschen en Haarlemschen bodem – aldus schreef hij in 1872¹ – heeft helaas de storm zoo geweldig gewoed, dat de bouwsteen niet alleen bedolven zijn, maar soms verdwenen. Eene geschiedenis òf van het bisdom Haarlem òf van het aartsbisdom Utrecht, die waarlijk op den naam van geschiedenis aanspraak maken mocht, behoorde (daar) van steen tot steen, van stuk tot stuk te worden bijeengegaard. Geduld is de leuze, maar onze vaders hebben meer geduld noodig gehad in en voor hun leven dan wij zullen behoeven tot het verzamelen hunner geschiedenis.'

Dit laatste is een waarheid als een koe, die voor alle geschiedschrijven geldt, maar ook overigens rammelt het betoog geducht. De verstrooiing der stenen was voor de zuidelijke bisdommen niet minder kenmerkend en – wat heel zwaar had behoren te wegen – voor Roermond en Breda, in mindere mate ook voor Den Bosch, moet daarbij bedacht worden, dat hun 'prototype' veel minder reëel is dan dat van de gezamenlijke bisdommen boven de rivieren: eerst het oude bisdom Utrecht en later de Hollandse Zending. Het Bossche bisdom van mgr. Zwijsen is geenszins identiek met dat van

1) *De Wachter*, t.a.p.

Sonnius en zijn opvolgers om over de middeleeuwen helemaal maar te zwijgen. Krasser is het verschil nog bij Roermond, en Breda is niets dan de zeer late combinatie van op politieke grond aan andere bisdommen ontnomen districten. Ik kan het dan ook alleen verklaren uit het gaandeweg geconcretiseerde besef van een begin aan de verkeerde kant, dat 's-Hertogenbosch in 1917 een eigen kerk-historisch tijdschrift stichtte.

II

De toedracht van het ontstaan van Bijdragen en Archief – respectievelijk in 1872 en 1874 met hun eerste aflevering uitgekomen – is dus niet meer nauwkeurig te reconstrueren, maar wij weten ten minste, dat twee mannen er een voorname rol in gespeeld hebben: J. F. Vregt en H. J. A. M. Schaepman. De Amsterdammer Joannes Franciscus Vregt (1822–1892) werd in 1846 priester gewijd en in 1854 tot secretaris van het bisdom benoemd of, zoals het om wille van de paradox geboekstaafd werd, ‘wegens zijne doofheid tot auditeur der bisschoppelijke kanselarij’.¹ De genoemde doofheid belette hem in bondgenootschap met allerlei andere kwalen het gewone werk in de zielzorg, maar niet zijn achtereenvolgende aanstellingen tot kanunnik (1863), vicaris-generaal (1878) en deken van Haarlem (1889). Volgens zijn jongere collega op de bisschoppelijke secretarie en vurige bewonderaar J. J. Graaf is hij het geweest, in wiens brein de historische belangstelling de juiste weg vond naar de stichting van een periodiek, die ‘bouwstenen’ zou verzamelen. Gezien Vregts eigen publikaties, is het nog de vraag, of hij aangaande de verwezenlijking van zijn visie genoegzaam heldere begrippen had, maar dit zou te veel opeens verlangd zijn.

Volgens J. J. Graaf heeft Vregt, ter gelegenheid van ‘de Piusfeesten’ met de toen pas zevenentwintigjarige Herman Schaepman in gesprek komende, deze tot zijn inzicht bekeerd. Schaepman beweert in de reeds geciteerde brief aan Thijm van Pinksteren 1872 vrijwel het omgekeerde, maar schijnt Graafs voorstelling van zaken weer te bevestigen, als hij bij het verschijnen van de eerste aflevering van de Bijdragen meedeelt ², dat ‘het bisdom Haarlem het eerst met het plan opgetreden was’. Onder de bedoelde Piusfeesten is de ‘Parkmeeting’ ter viering van het vijfentwintigjarig pausschap van

1) J. J. Graaf in *De Katholiek*, dl. 102 (1892), pp. 345 vv.

2) *De Wachter*, t.a.p.

Pius IX te verstaan, waarop Herman Schaepman een van zijn eerste oratorische triomfen beleefde.

Graafs voorstelling van Vregts 'ideeëngroei' is als volgt weer te geven.¹ De eerste bisschop van Haarlem, mgr. F. J. van Vree, onderscheidde zich onder de in 1853 benoemde ordinarii door een wetenschappelijke belangstelling van veelzijdige aard. Hij was de auctor intellectualis van De Katholiek en was de ziel van een Haagse vriendenkring, die de 'culturele emancipatie' van de Nederlandse katholieken nastreefde. In dit midden, waartoe ook Broere en Borret behoorden en waarvan de Luikse bisschop Van Bommel ten minste een bezieler uit de verte was, waren het, naast Van Vree zelf, vooral de leken A. J. L. M. Lux en A. A. J. Meylink, die zich voor de vaderlandse kerkgeschiedenis interesseerden. Toen Van Vree bisschop geworden was, bracht vooral Lux hem nog dikwijls een bezoek, daarbij elke gelegenheid aangrijpend om op zijn lievelings-aambeeld te hameren: 'het uitgeven van oorkonden en bewerkte stukken, voorloopig in bestaande tijdschriften als De Katholiek', zolang er geen biezondere periodiek voor dit doel gesticht kon worden.

Mgr. van Vree stierf al in 1861, maar volgens J. J. Graaf, die in 1862 tot adjunct van Vregt aangesteld was, deed de uit het Bossche diocees afkomstige opvolger, mgr. G. P. Wilmer, maar weinig voor zijn voorganger onder in wetenschappelijke belangstelling. 'Mgr. Wilmer,' aldus Graaf, 'mocht gaarne spreken van de door Coppens en Schutjes opgestelde beschrijvingen van het bisdom van 's-Hertogenbosch; en dan betreurde hij, dat een zoodanig werk nog niet voor Haarlem bestond. Meermalen kwamen gesprekken daarover aan de orde, wanneer er bezoek was van oud-minister J. B. van Son, zijnen vriend, van president Cuyten van het groot-seminarie te Haren of van onzen Warmondschen president van Kints en de professoren, met name Smit en Prenger, alsook van professor de Rijk uit het klein-seminarie. Desgelijks moeten hier genoemd worden onze geschiedschrijver dr. Nuyens, de heer A. J. Lux, referendaris van het ministerie van credienst, de oude professor Wensing van Utrecht en president van de Burgt van het groot-seminarie te Rijsenburg of van onze eigen geestelijken deken Borret en pastoor van der Horst van Wormerveer.' Het moet in dat Haarlem van mgr. Wilmer wel een va-et-vient van lichten geweest zijn.

In de gevoerde gesprekken, zo zet Graaf verder uiteen, kwam men

1) Hier wordt in hoofdzaak de uiteenzetting in Bijdragen, 42 (1924), pp. 10 vv. gevolgd.

geleidelijk 'tot het besef, dat eene afgewerkte geschiedenis zooals die van den Bosch voor ons bisdom, gelijk ook voor dat van Utrecht, op dat oogenblik niet te beproeven zou zijn, wijl de bronnen, hoe-wel talrijk genoeg, te veel verspreid en vooral nog op te sporen waren, zoodat de uitvoering van zoodanig plan te moeilijk, ja zelfs ongewenscht zou wezen'. Zo kreeg gaandeweg het plan gestalte van een tijdschrift, dat 'bijdragen zou verzamelen en tevens plaats zou geven aan afgewerkte stukken'. Dat Graaf met het op zichzelf nogal vage woord 'bijdragen' werkelijk bronnenpublicaties bedoelt, blijkt uit zijn aansluitend verhaal over 'eene gelukkige omstandigheid', die 'intusschen tot de uitvoering van het plan kwam aandrijven'. In april 1867 zond pastoor H. van Lottom de bisschop een bij hem achtergebleven deel van de *Acta* van het befaamde oud-kapittel van Haarlem toe, aldus in de lijn blijvend van het vrijwillig ontbindingsbesluit, door dit college in 1853 genomen, en de daarop gevolgde afstand van al zijn bezittingen aan het bisdom. Op 22 of 23 september 1853 had mgr. Van Vree te Warmond, waar hij toen blijkbaar nog vertoefde, de archivalia van het kapittel in ontvangst genomen en in het seminarie doen opbergen.

De aanvullende gift van 1867 gaf mgr. Wilmer aanleiding heel de schenking naar zijn paleis te doen overbrengen om daar de grondslag te vormen van een zogenaamd oud-archief. Blijkbaar hadden de heren Vregt en Graaf daarbij een krachtig woord meegesproken. De secretarissen begonnen onverwijld met het ordenen en inventariseren. Dit leidde reeds in 1870 tot de eerste bronnenpublicaties, door Graaf geplaatst in de delen 58-63 (1870-1872) van De Katholiek. De voornaamste daarvan is die van het *Necrologium* van Jan Bugge. Hiermee werd dus de wenk van Lux stipt gevolgd. Het plan van de stichting van een speciaal voor zulke publicaties bestemd tijdschrift was een natuurlijk vervolg op deze eerste stap. Voor dit plan toonde mgr. Wilmer een belangstelling, die gestadig verlevendigd werd in gesprekken met de twee secretarissen, met professor Smit, met pastoor Van der Horst en met pater A. van Lommel S.J., die jarenlang zowel het Archief, in welks redactie hij zitting kreeg, als de Bijdragen bleef bedelen met de publikatie van stukken, die hij ontdekte in de vele Nederlandse en Belgische archieven, waar hij een goed deel van zijn leven gesleten heeft. Van deze evolutie moet J. F. Vregt de ziel geweest zijn.

Het was onder deze bedrijven, dat op of omstreeks 21 juni 1871 te Amsterdam het bewuste gesprek tussen de bijna vijftigjarige Vregt en de zevenentwintigjarige Schaepman plaatshad. Hierin

zette de Haarlemse kanunnik aan de sinds oktober 1870 met het Rijsenburgse professoraat in de kerkgeschiedenis belaste Utrechter¹ de vergevorderde Haarlemse plannen uiteen. Zij vonden diens gereede bijval en gaven hem het spontane voorstel van een Utrechts-Haarlemse samenwerking in. Eén uitgaaf met één redactie: ziedaar Schaepmans idee. Bij Vregt vond het blijkbaar geen zweem van instemming. Trots op het Haarlemse oud-archief, dat in het kapittelfonds een pièce de résistance had, moet de kanunnik-secretaris om zo te zeggen alle kapers van de diocesane kust hebben willen weren, wel beseffend, dat een algemeen tijdschrift zich niet zo onverdeeld voor de publikatie van dit specifiek Haarlemse materiaal zou kunnen openstellen als hij met een eigen orgaan in de hand zou hebben.

Zo werd dus niet de weg ingeslagen, die een heldere voorstelling van het verleden als de enig natuurlijke had behoren aan te wijzen. De eenheid van nagenoeg heel het gebied van de bisdommen Utrecht en Haarlem in de middeleeuwse hiërarchie en vervolgens weer in de Hollandse Zending, die ten minste tot aan de schorsing van Petrus Codde in 1702 een bestuurlijk raam geweest was en ook daarna nog anderhalve eeuw lang realiteit genoeg had behouden, had ook toen behoren te beletten, dat twee in 1853 geschapen diocesen als uitgangspunten genomen werden voor het bestuderen van een verleden, dat er niet mee strookte. Het moest iets van begripsverwarring hebben, dat men in het nieuwe bisdom Haarlem de voortzetting zag van dat van Nicolaas van Nieuwland en Govert van Mierlo. Heel Zuid-Holland met zijn belangrijke steden en ook Zeeland waren buiten het laatste gebleven. Het moest op een verwringing van de historische toedracht neerkomen, dat men de lokale geschiedenis van deze districten losmaakte van een centrum, waarop het zich eeuwenlang gericht had. Welk een onhistorische, tegennatuurlijke suggestie van dit diocesane particularisme van Vregt c.s. op de volgende generatie bleef uitgaan, wordt argeloos gedemonstreerd door een als oriënterend overzicht aangediend artikel, waarmee J. C. van der Loos de veertigste jaargang van de Bijdragen inleidde en dat het opschrift droeg 'Van Sasbout tot Callier'.² Ik herinner mij levendig, hoe verstoord de auteur reageerde op een kritische opmerking, die hem de onnatuurlijkheid onder het oog bracht van de voorstelling, alsof in mgr. A. J. Callier een 'op-

1) Jos. van Wely O.P., *Schaepman*, Bussum 1952, p. 100.

2) *Bijdragen*, 40 (1921), pp. 1 vv.

volger' van Sasbout Vosmeer te zien zou zijn, terwijl toch niemand dan de aartsbisschop van Utrecht zulk een pretentie zou kunnen hebben.

Voor mij lijdt het geen twijfel, of Schaepman – scherper van inzicht, sneller van reageren en onafhankelijker van oordelen dan de meesten – nam het standpunt in, dat met de historische toedracht harmonieerde. Nu toch Vregts plan ten uitvoer gekomen is, ontstond er een onnatuurlijke scheiding, die het Haarlemse orgaan meer geschaad heeft dan het Utrechtse. Dit moest immers het natuurlijk terrein worden voor het publiceren van alle bronnen betreffende de middeleeuwen en de Hollandse Zending. Voor Haarlem bleven alleen de kapittelarchivalia en de in hoofdzaak vrij schamele archieven van de Hollandse aartspriesters van de achttiende en de negentiende eeuw over. Daardoor ontstond al spoedig het wetenschappelijk niveauverschil, in 1894 reeds door Robert Fruin in hofelijke vaagheid enigszins aangeduid¹, maar straks voor ieder, die ogen had om te zien, onmiskenbaar en ten slotte in 1953 onverbloemd door een redacteur van de Bijdragen onder woorden gebracht: 'Aan het primaire doel: publicatie van bronnen, heeft het Archief meer beantwoord dan de Bijdragen, die zich op den duur vooral hebben toegelegd op het publiceren van parochie-monografieën'.² Ongezegd bleef daarbij wat in het gegeven verband minder ter zake deed dan bij dit opmaken van de eindrekening: dat het Haarlemse orgaan ook goeddeels gefaald heeft bij het uitvoeren van die taak, welke het zich als door de natuur toegewezen zag: de publikatie van die Haarlemse kapittelarchivalia. Vregt sloeg die publikatie eenvoudig over en begon met op het onuitgegeven materiaal studies te bouwen, die overigens, naar taalvorm en bouw beoordeeld, hoge lof verdienen. Graaf, die in *De Katholiek* reeds een degelijk begin gemaakt had, gaf blijk van het betere inzicht, maar was in de toepassing niet gelukkig: zijn publikatie van de Haarlemse kapittelakten³ en later van de *memoires der 'Maechden van den Hoeck'*⁴ heeft de documenten zozeer uiteengerukt, dat de reconstructie van het geheel vrijwel ondoenlijk is. Al dit werk moet worden overgedaan om bruikbaar te worden. Hoe jammer is het, dat een geleerde, die kennelijk over de talenten beschikt heeft om

1) *Verspreide geschriften* III, p. 250.

2) *In vrijheid herboren*, p. 288.

3) *Bijdragen*, 1-38.

4) *Bijdragen*, 17-36; vgl. de opmerking in *Historisch Tijdschrift*, 18 (1939), p. 259, noot 15.

gave teksten te leveren en die in de formulering van zijn toelichtingen ook geleid werd door litterair stijlgevoel, juist de deskundige leiding gemist heeft, die aan hem zo bij uitstek besteed zou geweest zijn.

Ook onze kritiek moet echter voor anachronistische toepassing bewaard blijven. Theoretisch mocht Schaepman gelijk hebben, maar de feiten wijzen uit, dat katholiek Nederland eerst in de loop van de twintigste eeuw aan het diocesane particularisme zou gaan ontgroeien. Hoe kort is het nog geleden, dat elk bisdom zijn eigen catechismus had, dat elke bisschop jaarlijks zijn eigen vastenbrief uitvaardigde en dat de 'verplichtingen van mishoren' naar de bisdommen varieerden? Een interdiocesaan samengaan, dat tegenwoordig bijna normaal gaat worden – er zijn nòg weerstanden – was in 1871 nauwelijks denkbaar. Tijdschriften nu, waarvan het bestaan bij de gegeven ontstentenis van een lekenpubliek afhankelijk was van de geldelijke steun van de clerus, moesten om zich deze steun duurzaam te verzekeren wel een uitgesproken diocesaan karakter dragen. Zo gezien, behoort Schaepmans denkbeeld bij de schone hersenschimmen te worden ondergebracht.

De verwerping van zijn suggestie heeft de jonge, doch reeds min of meer beroemde man blijkbaar gestoken en in de gegeven omstandigheden kon dit de diocesane naijver – die 'vertu sacerdotale' – slechts aanwakkeren. Hij voelde vermoedelijk te moeten zorgen, dat het bisdom Haarlem, hetwelk in het algemeen zekere superioriteitswaan werd aangewreven, het aartsbisdom in dezen niet vóór zou zijn. Onverwijld schijnt hij pogingen in het werk gesteld te hebben om mgr. A. I. Schaepman – 'cousin' van zijn vader – voor het plan van een Archief te winnen. Volgens Persijn¹ 'overwoog' deze aartsbisschop 'steeds graag en lang', wat 'de doctor lamheid heette'. In elk geval won Haarlem de race, zij het maar met een koplengte: 12 maart 1872 deed mgr. Wilmer een oproep tot de geestelijkheid uitgaan, waarin hij de oprichting van de Bijdragen meedeelde, en op Pinksteren van hetzelfde jaar richtte de aartsbisschop zich tot zijn clerus meteen circulaire, waarin de verschijning van het Archief werd aangekondigd. In september 1872 kwam vervolgens de eerste aflevering van het Haarlemse tijdschrift uit, maar het Utrechtse kwam kennelijk moeilijker op gang: eerst in juli 1874 gaf de uitgever J. R. van Rossum te Utrecht de prospectus in het licht, waarop in het najaar van hetzelfde jaar de eerste aflevering

1) J. Persijn, *t.a.p.*

van het Archief volgde. Zo gingen de twee organen een eigen weg, al zijn 'personele unies' nooit uitgesloten geweest. Pater A. van Lommel S. J. en pastoor J. H. Hofman, beiden in 1872 in de redactie van het Archief benoemd, werkten jaar in jaar uit geregeld mee aan de Bijdragen. Zelfs J. F. Vrege schonk aan het Utrechtse tijdschrift zijn occasionele medewerking: in de tiende jaargang van het Archief publiceerde hij onder uitvoerige toelichting uit de nalatenschap van bisschop Van Vree een aantal ascetische traktaten uit de kring der moderne devoten, dit natuurlijk volgens een procédé, dat in de ogen van hedendaagse mediaevisten niet door de beugel kan en eigenlijk omstreeks 1880 al niet meer acceptabel was.

In latere jaren is nog enkele malen een fusie der twee tijdschriften overwogen. Bij het ontbreken van oudere notulen vallen in dezen – behalve de met succes bekroonde onderhandelingen van recente datum – slechts de besprekingen van juli 1914 te noemen, zowel door J. J. Graaf vermeld als door J. de Jong.¹ De heren J. J. Graaf en A. H. L. Hensen moeten toen namens de Bijdragen een smelting der twee tijdschriften voorgeslagen hebben. Ofschoon de redactie van het Archief zich er vóór verklaarde, hebben de twee er bij betrokken bisschoppen de tenuitvoerlegging van het plan verijdeld: volgens Graaf eiste mgr. Van de Wetering, dat daartoe ook in Haarlem eerst het verplichte abonnement aan de kerkbesturen zou worden opgelegd, dat in het aartsbisdom sinds de oprichting bestond en een soliede financiële basis voor het orgaan vormde. Mgr. Callier moet zulk een verplichting niet hebben willen opleggen. Uit mondelinge mededeling van wijlen pastoor J. C. van der Loos weet ik verder, dat in het begin van de jaren dertig opnieuw over de mogelijkheid is gesproken. Ditmaal zou het initiatief van Utrecht uitgegaan zijn; zelfs moet professor J. de Jong daartoe in persoon naar Uitgeest gekomen zijn, waar Van der Loos toen woonde. Ik heb de indruk, dat laatstgenoemde, die sinds de dood van mgr. J. J. Graaf (1924) in de redactie van de Bijdragen sterk domineerde en de nummers voor een belangrijk deel met zijn artikelen vulde, het voorstel niet serieus heeft willen doorgeven.

In 1948 heb ik, sinds het overlijden van pastoor J. C. van der Loos in 1947 lid van de redactie van de Bijdragen, het denkbeeld van een fusie vertrouwelijk geëntameerd in een gesprek met mijn ambtgenoot Post, hoofdredacteur van het Archief. Behalve mijn onveranderde opinie aangaande de ongerijmdheid van de geschiedenis, dreven mij daartoe de onmiskenbare symptomen van

1) Bijdragen, 42 (1924), p. 21; Archief, 51 (1927), p. 580, noot 1.

zekere uitputting van de Bijdragen: een gestadig teruglopen van het aantal abonnés – in 1948 nog maar 170 – en gebrek aan genoegzaam bevoegde medewerkers onder de diocesane clergé. Enerzijds hadden de sinds 1870 aanmerkelijk in omvang toegenomen beslommeringen van de zielzorg en wat daartoe gerekend wordt de dienstdoende priesters van deze soort werk vervreemd en anderzijds waren de eisen, die aan historische studies gesteld worden, in wetenschappelijke zin zo hoog geworden, dat amateurs zich de verlangde bevoegdheid niet gemakkelijk meer eigen konden maken. Mijn collega Post beaamde enige van mijn motieven, met name dat van de uitputtingsverschijnselen, maar zag bezwaar in het prijsgeven van het door de Utrechtse clergé nog altijd gewaardeerde diocesane karakter. Een door elk van ons in de eigen redactiekring uitgebracht verslag van het gevoerde gesprek leidde tot een bespreking, die in het voorjaar van 1949 op het bisschoppelijk archief te Haarlem gehouden werd door de archivaris mgr. J. J. Henneman, redactievoorzitter van de Bijdragen en daarin tegenstander van een fusie, en prof. J. A. M. Prein, redactiesecretaris van het Archief. Zij leidde tot een negatieve conclusie.

De toestand bleef onveranderd, totdat begin 1956 de herziening van de bestaande kerkelijke indeling en met name de oprichting van de bisdommen Groningen en Rotterdam aan de bestaande periodieken de basis ontnamen. Opnieuw brachten de genoemde hoogleraren van Nijmegen de wenselijkheid van een fusie ter sprake, waarbij gedacht werd aan de mogelijkheid van één kerkhistorisch orgaan voor heel de kerkprovincie. Op maandag 16 april 1956 had daarop ten huize van mgr. Post te Nijmegen en onder diens presidium een bespreking plaats tussen enige mandatarissen der onderscheiden redacties: voor het Archief de heren Post en Prein, voor de Bijdragen de heren Verhoofstad en Rogier en voor de 'Bossche Bijdragen' pastoor Hens. In deze bespreking bleek echter reeds, dat de redactie van het laatstgenoemde orgaan in meerderheid het zelfstandig voortbestaan verlangde. Besloten werd niettemin te streven naar de stichting van een kerkhistorische periodiek voor heel Nederland en het Episcopaat een voorstel van deze strekking te doen.

Dit streven vond een (niet volkomen) bekroning in het besluit, waarvan de Aartsbisschop bij schrijven van 18 mei 1957 aan prof. J. A. M. Prein kennis gaf: het Episcopaat stemde in met de stichting van een interdiocesaan tijdschrift, uit te geven door en ten behoeve van het aartsbisdom Utrecht en de bisdommen Haarlem, Rotterdam, Groningen en Breda. De bisdommen 's-Hertogenbosch en

Roermond zouden geen deel hebben aan de onderneming. Op voorstel van de commissie, die het voorstel aanhangig gemaakt had, werd de redactie samengesteld uit vertegenwoordigers van de betrokken bisdommen en van de Katholieke Universiteit. De naar dit beginsel samengestelde redactie kwam te bestaan uit de heren L. Aerden, J. Bergen, M. P. van Buijtenen, J. G. Louter, P. Noorde-loos, R. R. Post, J. A. M. Prein, L. J. Rogier en N. de Rooy. De 15e november 1957 vergaderde deze redactie voor het eerst ten huize van mgr. Post; helaas ontbrak de man, die het voorbereidende werk goeddeels verricht had: prof. J. A. M. Prein, die 15 oktober 1957 plotseling overleden was. Ingevolge besluiten van deze vergadering benoemde het Episcopaat alsnog de heren G. A. M. Abbink, P. M. Verhoofstad, J. Barten S.J. en P. Polman O.F.M. tot leden der redactie. Op daartoe gedaan verzoek schonk het Nuyensfonds een bedrag van f 500,— ter bestrijding van de oprichtingskosten.

III

Wat de bisschoppen van omstreeks 1870 en hun raadgevers uit de seculiere clergé voor ogen stond bij het nemen van hun initiatieven, was zeker niet de *voraussetzungslose Wissenschaft*, idool van het tijdvak. Als echte ultramontanen uit de *Quanta cura*-periode zagen zij de geschiedenis en speciaal de kerkhistorie als een arsenaal, waaraan de geloofsverdediging wapens moest ontlene. Deze zienswijze voerde licht tot een eclectische hantering van het materiaal, die wij slechts misleidend kunnen noemen, maar die auteurs als Schutjes natuurlijk moet hebben toegeschenen. Krasser dan de aartsbisschop Schaepman het deed in zijn pinksterboodschap van 1872, kan men het beginsel van een geschiedschrijving in dienst van de geloofsverdediging moeilijk formuleren. 'Tegenover de aanvallen, in onze dagen tegen de waardigheid en de rechten onzer Heilige Moeder de Kerk gericht, is de geschiedenis dier Kerk een der meest voortreffelijke wapenen,' zo vangt deze circulaire aan de geestelijkheid van het aartsbisdom aan, om te vervolgen: 'Ook in de lotgevallen der bijzondere kerken, der enkele kerkprovinciën schittert de goddelijke kracht der Kerk en ons geloof wordt bevestigd, onze hoop verlevendigd, onze liefde aangevuurd door het lijden en strijden, de zegepralen en de glorie der Heilige Moederkerk binnen de grenzen van ons vaderland.' ¹ Men bedenke, dat het nog lang zou duren,

1) *Collectio epistolarum... quae pro regimine archidioecesi Ultraiectensis publicata fuerunt*, Ultr. 1896, pp. 56-61; hier geciteerd naar Archief, 51 (1927), p. 578.

voordat kardinaal Mercier – niet zonder hier en daar ergernis te geven – kon verklaren: 'Il ne faut pas aborder les problèmes de l'histoire avec le dessein préconçu d'y chercher une confirmation de nos croyances religieuses.'¹

Voor het overige valt niet in te zien, waarom liefde tot de Heilige Kerk niet de drijfveer zou mogen zijn om haar verleden te bestuderen. De waan van het kille historisme, dat geen liefde en geen haat meende te mogen koesteren, is ook al weer uitgezeikt. Wij komen ook vandaag tot de kerkgeschiedenis, door liefde gedreven, maar het is een liefde, die de waarheid tot wet heeft. Alwie – zoals het wanbegrip ook nu nog wel doet – *caritas* en *veritas* tot antipoden maakt en het zo voorstelt, alsof een geschiedschrijver ooit tussen die twee had te kiezen, dwaalt. Hoe weinig helder dit de Haarlemse pioniers – althans sommigen van hen – voor ogen stond, leren ons weer die boeiende memoires van de hoogbejaarde J. J. Graaf, kroongetuige omtrent het eerste uur. Bij het gereedmaken van de eerste aflevering van de Bijdragen is, blijkens deze herinneringen², achter de schermen een schermutseling gevoerd, die een tekstbehandeling tot resultaat gehad heeft, waarin wij vandaag slechts vervalsing kunnen zien. Dit nummer opent namelijk met de door J. J. Graaf verzorgde en als volledig aangediende tekst van de *Tabula chronologica episcopatus et ecclesiae cathedralis Harlemensis*, op last van het kapittel opgemaakt door de kanunniken Bugge en Ban. Het door Graaf ingediende manuscript gaf de tekst volledig en letterlijk weer. Dit stuitte echter op verzet bij prof. J. W. L. Smit of liever, naar het schijnt, bij diens superior, de Warmondse president P. M. Snickers, later achtereenvolgens bisschop en aartsbisschop. Op de door Snickers mede namens Smit geformuleerde eis werden uit de tekst zonder enige waarschuwing een zestiental plaatsen geschrapt, dus letterlijk verdonkeremaand, omdat zij 'ergernis konden geven'. Ruim vijftig jaar later heeft de meer dan tachtigjarige uitgever, wie deze *pia fraus* tot zelfverwijt was blijven strekken, de weggezuiverde passages eindelijk gepubliceerd, aldus het nogal cynisch effect tweewegbrengend van de openbaarmaking van een reeks onverkwikkelijkheden.³

1) Geciteerd naar L. de Raeymaecker in *Liberté et vérité, contribution de l'université cath. de Louvain à l'étude du thème proposé à l'occasion du bicentenaire de Columbia University*, Louvain 1954, p. 25.

2) Bijdragen, 42 (1924), pp. 1 vv. (zowel op de omslag als op het titelblad staat ten onrechte het jaartal 1926 afgedrukt).

3) Bijdragen, 42 (1924), pp. 26 vv.

Helaas heeft niet iedereen een zo nauw geweten als de eerbiedwaardige geleerde, die als jongeman gezwicht was voor het overwicht van in een wetenschappelijk misverstand gevangen meederen, en ook krijgt niet iedereen er de levenstijd voor toegemeten. Het is mij helaas gebleken, dat het procédé, waaraan de jonge priester Graaf zich te onzaliger ure voor één keer gewonnen gaf, ook in latere bronnenpublicaties in de Bijdragen soms toegepast is. Het niet het enige blijk van het argeloos dilettantisme, dat het tijdschrift, evenals trouwens het Archief, lang eigen gebleven is. Levendig herinner ik mij – en de lezing van de notulen bracht een verrassende bevestiging ervan – met welk een hardnekkigheid een deel van de redactie van de Bijdragen zich een kwart-eeuw geleden verzette tegen het opnemen van een betoog, waarin werd aangetoond, dat de vernoeming in 1890 van de nieuw-gestichte parochie te Hillegersberg naar Sint-Hildegardis van Bingen op een historische dwaling berust. Volgens de hier bedoelde redactieleden gaf het geen pas de motieven, waarop een bisschoppelijk besluit berust had, aan wetenschappelijke kritiek te onderwerpen. Mgr. Graaf was helaas dood en het is alleen aan de onverzettelijkheid van pastoor W. Nolet te danken, dat het stuk opgenomen werd.¹

Hoe ernstig bijna alle oudere tekstuitgaven in de twee tijdschriften, maar het meest in de Bijdragen, in technisch en filologisch opzicht te kort schieten, kan wie het niet reeds zelf ondervonden heeft, te weten komen uit W. de Vreese's 'Tekstcritiek' en 'Bouwstoffen' in deel X van het Middelnederlandsch Woordenboek, maar hij vindt ze daar dan te midden van een talrijk gezelschap van falenden en dwalenden. Gedeelde schuld is misschien halve schuld. Het moet ook onbillijk heten zulk falen te verwijten aan autodidacten zonder scholing in de linguïstiek, de paleografie en andere 'hulpwetenschappen', nu ten eerste de vaklieden te onzent voorlopig zeer schaars waren en vervolgens de amateurs nu eenmaal altijd en overal de weg banen voor de professionals. Overeenkomstige opmerkingen vallen te maken over de niet zelden gebrekkige compositie der gepubliceerde opstellen en over een stijl, waarvan het zwenken van pathos naar ver-gaande huiselijkheid even hinderlijk aandoet als de doorgaans polemische en tegelijk overstichtelijke toon. Pastoor J. H. Hofman, die 33 jaargangen van het Archief hielp vullen met zijn vaak zeer breedsprakige stukken en ook aan de Bijdragen vlijtig meewerkte, rector P. M. Bots en niet te ver-

1) Bijdragen, 54 (1936), 161 vv.

geten de romantische pastoor J. J. van der Horst – de man, door Bakhuizen verslagen en toen nog eens ‘overeind gezet om te kijken, of hij goed dood was’ – zal niemand bezitters van de goede historiestijl noemen, evenmin als de zeer vruchtbare pastoor J. C. van der Loos. Deze was in de ‘aartspriesterlijke’ periode van omstreeks 1730 tot 1853, vooral wat ‘Holland’ aangaat, thuis als geen ander mens op aarde, maar beschikte over geen daaraan evenredige middelen van verwoording en samenstelling. Doch hoeveel van deze kritiek geldt ook van andere oudere periodieken, zelfs van die, welke goeddeels door vaklieden werden volgeschreven? Verreweg de meeste medewerkers aan beide periodieken, de redactieleden vooral niet uitgezonderd, behoorden tot de wijde wereld van de ‘liefhebbers’: zij waren meest priesters uit de zielzorg of docenten aan een seminarie en hadden vrijwel nooit enige academische opleiding genoten. Wie dit bedenkt, zal te nadrukkelijker hulde brengen aan zo degelijke parochiegeschiedenissen als die van W. F. N. van Rootselaar, A. E. Rientjes en G. A. Meyer O.P. in het Archief; van J. P. Görtz, B. H. Klönne en A. Driessen in de Bijdragen; van L. P. A. Gompertz en M. P. R. Droog in beide tijdschriften. Met Gisbert Brom trad in 1895 de eerste in de redactie van het Archief, die zich door het volgen van colleges aan de Groningse universiteit en vervolgens door stages aan archieven tot vakman gevormd had; enkele jongeren als de priester M. J. Gasman, die aan de jaargangen 35–40 geregeld meewerkte, volgden op bescheiden afstand zijn goed voorbeeld. Het is daarentegen opvallend, dat lange tijd enige vooraanstaande geestelijken zitting gehad hebben in de redactie, die tot de beoefening der geschiedenis geen rechtstreekse relaties hadden, zoals de seminariepresidenten A. C. M. Schaepman en J. A. S. van Schaik alsmede de wijsgeer J. H. E. J. Hoogveld. In 1915 kwam met J. de Jong, Romeins doctor in theologie en filosofie, een figuur in de Utrechtse redactie, die er – Gisbert Brom uitgezonderd – tot dusver te zeer ontbroken had: de historicus, wiens blik veel verder reikte dan de anekdotische behandeling van de lokale geschiedenis; hij bleef echter in zoverre beneden zijn voorganger Brom, als hij weinig waardering voor ‘dat al maar publiceren van bronnen’ kon opbrengen, welke hebbelijkheid hij overigens gemeen had met Huizinga. Met R. R. Post, leerling en promotus van Oppermann, deed in 1924 eindelijk de moderne mediaevistiek haar intrede in het Archief.¹

1) Zie in Bijlage I de volledige lijst van redacteuren van het Archief.

De Bijdragen hebben tot 1895 geen eigenlijke redactie gehad. Het tijdschrift werd zo goed als absoluut beheerd door de secretarissen van het bisdom, eerst J. F. Vregt en J. J. Graaf, en na Vregts overlijden in 1892 J. J. Graaf en M. P. J. Möllmann. De laatste schijnt geen andere bemoeienis met het tijdschrift te hebben gehad dan dat hij de geldmiddelen ervan beheerde. De heren Graaf en Möllmann assumeerden in 1895 de Warmondse hoogleraren dr. A. H. L. Hensen en J. Th. Beysens, de Haarlemse rijksarchivaris C. J. Gonnet en de Hageveldse leraar J. J. de Graaf. De 29e april 1895 kwam deze zeskoppige redactie voor het eerst bijeen in de pastorie van Ouderkerk aan de Amstel, waar J. J. Graaf als deken gevestigd was.¹

Ook in de Bijdragen heeft het vakmanschap niet opvallend overheerst, al traden reeds tot de eerst-benoemde redactie twee heren toe, die tot de mannen van het vak behoorden: Hensen en Gonnet. De eerste heeft in de jaargangen 21 tot 49 een grote twintig artikelen geplaatst van uiteenlopende omvang en belangrijkheid, maar steeds of publicatie van bronnen of studies 'uit de eerste hand'. Onder de laatste nemen de artikelen over Nicolaas van Nieuwland en Govert van Mierlo de voornaamste plaats in.² Gonnet, die vrijwel van het begin af tot zijn dood in 1925 toe meewerkte, placht de Bijdragen met zijn archiefvondsten te bedelen, vaak niet meer dan 'sprokkels' of 'snippers'; daarnaast publiceerde hij enkele artikelen over middeleeuwse parochies en biografische schetsen, alles werk, dat zijn beroep en meer nog zijn persoon typeerde. Ambtgenoten van hem deelden de beide katholieke kerkhistorische tijdschriften geregeld met overeenkomstige vondsten: J. Belonje, C. W. Bruinvis, W. J. J. C. Bijleveld, J. L. van Dalen, N. J. M. Dresch, B. M. de Jonge van Ellemeet, J. de Hullu, S. Muller Fzn., F. A. L. van Rappard, M. Schoengen en J. S. van Veen. Op gelijke wijze werkte Robert Fruin aan de Bijdragen mee en P. J. Blok aan het Archief. Verdienstelijke contribuanten in dit genre waren – behalve de reeds genoemde A. van Lommel – een aantal jezuïeten: H. J. Allard, J. Kleijntjens en bovenal de zeer bekwame F. van Hoeck. Gonnet, een levenslang ongehuwd gebleven, bijna kloosterlijk vroom man, vormde het lekenelement in de redactie van de Bijdragen. Terwijl dit in het Archief tot deszelfs jongste snik is blijven ontbreken,

1) Bijlage II geeft de lijst van redacteuren van de Bijdragen.

2) In boekvorm uitgegeven: A. H. L. Hensen, *De twee eerste bisschoppen van Haarlem*, Hilversum 1927.

heeft het Haarlemse orgaan aan de leken een gaandeweg groter wordend aandeel in de leiding toegekend. Bij Gonnets overlijden in 1925 nam dr. J. F. M. Sterck zijn plaats in. Diens medewerking, tot dusver beperkt gebleven tot de openbaarmaking van enige Amsterdamse archivalia, kwam het tijdschrift nu enige jaren zeer te stade: van belang was vooral zijn stuk over het boekje *Amstelredams eer ende opcomen*.¹ Sterck overleed in 1941 vlak voordat de uitgave, zogenaamd wegens papierschaarste, gestaakt moest worden. Bij de bevrijding van het vaderland kwam het tijdschrift natuurlijk niet onverwijld weer op dreef, onder andere doordat de redactie een grondige vernieuwing moest ondergaan. In 1947 overleden pastoor J. C. van der Loos, sinds 1912 lid, sinds 1932 voorzitter van de redactie, en dom. dr. J. Huijben O.S.B., de enige reguliere priester, die in de redactie zitting gehad heeft; bovendien was rector H. N. P. J. Berkhout ongeneeslijk ziek. Benoemd werden de heren J. G. Louter, H. J. J. Scholtens en L. J. Rogier. In 1954 traden nog de bisdomsarchivaris P. M. Verhoofstad en de heer P. Noordeloos toe. Sindsdien bestond de redactie dus voor de helft uit leken.

Twee taken waren aan beide tijdschriften dus van de oorsprong af toebedeeld: het uitgeven van bronnen en het publiceren van historische detailopstellen. Het lijkt, gelijk wij al deden uitkomen, geen twijfel, of het Archief heeft – uit eveneens reeds gesignaleerde oorzaken – van de eerste taak aanmerkelijk meer terechtgebracht dan de Bijdragen. De missieverslagen, waaruit de geschiedenis van de Hollandse Zending in de zeventiende eeuw, zoals ze in 1946 vervat werd in de *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en de zeventiende eeuw*², goeddeels moest worden afgeleid, komen voor ongeveer drie-vierde deel in het Archief voor, verder grotendeels in de R.P.G.-delen met Romeinse bronnen, achtereenvolgens uitgegeven door Gisb. Brom, A. H. L. Hensen, J. D. M. Cornelissen, R. R. Post en P. Polman O.F.M., en maar voor een zeer bescheiden deel in de Bijdragen. Het geldt mutatis mutandis ook voor de middeleeuwen; de jaargangen van het Archief hebben daarvoor en door bronnenuitgaven en door monografieën, met name de uitvoerige en zeer grondige over het *Sint-Bernardusklooster te Aduard*³, een niet te verwaarlozen betekenis, terwijl die van de Bijdragen daarvoor maar gering is, al maken de vakkundige publi-

1) Bijdragen, 43 (1925), 121 vv.

2) Amsterdam (3 dln.) 1946, onveranderde herdruk in 1947.

3) R. R. Post in Archief, 47 (1922), pp. 168 vv. en 48 (1923), pp. 1 vv.

katies van Scholtens, Noordeloos en – jongstleden – Oosterbaan¹ veel goed. Het laat zich aanzien, dat de geschiedschrijver van de achttiende eeuw in belangrijker mate zal kunnen putten uit de Bijdragen. Het kan namelijk moeilijk ontkend worden, dat het Utrechtse orgaan ten aanzien van die eeuw een opvallend manco vertoont en daarentegen de in de Bijdragen opgenomen opstellen van J. F. Vrege over de periode vlak na het ontstaan van het kerkgenootschap der oud-bisschoppelijke clerezie en vervolgens de publikaties van J. C. van der Loos over de Hollandse aartspriesters in de periode, die daarop volgde, tot dusver het pièce de résistance vormen van wat ons uit de betrokken eeuw bekend is.

Wat de bewerkte opstellen betreft, is de totaalindruk, dat het Haarlemse orgaan in zijn 65 jaargangen ten aanzien van de 'parochiegeschiedenis' meer heeft opgeleverd dan het Utrechtse in zijn 74. Op zichzelf mag ook dit niet onverklaarbaar heten, als wij letten op de belangrijke verschillen in de bevolkingsstructuur der twee diocesen: in Holland domineert de stadscultuur vanouds; in de landgewesten gaf het platteland veel meer de toon aan. Helaas geldt van de meerderheid der in beide organen gepubliceerde parochiegeschiedenissen, dat zij meer de palmen van een vrome vlijt dan de lauwer der deskundigheid verdienen. Sommige zijn niet meer dan enigszins aangeklede pastoorslijsten, reeksen van clericale necrologieën, die evengoed op Lutjebroek als op Vinkeveen konden slaan. De meeste auteurs van dit slag van artikelen kunnen geen begrip gehad hebben van de historische problemen, die zij onder het oog hadden te zien. De goeden, hiervóór al ten dele genoemd, niet te na gesproken, volstonden zij er mee de pastoors te laten komen, opbouwen en afbreken, priesterjubilea vieren, sterven en begraven worden. Dat de pastorie met haar bewoners niet het enige object van hun onderzoek mocht zijn, maar dat het hun te doen moest zijn om het leven van een bevolkingseenheid in haar religieus en sociaal-economisch samenhang en dat dit leven dan liefst nog gezien moest worden als bijzondere gestalten van nationale en internationale stromingen, ontging hun al te zeer. Tevreden met de gegevens van een meestal zeer gebrekkig bewaard gebleven parochiearchief, ten gunstigste aangevuld met wat vondsten uit het archief

1) Mr. H. J. J. Scholtens is de grote kenner van de geschiedenis der Kartuziers; P. Noordeloos, specialiteit in historie en legende van Sint Antonius de Grote, publiceerde vooral belangrijke opstellen over West-Friësl. in de middeleeuwen; dr. D. P. Oosterbaan vulde de laatste jaargang van de Bijdragen zo goed als geheel met de tekst van de door hem in Engeland ontdekte *Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft*.

van het diocees, gingen de meeste auteurs de rijkste bronnen: resolutieboeken van burgemeesteren, archieven van Gecommitteerde of Gedeputeerde Raden, akten van synoden, classes en kerkeraden en bijna principieel de voor iedereen open schat van het archief der oud-bisschoppelijke clerezie¹, voorbij. Dit alles is natuurlijk – ofschoon half werk – nog geen ernstig euvel, zolang wát gebruikt werd, goèd gebruikt en geïnterpreteerd werd, maar ook daaraan hapert ten gevolge van argeloze onkunde soms nogal veel.² ‘Vak-kundige bewerking’ – om met dr. J. de Jong³ te spreken – heeft speciaal op dit terrein ‘niet zelden ontbroken’.

Nu de twee tijdschriften een vreedzaam en in zeker opzicht natuurlijk te noemen levenseind hebben gevonden met de verheugende totstandkoming van een periodiek, die het katholiek verleden van heel Nederland tot object heeft en zich voorstelt het doel met de oude twee middelen te dienen: bronnenpublicaties en opstellen uit de eerste hand, mocht het gerechtvaardigd heten de vlijt van ruim tachtig jaren kritisch te waarderen. Het nieuwe orgaan ontstaat in andere en in wetenschappelijke zin gunstiger omstandigheden dan de twee oudere. De eenheid van katholiek Nederland boven dioce-sane verdeeldheid is aanmerkelijk uitgegroeid boven de memorie-post, die ze lang scheen te zijn. Moge de tijd niet ver meer zijn, waarin ook 's-Hertogenbosch en Roermond zich bij de samenwerking aansluiten. Ook heeft de beoefening der geschiedenis zich in die kleine eeuw gespecialiseerd en gedifferentieerd. Dit proces moge op het gehalte van de nieuwe periodiek een gunstige invloed hebben. Het zou nadelig kunnen werken, als het tot scrupulantisme leidde. Geen mensenwerk is ooit volmaakt en ook de publicaties van de mannen van het vak zullen altijd hun kleinere, niet zelden ook grotere gebreken hebben. De evolutie van liefhebberij tot vak-manschap, van dilettantisme tot specialisme heeft het de redacties van Archief en Bijdragen in de laatste tijd in toenemende mate moeilijk gemaakt de nummers waardig te vullen. Het valt de dienst-doende clergé, overbelast als hij is met allerlei religieuze en sociale taken, steeds moeilijker – zelfs bij gegeven ambitie en begaafdheid – de wetenschap occasioneel te dienen. Dit moge dan echter

1) Het is een taaie legende, dat dit archief voor bepaalde categorieën van bezoekers niet toegankelijk zou zijn.

2) Zie ter illustratie de rectificatie ten aanzien van Borkulo-Lichtenvoorde, geboden in de *Geschiedenis van het katholicisme* voornoemd, dl. II, pp. 444 vv.

3) Archief, 51 (1927), p. 581.

in de wetenschappelijk geschoolde priesters en leken een plichtsbefesef versterken, waarvan tot dusver de blijken nog niet opvallend talrijk zijn. Onder de afgestudeerde historici schijnt mij de belangstelling voor de vaderlandse kerkgeschiedenis nog voor verlevendiging vatbaar. Mogen degenen, wie het aangaat, het 'noblesse oblige' gedachtig zijn. Zij zullen dan ook te zachter lopen over het graf van hen, die in het verleden met de bescheiden talenten, die tot hun beschikking stonden, zo zeer gewoekerd hebben, dat de syntheses, die de periode na 1945 ons eindelijk gebracht heeft, bijna op elke bladzijde van de verdienstelijkheid van hun detailwerk getuigen.¹

BIJLAGE I

REDACTEUREN VAN HET ARCHIEF

J. H. Wensing	1874-1880
F. P. van de Burgt	1874-1896
H. J. A. M. Schaepman	1874-1903
G. Hilhorst	1874-1885
A. van Lommel S.J.	1874-1894
A. A. J. van Rossum	1874-1914
J. H. Hofman	1874-1910
H. J. Kloppenburg	1874-1877
J. G. H. C. Essink	1877-1902
H. van de Wetering	1880-1892
E. Geerdink	1884-1905
A. C. M. Schaepman	1892-1900
Gisb. Brom	1895-1915
B. P. Velthuijsen	1895-1906
J. A. S. van Schaik	1900-1903
W. L. S. Knuif	1906-1948
J. A. J. ter Heerdt	1903-1913
B. L. Snelting	1905-1935
R. G. R. Smeets	1913-1947
J. de Jong	1915-1935
J. H. E. J. Hoogveld	1916-1924

1) Zie de opmerking van R. R. Post in de inleiding op zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* (2 dln.) Utrecht-Antwerpen 1957, zelf de belangrijkste van bedoelde syntheses.

R. R. Post	1924-1958
J. A. M. Prein	1935-1957
M. Ydema	1947-1958
L. J. van der Heijden	1947
B. A. Meyer	1948-1952
H. Meekes	1948-1958
H. Müter	1952-1958
A. J. van den Beld	1953-1958

BIJLAGE II

REDACTEUREN VAN DE BIJDAGEN

J. J. Graaf	1895-1924
M. P. J. Möllmann	1895-1912
J. Th. Beysens	1895-1896
J. J. de Graaf	1895-1917
C. J. Gonnet	1895-1925
A. H. L. Hensen	1895-1932
E. H. Rijkenberg	1896-1920
J. C. van der Loos	1912-1947
L. Stolk	1918-1939
W. Nolet	1920-1958
H. N. P. J. Berkhout	1924-1952
J. F. M. Sterck	1925-1941
J. J. Henneman	1932-1954
J. Huijben O.S.B.	1936-1947
J. G. Louter	1947-1958
H. J. J. Scholtens	1947-1958
L. J. Rogier	1947-1958
P. Noordeloos	1954-1958
P. M. Verhoofstad	1954-1958

ANTONIANA

DOOR

P. NOORDELOOS

ANTONIUS de Grote is in de late middeleeuwen in onze gewesten een intens vereerde volksheilige geweest.

Uitgangspunt voor deze devotie was de faam, dat God hem volledige macht had geschonken over een ziekte, welke naar hem sint-antoniusvuur werd genoemd. Zijn verering werd zorgvuldig aangekweekt en uitgebouwd door de antonianen – oorspronkelijk gasthuisbroeders, daarna hospitaalbroeders van St.-Antonius en tenslotte reguliere kanunniken van St.-Augustinus van Saint-Antoine de Viennois – die in alle landen der christenheid hun nederzettingen, commanderieën, hadden gevestigd.

De gelegenheid om de gelovigen te doordringen van de noodzaak zich van de bescherming van St.-Antonius te verzekeren, werd hun geboden in de quest. In de eerste fase van hun bestaan, toen er nog van geen orde sprake was, trokken de gasthuisbroeders van St.-Antonius er reeds op uit om, na bekomen verlof van wereldlijke en kerkelijke overheid, in de parochiën inzamelingen te houden ten behoeve van de verpleging van lijdens aan sint-antoniusvuur en tot onderhoud van de arme slachtoffers daarvan die niet meer in staat waren in hun levensonderhoud te voorzien. Hetgeen oorspronkelijk uit liefde tot God en de arme zieken was begonnen, en aanvankelijk ook inderdaad reden van bestaan had, werd later te eigen behoefte en tot opvoering en instandhouding van uiterlijke glorie uitgebouwd en geëxploiteerd.¹ Het bescheiden begin, het op termijn gaan, werd in de loop der jaren ontwikkeld tot een door pauselijke brieven beschermd monopolie van de antonianen op de baten van de St.-Antoniusverering. Hierover waakte iedere commandeur zorgvuldig binnen de grenzen van zijn balijs, zijn rechtsgebied. Teneinde zich van de gaven, geofferd ter ere van St.-Antonius in de hem te Maastricht toegewijde kapel te verzekeren, leidden de antonianen het daarheen, dat de kapel met hetgeen daartoe behoorde aan hen werd overgedragen. Zij huisvestten daar enkele ordebroeders: het begin van de commanderie te Maastricht.

1) Zie voor een beknopt overzicht van de geschiedenis van de orde der antonianen: P. Noordeloos, *Een bijdrage tot de geschiedenis van de commanderie van S. Antonius te Maastricht*, in: Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg, jg. XCII-XCIII (1956-1957), p. 155-170.

Bij het Leprozenhuis buiten de Maastrichtse Poort te Tongeren stond sinds de twaalfde eeuw een St.-Antoniuskapel. De gaven daar zullen naarmate diens devotie dank zij de propaganda van de antonianen dieper doordrong in de gemoederen der gelovigen ongetwijfeld zijn toegenomen. Zij kwamen echter ten goede aan het Leprozenhuis. Dit kon de commandeur van Pont-à-Mousson, binnen wiens rechtsgebied deze bron van inkomsten was gelegen, moeilijk verwerken. Krachtens hun algemeen recht op dergelijke inkomsten maakte hij aanspraak op hetgeen daar aan St.-Antonius werd geofferd. Het resultaat was een overeenkomst tussen fr. Falco, commandeur van Pont-à-Mousson, en de voogden van het Leprozenhuis, waarbij aalmoezen, legaten en schenkingen, daar aan St.-Antonius geofferd, aan hem zouden worden afgedragen. Een aanval op breder front voerde omstreeks 1335 de commandeur van het Maastrichtse huis, aan hetwelk het bisdom Luik als rechtsgebied was toegewezen, uit. Hij maakte niet alleen aanspraak op de offergaven, maar eiste ook nog het collatierecht van de kapel op. Het geschut dat hij in stelling bracht bestond uit de bovenaangehaalde overeenkomst en een paar brieven van paus Joannes XXII.¹ Het kapittel van de O.L. Vrouw te Tongeren, bij wie het collatierecht berustte, verdedigde zich terecht. Bij arbitrale uitspraak van de deken van het kapittel van de H. Kruiskerk te Luik werd het in het gelijk gesteld, maar ook het recht van de antonianen op de baten erkend. Dit niet zozeer op grond van de pauselijke brieven als wel op de eerder gemaakte overeenkomst. De rector van de kapel moest bij de aanvang van zijn ambt in tegenwoordigheid van de commandeur van Maastricht zweren, dat hij de overeenkomst stipt zou naleven en zorg dragen, dat aan de antonianen niets zou worden onthouden van hetgeen hun rechtens zou toekomen.²

De Nederlanden werden hoofdzakelijk bewerkt vanuit de commanderie Flandria nabij Bailleul, op zijn Vlaams Belle.³ Deze moet reeds in 1160 zijn gesticht. In 1343 is met haar verenigd de commanderie te Parijs. Later is aan deze combinatie nog toegevoegd

1) Bedoeld zijn de brieven *Mentis nostre* en *Ex parte* beide door Joannes XXII uitgevaardigd te Avignon 5 juni 1330. Rome, Reg. Vat. 1006, fol. 331-333; G. Mollat, *Litterae communes Joannis papae XXII*, nr. 49812 en 49814.

2) Bulletin de la société scientifique et littéraire du Limbourg, 25 (1907), p. 90-93; H. Baillien, *De oude stedelijke instellingen voor openbare weldadigheid te Tongeren*, Tongeren 1956, p. 56.

3) St.-Antonius van Belle is niet afkomstig van de bel, waarmede de heilige zeer vaak wordt afgebeeld, gelijk J. J. Kalma, Leeuwarder Courant 13 maart 1951, p. 15, meent, maar van de Vlaamse naam van deze plaats.

Catenoy in het diocees Beauvais. Gezamenlijk werden zij in 1426 verenigd met de abdij te Saint-Antoine ¹ en bestuurd door een door abt en convent aangestelde plaatsvervanger. In 1537 werd kardinaal Fr. de Tournon met de verenigde commanderie begiftigd en was hij dus bevoegd een beheerder aan te stellen. Tot de zeer uitgestrekte balije behoorden onder andere de bisdommen Doornik en Utrecht.

Het bisdom Luik, waartoe destijds onder andere Noord-Brabant en een gedeelte van Zuid-Limburg behoorden, viel onder de competentie van Pont-à-Mousson, maar werd na de stichting van de commanderie te Maastricht in 1242, aan dit huis als rechtsgebied toegewezen.

De derde centrale, van waaruit de quest voor ons land werd georganiseerd, was de commanderie te Keulen, in 1298 gesticht als dochter van 'Heusden' (Höchst) 'prope et extra muros oppidi de Francforti', maar in 1581 daarvan gedismembreerd wegens ketterse beroeringen in Höchst, en tot generale commanderie verheven.² Het land tussen Maas en Waal en het noorden van Limburg behoorden tot het aartsdiaconaat Xanten van het Keulse aartsbisdom.

Voor het houden van de quest was vergunning nodig van de landsheer. Zelfs het domkapittel ontkwam hieraan niet of misschien beter gezegd, onttrok zich hieraan niet³, maar betaalde de gevorderde rechten, omdat de vergunning de bescherming van de burgerlijke overheid in al haar hiërarchische gelederen impliceerde.

Vervolgens werd de ordinarius bezocht. Krachtens een decreet van het concilie van Lateranen van 1215 was het niet geoorloofd een quest te houden tenzij voorzien van echte brieven van de paus of van de bisschop van het diocees.⁴ Evenwel, aan de bemoeiingen van de bisschoppen in dezen lagen niet altijd ten grondslag het beteugelen en weren van excessen. De questen waren evenzovele kranen, waarmede de milddadigheid van de gelovigen werd afgetapt, en voor zijn toestemming vorderde de ordinarius vaak een gedeelte, dat evenredig was aan zijn spijt over de buit der questierders. Hieraan poogden de antonianen door steun van pauselijke

1) Ign. de Coussemaker, *Notice sur la commanderie de St. Antoine de Bailleul*, in: *Annales du Comité Flammand de France*, XV (1883-1886). Pièces justificatives I, p. 37.

2) Parijs, Bibl. Nat., ms. lat. nr. 9277.

3) Utrecht, DA. nr. 497; A. Eekhof, *De questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden*, 's-Gravenhage 1909, p. LXI-LXIV.

4) J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 22, Venetië 1778, p. 1049 c.v.; C.14.X. de poen.et rem. V. 38.

brieven¹ wel te ontkomen, maar op onwillige prelaten maakten de loden zegels en de daardoor gesanctioneerde kerkelijke straffen weinig indruk.

Wij hebben echter ook oog voor een zuiverder standpunt en nemen gaarne aan, dat de bisschoppelijke noden geen privilege van onze tijd zijn. Zo kunnen wij ons indenken, dat de bisschoppen van Utrecht zorg hadden voor het onderhoud van hun majestueuze kathedraal en de bouw van haar machtige toren. In de vergunningen voor het houden van de questen vonden zij een middel om de kas van de domfabriek met vaste jaarlijkse bijdragen te versterken. Dit moet gebeurd zijn na de diocesane synode van 5 mei 1310, aangezien de statuten daarvan aan de priesters verbieden, questierders toe te laten die niet zijn voorzien van brieven met placet van de bisschop of zijn officiaal.² Kort daarna echter, in 1322, verklaart bisschop Joannes van Bronchorst, op klacht van de procuratoren en provisoren 'nove fabrice ecclesie nostre Traiectensis', dat de questierders niet mogen rondgaan, tenzij in het bezit van brieven van de bisschop en van het domkapittel, voorzien van beider zegel.³ Op grond hiervan nemen wij aan dat de nieuwe regeling is tot stand gekomen in verband met de bouw van de toren, waarmede in 1321 werd begonnen. Hierop zou ook kunnen wijzen de term 'nieuwe fabriek'. De domfabriekmeesters hebben sindsdien hun rechten herhaaldelijk laten bevestigen. Zo in 1327 door bisschop Jan van Diest.⁴ En als Floris van Wevelinchoven in 1379 de regie van de questen in handen van de domfabriekmeesters stelt, dan verklaart hij daarbij, niet anders te doen dan de rechten, door zijn voorgangers verleend, te bevestigen.⁵ Alleen, hij zegt het iets duidelijker. Door latere bisschoppen werd in de vernieuwingen van de toegekende rechten dezelfde terminologie gebruikt. En deze verwierf de sanctie van paus Bonifacius IX door goedkeuring van de door Frederik van Blankenheim verleende voorrechten.⁶

1) Zie *Mandata penalia contra impediētes*: Bijl. 1.

2) J. G. C. Joosting en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, V, 's-Gravenhage 1914, p. 96-97.

3) Utrecht, DA. nr. 405 (Cartularium v. d. Domfabriek) fol. 18-20. Johannes (de Bronchorst) Dei gracia electus et confirmatus in episcopum Traiectensem. Dat heer Johannes v. Bronchorst bedoeld is blijkt uit het opschrift: Privilegia Johannis de Bronchorst, electi Traiectensis.

4) Utrecht, DA. nr. 405, fol. 12-15.

5) DA. nr. 405 fol. 22, alwaar gedateerd op 1379; DA. nr. 422; Eekhof, *a.w.* p. XXXI-XXXII.

6) DA. nr. 422, 12 okt. 1393; Eekhof, *a.w.* p. XL; DA. nr. 405, 25 sept. 1399. Eugenius IV gaf een nadere bevestiging 13 april 1440. DA. nr. 423; DA. nr. 405, fol. 35.

Wij zijn overtuigd, ons niet schuldig te hebben gemaakt aan overdrijving door te zeggen, dat heel de regie van de questen was gelegd in handen van de domfabriekmeesters, aangezien deze krachtens voornoemde brieven de volledige bevoegdheid bezaten, de brieven van de questierders aan een onderzoek op echtheid en betrouwbaarheid te onderwerpen; de personen die wensten rond te gaan te beoordeelen; de quest toe te laten of te weigeren; zelf zo nodig questierders aan te stellen en overtredingen zelfstandig te berechten. En de heren van de domfabriek hebben hun bevoegdheid volledig uitgebuit. De questen, die in feite aan verschillende instellingen toebehoorden, beschouwden zij nu als de hunne en de gegadigden konden ze van hen pachten.¹

Geheel in de lijn van deze opzet lag, dat het domkapittel zorgde voor het verlot van de landsheer. Uit zijn brieven van 23 oktober 1463 blijkt, dat Filips van Bourgondië aan hetzelfde niet alleen toestond, rond te gaan met de relieken van St.-Maarten, maar ook met die van andere heiligen. Hoezeer deze questen werden beschouwd als behorende aan het domkapittel toont de terminologie, waarin de conclusie is vervat: 'Also ons van wegen des dekens ende capitels der kerken van den Doem t Utrecht . . . te kennen gegeven is, als dat wij mit onzen anderen openen brieven, gegeven in onser stede van Middelborch, xix dage in maerte int jaer xiiii^e ende veertich onder andere belieft ende geconsenteert hebben, dat die questierders ende cassen van Onse Lieve Vrouwe met de XII Apostelen, het heilig Sacrament van Meerssen, sinte Cornelis, sinte Anthonis, sinte Martijn, sinte Ewout, sinte Hubrecht en sinte Quirijn, van ouds toebehorende den Doem (kerken t Utrecht) mit haren reliquien ende heilighdommen gaen, comen, marren ende verkeren sullen in onsen voirs. landen . . .'²

In 1518 klaagden deken en kapittel ten dom, dat het verkrijgen van de vereiste vergunningen van de landsheren van Holland en Zeeland, te beginnen met Filips van Bourgondië, insupportabele lasten meebracht en dat de quest van St.-Antonius hun hierin geen obool tegemoetkwam.³

Hieruit blijkt juist, hoezeer zij eraan hechtten, de vergunning op

1) Utrecht DA. nr. 1¹⁰, 2 jan. 1514: 'obtinuit locationem ad decem annos'; DA. nr. 1¹², 7 aug. 1517: 'Decanus et capitulum arrendaverunt questam sancti Anthonii'.

2) Utrecht, DA. nr. 497 en DA. nr. 405, fol. 106.

3) Utrecht, DA. nr. 473; Eekhof, *a.w.* p. CXIV. De andere questen restitueerden de onkosten wel. Alleen die van St.-Antonius, welke nog wel de voornaamste was, deed dit niet.

hun naam te krijgen, want anders hadden zij deze kostbare bezigheid wel aan de antonianen overgelaten. Dit deden zij echter niet, want iedere nieuwe vergunning was voor hen een erkenning van hun zeggenschap over de quest. En dat konden zij juist tegenover de antonianen best gebruiken, want al waren de heren van de domfabriek rechtens heer en meester, in feite lag de St.-Antoniusquest toch wel enigermate anders dan bijvoorbeeld die van het H. Sacrament van Meersen.

De quest van St.-Antonius was een internationale quest en algemeen bekend was, dat de antonianen het monopolie hadden om met de relieken van de grote heilige rond te gaan of te laten rondgaan, een monopolie dat door pauselijke brieven was beschermd en door bullen tegen valse questierders veilig was gesteld. Daarom konden de heren van de domfabriek deze quest niet laten houden zonder akkoord met de antonianen, terwijl deze laatsten, hoewel ze rechtens niet geweerd konden worden, in feite toch waren overgeleverd aan de domfabriekmeesters. Hetgeen hen, niettegenstaande de vele verschillen, elkander toch weer deed vinden was het financieel belang, dat er voor beiden aan vastzat.

Het houden van de St.-Antoniusquest was een aangelegenheid, die de preceptor van de commanderie, tot welker balije het gebied waarin de quest werd gehouden behoorde, persoonlijk aanging. Zo moest de preceptor van Maastricht jaarlijks een pensie betalen aan zijn collega van Pont-à-Mousson omdat hij van deze de quest in het bisdom Luik had overgenomen.¹ Voor Utrecht moest de questierder dus een volmacht overleggen van de preceptor van Bailleul. Gewoonlijk werd deze verleend aan een der huisgenoten, als de preceptor er al niet zelf op uittrok. Dit was echter niet het geval met Johannes Gastonis, die de quest van 1442 tot 1463 heeft gevoerd. Deze wordt in 1450 'preceptor domus sancti Antonii de Cherny', in het dioceses Autun², genoemd en in 1461 'preceptor domus et preceptorie sancti Antonii Colonnensis'.³ De mentaliteit der antonianen op het stuk van rechten en penningen kennende, kunnen wij ons deze situatie niet anders indenken dan gebaseerd op een overeenkomst, waarbij de commandeur van Bailleul de quest in het Utrechtse aan zijn collega heeft afgestaan à raison van een

1) Lyon, Arch. Dép. fonds S. Antoine du fonds de Malta, Inv. G.

2) DA. nr. 405, fol. 52; DA. nr. 465 en 440 p. 8-10.

3) DA. nr. 1⁶. Als preceptor van Keulen troffen wij zijn naam in een pauselijk document van 13 mei 1463, waarbij een geschil over het recht op een kerk wordt beslecht. Parijs, Bibl. Nat., ms. lat. nr. 9277.

jaarlijkse pensie. Wij zouden hieromtrent geen volkomen zekerheid hebben gehad, ware Johannes Gastonis niet in gebreke gebleven, zijn verplichtingen na te komen. Door tussenspreken van goede vrienden werd in 1461 overeengekomen, dat hij in handen van de procureur van de preceptor Flandriae in termijnen 400 gouden Rijnse guldens zou betalen wegens achterstand, 226 voor het lopende en 300 voor elk der volgende jaren.¹ De verklaring van deze vreemde combinatie: Bailleul – Keulen – Utrecht, ligt hierin, dat abt en convent van het moederhuis der antonianen te Saint-Antoine preceptor waren van het geïncorporeerde Bailleul. En het stond hun geheel vrij, wie zij met het houden van quest wilden begunstigen. Toen Hubert de Brion (1438–1459) overleden was, trad Antoine de Brion in zijn rechten als preceptor en benoemde in die hoedanigheid Helya de Noerde als questierder. Deze was alleen maar geestelijke van het Utrechtse, later kanunnik van St.-Marie te Utrecht en nooit antoniaan.² Heer Helya had evenwel de moeilijkheden met Johannes Gastonis tot een goed einde gebracht en was een betrouwbaar mens. Zijn beleid als questierder wordt door de heren van het kapittel ten dom aan de antonianen ten voorbeeld gesteld³ naar aanleiding van het gedrag van een der hunnen, fr. Antonius Hugonis, die als questierder een behoorlijke bijdrage had geleverd tot de beruchte reputatie, met welke de naam questierder sinds de middeleeuwen belast is. Teneinde herhaling te voorkomen stelden deken en kapittel ten dom aan de abt van Saint-Antoine voor, het houden van de quest voor altijd over te dragen aan het domkapittel, om daarmee een van zijn kanunniken te kunnen belasten. Voor controle mocht een antoniaan hem van het begin van de vasten tot Pinksteren en van St.Lambertus (17 september) tot St.-Maarten (11 november) vergezellen. Deze zou daarvoor een nader overeen te komen uitkering genieten. Tijdens zijn verblijf in Utrecht zou hij ten laste komen van een prelaat of kanunnik binnen de immuniteit van de dom. Ging de abt hiermede akkoord, dan zouden hem op een bank te Mechelen, of waar hij dat overigens wenste, jaarlijks 800 gouden Rijnse guldens Hollandse courant worden uitbetaald.⁴ De abt, Theodore Mitte de Saint-Chamond (1459–1527), kon als antoniaan niet ingaan op dit aanbod, hoe aantrekkelijk het ook was. Hij stelde het principieel der St.-Antoniusquest veilig door deze voor tien jaar te pachten van het domkapittel.⁵

1) Utrecht, DA. nr. 1⁶, 13 nov. 1461.

2) DA. nr. 1⁶ en DA. nr. 467. 3) DA. nr. 473; Eekhof, *a.w.* p. CXIII.

4) DA. nr. 473; Eekhof, *a.w.* p. CXII–CXIII. 5) DA. nr. 473, 7 aug. 1517.

Het lijdt geen twijfel of de antonianen hebben van de aanvang van de overdracht van de quest aan de domfabriekmeesters voor het testen van de documenten en personen een jaarlijkse pensie in de kas van de domfabriek gestort, anders toch had die overdracht geen zin. En in verband met het feit, dat deze geen sporen in de historie heeft achtergelaten, zijn wij geneigd aan te nemen, dat de pensie reeds aan de bisschop werd betaald. Een overeenkomst waarop deze betaling in beginsel steunt, is er niet. Als de antonianen in 1420 weigeren de pensie te betalen, wordt erop gewezen, dat zij dit reeds meer dan veertig jaar zonder protest hebben gedaan.

Dat mocht waar zijn, maar niet minder waar was, dat Innocentius VI bij bul van 26 januari 1354 onder andere had bepaald, dat de ordinarii locorum en de kapittels van kathedrale en collegiale kerken de gevraagde vidimusbrieven zonder heffing moesten afgeven¹, of althans daarvoor niet meer mochten vragen dan een gouden gulden.² Op grond hiervan werd in 1420 besloten, niettegenstaande het oude gebruik, geen pensie te betalen en de quest zonder placet van het domkapittel te voeren. Dat van de bisschop hadden zij, naar het schijnt, reeds in hun bezit.

Het domkapittel was echter in alarmtoestand. Zodra de questierder er met de St.-Antoniuskas op uittrok om de quest te beginnen, werd hij met zijn helpers tamelijk hardhandig vastgegrepen en gevangen gezet. Aan fr. Johannes Karonis werd in een rechtszitting van het domkapittel duidelijk gemaakt, dat hij in overtreding was.³ Aan een der anderen, fr. Antonius Chaberti, preceptor van Barbefosse, werd verboden de stad te verlaten en gelast zich ter beschikking van het domkapittel te houden.⁴ Fr. Johannes Wraet en fr. Johannes Rovelli, die mede bij dit vermetel optreden betrokken waren, werden naar huis gestuurd. Bovendien verkreeg het van de bisschop een mandement, waarbij het verlot tot het houden van de St.-Antoniusquest werd ingetrokken en aan een ieder werd verboden aan de questierders ook maar iets te offeren of hun enige faciliteit te verlenen.⁵

Gevolg was een beroep op Rome, waarin paus Martinus V, onder verwijzing naar zijn eigen brieven en naar die van zijn voorgangers⁶, verzocht werd de Utrechtse heren tot de orde te roepen.

1) In Extravagant *Significarunt nobis*, Avignon VII Kal. Febr. a° secundo.

2) Utrecht, DA. nr. 405, fol. 54.

3) DA. nr. 1², 23 okt. 1420.

4) DA. nr. 1², 23 mei 1421, 4 en 18 sept., 23 dec. 1421.

5) DA. nr. 463; DA. nr. 405 p. 54-55. 6) DA. nr. 405 p. 44.

Het domkapittel verdedigde zich met erop te wijzen, dat de bischop ter financiering van de bouw van de Dom had bepaald, dat alle 'dona, legata ad pios usus personis et locis in specie et expresse non assignatis, exemptis et non exemptis, etiam apostolica auctoritate factis et concessis' aan de domfabriekmeester moesten worden afgedragen.¹ Hoewel zij op grond van deze concessie, die door latere bisschoppen en zelfs door een paus, Bonifacius IX, was bevestigd, de quest hadden kunnen verbieden, hebben zij dat niet gedaan, maar deze tegen betaling laten voortbestaan. Onder aanwending van een aantal krachttermen als: 'adders aan de boezem koesteren', 'vergif in plaats van honing serveren' enzovoort, waarmede canonieke juristen de verontwaardiging van hun cliënten zo plastisch wisten weer te geven, werd verzocht de domfabriekmeesters in hun recht te handhaven. De aangewezen rechter, Gabriele Condulmaro, de latere paus Eugenius IV, bleek gevoel te hebben voor het standpunt van het domkapittel. In strijd met door verscheidene pausen aan de antonianen verleende voorrechten besliste hij 19 nov. 1425, dat de questierders gehouden waren de gebruikelijke jaarlijkse pensie te betalen.² Over de betalingsplicht heeft sindsdien geen verschil van gevoelen meer bestaan. De heren van het domkapittel voorkwamen dit door deze beslissing in het formulier van overeenkomst met de questierder op te nemen en te handhaven.

De pensie bedroeg 213 'francos, monete regis Francie, aut eorum verum valorem'. Het bedrag gaat meermalen schuil onder allerlei andere muntsoorten, maar na anderhalve eeuw blijkt het toch nog grondslag voor de berekening te zijn.³ Zo moest fr. Antonius Hugonis zijn 213 koninklijke Franse franken betalen tegen een koers van twee Rijnse guldens Hollands per frank. De linke questierder betaalde echter 426 Rijnse guldens Utrechtse courant, 2 stuivers en 6 witten, die omstreeks een vierde lichter waren. Na vijftien jaren drong hun onoplettendheid door tot de beheerders van de domfabriek en daarmee, dat zij nog een vordering hadden op de inmiddels overleden questierder van 1597½ Rijnse guldens Utrechtse courant.⁴

De betaling van de pensie op de overeengekomen vervaldagen

1) DA. nr. 420 en 405 p. 18-20.

2) Het verloop van het proces is ten dele opgenomen in DA. nr. 405 p. 44-52.

3) DA. nr. 471, nr. 9, 6 nov. 1543.

4) DA. nr. 473.

liet nog al eens te wensen over.¹ Dit was zeker niet altijd een gevolg van de onwil van de questierder. Niet zonder reden werd op aandrang van de antonianen in de overeenkomsten de bepaling opgenomen, dat men moderatie kon aanvragen indien de quest in gedrang zou komen tengevolge van oorlog tussen de bisschop van Utrecht enerzijds en de hertogen van Oostenrijk, Bourgondië, Gelder of Vlaanderen anderzijds.² En na 1527, toen de ketterij, welke de hele santenkraam overboord wierp, haar invloed deed gelden, en de Turken Europa bedreigden, konden de domfabriekmeesters het oorspronkelijk bedrag niet handhaven. In 1528 kwamen zij fr. Antonius van Moers tegemoet in zijn achterstand met 50 Rijnse guldens Hollands over 1526, terwijl over 1527 genoeg werd genomen met 150 goede 'goude overlantse kuerfurster Rijsche gulden van gewichte'.³

Op het einde van zijn dagen werd Bailleul nog beroerd door politieke stromingen welke voortkwamen uit de bloedige rivaliteit tussen Frans I en Karel V. In die dagen was kardinaal François de Tournon abt, zij het commendatair abt, van Saint-Antoine en commandeur, zij het commendatair commandeur, van Bailleul. Voor hem werd de commanderie bestuurd door fr. Godefridus de Casta. Deze gevoelde zich bij het naderen van de keizerlijke troepen, tijdens de vierde oorlog tussen beide rivalen, in Bailleul blijkbaar niet meer veilig en vluchtte naar Frankrijk. Teneinde in het bestuur te voorzien koos het conventskapittel voor de duur van de oorlog fr. Johannes Willemaert tot preceptor.⁴ Hieraan werd sanctie verleend door onze landvoogdes Maria van Hongarije.⁵ De invloed van dit eigen bestuur bespeuren wij ook nog na de vrede van Crespy (1544). Nadat fr. Joh. Huges als questor had gefaald en over de jaren 1541 en 1542 belangrijke bedragen schuldig was gebleven, opende fr. Willemaert de onderhandelingen met het domkapittel over de aanstelling van een nieuwe questierder. Hiertoe was dit bereid mits fr. Willemaert er zich mee zou verenigen, dat de overeenkomst geacht zou worden te zijn ingegaan in 1538; met andere

1) Zie N. B. Tenhaaff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht II*, 's-Gravenhage 1946. *Rekeningen van 1395-1480*.

2) DA. 471, nr. 2, 9 jan. 1528.

3) DA. nr. 471, nr. 3. Soortgelijke concessie werd 'ex speciali gracia et pro hac vice' gedaan aan fr. Joh. Huges (DA. nr. 1¹⁴, 14 en 18 jan. 1535 en 24 febr. 1536). Op 28 febr. 1558 werd de pacht voor de quest verschuldigd wegens ongunst der tijden voor fr. W. Sentin gesteld op 100 g.g. van 28 st. Holl. (DA. nr. 471, nr. 14).

4) DA. nr. 471, nr. 6; Bijl. 2.

5) DA. nr. 471, nr. 7.

woorden dat hij zich voor het tekort van fr. Joh. Hugues garant stelde. Hiermede ging hij akkoord en stelde daarop fr. Joh. Baert aan als questierder. Deze overeenkomst werd in 1548 voor vijf jaren verlengd.¹ Fr. Joh. Baert heeft zijn tijd echter niet uitgediend of kunnen uitdienen. In 1551 deed de Franse invloed zich weer gelden. Fr. Antoine de la Quellerie werd voor zes jaar aangesteld door René de Sana, toenmaals preceptor van Bailleul voor Dominicus de Gabre, de eigenlijke titularis.² Ten gevolge van het verraad van Hendrik II in 1552 kwam de Franse partij in Bailleul weer in gedrang. En zo zien wij in 1553 dat fr. Jan Capproen, preceptor, en de professen Jacob Steenstrate, Helias Noyelles, Karel de Raet, Joris de Porta en Jan Roussiau de aan Antoine de la Quellerie verstrekte volmacht intrekken en aan fr. Willem Sentin speciale volmacht geven om te procederen wanneer en waar dit nodig mocht blijken en hem tevens met uitsluiting van anderen volmacht te geven, 'voir ons ende ons cloostere ende hospitaale die questen te doene ende voyangen naer costume des lants ende biscopdom van Utrecht, t'ontfangen die almoessen ter onderhoudinge der armer crepelen van 't voirseide hospitael ende van dien ons van als t als goede rekeninge te doene; . . . gevende dan voirn heer Willem Sentin d'administratie ende 't gouvernement van alle die huesingen ende erfven die ons cloostere inde stadt van Utrecht heeft, op condition van te betalen alle renten opten grondt leggende ende andere die men schuldich es alle jairen van den voirnhuesen ende erfven, ende die onderhouden wel ende behoirlicke den tijt van zijnder administratie gedurende ende generalick en alsoe veele seggen ende doen als off wy present waren ende t selve van weerde te houden als waert oick zaicke, dat die saecken van meerder importantie waren ende datter meerder beveel te diende. Ende hiertoe obligeren wy als ons weerlicke goet van t voirseide cloostere ende hospitael, dat wy van weerde houden al t gondt dat bij heer Willem Sentin ende andere bij hem dairtoe geordineert gedaen wordt, hoe ende in wat manieren dat geschieden sal.'³ Gewapend met deze volmacht kwam fr. Sentin met de Utrechtse heren overeen de quest voor één jaar te houden, maar enkele dagen later zag hij er weer van af⁴, omdat fr. Antoine de la Quellerie inmiddels van de keizer die, zoals meermalen was gebleken, de Franse antonianen – misschien uit eer-

1) DA. nr. 471, nr. 8 t/m 11.

2) DA. nr. 473.

3) DA. nr. 471, nr. 13.

4) DA. nr. 471, nr. 14 en 15.

bied voor St.-Antonius – niet slecht gezind was, een lastgeving, dat men hem zijn tijd als questierder moest laten uitdienen, had losgekregen. Fr. Sentin zag geen nut in verzet en trok zich terug. De heren van Utrecht aanvaardden fr. de la Quellerie nog voor de tijd van drie jaar, mits hij voldoende soliede borgen stelde.¹ Deze maatregel, die trouwens algemeen gebruik was geworden, heeft de domfabriekmeesters ook ditmaal gevrijwaard voor financieel nadeel wegens wanbetaling, waarmede de Fransman de quest de quest liet.²

Geheel in de lijn van het exempte karakter van de proosdij van West-Friesland lag, dat de concessie voor het houden van de quest in dat gebied door de proost werd verleend en dat Gerardus Beyer in die kwaliteit de hem ondergeschikte geestelijkheid aldaar gelastte, de St.-Antoniusquest toe te laten.³ Evenzeer voor de hand lag, dat het domkapittel uit hoofde van de quest ook uit dat gebied een graantje wilde meepikken. In het licht van verschil van inzicht hierover zien wij de aantekening in de *Acta capitularia* van 1435 dat Petrus van Turnhout, vicaris ten dom, Gotschalck van Wynssen, burger te Utrecht, Hendrik van Wynssen, kanunnik, en Johannes die Vreze bij notariële akte beloofden Andreas van Schoorl, proost van West-Friesland, te zullen vrijwaren tegen alle overlast, welke hem mocht worden aangedaan door de heren van het domkapittel, omdat hij machtiging had verleend tot het houden van de St.-Antoniusquest.⁴

Nu kon J. die Vreze dit rustig doen, aangezien hij feitelijk borg voor zichzelf werd. De proost toch had hem aangesteld als questierder, waarschijnlijk omdat hij de quest voor het overige gedeelte van het bisdom van het kapittel had ontvangen. Later, te beginnen met 1500, vonden wij in de rekeningen van de kameraars van de Grote Kamer jaarlijks een bedrag verantwoord als ontvangen of nog te vorderen, dat betaald moest worden door de gezamenlijke questierders van West-Friesland.⁵

De quest van St.-Antonius heeft, niettegenstaande het horten en stoten in de laatste jaren, toch feitelijk, en dat is een bewijs te meer voor haar onwezenlijk karakter, het instituut overleefd, voor hetwelk men zei dat ze gehouden werd. 12 februari 1557 verdaagde het kapittel de behandeling inzake de St.-Antoniusquest om zich intussen te verstaan met Joh. van Campen in Pyll, die het jaar tevoren de quest had gevoerd.⁶ Maar toen was de communiteit van het huis

1) DA. nr. 471, nr. 16 en 17. 2) DA. nr. 1¹⁶, 26 jan. 1554.

3) DA. nr. 472. 4) DA. nr. 1³. 5) DA. nr. 626³ e.v.

6) DA. nr. 1¹⁷.

te Bailleul reeds geliquideerd. Dit moet reeds in 1555 zijn geschied meer nog als gevolg van de krijgsverrichtingen dan van godsdienstige beroeringen. Officieel is het einde te stellen op 1 september 1568. In 1553 had Karel V de abdij der benedictijnen bij Therouanne, welke op een heuveltop was gelegen, geslecht om te voorkomen dat zij de Fransen tot steunpunt zou dienen. Haar bewoners trokken eerst naar Saint-Omer, maar verzochten dat hun de commanderie van St.-Antonius bij Bailleul zou worden toegewezen. Dit werd op genoemde datum ingewilligd door de landvoogdes Maria van Hongarije.¹

Zodra de zaak juridisch geregeld was, werd de questierder in het bezit gesteld van hetgeen elementair tot zijn uitrusting behoorde: behoorde: 'ka boucken' en 'reliken' ², welke hij na afloop van zijn ambtsperiode weer moest inleveren. In wat men zijn geestelijke uitmonstering zou kunnen noemen moet nogal enige variatie hebben bestaan. Genoemd worden reliken en monstransen, maar, indien wij Marcus van Vaernewijck mogen geloven, er werd ook wel volstaan met een ruw bewerkt blok hout dat een beeld van de heilige kluizenaar moest voorstellen.³

In het bezit van deze ingrediënten kon de questierder zijn taak ⁴

1) Ign. de Coussemaker, *a.w.* De benedictijnen hebben niet veel genoeg aan hun nieuwe huisvesting beleefd, want na in 1566 en 1572 geplunderd te zijn werd het geheel op 10 augustus 1578 onherstelbaar verwoest.

2) DA. nr. 473, 15 juli 1551. 'cum reliquiis et monstrantia (ut vocant vulgo) S. Antonii ... et ad custodiendas reliquias et monstrantia una cum libris nuncupatis Ka boucken ad tempus sex annorum.' Wat men onder 'ka boucken' verstond wordt nergens nader omschreven, maar wij vermoeden, dat deze aantekeningen bevatten betreffende de te volgen route, te bezoeken kloosters, te innen jaarlijkse bedragen, als ook de namen van hen, die in de broederschap van St.-Antonius waren opgenomen en uit dien hoofde jaarlijks hun bijdrage moesten offeren, en tenslotte om daaruit aan te tekenen de werkelijke ontvangsten en uitgaven van de questierder en zijn staf, om daarop rekening en verantwoording te kunnen afleggen.

Voor deze aangelegenheid is instructief de overeenkomst tot verpachting van de quest in het bisdom Luik door de abt van Saint-Antoine, als commendatair preceptor van Maastricht aan een zekere priester Bernardinus, die in geen geval Antoniaan was: Bijl. 3.

3) M. v. Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt (1566-1568)*, naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven door Ferd. van der Haeghen in: Maatschappij der Vlaamse Bibliophilen, 4e reeks nr. 1, Gent 1881; Eekhof, *a.w.* p. 93.

4) Deze wordt in DA. nr. 462 als volgt omschreven: 'Elemosinas census vota legata questus viagia aut alia qualitercumque donata vel relictas, nolis sonantibus aut per sonum nolarum petere, colligere vel exigere aut equis bobus porcis seu aliis animalibus quibuscumque nolis appendere.'

beginnen. Voor de hand ligt dat deze niet door één persoon kon worden afgewerkt. Wij lezen dit ook uit de verklaring van fr. Joh. Daconnes¹ – preceptor van Barbefosse, in hoedanigheid van gevolmachtigde van Pierre de l'Aire², grootprior van Saint-Antoine en preceptor van Bailleul – dat hij zelf niet overal tegelijk kan zijn en daarom fr. Leo Daconnes, afkomstig uit Lille, de heren Helias van Noerden, Antonius de Vinea, Henricus Schuerzac en Henricus Compostel, kanunniken van de collegiale kerk van St.-Marie te Utrecht, alsmede Petrus Heem, pastoor van Westhouten in het Yperse, en Willem Tous machtigde om in het diocees Utrecht en omliggende gebieden rond te gaan 'cum feretro sanctissimi patris Antonii reliquiis vel sanctuario'.³

Blijkbaar werd jaarlijks een vaste route gevolgd, aangezien er sprake is van 'stationes more consueto tenendas'⁴ en 'voyangen naer costume des lants ende biscopdom van Utrecht'.⁵ Deze omvatte dan, zonder kloosters⁶ en stadsbesturen⁷ te vergeten, een aantal parochiën. Goed economisch beleid bracht mede, dat deze jaarlijks zoveel mogelijk op dezelfde tijd werden bezocht.⁸

De komst van de questierder werd tevoren aan de betrokken

1) Deze naam wordt zeer verschillend geschreven: Danckonis, Danckenoës, Danckenersi.

2) L. Maillet-Guy, *Les Grands Prieurs de l'abbaye de Saint-Antoine*, Lyon 1923, p. 15. Petrus de Area was grootprior van 1490-1493, toen hij tot abt werd gekozen.

3) DA nr. 466. Ook uit andere akten blijkt, dat de questierder vergezeld was van helpers. De antonianen A. Chaberti, Joh. de Wraet en Joh. Rovelli worden gelijktijdig als procuratoren of nuncii genoemd (DA. nr. 405 p. 44). Nuncius is een andere naam voor questierder. 'Nuncius sive questuarius' (DA. nr. 462). Op 17 febr. 1542 compareerden voor den hove van Utrecht 'Huych van Asperen, Jan van Campen en Willem van Gameren, cappellanen ende dieners van heer Joh. Huges, procuratoir van Sinte Anthonis questie'. Iets verder worden zij 'Questoirs ende dieners' genoemd (DA. nr. 471, nr. 5).

4) DA. nr. 471, nr. 12.

5) DA. nr. 471, nr. 13.

6) In de rekeningen van de abdij van Rijnsburg van 1483/4, fol. 67: 'Een calf dat sint Anthonius geofferd was'; 1486/7, fol. 68: 'Een varken, dat mijne vrouwen sint Anthonius casse hadden doen offeren.' Dit waren blijkbaar bijzondere gaven, want in andere rekeningen werd aangetekend: 'Item gegeven die cassenair sinte Anthonius 10 groten nae die oude gewoente.' Uit de rekening 1494/9, fol. 58 blijkt, dat wijn werd geschonken als 'die heren van sinte Anthonius bij mijne vrouwen waren'.

7) De burgemeestersrekeningen van Hoorn vermelden, dat aan de sante Antonyscas XI st. werd geofferd. Hoorn, stadsarch., rekeningen 1490, 1494, 1502 en 1511.

8) Te Gent op de tweede paasdag (M. v. Vaernewijck, a.w.). Zie ook J. G. Hierl, *Kaspar Tobritsch, Weibbischof von Eichstätt und Pfarrer von Hilpoltstein*, Hilpoltstein 1915, p. 30.

geestelijke aangekondigd.¹ En deze was volgens apostolisch en in vele diocesen ook volgens bisschoppelijk voorschrift ² gehouden alle medewerking te verlenen. Hij mocht in die dagen geen andere quest houden en evenmin de eigen broederschappen hun feest laten vieren.³ Zijn gelovigen moest hij zelfs aansporen tot milde gaven.⁴ Hem werd in overweging gegeven zijn aanbeveling in te leiden met de voorlezing van psalm 41 en een uitvoerige verklaring van het eerste vers:

*Heil hem, die bezorgd is voor zwakken en armen,
Op de dag van ramspoed zal Jahweh hem redden.
Jahweh behoedt en behoudt hem, maakt hem gelukkig op aarde,
En geeft hem niet prijs aan de haat van zijn vijand.
Jahweh zal hem op zijn ziekbed verkwikken,
En zijn lijdenssponde verlichten.*

Hierna moest dan volgen een beknopte schildering van het lijden van de 'martelaren van St.-Antonius' in de 372 hospitalen van de orde ⁵: slachtoffers van het hels vuur of sint-antoniusvuur, veeleer schrik-aanjagende gestalten dan mensen, die zonder de hulp van de antonianen onherroepelijk te gronde zouden gaan. Daarna moest een lijstje worden voorgelezen van de aflaten en gunsten, welke gulle gevers deelachtig konden worden.

Na aldus de parochianen tijdig voorbereid te hebben, moesten de pastoors de meerderjarigen, desgevraagd of desgevorderd, met name huis aan huis 'hostiatim et nominatim' oproepen tegen de door de questierders aangegeven dag.⁶

De pastoors waren niet altijd zonder meer bereid hun medewerking te verlenen voor het welslagen van de quest. De over-

1) J. G. Liljegen, Svenskt Diplomatarium IV, Stockholm 1875, nr. 2957. De questierder Theodericus bericht zijn komst aan de geestelijkheid van Vadstena. De Einblattdruck 715 bevat het model van zulk een aankondiging.

2) N. Paulus, *Geschichte des Ablasses in Mittelalter*, III *Geschichte des Ablasses am Ausgange des Mittelalters*; Paderborn 1923, p. 248-249, behandelt een Eichstätter voorschrift.

3) Bijl. 1 al. 6 en 16.

4) Bijl. 1 al. 7.

5) Eenblattdruck 715. De antonianen hebben het aantal van hun huizen nogal eens overschat. Het ms U 917 van de Bibl. Mun. van Grenoble spreekt zelfs van 1300 huizen. Een dwaas getal, als men in aanmerking neemt dat er uit heel het archief van de orde nog geen 350 bij elkaar te tellen zijn. Bovendien worden alle huizen hospitalen genoemd. In feite kon slechts een gering percentage daarvan aanspraak op die naam maken.

6) Bijl. 1 al. 3.

tuiging dat de antonianen jaarlijks de zeis behoorlijk in hun oogst zetten zal hun vrees voor eventuele kerkelijke straffen en voor de kastijdende hand van St.-Antonius gemakkelijk overwonnen hebben. En dit laatste vooral als zij enigszins doordachten op heel die St.-Antoniusquest-aangelegenheid. Het een en het ander heeft de parochieheren meermalen bewogen om hun medewerking afhankelijk te stellen van de gulheid van de questierder. Deze was over het algemeen omgekeerd evenredig aan zijn eigen belangstelling voor de goede dingen dezer aarde, met als gevolg herhaaldelijk conflict. Een dusdanig geval werd voor het domkapittel behandeld tussen de pastoor van Goeree en de questierder Helias van Noerde.¹ En misschien heeft dieper inzicht in de werkelijke bestemming van de gelden van de quest de pastoor van Boskoop wel gebracht tot zijn weigeren om in zijn 'sermoenen die bootschap van sinte Anthonius te promoveren'.²

De afbeelding van een antoniaan, in vaart op een paard en in de opgeheven hand een bel, is de afbeelding van een dienaar van de questierder, die de parochie ervan verwittigt, dat het heiligdom van St.-Antonius in aantocht is. Het werk wordt gestaakt en iedereen maakt zich op om de heilige op zijn manier te eren. Het gebeurde dat deze aan de grens van de parochie werd overgenomen³ van de burens, die hem uitgeleide hadden gedaan, zoals dat aan het Saer tussen Blitterswijk en Meerlo placht te geschieden.⁴

Dan begonnen de klokken te luiden, want zelfs als de kerk wegens interdict gesloten was moest deze ter oorzaak van de 'blijde inkomst' der antonianen, eenmaal per jaar, geopend worden en mochten de heilige diensten plechtig gehouden worden.⁵ Intussen ging het in processie, opgeluisterd door geestelijken en religieuzen en plaatselijke besturen, terwijl de schola cantorum van de parochieschool de stoet met gezang begeleidde, tussen hagen van belangstellenden die het 'heiligdom' van St.-Antonius met de grootste eerbied aanschouwden, door naar de parochiekerk. Feitelijk mocht

1) DA. nr. 1⁸, 27 febr. 1474.

2) M. Hüffer, *Iets over de H.H. vier Maarschalcken*, in *Studiën II* (1938) p. 502.

3) Eekhof, *a.w.* p. 93 haalt uit v. Vaernewijck een scène aan, waaruit blijkt dat de gelovigen het beeld van St.-Antonius niet altijd met vrome schroom zijn genaderd. Van questierders ligt het voor de hand, dat zij vaak nonchalant met het 'heiligdom' omsprongen.

4) M. J. Jansen, *De omdracht van het reliekschrijn der Heiligen Antonius abt en Hubertus door het Gelders Opperkwartier in de 15. en 16. eeuw*, in: *Jaarboekje van Alberdingk Thijm*, 1901, p. 162 e.v.

5) Bijl. 1 al. 8 en 15.

geen ander heiligdom op zulk een feestelijke wijze worden ingehaald. Het was een privilege, verleend aan de antonianen, die dit in 1398, om concurrentie te weren, door de paus hadden laten bevestigen en waarop de questierder Joh. de Wraet in 1412 het vidimus vroeg van de officiaal van de bisschop van Utrecht om met dit stuk in de hand de naleving van het pauselijk privilege te kunnen afdwingen.¹ Dat de andere relieken niettegenstaande dit voorschrift toch wel plechtig werden ingehaald blijkt uit de rekening van de scholasterie te Gouda, waarin voor het inhalen van St.-Corneliskas 6 stuivers ontvangen wordt en voor elke der overige kassen 4 stuivers. Alleen voor die van St.-Antonius wordt 10 stuivers genoteerd², waaruit dan in ieder geval de bijzondere luister kan worden afgeleid.

De pastoors moesten toelaten, dat de questierders de kansel bestegen, zelfs om te preken³, al zullen ze hieraan over het algemeen weinig behoefte hebben gehad. De parochianen in een zo mild mogelijke stemming te brengen heeft voorop gestaan. Dit blijkt ook uit de paar aantekeningen van desbetreffende toespraken, die bewaard zijn gebleven.⁴ Zij zijn wel niet van Nederlandse oorsprong, maar wij zijn ervan overtuigd, dat alle antonianen op hetzelfde stramien geborduurd hebben.

In zeer onklassiek Latijn richtte hij het woord tot de intellectuele leken en geestelijken. Hij gebruikte een soort allegorie, waarin hij St.-Antonius vergeleek met een olijf. Eigenlijk een gevaarlijke vergelijking, want de sarcastische toehoorder kon haar wel eens met meer succes toepassen op de toehoorders dan op Antonius. De uiteindelijke bedoeling van de spreker was toch zoveel 'olie' als mogelijk was te persen uit zijn gehoor. Hiervoor werd dan als vorm gekozen, de gelovigen via een sober leven en onthechting aan het aardse te brengen tot een zo groot mogelijke offervaardigheid ten aanzien van de zorgen der antonianen voor de lijders aan en slacht-

1) DA. nr. 462. In zijn brieven van 23 oktober 1462 gelast Filips van Bourgondië aan alle geestelijken 'die questen, heylichdommen ende cassen, mit hoeren boden en dienen, die daarmede commen zullen, zulke als voirscreven staen mit gewoonlicke clocluydinge in hoeren cueren ende geestelicke bewinde, goedertierlic ende duechdelic ontfangen', DA. nr. 497; Eekhof, *a.w.* p. LXIII.

2) L. A. Kespers, *Geschiedenis van het gymnasium te Gouda, I De Parochie- of Groote School (1366-1572)*, Gouda 1897, p. 34 en 81. Hij kan het 'halen der kassen' niet verklaren, maar dit moet wel verstaan worden als: zingen ter gelegenheid van het plechtig inhalen van de reliekkas van St.-Antonius.

3) Bijl. 1 al. 5.

4) München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. lat. 5681, p. 49-51^v.

offers van het sint-antoniusvuur, die zij zegden te verplegen in 372 hospitalen; hetgeen niet anders dan een slagwoord was voor hun zorg voor hun eigen bestaan.

Zeër bijzonder werd druk uitgeoefend op de vasthoudende welgestelde. Deze werd vergeleken met een varken – en voor hen was dan het varken van St.-Antonius een voortdurende vermaning. Zolang een varken leeft heeft niemand er profijt van. Eerst wanneer het geslacht is, kan men daaraan plezier beleven. Dit is ook het geval met de rijken die niets kunnen missen. Aan hen heeft men tijdens hun leven niets. En na de dood? Dan gaat satan met zijn ziel aan de sleep, de wormen met zijn lichaam en de erfgenamen met z'n bezittingen.

Vervolgens werd erop gewezen, dat er geen effectiever voor spreker was dan St.-Antonius. Niet Petrus of Paulus en evenmin Johannes de evangelist of de Doper, maar in zorg en nood is het Antonius die uitkomst geeft. Om het vertrouwen op zijn macht kracht bij te zetten lanceerde de spreker een vergelijking die de grens van de eerbied tegenover Christus ruim overschrijdt. 'Want, gelijk door het bloed van de Zoon van God, dat vloeide uit zijn zijde, vele zieken zijn genezen, zo ook door de wijn, die over het lichaam en gebeente van St.-Antonius is gevloeid', of ook: 'Christus vastte 40 dagen en 40 nachten, maar Antonius vastte geen 40 of 80, of 200 dagen, maar oefende zich heel zijn leven lang in onthouding.' Van iets beter gehalte is: 'Gelijk Christus zich afzonderde van zijn leerlingen om te bidden op een berg, zo ging Antonius vóór alle andere monniken en kloosterlingen naar de kerk om te bidden.'¹

In de landstaal werd aan de gelovigen kond gedaan, dat de tijd weer was aangebroken om de gaven, die men in de loop van het jaar had beloofd aan St.-Antonius voor de verzorging van de arme zieken en ter bevordering van zijn eeuwige zaligheid, in ontvangst te nemen. Als krachtig aansporingsmiddel tot mildheid werd gewezen op de grote gunsten, waaraan de edele gevers deelachtig konden worden. Ook werd gewezen op de grote wonderwerken, die God door St.-Antonius wrochtte. Het geheel werd gesteund door enkele voorvallen uit het leven van de heilige, waarin zijn overwinningen op de boze geesten uitblonken, om daardoor de macht te demonstreren, die God hem had gegeven over 'alle vlees en bloed, over de vissen in het water, de wilde dieren in het woud en

1) Element uit de 'Patraslegende': Anal. Boll. LXI (1943) p. 227.

vooral ook over de arme zondige mensen'. Besloten werd met een verwijzing naar de verzorging van de arme lijdens aan het vuur, die de antonianen verplicht waren op te nemen, waar ze ook vandaan kwamen.

Maar hoe levendig en doeltreffend de speechen van de questiers ook mogen zijn geweest, wij geloven niet dat zij hiermede alleen het middeleeuwse enthousiasme voor St.-Antonius hebben kunnen opbouwen. Want er is een tijd geweest dat iedereen bezielde was met een vast geloof in en een onwrikbaar vertrouwen op St.-Antonius, zodat de gaven in natura, goud en zilver, grondrenten, erfpachten en landerijen, bij het leven geofferd of bij erfstelling nagelaten, zeer ruim vloeiden. Ja zelfs waren er wier wezen zo doortrokken was van devotie en vertrouwen, dat zij zich met hun gezin, dienstpersoneel, levende en levenloze have bij plechtige akte gaven aan God en St.-Antonius. Voorbeeld hiervan zijn Bertrand Remy uit de buurt van Houding¹, Jacques de Vignacourt van Fouquières en Jean de Bèvres van Everegem en zelfs de benedictijnen van St.-Humbert te Maroilles. Het convent en de zieken van de commanderie stonden aan deze oblaten van St.-Antonius toe de tau van de orde te dragen en deze met het beeld van St.-Antonius aan te brengen aan hun woningen en verblijfsgebouwen.²

Zulk een begeestering kan ons inziens alleen maar gekweekt worden door het beschikbaar stellen van tot de mentaliteit van het volk sprekende belangrijke geestelijke en tijdelijke gunsten.

Eekhof heeft aan dit onderdeel, dat voor de ontleding van het succes van de St.-Antoniusquest toch van essentiële betekenis is, geen aandacht besteed. Vermoedelijk omdat hij dienaangaande geen materiaal aantrof in het archief van het domkapittel.

Maar ons inziens kan ook voor het geven van inzicht in hetgeen de questiers hier boden zonder bezwaar gebruik worden gemaakt van buitenlandse archivalia. Deze quest toch droeg een internationaal karakter, het waren vaak buitenlanders, die hier de leiding ervan in handen hadden en de gunsten en voorrechten waren voor alle landen dezelfde, zijnde deze door Rome verleend aan de orde der antonianen om uit te delen aan allen, die aan de daarbij gestelde voorwaarden voldeden.

Het materiaal dat ons gegevens betreffende door de antonianen

1) Fr. Vinchant, *Annales de la province et comté du Hainaut* III (1848), bijl. 71, behorende bij deel III, p. 324.

2) Ign. de Coussemaker, a. art. Pièces justificatives VIII, IX en XV, p. 70-73 en p. 90-92.

toegezegde gunsten, aflaten enzovoort verschaft, is zeer verschillend van aard, hetgeen moge blijken uit het volgende overzicht.

- A. Mededeling aan de herder van de kerk van Vadstena van de gunsten en aflaten, welke verworven kunnen worden ter gelegenheid van de komst van de relieken, waaronder die van de H. Antonius. Vóór 18 april 1403.¹
- B. Opsomming van gunsten en voorrechten, welke verworven kunnen worden door hen die aalmoezen geven tot leniging van de noden van lijders aan en slachtoffers van het sint-antoniusvuur, met lastgeving aan de pastoors, hoe deze op daarin aangegeven dagen van de kansel bekend te maken.²
- C. Indulgentie et certa privilegia ordinis sancti Antonii. Mededeling aan de gelovigen, na een beknopte schildering van de beklagenswaardige toestand van de slachtoffers van het sint-antoniusvuur, van de gunsten en aflaten, welke degenen kunnen verwerven, die met milde hand offeren ter leniging van de nood dezer ongelukkigen.³
- D. Benedictio aquae et vini beati Antonii . . . sequentur indulgentiae a sede apostolica ordini sancti Antonii datae.⁴

1) Stockholm, Svenskt Riksarkiv, Cod. A 26. 92; J. G. Liljegren, *Svenskt Diplomatarium IV*, Stockholm 1875, 101 nr. 2957.

2) München, Bayerische Staatsbibliothek. *Katalog der Einblattdrucke des XV Jahrhunderts*, Halle 1914, nr. 715. Gedrukt bij Michiel Reijser te Eichstätt omstreeks 1490. De bovenste regel ontbreekt maar kan worden aangevuld uit: J. G. Hierl, *Kaspar Tobritsch, Weibbischof von Eichstätt und Pfarrer von Hilpoltstein*, Hilpoltstein 1915. 30 Venia Antonii chartula. Vermoedelijk heeft Georg Schwartz, prior der dominicanen te Eichstätt aanstoot genomen aan de inhoud van deze lastgeving en onder overlegging van een exemplaar ervan bisschop Willem (1464-96) verzocht, een eind te maken aan het aanstoot gevende drijven der questierders. De bisschoppen vermochten hiertegen niets. De antonianen verdedigden hun recht aan de hand van een aantal pauselijke brieven. Gevolg was dat de bisschop aan zijn geestelijken gelastte de aflaat van de broederschap bekend te maken. Nog omstreeks 1510 werd het biljet te Eichstätt op de kansel voorgelezen. Zie: K. Suttner in *Pastoralblatt des Bistums Eichstätt II* (1855) p. 188. De eenbladruk nr. 561, waarin de bisschop van Eichstätt opdraagt, toe te laten, dat de antonianen hun aflaten aan de gelovigen bekend maken, en die zich in de Stadtbibliothek te Nürnberg moest bevinden is tot heden 'spurlos' verdwenen.

3) Memmingen, Stadtbibliothek: Einblattdruck nr. 716, gedrukt bij Albert Kunne te Memmingen ongeveer 1500; gelijk exemplaar te München, Hofbibliothek: Einblattdruck nr. 717. Alleen heeft dit exemplaar op regel 34 'ecclesias' i.p.v. 'ecclesie'. Gelijke inhoud heeft Regensburg, Kreizbibliothek: Einblattdruck 718, gedrukt bij Johannes Schrobser te München omstreeks 1500.

4) Colmar, Arch. Dép. III H 1 Issenheim, karton 57.2.

E. Suscipiat vos omnipotens Pater . . . Sequitur litera confraternitatis . . . Sequitur exorsismus aque . . . Receptio confratrum et consorum . . . Ista sunt retributiones quas haberent qui confraternizantur in ordine sancti Antonii . . . Officium confraternitatis.¹

F. 1. Privilegia, libertates et indulgentie benefactorum confratrum et consorum / ordinis sancti Anthonii / et illorum qui ecclesias ac oratoria dicti ordinis devocionis causa visitaverint / et pauperibus plagatis / in hospitalibus eorum degentibus annuatim suis elemosinis subvenerint. Ex veris autenticis et publicis transumptis / summarie collectis.²

2. Vrigheide Gnade unde aflat der woldeder medebroder unde sustere, des ordens sunte Anthonij unde de gennen de de kerken unde bedehuser des sulven ordens myt andacht soken unde den armen geplageden de in eren hospitalen ligghen, iarlick myt eren almissen to hulpe kamen. Uth waraftigen bewerden apenbarlyken scriften unde pewesliken bullen to hope ghesammelet.³

3. Freiheiten Gnade unde Aplas der wolteter. mitbrudere und Schwestern. dess Ordens Sancti Anthony. und der / die / die Kyrchen und betheweser des selbenn ordens / auss Andacht besuchenn und den armen gepflagten / so In yren hospitalen lygen Jerlich mit yrem Almosen zcu hulffe komen. Auss warh(a)fftigen bewerten und offentlichen Abeschryfften / zcusammengesetzt.⁴

1) Ch. Roger, *Historical notices of and documents relating to the monastery of St. Anthony at Leith*, in *Transactions of the Royal Historical Society* V (1877) 393-400.

2) Londen, Brit. Mus., *Catalogue of books printed in the XVth century* I (1908) nr. 49. Het is niet een oorspronkelijk Engels stuk, maar gedrukt bij Peter von Friedberg te Mainz. Berlijn, Preussische Staatsbibliothek, aldaar geregistreerd onder signatuur: Vouillième 1350 5. De tekst van beide verzamelingen is, behoudens enkele verschillen in de schrijfwijze, woordelijk gelijk.

3) Strängnäs, Domkyrkbiblioteket, Samlingsbandet L 14. Gedrukt bij Stephan Arndes te Lübeck omstreeks 1495. Zie Isak Collijn, *Privilegier för Antoniterberrarna, Lübeck omkring 1495*, in *Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekväsen*, Arg. X (1923) p. 177-180: Bijl. 4.

4) Breslau, Universitätsbibliothek. Gedrukt bij Martin Landsberg te Leipzig. Letterlijk overgenomen door J. E. Kapp, *Nachlese nützlicher Reformations-Urkunden*, Dritter Theil 133-147. Volgens N. Paulus, *a.w.* 249 n. 4, zou zich in de bibliotheek van de benedictijnenabdij te Melk ook nog een verzameling privilegiën bevinden. In de aanhaling is, volgens mededeling van de schrijver, een fout geslopen. De incunabel toch is bij R. Schaginger, *Die Wiegendrucke der Stiftsbibliothek zu Melk*, Melk 1911, beschreven onder nr. 364 en niet 64. Bij onderzoek te Melk bleek die incunabel zich niet meer in de Stiftsbibliothek te bevinden.

- G. 1. Sequ(u)ntur privilegia libertates et Indulgentie confratrum et consororum sancti Anthonij in speciali.¹
2. Hir na volget die vrigheide gnade unde aflat der broderschop sancti Anthonij besunderliken.²
3. Hirnoch volgen die freiheiten begnadungen und aplas der bruderschaft Sancti Anthony in sunderheit.³
- H. Les grans pardons donnez a perpetuite par noz saintz peres les papes de Romme aux religieux malades, confreres et bien-fauteurs des eglises et hospitaulx fondez en honneur du glorieux saint et amy de Dieu monseigneur saint Antoine de Viennoys et membres despandans.⁴
- I. 1. Extractum ex perantiquo quodam libello manuscripto domus sancti Anthony in Barbafoffa.⁵
2. De insigniis ac confraternitate sancti Antonii.⁶
- K. Litterae confraternitatis, afgegeven door
1. Fr. Guilhelmus Sentijn, commissarius et Preceptor domus S. Antonii in Flandria. A° 1555.⁷
2. Fr. Jacobus Ebelsohn, preceptor domus S. Antonii in Grünberg. A° 1487.⁸
3. Fr. Goswinus de Orssoy, preceptor domus S. Antonii in Lichtenberg. A° 1492/3.⁹
4. Fr. Olaus Stenonis, provisor domus S. Antonii in Nonneseter. A° 1510.¹⁰
5. Fr. Ricardus Thomsoun, preceptor S. Antonii in Leith. A° 1526.¹¹

Wij zullen thans eerst een systematisch overzicht laten volgen van

1) Zie aantekening bij F. 1.

2) Zie aantekening bij F. 2: Bijl. 5.

3) Zie aantekening bij F. 3.

4) Parijs, Bibl. Nat., Res. E 1660.

5) Besançon, Bibl. Mun., Collection Chifflet nr. 84, matières héraldiques t. IV 11-23. Met andere hand is aan de titel toegevoegd: 'in comitatu Hannoniae in Belgio.'

6) München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 125.

7) Utrecht, DA. nr. 472; A. Eekhof, *a.w.* p. CX-CXI.

8) Hannover, Vormals Kön. Bibliothek: Einblattdruck nr. 522. Gedrukt bij Peter Schöffler te Mainz c. 1487.

9) Londen, Brit. Mus., Proctor 3008: Einblattdruck nr. 667; Berlijn, Vormals Kön. Bibliothek, Vouillième *a.w.* 1502 5: Einblattdruck nr. 668; Dresden, Städtisches Archiv: Einblattdruck nr. 669.

10) Ch. C. A. Lange en C. R. Unger, *Diplomatarium Norvegicum II*, Christiania 1852, nr. 1036.

11) Ch. Roger, *a.w.* 394-396.

1. Voorstelling, aangebracht op de drinkhoorn van het St.-Antoniusgilde te Staveren (Fries Museum te Leeuwarden)

2. De man met de anjer van Jan v. Eyck (Kaiser Friedrich Museum, Berlijn; Foto-Commissie Rijksmuseum Amsterdam)

3. Zeer waarschijnlijk *Albrecht v. Beieren*. Brons, afkomstig van het graf van *Isabella van Bourbon*, voorheen te Antwerpen in de *St.-Michaëlsabdij* (Foto-Commissie Rijksmuseum, Amsterdam)

4. *Willem VI* (Foto-Commissie Rijksmuseum, Amsterdam)

hetgeen de antonianen volgens hun zeggen konden aanbieden aan hun weldoeners, om dit daarna op zijn juiste waarde te stellen aan de hand van authentieke bescheiden.

I. *Gunsten*

1. In het algemeen werden de weldoeners deelachtig aan alle goede werken welke in de 372 hospitalen werden verricht, waar dagelijks zes werken van barmhartigheid werden beoefend. Inzonderheid wordt gewezen op de 1142 heilige mis-sen, welke dagelijks in de hospitalen werden gelezen voor de weldoeners (B).

F breidt het deelachtig worden uit tot alle weldoeners met hun ouders, levende en overledene en verleent hun blijvend deelachtig worden aan alle goede werken der Heilige Roomse Kerk en van de pelgrimstochten naar het Heilig Land.

2. Zulke weldoeners mogen in het sacrament der biecht ge-absolveerd worden van ketterij (*Transgressione fidei*) (*F*).
3. Vergeven¹ worden:

- a. Alle vergeten zonden (*A*).

Hieraan voegt *B* toe, dat ze gebiecht moeten worden wanneer ze in de gedachte komen.

F heeft: 'alle dagelijkse en vergeten zonden worden vergeven.'

- b. Schending van feestdagen (*A*).

B voegt eraan toe: 'mits dit niet vermetel (*temere*) is geschied.'

F spreekt van 'negligentia' en 'male celebratorum', van achteloosheid en slecht vieren van feestdagen, inzonderheid van de zondagen.

- c. Schending van vastendagen (*A*).

B 'mits niet vermetel'.

- d. Belediging van ouders, mits ze niet zodanig mishandeld zijn dat zij bloed verloren hebben (*A*).

- e. Alle gebroken eden, behalve plechtig afgelegde eden (*absque capitalibus*) (*A*).

- f. Alle gebroken lichtzinnig afgelegde geloften (*A*).

3) Het is niet altijd met zekerheid vast te stellen waarin de gunst in de hierna genoemde gevallen bestaat. In vele gevallen zal het kwijschelding van in casu opgelegde boete zijn. Ook is mogelijk dat hier alleen eventueel voorbehoud wordt opgeheven. Tenslotte kunnen beide soorten van gunsten – feitelijke aflat en gunst – bedoeld zijn. Wij zullen hierop echter niet nader ingaan.

- Alle gebroken geloften, mits zij deze verder nakomen (B).
- g. Alle gebroken geloften, uitgezonderd die van pelgrims-tocht naar Jeruzalem, zuiverheid en kloostergeloften, en dan nog mits - de omstandigheden in aanmerking genomen, namelijk aard van de gelofte en vermogen van de persoon - een bepaald bedrag aan de antonianen wordt geofferd (F).
 - h. Onrechtvaardig verkregen goed, mits de rechthebbende onbekend is (B).
 - i. Lichtzinnige gesprekken en ijdele gedachten, mits ze niet tot daden hebben geleid (F).
 - j. Nalatigheden in koorbed en andere godsdienst oefeningen, tengevolge van het ontbreken van boeken, onmacht, achteleosheid of lichaamszwakte (F, H).
4. De stervensafslaat.
- Wanneer iemand, wie ook, overeenkomstig zijn vermogen en naar verhouding van de grootte van zijn zonden aan de armen van St.-Antonius offert en binnen het jaar of aan het begin van het jaar, waarin hij zulk een aalmoes schenkt, na rouwmoedige biecht komt te overlijden, dan moet deze uit bijzondere gunst in de Heer geabsolveerd blijven van zijn zonden en vergeving van al zijn zonden verwerven (F, H).

II. *Aflaten*

1. Kwijtschelding van $\frac{1}{7}$ van de opgelegde boete.
- Men sta toe, bij de weergave van hetgeen betreffende dit onderdeel in de verschillende aankondigingen is vervat, af te wijken van de nuchtere opsomming. Er kunnen consequenties in zitten.
- De vorm is een zeer oude en een zeer tastbare. Bij andere aflaten tast men altijd in het duister omtrent het effect ten opzichte van het totaal. Wat is één jaar, wat honderd op een onbekende tijd? Een zevende behoeft echter nog maar zesmaal herhaald te worden om volledig te zijn. Nu wil het ons voorkomen, dat iets in die geest is doorgedrongen tot het brein der antonianen. Uit de mededeling van de questierder Theodericus: 'a duobus summis pontificibus a quolibet septima pars iniuncte penitencie' (A), zal toch iedereen opmaken, dat men in wezen een kwijtschelding van twee zeven-de van de opgelegde boete kon verdienen. Het is een gevaarlijk spel, want als in B van acht pausen wordt verklaard:

‘quilibet eorum singulariter remittet septimam partem iniuncte penitencie’ (B), dan komen wij tot acht zevende, hetgeen van het goede te veel is.

Het is vermoedelijk wel niet uit deze wiskundige gezichtshoek dat C het aantal schenkende pausen beperkt tot zeven, want dan zou hij ze behalve de een zevende nog niet elk een karene hebben laten geven. Innocentius IV (1243–54), Bonifacius VII (1294–1303), Alexander IV (1254–61), Eugenius IV (1431–47), Bonifacius IX (1389–1404), Innocentius VI (1352–62), Calixtus III (1455–58). ‘Quilibet remittet septimam partem iniuncte penitencie et unam carenam ipsis infirmis manus adiutrices porrigentibus’ (C).

Oppervlakkig gezien, wekt de reeks door haar chronologische anarchie – om dit te doen uitkomen voegden wij de regeringsjaren achter iedere naam – een onzeker gevoel. Dit geraakt nog verder in twijfel als in D werkelijk acht pausen als schenkers worden opgevoerd, waarbij dan Eugenius IV en Calixtus III zijn vervangen door Urbanus V (1362–70) Clemens VI (1342–50) en Martinus V (1417–31). En alsof dit alles nog niet voldoende was om de eeuwigheid rustig tegemoet te gaan, voegt elke paus aan zijn zevende nog eens zeven jaar kwijtschelding van straffen voor doodzonden toe en zeven quadragenen (D).

Wij zijn er zeker van dat de zucht tot imponeren – de bronnen zijn aankondigingsbiljetten – de antonianen hier parten heeft gespeeld, want F brengt het geval terug tot:

- a. het decreet *Ad opera pietatis* van Innocentius IV, uitgevaardigd te Perugia op 27 maart 1252, waarin wordt bepaald dat allen die, na rouwmoedig te hebben gebiecht, goud, zilver, kleding of andere liefdegaven aan de antonianen schenken of vermaken, kwijtschelding erlangen van een zevende der opgelegde boete en een aflaat van een jaar en veertig dagen (F).
- b. Bij decreet *Cum dilectis*, uitgevaardigd te Anagni op 28 november 1256 verleent Alexander IV kwijtschelding van een zevende der opgelegde boete aan hen die jaarlijks naar vermogen offeren aan de antonianen (F). Dit is geen bevestiging van een door zijn voorganger verleende gunst.

Hier zijn wij dan weer aangeland bij de twee zevende van de questierder Theodericus. Gaan wij nog iets verder met ons onderzoek, en speuren wij H na op deze quest, dan blijft

alleen Alexander IV over met kwijschelding van een zeven-
de 'des penitences enjoinctes chascun an aux confreres et
bienfaiteurs de la dicte religion' (H).

2. Aflaten verbonden aan het bezoeken van een kerk van St.-
Antonius:

- a. Ieder die rouwmoedig gebiecht had, of althans het voor-
nemen had dit binnen een jaar te doen, die offerde aan de
armen van St.-Antonius en tevens op de hierna genoemde
twaalf feestdagen: Kerstmis, Besnijdenis des Heren, Drie-
koningen, Pasen, Hemelvaartsdag, Pinksteren, Drievul-
dighheidszondag, Maria-Geboorte, Maria-Boodschap, Ma-
ria-Lichtmis, Maria-Tenhemelopneming, St.-Antonius
(17 januari) - een kerk van St.-Antonius bezocht, kon een
aflaat van zeven jaar en zeven quadragenen verdienen.
Op dezelfde voorwaarden kon hij een aflaat van 1 jaar en
40 dagen verdienen op elke octaafdag van die feesten, op
elke zondag van de vasten en op elke vrijdag van het
jaar (F).

In H treffen wij hetzelfde aan, maar daar worden aan de
lijst van feestdagen nog drie speciaal antoniaanse feest-
dagen toegevoegd, namelijk

l'invention du precieux corps du dict glorieux saint qui
est le VII jour de Mars;

la visitation qui est toujours le lendemain de l'Ascension;
la Revelation qui est le XXVI jour de Juin.

- b. Op voorwaarde van het bezoeken van een kerk van St.-
Antonius stelde:

Gregorius X 1 jaar en 40 dagen (F, H),

Bonifacius VIII 1 jaar en 40 dagen (F, H),

Urbanus V 1 jaar en 40 dagen (F, H) en

Gregorius XI $2 + 3$ jaar en $(2 + 3) \times 40$ dagen (F, H)
beschikbaar.

Sixtus IV voegde hieraan nog 5 jaar en 5×40 dagen
voor elk der twaalf genoemde feestdagen toe, te verdienen
zowel door weldoeners als door kerkbezoekers.

3. Overige aflaten door pausen verleend:

Gregorius IX (1227-41): 1 jaar en 1 karene (C, D),

Alexander IV (1254-61): 1 jaar en 40 dagen (H),

Joannes XX (1276-77): 20 jaar en 20 karenen (C, D),

Joannes XXII (1316-34): 27 jaar en 27 karenen (C, D),

Urbanus VI (1378-89): 1 jaar en 40 dagen (H),

Martinus V (1417-31): 7 jaar en 7 karenen (C, D),

Eugenius V¹: 7 jaar en 7 karenen (C, D),

Nicolaus V (1447-55): 7 jaar en 7 karenen (C, D).

4. Aflaten door anderen verleend:

a. Concilie van Bazel: 5 jaar en 5 karenen (C).

b. 45 kardinalen en patriarchen: 80 dagen van doodzonden en een jaar van dagelijkse zonden (B),

130 kardinalen: 100 dagen van doodzonden en een jaar van dagelijkse zonden (C).

c. 340 aartsbisschoppen en bisschoppen: elk 40 dagen van doodzonden en 1 jaar van dagelijkse zonden (D).

d. ordinarius: 40 dagen (A, D),

bisschop van Parijs: 40 dagen, terwijl bovendien de wel-doeners en hun levende en overleden ouders deelachtig worden aan alle goede werken, welke in zijn diocees worden verricht: heilige missen, koorgebed enzovoort (H).

e. tal van andere aartsbisschoppen en bisschoppen en Gracianus, de bisschop van Eichstätt, hebben immense aflaten verleend tot een totaal² van 142 karenen en 1000 dagen van doodzonden en 36 jaar van dagelijkse zonden (B).

f. Zonder enige bron te noemen geeft A 3 jaar, 600 dagen en 10 karenen.

Teneinde de 'beminde gelovigen' die nieuwsgierig waren naar het totaal aan aflaten, welke zij, als zij hun gaven mildelijk offerden aan de antonianen, konden verdienen, tegemoet te komen, hebben zij zelve de berekening gemaakt. Zich beperkende tot de in F genoemde aflaten, waarbij dan ook die aan het kerkbezoek waren inbegrepen, kwamen zij tot een totaal van 1360 jaar en 11840 dagen 'demptis remissionibus septime partis penitencie iniuncte et omnium peccatorum predictis'. De niet-argeloze lezer, die de antonianen wil narekenen, behoeft echter een paar tips. Hij zal in aanmerking moeten nemen, dat in F onder een quadragene wordt verstaan een aflat van veertig dagen met de boete van zeven daarna volgende jaren. Vervolgens moet de vasten gerekend worden op acht zondagen. En dan sluit het als een bus.

De algemene indruk van ieder die van het vorenstaande heeft

1) In C, D staat Eugenius quintus! Misschien dat deze nog ooit zal komen.

2) Wij vertalen 'quarum summa' door 'tot een totaal van' en niet door 'davan die höchste zu', gelijk wij dat aantreffen bij J. G. Hierl, a.w. p. 30.

kennisgenomen, moet wel zijn, dat de antonianen in hun bekendmakingen van hetgeen zij zeiden hun weldoeners te kunnen aanbieden meermalen onbetrouwbaar precies zijn geweest. Tegenover de 372 hospitalen in *F* stelt een ander stuk uit diezelfde tijd 364 kloosters en hospitalen.¹ Het aantal heilige missen is een slag in de lucht en suggereert zeker veel meer dan de werkelijkheid opleverde. Even sceptisch kunnen wij staan tegenover de getallen aan aflaten schenkende prelaten. Een paus Eugenius V laat nog altijd op zich wachten. Wij zouden hier wel Eugenius IV willen lezen, als deze niet reeds eerder in de betrokken stukken, *C* en *D*, was genoemd. En het uitzetten van een quadrageen tot 40 dagen en 7 jaren kan niet anders verklaard worden dan als een gevolg van de verhevigingsdrang, waarmede de antonianen doortrokken waren. En wat de aflaten zelf betreft: die in het lijstje van pauselijke aflaten worden vermeld als verleend door Joannes XX en Joannes XXII (*C*, *D*), zijn zeker niet echt.

Dit alles brengt ons vertrouwen in het geheel sterk aan het wankelen en doet ons vragen: 'Wat is er nu eigenlijk waar van al die toezeggingen?'

N. Paulus geeft in overweging een door Leo X in 1514 uitgevaardigde bul² te ontleiden. 'Eine Veröffentlichung dieser Urkunden wäre sehr wünschenswert. Mit dieser authentischen Quellen wäre es ein leichtes, verschiedene gewagte Behauptungen der Privilegiensammlung *Freiheiten und Ablässe* auf ihren Wert zurückzuführen.'³

Het mag dan al een kleinigheid zijn om aan de hand van de in deze bul vervatte gegevens de beloften der antonianen tot hun juiste proporties terug te brengen, er is echter althans wel enige moed voor nodig om dit document te lijf te gaan en enig doorzettingsvermogen om daaruit de kern te pellen. De bul toch beslaat 67 folio's en de paus laat zich niet terstond in de kaart kijken. Als met enig welbehagen, als gold het een expositie, voert hij ons eerst langs drieëndertig brieven van zijn voorgangers. Tot tweemaal toe zelfs laat hij ons de bul *Sacrosanctis Domini* van Sixtus IV zien.⁴ Hij wijst ons op gedeelten uit brieven van Clemens IV en Alexander IV, waarvan hij de originelen blijkbaar niet heeft kunnen achter-

1) Einblattdruck 522.

2) *Illius Vices*, uitgevaardigd 27 mei 1514. Regesta Leonis X, nr. 9065; Rome, Arch. Vat., Reg. Vat. 1006, fol. 299-365.

3) N. Paulus, *a.w.* III p. 250.

4) Reg. Vat. 1006, fol. 299 v-301 en 356-358.

halen. Beschouwen wij zijn verzameling enigermate nauwkeuriger, dan blijkt de etikettering niet altijd even feilloos te zijn. Zo kan bijvoorbeeld een op naam van Gregorius IX (1227-1241) gestelde bul onmogelijk gericht zijn aan abt en convent van het klooster van St.-Antonius¹, aangezien de vroegere benedictijnenpriorij te Saint-Antoine eerst in 1297 tot abdij is verheven en aan de antonianen overgedragen.²

Daarnaast staat een andere bul aan abt en convent op naam van dezelfde Gregorius IX, maar hier moet de fout schuilen in het nummer van de paus, want de inhoud wettigt uitvaardiging aan abt en convent.³

1) Reg. Vat., 1006 fol. 308v-309. Gregorius . . . abbati et conventui sancti Antonii . . . *Vestre devotionis* . . . datum Rome apud S. Petrum, V Non. Martii, pont. nri. a^o septimo (3 maart 1234). In de *Inventaire des titres et fondations de l'abbaye*, art. 89 wordt het gedateerd 3 maart 1377, zo ook in *Bullaire de l'ordre de Saint-Antoine*. Paris 1620, p. 9, waar de inhoud - verlof aan abt en convent te Saint-Antoine om de zieken die in het hospitaal worden verpleegd, het dienstpersoneel, de donaten en oblaten van het klooster de H. Eucharistie en andere sacramenten te mogen toedienen en, indien zij in het hospitaal overlijden, hun lichamen op hun kerkhoven te mogen begraven als zij daartoe de wens te kennen hebben gegeven - ten onrechte wordt toegepast op alle hospitalen der orde. In Rome, Archief der Nobili Ecclesiastici, Privilegia S. Antonii, staat het stuk op naam van Gregorius XI. Toen bestond er echter geen behoefte meer aan een dergelijke concessie. De fout moet dus wel schuilen in de superscriptie 'abbati et conventui'. In 1234, toen de antonianen nog niet zelfstandig waren, is de inhoud volkomen op zijn plaats. De termen van een overeenkomst gesloten op 12 september 1249 tussen de benedictijnse prior van Saint-Antoine en de antoniaanse magister van het hospitaal te Saint-Antoine zijn gelijk aan die van deze bulle (*Gallia Christiana* I p. 609; L. Maillet-Guy, *Les origines de Saint-Antoine (Isère) XIe-XIVe siècles*, Valence 1908, p. 50-51). De stukken van Gregorius IX in februari en maart 1234 uitgevaardigd zijn alle gegeven te Lateranen, alleen die van 3 maart niet (Potthast 9416). Dit stuk komt bij Potthast echter niet voor.

2) Reg. Vat. 1006, fol. 324-327; *Inv. des titres*, art. 100; *Bullaire* p. 25-28; Cherubini, *Bullarium* I p. 156; *Bull. Rom.*, ed. Taur IV p. 143; *Mecklenburger Urk. Buch* IV p. 20 nr. 2753; *Magnum Bullarium Rom. juxta exemplar Romae* I p. 174-175; Potthast 24530.

3) R.V. 1006, fol. 302 en 309. Gregorius . . . abbati et conventui monasterii sancti Antonii . . . Romae apud sanctum Petrum, V Non. Martii, pont. nri. a^o septimo (3 maart 1377). De paus staat aan abt en convent toe om, wanneer hun klooster wegens geldschuld met kerkelijk interdict is belegd, op plechtige wijze de heilige diensten te verrichten en de sacramenten toe te dienen, mits zij zelf geen aanleiding tot interdict hebben gegeven en die voorrechten hun niet met name zijn onzegd. Deze bulle is in 1377 volkomen op haar plaats, aangezien de abdij van Saint-Antoine toen verkwikkeld was in zeer belangrijke financiële conflicten met de benedictijnenabdij te Montmajour. Opmerkelijk is dat deze bulle op dezelfde dag (3 maart) is uitgevaardigd als die van Gregorius IX. Wij vonden haar in de antoniaanse bronnen: *Inventaire des titres*, art. 90; *Bullaire* p. 9-10; Nobili Ecclesiastici, Privilegia sancti Antonii, en niet in de officiële bullenverzamelingen.

Ook de datering van de bullen laat, bij vergelijking met officiële verzamelingen, nogal eens wat te wensen over.

Een enkele maal doen wij een merkwaardige ontdekking, zo bijvoorbeeld als Innocentius VIII ons op 12 maart 1492 verzekert, dat het lichaam van St.-Antonius van de tijd af, dat het uit Napels naar Dauphiné is overgebracht, altijd in het klooster aldaar, vroeger priorij op de Motte Fanjas, heeft gerust en nooit naar een andere plaats is vervoerd.¹

Als wij zo moeizaam de verschillende stukken, die een zeer uiteenlopend karakter dragen en maar af en toe iets met afdelen te maken hebben, maar alle zijn uitgevaardigd ten behoeve van de antonianen te Saint-Antoine de Viennois, innerlijk hebben verworpt, verwachten wij, dat paus Leo, eindelijk tot zijn eigen werk komende, de inhoud van al deze brieven zal onderschrijven en bevestigen. En dat doet hij ook, maar, en dat is het pijnlijke in de ontknoping, niet ten behoeve van de antonianen van Saint-Antoine, maar op verzoek van Joh. Bapt. Palavicini, bisschop van Cavaillon² en commendatair abt van de abdij van St.-Antonius te Genua, ten behoeve van deze abdij. Het is wel tragisch, dat heel deze selectie van pauselijke brieven welke ten doel hadden alleen de te Saint-Antoine aanwezige relieken voor het oorspronkelijk gebeente van de vader der eremieten te laten doorgaan en het monopolie van de organisatie van diens verering met alle daaruit voortvloeiende baten te leggen in handen van de antonianen, door krachtig op te treden tegen hen die zonder hun vergunning bedehuizen stichtten met St.-Antonius als patroon en daar diens verering exploiteerden; tegen hen die zijn beeld vervaardigden, ter verering plaatsten en de daarbij geofferde gaven in ontvangst namen; door fulmineren tegen valse

1) R. V. 1006, fol. 360-361; *Inv. des titres*, art. 55. In geen enkele legende vinden wij aangegeven, dat het gebeente van St.-Antonius ooit te Napels is geweest. Vermoedelijk zal voor 'a civitate Neapolitana' 'Constantinopolitana' moeten worden gelezen. Vervolgens zij opgemerkt, dat de plaats van vestiging van de priorij niet de 'Mota Fangiana' is geweest, maar de 'Mota Nemorosa', de Motte-au-Bois. Aanleiding tot de uitvaardiging van deze bulle is geweest de plechtige overbrenging van een schrijn met beenderen, die op naam van St.-Antonius werden gesteld, van de benedictijnenabdij bij Montmajour naar de kerk van S. Julien te Arles - wij hebben persoonlijk kunnen constateren, dat schrijn en gebeente daar nog aanwezig zijn en vereerd worden - op 9 januari 1491 'in odium unionis', als tegenzet tegen de gehate vereniging van de benedictijnenabdij van Montmajour - eertijds de moeder van de priorij te Saint-Antoine - met de abdij der antonianen te Saint-Antoine. De dochter had de moeder onttroond. L. Mailliet-Guy, *Les reliques de Saint Antoine en Dauphiné, et non en Provence, Le procès de 1489 à 1502 'in odium unionis'*, *Légende et histoire*, Voiteur 1937.

2) P. B. Game O.S.B., *Series episcoporum ecclesiae catholicae*, Ratisbonne 1873.

questierders en tegen instellingen die op naam van St.-Antonius durfden rondgaan; door hun eigen questierders te beschermen tegen hebzucht van kerkelijke en wereldlijke overheden en die tenslotte ten doel hadden de reiskoffer van hun eigen questierders te vullen met voorrechten en aflaten teneinde de milddadigheid van de gelovigen zo zwaar mogelijk onder druk te zetten – het is wel tragisch, zeiden wij, dat heel deze verzameling door de paus bevestigd wordt om het monopolie van de quest in Genua en in de bisdommen van Toscane en Lombardije te leggen in handen van de abdij van St.-Antonius te Genua.

Het is een zeer lange zin, maar troost is, dat hij een voorstelling van het dorre geraamte van de bul vervangt. Wij weten voor het vervolg wat wij aan haar hebben.

De oogst ten aanzien van de aflaten is uitermate gering. Laten wij de bul *Romanus Pontifex* van Bonifacius IX, waarin wordt verwezen naar de bul van Alexander IV, voor het ogenblik buiten beschouwing omdat de daarin genoemde aflaat van een zevende verleend is aan de leden van de broederschap van St.-Antonius – hierop komen wij straks terug –, dan is er feitelijk maar een bul, welke betrekking heeft op het verlenen van aflaten. Het is de bul *Sacro-sanctis Domini* van Sixtus IV, datum Rome apud S. Petrum, anno Inc. Dom. 1480 p.n.a. nono (13 juni 1480).¹ In deze bevestigt de paus de gunsten, verleend door Clemens IV, Bonifacius VIII, Urbanus V, Gregorius X en Gregorius XI. Hierin worden de op naam van voornoemde pausen gestelde aflaten voor kerkbezoek vernieuwd. Aan Clemens IV worden de feestdagen aflaten toegeschreven, waarbij dient opgemerkt dat de voorwaarde voor het verdienen daarvan iets anders is geformuleerd. *F* geeft 'vere penitentes et confessi vel infra annum confiteri volentes', Clemens IV formuleerde 'vere penitentibus et confessis vel qui infra annum post declarationem indulgentiarum . . . vere penitentes et confessi forent'. Sixtus IV vulde, gelijk wij zagen, de door bovengenoemde pausen verleende aflaten nog aan.

Op naam van Clemens IV worden eveneens nog gesteld: a. relaxatie wegens slordigheid in breviergebed enzovoort, b. de sterfens aflaat. In *F* wordt verklaard, dat Clemens IV deze heeft verleend in de bul '*Gratum Deo credimus impendere famulatum*' datum Perusii XV Kal. Marcii p.n.a. primo (15 febr. 1265). Deze bul is

¹ Reg. Vat. 1006, fol. 299-301 en 356-358; *Inventaire des Titres*, art. 124; *Bullaire* p. 56-99, waar gedateerd 31 juni.

echter een van de bekende vervalsingen.¹ Het grootste gedeelte van deze aflaten berust dus oorspronkelijk op een fictie, maar Sixtus IV doet er geen woord aan af en bevestigt deze alsof zij reëel verleend waren. En opdat genoemde aflaten des te beter kunnen worden verdiend, staat hij toe, dat de parochieherder of een antoniaan de wel-doeners tweemaal per jaar onder oplegging van een heilzame boete mag ontslaan van ban, schorsing, interdict en verder van alle kerkelijke vonnissen, censuren en straffen en van alle zonden, misdaden en uitspattingen, welke zij rouwmoedig hebben gebiecht, behalve wanneer het aan de Heilige Stoel voorbehouden gevallen betreft. Ook mogen zij geloften in goede werken veranderen, uitgezonderd die van pelgrimstochten naar het Heilig Land, Rome en St.-Jacob van Compostella, alsmede kloostergeloften en die van zuiverheid.

Op de stervensaflaat, die een volle aflaat was, was men ook na de bul van Sixtus IV nog niet bijzonder gerust. De bewoordingen daarvan waren zodanig, dat men daaruit een restrictie kon lezen ten aanzien van de volle aflaat. Daarom wendden koning Karel VIII van Frankrijk en Antoine de Brion, abt van Saint-Antoine, zich tot paus Innocentius VIII om bevestiging. Deze werd door die paus gegeven bij bul *Ad monasteriorum* datum Rome apud S. Petrum anno Inc. Dom. 1486, VII Id. Jun. p.n.a. secundo (9 juni 1486).² Hierin bevestigde de paus de bul van Sixtus IV en met bijzondere nadruk nog de stervensaflaat. 'Et quatenus eiusdem Clementis concessio, quod beneficientes infra annum postea decedentes vere penitentes et confessi omnium peccatorum suorum remissionem consequantur et eiusdem concessionis a Sixto predecessore prefato obtenta confirmatio predicta suspensa seu revocata generaliter forent, omnes earumdem concessionis et confirmationis suspensiones et revocationes dicta auctoritate cassamus ac easdem Clementis concessionem ac illius Sixti predecessoris confirmationem prout illas concernunt ipsorum Clementis et Sixti predecessorum predictorum literas predictas et in illis contenta in suos robur vigoremque pristinos, in quibus erant antequam suspensiones ipse emanarent, dicta auctoritate reponimus restituimus et reintegramus.'

Met deze bevestiging waren de antonianen verantwoord. Innocentius voornoemd breidt de biechtfaculteit nog uit tot alle goede priesters, seculieren of regulieren, en stelt vast dat onder antonius-

1) Zie hierover N. Paulus, *a.w.* III p. 249 en 256. Het mag ons ook verdacht voorkomen, dat deze bul en die van Sixtus IV niet in bulvorm zijn overgenomen. Vermoedelijk had men geen 'authentiek' exemplaar voor handen.

2) Reg. Vat. 1006, fol. 356-360; *Inv. des Titres*, art. 81; *Bullaire* 55-61.

kerken, de kerken van het moederhuis en van de dochterinstellingen worden verstaan.

Ten overvloede zij nog opgemerkt, dat de drie speciaal antonianse feestdagen eigenmachtig aan het lijstje van twaalf zijn toegevoegd.¹

Hiermede zijn de gunsten en aflaten, welke de weldoeners der antonianen krachtens de bul van Leo X konden verdienen, uitgeput. Dit impliceert de vraag, wat dan te geloven van hetgeen overigens wordt geboden? Wij zullen dit systematisch onderzoeken.

De verzameling gunsten wordt, uitgezonderd kwijschelding van nalatigheid in breviergebed enzovoort, in *F* gesteld op naam van Innocentius IV. Hij zou ze verleend hebben bij bul *Ad opera*, gegeven te Perugia 27 febr. 1252. Deze kunnen wij veilig afschrijven.² Voor zulke gunsten was bovendien geen pauselijk decreet nodig. Jan van Nassau, elect van Utrecht, verleende dergelijke voorrechten – er mag dan al enige variatie zijn in de soort: hij noemt niet ‘ketterij’, maar wel ‘in onwetendheid achtergehouden tienden’, en de redactie moge iets verschillen – reeds 8 september 1288 aan de weldoeners van de domfabriek.³

Kwijschelding van een zevende der opgelegde boete treffen wij zowel bij Innocentius IV als bij Alexander IV aan, maar is daar alleen beschikbaar voor leden van de broederschap, dus niet voor weldoeners zonder meer.

Wat de overige pauselijke aflaten betreft, meermalen is een aflat van een jaar en veertig dagen verleend voor bezoek van de kerk te Saint-Antoine of van een andere met name genoemde kerk der antonianen, bijvoorbeeld die van hun hospitaal te Rome; ook zijn er wel enkele aflaten verleend, welke konden worden verdiend door weldoeners van hospitaal en armen van St.-Antonius, maar dan gaat het steeds om zeer bescheiden getallen. Zo verleende Johan-

1) De antonianen vierden wel dergelijke feesten, maar in hun liturgische boeken bestaat geen uniformiteit, niet in data en ook niet in de aard van het feest. Alleen de dag na Hemelvaartsdag was een vaste feestdag, aangezien op die dag het generaal-kapittel placht te worden gehouden.

2) E. Berger, *Les registres d'Innocent IV*, Parijs 1884, geeft verschillende brieven van deze paus ten gunste van de hospitaalbroeders van St.-Antonius. Ook komt daarin op nr. 5993 voor een bul *Ad Opera*, maar gedateerd op 13 juli 1252 en houdende machtiging om het tau-teken te blijven dragen. Deze paus heeft, merkwaardig genoeg, een aflat van 40 dagen gegeven aan allen, die op het feest van St.-Antonius het klooster van Lézat bezoeken, omdat daar het gebeente van de heilige rust: nr. 2916, 23 nov. 1246.

3) Utrecht, DA. nr. 405, fol. 11; Eekhof, *a.w.* p. V.

nes XXII een jaar en veertig dagen¹, Bonifacius VIII veertig dagen.² In het licht van deze door de pausen betrachte soberheid kunnen wij de aflaten van zeven jaren en zeven quadragenen voor gewone weldoeners gevoeglijk afschrijven en zeker die van twintig en zevenentwintig jaar, die gesteld zijn op naam van Johannes XX en XXII.

Even sceptisch staan wij tegenover het getal der kardinalen, dat als aflaatschenkers wordt opgevoerd. De aflaten van de bisschoppen bleven beperkt tot hun diocesen. Deze tot een fantastisch getal samenvoegen is niet anders dan grootdoenerij. Nu hadden de antonianen hieraan, eerlijk gezegd, wel enige behoefte om indruk te kunnen maken op de gelovigen, want als wij bedenken dat aan het belangrijkste gedeelte der aflaten nog de voorwaarde van het bezoeken van een kerk der antonianen was verbonden, dan stond er tegenover het weldoen in het algemeen maar een zeer bescheiden geestelijke beloning.

Bijzondere voorrechten en aflaten hadden de antonianen weten te verwerven voor de leden van hun broederschap. Wij zeggen uitdrukkelijk hun broederschap, want er waren meer soorten van broederschappen, die St.-Antonius tot patroon hadden, ook al laten wij de ambachtelijke en schuttersfraternitates, die wij gemeenlijk gilden noemen, buiten beschouwing. Er zijn vele min of meer geestelijke broederschappen onder het patronaat van onze heilige gesteld, welke haar leden verplichtten, de heilige kluizenaar dagelijks aan te roepen, op zijn feest de heilige mis en de vespers bij te wonen, deel te nemen aan de processie, aan te zitten aan de broederschapsmaaltijd, aalmoezen te schenken, vooral tijdens het octaaf van zijn feest, en het laten lezen van heilige missen voor de overledenen. Zulke Antoniusbroederschappen moeten er hebben bestaan in Amsterdam, Arnhem, Deventer, Dwingelo, Gouda, Harderwijk, Hattum, Hellendoorn, Den Bosch, Oldeboorn, Staveren³,

1) G. Mollat, *Litterae communes*, Parijs 1901, nr. 49828. Het is eigenlijk een bevestiging van de aflaat, die door Alexander IV zou zijn verleend te Avignon, Non. Aug. 2° secundo, maar komt in dat jaar niet voor bij C. Bourel de la Roncière, *Les registres d'Alexandre IV*, Parijs 1902. Dit sluit de mogelijkheid niet uit, want deze paus heeft meerdere van deze aflaten verleend aan andere instituten.

2) R. Fautier, *Les registres de Boniface VIII*, Parijs 1939, nr. 2274. 1 jaar en 40 dagen geeft de paus aan hen die naar Saint-Antoine trekken op het feest van St.-Antonius of in het octaaf; nr. 2275.

3) In het Fries Museum wordt nog de drinkhoorn van het Staverse gilde bewaard. Hij is gesierd met een zeer uitzonderlijke afbeelding. Op het eerste gezicht denkt men

Utrecht en nog vele andere plaatsen, zelfs in ons land, al zullen de reglementen onderling wel enigermate hebben verschild. In Vollenhove en in Rotterdam was het doel van de broederschap een gasthuis te onderhouden. En hier doen wij de interessante ontdekking dat zulk een broederschap soms maar een minimum aan geestelijke structuur bezat. In Rotterdam toch was het feitelijk een brandewijnstokersgilde, dat zich op deze wijze vrienden maakte uit de onrechtvaardige mammon onder protectie van St.-Antonius.

Tussen deze broederschappen, wier namen feitelijk alleen maar een bewijs zijn voor de populariteit van de heilige, en de antonianen bestond geen enkele band. Dit blijkt zeer duidelijk uit de Dordtse broederschap, welke gesticht was door de augustijn Claes Oems, prior van het klooster aldaar. De leden van de broederschap, gerekruteerd uit de voornaamste families der stad, zaten op 17 januari aan de gemene tafel der paters aan. In Antwerpen was een broederschap van St.-Antonius gevestigd in de kerk der dominicanen. Ook de St.-Jacob aldaar huisvestte er een en eveneens de collegiale kerk, de St.-Marie. Het onder die kerk ressorterende gilde had geen ander doel dan de heilige patroon op bijzondere wijze te eren en mede te zijner ere een altaar te onderhouden. Ook hier vinden wij in het ledenregister de namen welke behoorden aan de voornaamste families dezer rijke handelsstad, inheemsen zowel als vreemdelingen. Hoewel hun insigne erg antoniaans aandoet – een tau, bekroond met vlammenbundel en omringd door een krans van vlammentongen, als mede een bel, en dit geheel besloten in twee lauwertakken¹ – waren zij toch door geen enkele band gebonden aan de reguliere kanunniken van St.-Augustinus van Saint-Antoine de Viennois.

Criterium voor nauwere betrekkingen is de opneming in de broederschap door de preceptor van een commanderie of diens gemachtigde. Alleen dezulken konden deelachtig worden aan de gunsten en aflaten, over welke de antonianen, naar hun zeggen, in overvloedige mate konden beschikken.

Dit doet ons terugkomen op een vroeger gemaakte verdeling.²

aan het bezoek van Antonius aan Paulus van Thebe. De gedachte wordt ingegeven door de raaf welke brood brengt. Maar de zittende persoon blijkt niet Paulus, maar Antonius te zijn; bewijs: het varken naast hem. De staande, juist aangekomen persoon is niet Antonius of Paulus, maar St.-Pieter, blijkens de sleutel, welke hij in de hand houdt (afb. 1).

1) P. Génard, *Les confréries de St. Antoine ermite à Anvers*, in Bulletin d'archéologie de Belgique, Antwerpen 1880, p. 189-223.

2) P. Noordeloos, *Enige gegevens over broederschappen van S. Antonius*, in Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg 85 (1949) p. 482.

Op grond van later ontdekt materiaal zouden wij de broederschap-pen van St.-Antonius willen onderscheiden in: a. niet-antoniaanse; b. antoniaanse.

De eerste categorie zullen wij hier verder buiten beschouwing laten. De tweede kunnen wij onderverdelen in: 1. algemeen toegankelijke, de 'alma fraternitas'; 2. illustere broederschap, 'specialis fraternitas'.

Volgens gegevens, afkomstig uit de commanderie van Leith (Schotland) werden tot de broederschap toegelaten personen, die uit liefde tot God, Maria en Antonius daarin wensten te worden opgenomen. Zij moesten zich verbinden tot trouw aan de orde en plechtig beloven geen gehoor te geven aan roddelaars over de orde en zelf daaraan nooit mee te doen; bidden voor de leden van de broederschap en elk jaar een gift aan de orde schenken. In stervensgevaar moest men voor anderen de antonianen waarschuwen, omdat deze gehouden waren dagelijks voor hen te bidden. Bij overlijden verwachtten zij ook zo spoedig mogelijk bericht, om 'placebo' te kunnen geven alsook een heilige mis van requiem.

Het ritueel voor de opneming in de broederschap was zeer eenvoudig.

Na de verzen 10 en 11 van psalm 48 werden de psalmen 51, 48 en 133 gebeden, waarna 'Kyrie eleison... Pater noster...'

'Deze broederschap zij aangenaam aan God, de zalige maagd Maria en de zalige Antonius.'

Na 'Salvum fac servum tuum' en de daarop volgende gebruikelijke aanroepingen volgden de gebeden:

'God de Vader neme u op onder het getal van zijn getrouwen en wij, hoewel onwaardig, nemen u op in onze gebeden. En dat Hij u de genade moge geven goed te leven en te volharden in de rechtvaardigheid en, gelijk de liefde van de broederschap ons thans verbindt, zo moge de goddelijke goedheid ons verenigen in de hemel.'

'God, Gij die aan uw zalige belijder en abt Antonius om zijn verdiensten hebt toegestaan de vuurziekte te doven en aan de ledematen verkwikking te schenken, geef dat wij door zijn verdiensten en gebeden gevrijwaard voor het helse vuur, gaaf naar geest en lichaam gelukkig aan u mogen worden voorgesteld in de glorie, door Christus onze Heer.'

Onder handoplegging werd dan aan de intredende medegedeeld:

'Wij nemen u aan als broeder en geven u ons gezelschap; wij maken u deelgenoot van al onze gebeden, goede werken en werken van barmhartigheid tot in eeuwigheid.'

Tot besluit: accolade.¹

Hoewel hier geen sprake is van een insigne, is het toch wel zeker dat de leden een tau en een belletje droegen als uiterlijk bewijs van hun lidmaatschap. Dit werd dan niet aan een halsketen gedragen, maar op het kleed bevestigd, gelijk wij dat zien bij het Antonius-beeld, dat in processie wordt meegevoerd op een schilderstuk van Pieter Breughel jr. Petrus Christus tooide St.-Antonius ermede op een paneel, dat zich in het 'Statensmuseum for kunst' te Kopenhagen bevindt.

Enige bewijzen van inschrijving zijn nog bewaard gebleven.²

Wij hebben niet kunnen achterhalen of, en zo ja wanneer, de antoniaanse broederschap van St.-Antonius canoniek is opgericht. Zeer waarschijnlijk wel niet. Zij moet echter een andere zijn geweest dan die welke fr. Fr. Vannel, pastoor van Saint-Antoine, 18 januari 1393 in zijn parochie heeft opgericht³, omdat deze later blijkt te staan onder bescherming, niet alleen van St.-Antonius maar ook onder die van St.-Sebastianus.⁴ En wij kunnen er zeker van zijn, dat de Antonius van de antonianen de hulp van andere heiligen niet nodig had. Bovendien blijkt dat er reeds eerder een broederschap van St.-Antonius bestond. Innocentius IV gaf haar reeds voorrechten in 1245. Het is ongetwijfeld deze broederschap geweest aan welke de abten Humbert de Brion (1438-1456)⁵ en Theodore Mitte de Saint-Chamond (1495-1527)⁶ een nieuw statuut hebben gegeven en waarvan Dassý verklaart, dat zij over heel katholiek Europa was verspreid.⁷ Een der beste bewijzen voor haar antoniaanse origine pur sang is wel de loftrumpet welke fr. Aymar Falco op de hem eigen uitbundige wijze over haar steekt.⁸ Maar, aangenomen dat zij van de orde is uitgegaan, zo werden de leden toch niet overal door dezelfde verplichtingen gebonden, want die van Leith verschilden van die van Saint-Antoine. Dit mag geen reden zijn, te veronderstellen dat wij hier met twee verschillende

1) Ch. Roger, a.w. p. 399.

2) Zie het lijstje onder K; Utrecht DA. nr. 474; Eekhof, a.w. p. CX e.v.; P. Noorde-loos, *Enige gegevens*, p. 492 en Bijl. 7 aldaar.

3) *Inv. des titres*, art. 195.

4) L. Maillat-Guy, *Les paroisses antoniennes de l'ancien diocèse de Vienne*, Grenoble 1910, p. 36-37.

5) L. T. Dassý, *L'abbaye de Saint-Antoine*, p. 170 en Bijl. K aldaar.

6) L. T. Dassý, a.w. p. 238-239.

7) L. T. Dassý, a.w. p. 170.

8) A. Falco, a.w. fol. 108 en 115.

soorten broederschap te doen hebben. Uniformiteit is nooit de sterkste zijde geweest van de antonianen.

Naast deze algemeen toegankelijke antoniaanse broederschap bestond er nog een specialis fraternitas, welke wij de illustere noemen, omdat alleen edellieden, geleerden en aanzienlijke personen daarvan lid konden worden. Hier raken wij aan de illustere broederschappen van de ridders van St.-Antonius van De Hau bij Kleef en Barbefosse in Henegouwen, van welke wordt aangenomen, dat zij respectievelijk door de hertogen Adolf van Kleef en Albrecht van Beieren zijn gesticht. Tijdens een onderzoek, dat wij in vele archieven en bibliotheken in Frankrijk hebben kunnen instellen¹, ontdekten wij een document dat er anders over denkt. Dit stuk verklaart, dat paus Bonifacius – er wordt niet bij vermeld welke – uit zonderlinge genegenheid tot de orde van St.-Antonius aan de abt van Saint-Antoine en aan alle preceptoren en magisters van huizen van hun orde, en wat deze laatsten betreft, ieder in zijn balije, heeft toegestaan om in een broederschap die los staat van de gewone broederschap van St.-Antonius, hertogen, graven en andere edellieden, doctoren en aanzienlijke personen op te nemen.²

Wij hebben getracht uit enig ander authentiek document een nadere bevestiging en precisering van deze mededeling te achterhalen, maar dit is ons niet gelukt.³ Dit stelt ons niet bijzonder teleur, want het blijft voor ons de vraag of de paus zich inderdaad met de stichting van deze broederschap heeft moeten inlaten. Zij was immers niet anders dan een veredelde uitgave van de oude. Veeleer wil het er bij ons in, dat de antonianen zelve de stoot tot de oprichting hebben gegeven, waarbij zij zich dan tevoren hadden verzekerd van de medewerking van de machtige en invloedrijke

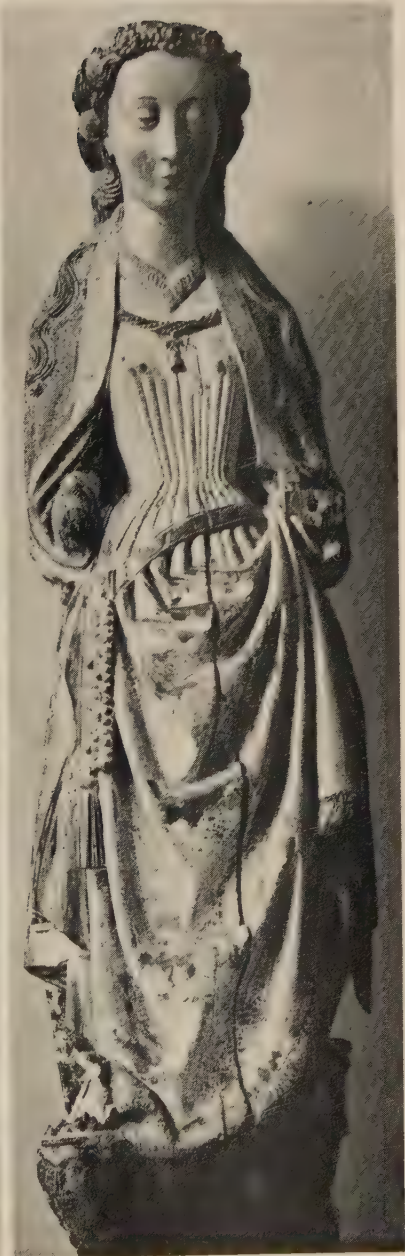
1) Dit is ons mogelijk gemaakt door een stipendium van het Centre national de la Recherche scientifique te Parijs op voorstel van de Nederlandse Vereniging voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek. Wij betuigen haar daarvoor nogmaals onze dank.

2) Besançon, Bibl. Mun., Collection Chifflet nr. 84, matières héraldiques t. IV, fol. 11-23, ms. kl. 8° papier, 15e eeuw. Fol. 1^r blanco; fol. 1^v: 'Ex sigillis Madame, Jaqueline de Bavier, contesse de Hainaut et Jean duc de Brabant son mari', geschreven boven twee wapenschilden met andere hand dan die welke de tekst verzorgde; fol. 2^r de titel van ms.: 'Extractum ex perantiquo quodam libello manuscripto domus sancti Antonii in Barbafoffa', waaraan met andere hand is toegevoegd: 'in comitatu Hannoniae in Belgio'; fol. 2^v: hier wordt de vraag aan de orde gesteld, welke Bonifacius de broederschap kan hebben ingesteld. Zij wordt niet definitief beantwoord.

3) In R. Fautier, *Les registres de Boniface VIII*, Parijs 1939, zochten wij tevergeefs. Bonifacius IX, die in hetzelfde jaar stierf als Albrecht van Beieren, komt ook in aanmerking, maar ook van een stichting door deze paus is ons niets gebleken. A. Falco en de *Inventaire des titres* maken er geen melding van.

5. *Jacoba v. Beieren* (Foto-Commissie Rijksmuseum, Amsterdam)

6. *St.-Catharina* (Foto-Commissie Rijksmuseum, Amsterdam)

7. Enige maagden van St.-Ursula (detail van de linkervleugel van het altaar van Stephan Lochner te Keulen; Foto-Commissie Rijksmuseum, Amsterdam)

hertogen Albrecht van Beieren en Adolf van Kleef. Dat gaf cachet aan de zaak.

De opneming in de illustere broederschap droeg onwillekeurig een plechtiger karakter dan die in de gewone.¹

Ter onderscheiding van de insignes van de gewone broederschap dragen de leden van de illustere deze in goud of zilver aan een keten van gelijk edel metaal. Uit afbeeldingen blijkt dat de insignia bijvoorbeeld van de ridders van Barbefosse verschillen van die van De Hau.² Algemeen bekende drager van het collare met tau en bel is 'de man met de anjer' van Jan v. Eyck (afb. 2). Bijzonder interessant is een bronzen figuur, welke zeer waarschijnlijk Albrecht van Beieren (afb. 3), voorstelt, getooid met de insignia van Barbefosse. Aan twee houten beelden, voorstellende Willem VI, (afb. 4) en Jacoba van Beieren (afb. 5), zien wij dat de beeldhouwer zich enige vrijheid heeft veroorloofd bij de weergave van de insignia der orde. Dit blijkt uit een vergelijking met die welke Albrecht draagt alsook met die van Vrou Jacobe op haar geschilderd portret. Merkwaardig genoeg werden zelfs heiligen getooid met de insignia van de illustere broederschap. Zo bijvoorbeeld de H. Catharina (afb. 6) en ook de H. Ursula (afb. 7) op de linkervleugel van een door Stephan Lochner geschilderd altaar.³

Op het bovenstaande doorredenerende, zijn wij van gevoelen, dat ook de commanderie van Maastricht naast de gewone een illustere broederschap voerde en dat de beroemde Neurenbergse arts en humanist Hartmann Schedel lid is geworden van deze laatste.⁴

De gunsten en aflaten, welke de leden van de broederschap van St.-Antonius, broeders en zusters, krachtens hun lidmaatschap en op voorwaarde dat zij hun verplichtingen, vooral in financieel opzicht, behoorlijk nakwamen, naar het zeggen van de antonianen deelachtig werden, moeten wij met evenveel reserve aanvaarden als

1) Zie Bijl. 6.

2) P. Noordeloos, *Enige gegevens*, p. 485 en 488.

3) Gegevens en foto's zijn mij welwillend verstrekt door de heer Jb. Leeuwenberg te Amsterdam, waarvoor mijn dank.

4) München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 215, fol. 44. Bijl. 7. Hij werd 13 juni 1468 opgenomen. Merkwaardige coincidentie! 13 juni is de feestdag van St.-Antonius van Padua. Men zou geneigd zijn hier te denken aan een vroeg symptoom van de verschuiving in de verering van de beide heiligen, maar er waren gemeenschappen van de Antonianen, die op deze dag òf de vinding van het gebeente van de oude kluisenaar herdachten, òf de overbrenging daarvan naar Constantinopel, òfwel die van Constantinopel naar Dauphiné. Zij kenden ook op dit punt geen uniformiteit.

die welke aan de gewone weldoeners waren toegezegd. Zonder blikken of blozen beweert *E* namelijk dat men, zodra men als lid wordt ingeschreven, een aflat van duizend jaren cadeau krijgt! *G* maakt zich schuldig aan dezelfde overdrijving als *F* door een quadrageen om te rekenen in veertig dagen en zeven jaren. Na te hebben verklaard, dat de leden van de broederschap krachtens concessie van Sixtus IV op de twaalf bekende feestdagen per dag een aflat van vijf jaren en vijf quadragen kunnen verdienen, zonder kerkbezoek, hetgeen behoorlijk gefundeerd is, rekent *G* dit om in 40 jaren en 200 dagen per feestdag, ergo 480 jaren en 2400 dagen per jaar door alleen maar goed lid van de broederschap te zijn.

Degenen die ingeschreven zijn in de broederschap van St.-Antonius verwerven kwijtschelding van een zevende gedeelte van de opgelegde boete. Deze gunst, van welke verklaard wordt, dat zij altijd effect moet sorteren, is hier op haar plaats en niet bij de weldoeners. Wij treffen haar het eerst aan in de bul *Si juxta sententiam* van Innocentius IV, datum Lugduni IX Kal. Mar. a° secundo (21 febr. 1245).¹ Alexander IV geeft haar in vrijwel dezelfde bewoordingen in zijn bul van 27 nov. 1256² en zij wordt bevestigd door Bonifacius IX in zijn bul *Romanus Pontifex*, datum Rome apud S. Petrum IV Non. Aug. p.n.a. decimo.³ Deze is opgenomen in de bul *Regis aeterni* van Sixtus IV, datum Rome apud S. Petrum anno Inc. Dom. 1473 IV Kal. Jul. p.n.a. secundo⁴, die werd weergegeven in *Ad ferventis* van Innocentius VIII, datum Rome apud S. Petrum anno Inc. Dom. 1486 X Id. Jun. p.n.a. secundo.⁵ De formulering welke Bonifacius IX ontleende aan Alexander IV luidt: 'Propterea quicumque de facultatibus sibi collatis a Deo subicerint fratribus memoratis et in tam sancta fraternitate statuerint se collegas, eis que beneficia persolverint annuatim, eis de beatorum apostolorum Petri et Pauli auctoritate confisus septimam partem iniuncte penitentiae relaxavit.' Dit ziet op de leden van de broederschap, want Bonifacius IX staat op grond van het vorenstaande toe, dat allen die lidmaten zijn van die broederschap en uit de hun door God gegeven goederen aan deze broederschap offeren en jaarlijks hun bijdrage

1) E. Berger, *a.w.* nr. 1174.

2) *Inv. des titres*, art. 132; Potthast 16615; *Mecklenb. U. B.* II, p. 88, nr. 781.

3) Reg. Vat. 1006, fol. 327-331; waar zij staat op naam van Bonifacius VIII; *Inv. des titres*, art. 109. Het *Bullaire* dateert het stuk op 2 aug. 1214.

4) Reg. Vat. 1006, fol. 323-351; *Inv. des titres*, art. 45, waar gedateerd 27 juni, en art. 99; *Bullaire*, p. 24-48.

5) Reg. Vat. 1006, fol. 302-356; *Inv. des titres*, art. 46; *Bullaire*, p. 3-52.

betalen, voor altijd deelachtig moeten worden aan de kwijschelding van een zevende van de opgelegde boete, mits zij dit voorrecht niet uit anderen hoofde hebben verworven.¹

En hiermede is alles gezegd, wat er over de kwijschelding van een zevende gedeelte te vertellen valt. Éénmaal, en alleen voor leden van de broederschap en niet voor hen, die alleen weldoeners zijn.

Bonifacius IX bevestigde bij diezelfde gelegenheid het privilege dat in eerste instantie ook door Innocentius IV zou zijn verleend, dat de leden van de broederschap ook ten tijde van interdict een plechtige kerkelijke begrafenis mochten genieten, mits zij niet met name waren geëxcommuniceerd en niet bekend stonden als woekeraars. Wilden de parochiegeestelijken hieraan niet voldoen, dan mochten de antonianen die overledenen naar hun eigen kerk overbrengen en daar begraven, onder voorbehoud van de rechten van anderen (B, C, D, E, G, H, K).

Door sommigen was blijkbaar als eis voor deze concessie gesteld, dat men het habijt der antonianen moest dragen en heel zijn bezit aan het hospitaal hebben gegeven, dat men dus een soort donaat of oblaat van de orde moest zijn geweest. Dit werd door de paus uitdrukkelijk van de hand gewezen.

Aan de leden van de broederschap is ook het biechtprivilege verleend. Tweemaal per jaar mochten zij zich door de parochieherder of een antoniaan laten absolveren van alle kerkelijke censuren en van alle rouwmoedig gebiechte zonden, mits absolutie daarvan niet was voorbehouden aan de Heilige Stoel. Dezelfde priesters mochten geloften, uitgezonderd die van een pelgrimstocht naar het Heilig Land, Rome of St.-Jacob van Compostella, kloostergeloften en de gelofte van zuiverheid, veranderen in goede werken. Beide privileges, voldoende gefundeerd in de reeds meermalen aangehaalde bul *Sacrosanctis Domini* van Sixtus IV, werden bevestigd door Innocentius VIII in zijn bul *Ad monasteriorum* datum Rome apud S. Petrum anno Inc. Dom. 1486 VII Id. Junii p.n.a.secundo, terwijl hij

1) Reg. Vat. 1006, fol. 330v. 'Quod omnes et singuli qui se et collegas dicte fraternitatis statuerint et ipsi fraternitati de bonis sibi a Deo collatis subvenerint, eique beneficia annuatim persolverint, dum non alias ad hoc apti fuerint, debuisse et debere in perpetuum indulgentiarum tam septime partis iniuncte penitentiae quam sepulture huiusmodi participes fore, absque hoc quod aliquem habitum quem gestare non consueverunt, mutent aut bona sua donent fratribus seu hospitali, nunc monasterio predictis.' Ten tijde van Alexander IV resideerden de antonianen in het Hospitale, dat in 1297 bij de tot abdij verheven priorij werd ingelijfd, zodat daarna van 'monasterium' kon worden gesproken.

de keuze van de biechtvader uitbreidde tot iedere goede priester, seculier of regulier.¹

Dit biechtprivilege vinden wij weergegeven in alle bewijzen van inschrijving in de broederschap (K). In het algemeen komt de omschrijving daarvan wel overeen met die van de pauselijke concessie. Alleen in het door Richard Thomsoun, preceptor van Leith, in 1526 afgegeven formulier slaat de antoniaan weer op hol. Hij verklaart dat vele pausen en laatstelijk Clemens VII hebben vergund, dat de leden tweemaal per jaar mogen worden ontslagen van niet-voorbehouden zonden en aan het begin van het jaar of binnen een jaar éénmaal, maar in articulo mortis steeds, van voorbehouden zonden. In overeenstemming hiermede luidde zijn absolutieformulier: '... ego te absolvo ... de omnibus peccatis tuis confessis et oblitis et de iis etiam pro quibus sedes apostolica merito esset consulenda.'

De zonde vergeven zijnde, volgde nog een krachtige aanval op de boete door het toekennen van een aflaat van 4660 jaren per jaar en van aandeel in de verdiensten van alle staties van de kerken van Rome, van alle pelgrimstochten en van alle werken van barmhartigheid.²

Volgens D zou Sixtus IV aan de leden van de broederschap ook nog de stervensaflaat hebben verleend, maar deze werd, gelijk wij hebben gezien, aan de weldoeners in het algemeen verleend en vroeg dus niet bovendien nog het lidmaatschap van de broederschap.

Behoorlijk gefundeerd is wel de aflaat van vijf jaren en vijf quadenagen, welke Sixtus IV beschikbaar stelt voor de leden van de broederschap zonder dat hieraan voor hen het verplichte bezoek van een kerk der antonianen was verbonden. Zij is vervat in de bul *Sacrosanctis Domini*.

De gelovigen zullen zeer gevoelig geweest zijn voor de in de aankondigingen vervatte gunsten en aflaten, te meer omdat zij de eigenlijke betekenis ervan over het algemeen wel niet door gehad zullen hebben en zij deze daarom in eigen richting interpreteerden. Zij zullen vooral geïmponeerd zijn geweest door de hoog opgevoerde samenvattende getallen, maar de meeste indruk als zijnde van onmiddellijk tastbaar effect, zullen verzekeringen hebben gemaakt, gelijk die door de questierder Theodericus werden gegeven, namelijk dat hij die getekend was met die relieken dat jaar, krachtens genade

1) Reg. Vat. 1006, fol. 356-360; *Inv. des titres*, art. 81; *Bullaire* p. 55-61.

2) H, dat eveneens dateert uit de tijd van Clemens VIII (1523-1534) bevat geen enkele van de hierboven gesignaleerde excessen.

van God en St.-Antonius gevrijwaard bleef voor de drievoudig fatale ziekte, welke in vele plaatsen ter wereld bekend is en heerst, zij het dan ook niet hier ¹, namelijk de brand van hels vuur in won- den en lichamen, de plotselinge dood en vallende ziekte (A).

Iets voorzichtiger en minder uitvoerig drukt het Eichstätter biljet zich uit: 'In de legende van St.-Antonius lezen wij, dat het degenen die St.-Antonius vereren aan niets zal ontbreken, wat betreft de eer- zame dingen des levens en het vee en dat zij gevrijwaard zullen blijven van alle schadelijk vuur' (B).

Wij hebben de indruk, dat speciaal gewijd water ter bereiking van dit doel voor mensen en vee als een zeer belangrijk hulpmiddel is beschouwd. Wij vonden bijzonderheden hierover in twee archi- valia (D, E), waarin ook gegevens over de broederschappen werden aangetroffen.

De abominabele vergelijking van de genezende werking van de wijn, waarin een relik van St.-Antonius was gedompeld geweest, met die van het Heilig Bloed van Christus toont aan, welk een over- dreven waarde de antonianen hechtten aan de 'Saint Vinage'. In 1535 roemde de antoniaan Aymarus Falco nog, dat talloze lijders aan hels vuur door de kracht van de geheiligde wijn waren genezen, hetzij door deze te drinken dan wel dat de zieke delen daarmee waren gesproeid. Hij verzekert zelfs, dat hij zelf tal van personen daardoor heeft zien genezen.²

De zaak was deze. Wanneer een zieke naar de abdij te Saint- Antoine werd gebracht, werd hij de volgende dag door de genees- kundige staf van het hospitaal nauwkeurig onderzocht. Was de diagnose sint-antoniusvuur, dan werd hij naar de abdijkerk ge- bracht. Geplaatst voor het schrijn van de heilige kreeg hij, terwijl er vurig voor zijn genezing werd gebeden, enkele druppels wijn te drinken. Deze wijn was gewonnen van druiven, welke door de ordebroeders waren geoogst van een aan de abdij behorende wijn- gaard. In deze wijn werd tijdens de grote processie, welke jaarlijks de dag na Hemelvaartsdag werd gehouden, een relik van St.-An-

1) Dat de vuurziekte in het hoge noorden van Europa niet of althans uitermate zelden voorkwam is een gevolg van de klimatologische omstandigheden in die streken, welke niet gunstig waren voor de ontwikkeling van de moederkoornzwam, de *claviceps purpurea*. Ook wordt aangenomen, dat daar minder jonge rogge werd gebruikt.

2) A. Falco, *a.w.* fol. 52v. Wat hiervan waar is, valt niet meer te achterhalen. Wij moeten er steeds rekening mede houden, dat Falco sterk onder de indruk stond van de oude glorie van de orde. Voeding van de slachtoffers met niet-besmet brood had in vele gevallen genezing tot gevolg.

tonius gedompeld. Daarna werd hij in kostbaar vaatwerk bewaard.

Deze uitgelezen therapie, welke de genezing van de patiënt trachtte te bewerken door het in vloeibare vorm tot zich nemen van het gebeente van St.-Antonius, kon natuurlijk alleen maar voorbehouden zijn aan het moederhuis, dat verzekerde het volledig gebeente van de oude kluizenaar te bezitten. Daarheen konden trouwens alle huizen hun lijders aan sint-antoniusvuur doorzenden.

In navolging hiervan kende men in de commanderieën een zegening van water en wijn van St.-Antonius. Hierin werd gevraagd, dat allen, die van deze wijn zouden gebruiken of daarmee besproeid zouden worden, door de zegening van het water en de wijn en door de gunst en de bijzondere macht van St.-Antonius zegen naar de ziel en gezondheid van het lichaam zouden ontvangen en dat St.-Antonius, die in de woestijn mensen en dieren had bevrijd van de aanvallen des duivels, nu ook die mensen en hun vee en hun bezittingen zou vrijwaren van alle bedrog en kwelling van satan, van de vuurziekte en van alle andere ziekten, van vergif en onreinheid en in het algemeen van alle listen en lagen van de vijand (*D*).¹

In deze zegening zijn alle geestelijke en materiële belangen van de gelovigen in algemene termen verzekerd, maar wij kunnen ons indenken, dat men bijzondere zorg had voor zijn vee, aangezien dit in de overwegend agrarisch geöriënteerde economie van de middeleeuwen een factor van betekenis vormde. En dan ligt het voor de hand, dat wanneer men er voor zichzelf prijs op stelde, zich van de bescherming van Antonius te verzekeren, men dit ook voor zijn levende have trachtte te bewerken.

Ook aan deze wens kwamen de antonianen gaarne tegemoet. Zij stelden bellen beschikbaar of plaquettes, waarin de beeltenis van St.-Antonius was uitgeslagen en hingen deze om de nek van het vee ², een handeling waarvan hun het monopolie verzekerd was bij pauselijke bul.³ Ook verstrekten zij water, dat speciaal voor dieren gezegend was. Eerst werd zout en daarna water geëxorciseerd. Nadat het zout in het water was gestort, werd over beide een zegening uitgesproken, waarbij gevraagd werd, dat God de dieren, door Hem geschonken tot leniging van de behoeften der mensen, door de zegening en de heiliging van dit water mocht genezen als zij

1) Bijl. 8.

2) Grenoble, Arch. Dép. de l'Isère, H 29, fonds Advielle, bevat een aantal stevige bronzen plaquettes, waarin de beeltenis van St.-Antonius is gegoten en welke bestemd waren om de nek van het vee te worden gehangen.

3) Utrecht, DA. nr. 462.

daarvan zouden drinken of daarmee besproeid zouden worden (E).

In dit licht gezien kon D. v. Adrichem O.F.M. niet spreken van een nieuwe devotie tijdens de veeziekte van 1744. Toen in dat jaar de veestapel zeer zwaar werd geteisterd door de veepest liet pater Cromvoirt S.J. te Culemborg zijn mensen hun toevlucht nemen tot St.-Antonius de kluizenaar. Water werd gewijd door indompeling van een relik van de heilige en dit negen dagen achtereen onder het storten van een gebed aan de dieren te drinken gegeven. Hiermede zette hij een traditie voort, welke pater W. Wel S.J. tijdens de ziekte van 1628 aan de mensen had aanbevolen.¹ Nog zulk een stap terug en wij zitten volop in de antoniaanse praktijk.

Het doel van het vorenstaande was, inzicht te geven in de voornaamste wijze waarop de antonianen St.-Antonius tot het volk hebben gebracht. Daarbij is getracht, vast te stellen welke gunsten en aflaten zij in werkelijkheid aan de edelmoedige gelovigen konden aanbieden. Dat hierin tamelijk veel overdrijving schuilde wekt argwaan tegenover de motivering van hun beroep op de algemene milddadigheid en doet ons de vraag stellen: wat hebben wij te geloven van de verzorging van arme slachtoffers van sint-antoniusvuur, welke zij zegden te verplegen in ruim 350 hospitalen van de orde?

Degenen die de door de antonianen uitgevaardigde aankondigingen alsook de op hun instigatie door pausen te hunnen behoefte uitgevaardigde bullen herhaaldelijk moet doornemen, ziet in zijn geest de geslagenen door het sint-antoniusvuur, mensen met 'brandende' of 'verkoolde' handen, voeten, neus, ogen, lippen of kaakvlees, gelijk het Eichstätter biljet ze uitbeeldt², optrekken naar het moederhuis en de andere huizen van de orde, en dat in een onafgebroken file. Dit is toch geen overdreven interpretatie van '... monasterium, prioratus, preceptorias et membra et illorum hospitalia in quibus pauperes infirmi in numero copioso horrendo igne moribido tacti et percussi ad illa cotidie ex diversis mundi partibus confluentes recipiantur et sustentantur.'³ In de geest zien wij dan de

1) Arch. Aartsb. Utrecht, 42 p. 373-383.

2) Multi enim sunt martyres sancti Antonii qui in 372 hospitalibus igne infernali lamentabiliter cruciantur; precipue quod multi eorum carent manibus, alii pedibus, alii oculis, alii maxillis seu labiis circa dentibus consumptis, ita quod propter hec potius monstra horribilia quam homines esse videntur quorum plerique fame morientur si ipsis a christifidelibus non subveniretur (B).

3) Reg. Vat. 1006, fol. 358v-359.

chirurgen van het Groot-Hospitaal te Saint-Antoine dagelijks bezig met het amputeren van door sint-antoniussvuur aangetaste ledematen.

Het antwoord hierop geven ons de oude kronieken, mits met de gave des onderscheids gehanteerd. Niet alle ziekten, welke daarin met de naam van St.-Antonius zijn verbonden, waren in werkelijkheid sint-antoniussvuur. Zo is de meermalen genoemde ziekte der brandenden, 'mal des ardents', door H. Chaumartin geïdentificeerd als builenpest¹, de ziekte van de lijder voor St.-Antonius op het Isenheimer altaar.

Na de schifting van vele berichten uit vele kronieken blijkt, dat het werkelijke sint-antoniussvuur, het gangreneuze ergotisme, in de 10e, 11e en 12e eeuw zeer veelvuldig is voorgekomen, zij het, en dit moeten wij in het oog blijven houden, steeds regionaal. In de 13e eeuw begint het belangrijk af te nemen. Daarna wordt het nog wel geconstateerd, maar er is geen sprake meer van veelvuldige omvangrijke catastrofes.² Analooq hieraan mogen wij aannemen, dat er een tijd is geweest dat er zeer veelvuldig een beroep is gedaan op de naastenliefde der antonianen, die eind 11e eeuw uit zulk een catastrofe geboren zijn. In overeenstemming daarmee valt de sterkste uitbreiding van hun organisatie dan ook in de eerste paar eeuwen van hun bestaan, om na de 13e eeuw sterk af te nemen. Parallel met deze gang van zaken evolueert ons inziens de orde. Aanvankelijk gebonden aan gewoonteregels onder auspiciën van de benedictijnen, beginnen de gasthuisbroeders een eigen organisatie te vormen, welke in 1231 een eigen regel, nog gebaseerd op de oude praktijk, aanneemt. Reeds in 1247 schakelen zij over op de Regel van St.-Augustinus en worden zij reguliere kanunniken, al noemen zij zich dan bij voorkeur nog hospitaalbroeders van St.-Antonius. Vijftig jaren later wordt de evolutie voltooid. De hospitaalbroeders zijn reguliere kanunniken geworden, die resideren in een abdij. De ziekenverpleging blijft achter in het Groot-Hospitaal en is toevertrouwd aan broeders- en zusters-ziekenverplegers, conversen, donaten en oblaten, onder controle van een reguliere kanunnik. Zij is bovendien beperkt tot de verzorging van slachtoffers van het sint-antoniussvuur.

Deze beperking, welke in de reformstatuten van 1477 nog eens uitdrukkelijk werd vastgelegd, als zijnde in overeenstemming met

1) H. Chaumartin, *Le mal des ardents et le feu Saint-Antoine*, Vienne 1946, p. 182.

2) E. Ehlers, *L'ergotisme*, Kopenhagen z.j., geeft een systematisch overzicht van het optreden van het sint-antoniussvuur.

oude voorschriften ¹, betekende in het algemeen het einde van de ziekenverpleging in de orde. In overeenstemming hiermede treffen wij dan ook in de geschiedenis van de afzonderlijke huizen, een heel enkel uitgezonderd ², nooit gegevens aan over verpleging. Wel het tegendeel. In 1505 had een edelmoedige gever nog een commanderie gefundeerd te Amelia ter verpleging van sint-antoniusvuurpatiënten. In 1574 vindt een apostolische visitator in een souterrain twee verwaarloosde bedden, de enige herinnering aan het oorspronkelijk doel der inrichting.³ In Maastricht was de situatie niet anders. Nooit wordt er melding gemaakt van ziekenverzorging en toen de antonianen bij het uitbreken van de pest in 1633 gelegenheid kregen hun hooggeroemde liefde tot de evennaaste in praktijk te brengen, sloten zij de poorten en borgen zij het vege lijf.

Nu kan men heel de metamorfose van de antonianen hun goed recht noemen, en dat willen wij gaarne toegeven, maar dan hadden zij ook moeten afzien van het exploiteren van het medelijden van de te goeder trouw zijnde gelovigen op motieven die niet overeenkwamen met de werkelijkheid. Want de bewering, dat de gaven waren bestemd tot leniging van de 'tres grans insupportables charges qu'elle a pour entretenir les oeuvres de misericorde en alimentant et nourissant les religieux et puvres desmembres et qui sont malades de la maladie dont le glorieux saint monseigneur Antoine est requis vulgairement appelée le feu saint Antoine et lequels malades qui de jour en jour confluent tant au dict monastère et commanderies hopitaux dependants d'icelle' (H), is feitelijk een gewetenloze misleiding.

Dit alles doet natuurlijk niet de minste afbreuk aan de verdiensten van de ontelbaren, die hun vaak zeer milde gaven offerden ter ere van St.-Antonius en in de overtuiging, dat deze ten goede zouden komen aan de lijdende mensheid. En wij vertrouwen, dat de grote heilige hun gebed van harte heeft ondersteund als zij God vroegen: 'O almachtich ewich God die overmids bede ende verdiensten des heilighen vaders ende abts sinte Anthonius die siecten des vuers leschede ende die sieken leden vercoelnis gheveste, wi bidden di dat wi overmids sinen ghebede ende verdiensten verlost worden

1) Grenoble, Arch. Dép. X H 4, fol. 215. 'Praefati abbas et reformatores ordinauerunt insequentes ordinationes antiquas ipsius monasterii et ordinis ut nulli recipiantur in domibus seu hospitalibus ordinis sancti Antonii nisi tacti fuerint seu mutilati morbo S. Antonii iuxta ordinationes super hoc superius annotatas.'

2) In Rome, onder het oog van de paus, werden regelmatig zieken verpleegd.

3) L. Mailliet-Guy, *Les commanderies*, p. 7-8.

vanden vuer der hoverdien, der ghiericheit, der onsuverheit, des toerns, des hats ende des nijs ende van allen sonden. Ende dat wi bescermt moeten werden van den pinen der helle ende moeten werden verlost uut der pinen des veghevuers opdat wi salichlike moeten comen totter glorie dijnre verrisenis. Daer moet ghi ons toe helpen lieve Heer, die sinte Anthonius in al sijnre noet helpste. Die leveste ende regneerste een God in ewicheden. Amen.' ¹

BIJLAGE I

Strafbepalingen tegen hen, die de zaak van St.-Antonius tegenwerken of verhinderen. Exempties, vrijheden en voorrechten. Alles beknopt overgenomen uit echte authentieke (apostolische) brieven.

De antonianen hebben krachtens apostolisch gezag, het recht overal aalmoezen in te zamelen tot onderhoud van armen en slachtoffers van de huiveringwekkende vuurziekte, die in hun hospitalen verblijven (1). De abt en alle andere preceptoren mogen de quest laten houden door seculiere of reguliere geestelijken, mits zij geschikt zijn (17). Zij hebben het recht het woord Gods te verkondigen (5).

De geestelijke overheid van hoog tot laag moet hen bij de uitoefening van hun bedrijf in alle opzichten helpen (2) en welwillend ontvangen en behandelen en doen behandelen (10).

Abten en priors moeten hen welwillend op hun doorreis ontvangen en verzorgen (4).

De ordinarii moeten binnen drie dagen placet verlenen, voor recht mag een gouden gulden geheven worden (11.14). Mochten zij meer vorderen, dan moet binnen een maand het bedrag dubbel gerestitueerd worden (12). Zij moeten hun geestelijkheid opdragen de questierders vrij toe te laten (13).

De pastoors moeten hun parochianen persoonlijk laten aanzeggen, wanneer er questierders komen (3). Hij moet hen aansporen royaal te geven (7). Hij mag van de questierder niets vorderen en geen heilige mis laten lezen, geen andere questierders toelaten of

1) Haarlem, Bisschoppelijk Museum, Hs. 55, fol. 211.

geen eigen broederschapsdag houden als de questierders in zijn parochie de quest willen houden (3.6.16).

Ten tijde van interdict wordt dit bij de komst van de questierders, eenmaal per jaar, opgeheven, behalve voor persoonlijk geëxcommuniceerden of geïnterdiceerden en voor openbare woekeraars (8.15).

Al wie de quest tegenwerkt of belemmert of zich niet houdt aan bovengenoemde bepalingen beloopt excommunicatie, waarvan hij niet kan ontslagen worden dan na de roomse Kerk te hebben voldaan voor zijn minachting en het klooster van St.-Antonius voor de veroorzaakte schade (9). Pastoors kunnen in sommige gevallen hun beneficie verliezen (5).

Ingeval questierders mishandeld worden, wordt de plaats, waar dit geschiedde, met interdict belegd en worden de daders met name geëxcommuniceerd tot de orde volledige voldoening heeft ontvangen (18).

Mandata ¹ penalia contra impediētes vel non admittētes negotium sancti Anthonij, alieque exemptiones, libertates et privilegia eiusdem negocij ac nunciorum eius, ex veris autenticis publicis ² transsumptis summarie collecte.

Item fratres sancti Anthonij habent ex auctoritate apostolica, quod 1
per universum mundum possunt et debent colligere elemosynas
Christifidelium, pro sustentatione pauperum et infirmorum igne
horribili ³ seu infernali plagatorum in hospitalibus eorum degenti-
um. Ut patet in extravagante Clementis quari que incipit: 'Gratum
Deo credimus impendere famulatum.' Datum Perusij XV Kalendas
Marcij, pontificatus sui anno primo.

Item archiepiscopi, episcopi et alii prelati ordinarij debent et 2
tenentur sub precepto apostolico, fratribus et nuntijs sancti Antho-
nij, ad negotium eorum pro colligendis videlicet elemosynis ad
sustentationem pauperum et infirmorum apud eos degentium dare
bonas fortissimas et gratiosas libertates.

Item rectores ecclesiarum, cum a fratribus vel nuntiis sancti 3

1) Dombibliotheek te Strängnäs. J. E. Kapp heeft in zijn *Nachlese nützlicher Reformations-Urkunden* III, p. 147-150, een gedeelte hiervan opgenomen. De afwijkingen, voor zover deze niet betrekking hebben op spellingvarianten, geef ik ter plaatse.

2) Bij Kapp volgt: apostolicis.

3) Kapp heeft: sacro.

Anthonij fuerint requisiti, debent et tenentur, diligenter, eciam hostiatim et nominatim convocare parrochianos et parrochianas eorum, etatem legitimam habentes, ad conveniendum in ecclesiam ad diem et horas quas fratres vel nuncii ipsis designaverint nec aliquis rector ecclesiarum vel alius presbiter curatus sive non curatus debet accedere ad celebrandum divina quousque miracula sancti Anthonij et verbum Dei fuerint per nuncios vel fratres sancti Anthonij proposita et intimata, ac negotium eorum et pauperum apud eos degentium totaliter fuerit adimpletum, nullis inhibitionibus apostolicis preteritis ¹ obstantibus.

4 Item abbates, priores exempti et non exempti debent nuncios et fratres sancti Anthonij in ecclesiis suis benigne, gratiose, favorabiliter et honeste recipere et pro reverentia sedis apostolice ipsis sic transeuntibus omnia necessaria ministrare.

5 Item fratres et nuntii sancti Anthonij cum sunt in negotio eorum, habent auctoritatem ubique predicandi verbum Dei et rectores ecclesiarum tenentur eos auctoritate apostolica destinatos ad predicandum admittere.

6 Item omnes rectores ecclesiarum, sub excommunicationis sententie et privacionis officiorum et beneficiorum suorum penis sunt astricti, quatenus illo die, quo fratres et nuncii sancti Anthonij ad eos pro stationibus eorum accesserint vel accedere voluerint, simpliciter nullum alium questorem vel non questorem, eciam religiosos mendicantes vel non mendicantes ad predicandum vel negotium suum vel ordinis sui promovendum, admittant.

7 Item rectores ecclesiarum et alij sacerdotes curati et non curati ex precepto apostolico sunt astricti ut, cum requisiti fuerint, debent subditos suos hortari et monere, quatenus de bonis sibi collatis pauperibus plagatis in hospitalibus sancti Anthonij degentibus largiter subveniant et subsidia ministrent.²

8 Item quando fratres vel nuncii sancti Anthonij cum reliquiis eiusdem sancti pro negotio eorum exequendo venerint ad loca interdicta tunc in eorum iocundo adventu debent ecclesie aperiri et apertis ianuis, pulsatis campanis, nominatim excommunicatis vel interdictis exclusis, divina celebrari et de huiusmodi fraternitate quociens eos mori contigerit, mortuorum corpora ecclesiastice tradi sepulture, nisi nominatim excommunicati, interdicti vel publici usurarii fuerint.

1) Kapp heeft: externis.

2) Hierna ontbreken bij Kapp de nrs 8 tot en met 17.

Item quicumque actu vel verbo negocium sancti Anthonij impediverit ipso facto sententiam excommunicationis incurrit a qua absolvi non potest nisi satisfecerit ecclesie romane de contemptu et abbati ac monasterio sancti Anthonij de damnis. Hec omnia predicta continentur in extravagante Clementis quarti que incipit: 'Gratum Deo credimus impendere famulatum.' Datum Perusii XV kalendas Marcij, anno pontificatus sui primo. 9

Item patriarche archiepiscopi episcopi abbates prelati rectores et alie persone ecclesiastice et quorumcumque ordinum regulares exempti et non exempti et quavis maiori dignitate predicti tenentur in virtute sancti obedientie et alias intuitu et pro reverentia sedis apostolice perpetuis temporibus fratres et nuncios sancti Anthonij ad predicandum et exponendum necessitates hospitalium infirmorum membrorumque eiusdem ordinis privilegia quoque indulgentias a romanis pontificibus ipsis concessas intimandum, confraternitates suas faciendum et ad percipiendum vota legata et elemosynas in eorum ecclesiis civitatibus castellis fortalicijs villis villagijs diocesibus et locis etiam hostiatim, si voluerint, nolis sonantibus admittere et ipsos benigne ac charitative recipere ac per suos subditos admitti et benigne recipi et pertractari facere, quod si secus fecerint desuper requisiti triduo elapso ipso facto sententiam excommunicationis incurrunt. Ut patet in extravagante Calixti tercij que incipit: 'Cum diligenter attendimus.' Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo quinquagesimo quinto, XVI kalendas Augusti, pontificatus sui anno primo. 10

Item ordinarij locorum et eorum secretarij et alij quicumque ad hoc deputati, sub pena excommunicationis late sententie quam contrafacientes ipso facto incurrunt, non debent fratres et nuncios sancti Anthonij requisiti cum literis vidimus ultra triduum sine rationabili et legitima causa retardare, nec pro expedicione illarum pro una vice plusquam unum florenum in auro exigere. Ut patet in extravagante innocentij octavi que incipit: 'Ad ferventis charitative hospitalitatis opera.' Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis dominice mccccclxxxvi, pontificatus sui anno secundo. 11

Item ordinarij locorum et capitula tam cathedralium quam collegiatarum ecclesiarum et eorum subditi tenentur fratribus sancti Anthonij literas vidimus absque aliqua exactione dare et ipsos admittere ad colligendum elemosinam. Si qui autem contra mandatum preceptum ac inhibitionem sedis apostolice a fratribus nuncijs aut 12

ab alijs eorum nomine aliquid extorserint aut pro premissis aliquid petere presumpserint duplum eius quod receperunt infra mensem a noticia presentium fratribus seu nuncijs a quibus seu quorum nomine id receperunt reddere tenentur. Alioquin patriarche archiepiscopi et episcopi duplum ipsum infra dictum tempus restituere differentibus quo ad ingressum ecclesie ipso facto sunt interdicti, capitula vero et inferiores prelati ab officio, subditi autem alij ab officio et beneficio suspensi sunt quousque dictis fratribus de huiusmodi duplo satisfecerint. Patent hec in extravagante Innocentij sexti que incipit: 'Significarunt nobis dilecti filij.' Datum Avinione, viij kalendas Februarij, anno pontificatus sui secundo.

¹³ Item archiepiscopi episcopi abbates priores decani archidiaconi prepositi archipresbyteri et alij prelati tenentur requisiti sub precepto et mandato apostolico suis presbyteris subiectis sub pena priuationis officij et beneficij iniungere quatenus fratres et nuncios sancti Anthonij in eorum ecclesiis absque omni exactione sponte et libere admittant nec fratres obligantur eisdem aliquam porcionem seu partem elemosinarum quam pro tempore impudenter petunt relinquere. Ut patet in extravagante Bonifatij octavi que incipit: 'Querelam gravem recepimus.' Datum Rome apud sanctum Petrum, idus Januarij, pontificatus sui anno tercio, et in extravagante Clementis quinti eiusdem tenoris, datum Avinione, quarto kalendas Septembris, anno pontificatus sui quarto.

¹⁴ Item patriarche archiepiscopi episcopi abbates et alij prelati ecclesiastici seu ordinarij obligantur et debent pro reverencia sedis apostolice fratres sancti Anthonij libere absque aliqua exactione admittere et pro qualibet littera admissionis non plus quam unum florenum de camera recipere. Quod si requisiti per fratres seu nuncios sancti Anthonij infra triduum, a requisitione huiusmodi in antea computandum, literas vidimus tradere et assignare recusaverint aut neglexerint quoquomodo, tunc, eodem triduo lapso, fratres et nuncij sancti Anthonij debent et possunt libere in locis et diocesis ac ecclesiis taliter recusantium auctoritate apostolica iuxta tenorem privilegiorum eis concessorum predicare, questas facere, vota legata et elemosynas petere et exigere, confraternitates facere nullius licentia desuper requisita absque etiam alicuius partis questarum votorum et elemosynarum solutione, consuetudine qualibet in contrarium observata, que pro infecta in hoc casu haberi debet, non obstante. Ut patet in extravagante Calixti tertij que incipit: 'Cum attendimus.' Datum Rome apud sanctum Petrum anno

incarnationis dominice mcccclv, XVJ kalendas Augusti, pontificatus sui anno primo.

Item fratres sancti Anthonij seu eorum nuncij seculares siue religiosi, quando veniunt pro colligendis elemosynis ad loca interdicta, tunc semel in anno in eorum iocundo adventu singule ecclesie debent aperiri et fratres seu nuncij seculares sive regulares ad petendum et colligendum elemosynas admitti et, excommunicatis et nominatim interdictis exclusis, in singulis ecclesiis semel pro illo die dumtaxat divina officia celebrari, salva declaratione concilii generalis. Ut patet in extravagante Bonifacij octavi que incipit: 'Romanus pontifex.' Datum Rome apud sanctum Petrum quarto nonas Augusti, pontificatus sui anno decimo. Et in extravagante Alexandri quarti que incipit: 'Cum dilectis filiis fratribus sancti Anthonij.' Datum Avinione quinto kalendas Decembris, pontificatus sui anno secundo.

Item rectores ecclesiarum vel alij quicumque cuiuscumque dignitatis et preeminentie existunt sub preceptis et mandatis apostolicis non debent eo die quo negotium sancti Anthonij apud eos celebrari debet peragere confratrias suas vel alias communes peractiones, contrafacientes vero indecenter agunt Deum et ecclesiam romanam contemnunt et opera pietatis impediunt, pro quibus tenentur satisfacere. Ut patet per extravagantem Alexandri quarti que incipit: 'Cum dilectis filiis fratribus sancti Anthonij.' Datum Avinione quinto kalendas Decembris, pontificatus sui anno secundo.

Item abbas sancti Anthonij et omnes alij preceptores possunt pro negotio eorum exequendo et elemosynis colligendis secundum eorum beneplacitum seculares vel religiosos eciam alterius et cuiuscumque ordinis, dummodo alias ad hoc sint idonei, deputare et mittere quos et patriarche archiepiscopi episcopi et alij prelati et rectores ecclesiarum virtute sancti obedientie sub precepto et mandato apostolico tenentur admittere et eis literas vidimus sive admissionis modo predicto absque exactione dare. Ut patet in extravagante Sixti quarti que incipit: 'Quia plerumque humani sic fallitur incertitudo iudicij.' Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis dominice mcccclxxxij, sexto idus Aprilis pontificatus sui anno duodecimo.

Item nemo debet sub pena canonica fratribus sancti Anthonij vel eorum nunciis mandatum apostolicum pro negotio eorum secum deferentibus iniuriari. Quod si secus factum et ab aliquibus ipsis iniuriatum fuerit, castra ville seu ecclesie, in quibus invasio facta

fuerit vel mandatum impediendum, aut perturbatum vel bona ipsorum seu nunciorum detenta fuerint, ecclesiastico debent supponi interdicto nec aliqua inibi divina celebrari, baptismo parvulorum et penitentia morientium dumtaxat exceptis, donec fratribus canonicis de illatis iniuriis fuerit plenarie et integre satisfactum, contemptores rebelles et inobedientes, seu perturbatores huiusmodi, publice, campanis pulsatis, candelis extinctis, excommunicari debent, et apostolica auctoritate excommunicati, publice denunciari et ab his non est cessandum, donec taliter contra religionem et ordinem sancti Anthonij delinquentes a sede apostolica absolutionem impetraverint. Patent hec in extravagante Clementis quarti, que incipit: 'Gratum Deo credimus impendere famulatum.' Datum Perusii xv kalendas Marcij, pontificatus sui anno primo.

BIJLAGE 2

Notaris Joannes de Grutere van Strijp, geestelijke van het diocees Luik, verklaart dat voor hem en getuigen compareerden in de kerk van St.-Antonius bij Belle, ter plaatse waar gemeenlijk het kapittel placht te worden gehouden, en zich persoonlijk aan hem voorstelden de heren Georgius de Porta sr., de fraters Joannes Adaem, Jacobus van Steenstrate, Ludovicus de Morbeke, Helias van Noyelle, Joannes Baert, Carolus de Raet, Wilhelmus Sentyn en Baltazar Lygnes, priesters, Georgius de Porta jr. en Joannes Rocheel, kloosterlingen van voornoemd klooster, gezamenlijk vormende het grootste gedeelte van het kapittel van genoemd klooster. Speciaal bijeengekomen voor de keuze van een bestuurder van het huis, hebben zij eenstemmig hiertoe gekozen hun medebroeder Joannes Willemart, die zij hiervoor alleszins geschikt en bekwaam achten. De benoemde aanvaardt zijn ambt en zijn medebroeders beloven, hem even trouw te zullen gehoorzamen als zij dat Godefridus de Casta hebben gedaan. Deze was een Fransman, afkomstig uit Bourbon en vicaris van François de Tournon, de eigenlijke preceptor van het klooster, en enkele dagen tevoren teruggekeerd naar Frankrijk. Als zijn vervanger had hijzelf Joannes Willemart reeds aangewezen. Aldus verklaarde elk der kloosterlingen op de vraag van de notaris. Als getuigen waren tegenwoordig mr. Fiacre van Os, landdeken en pastoor van de rechtse portie van de parochiekerk

van Belle¹, en Franciscus Mersman, baljuw van de proosdij van St.-Donatus te Brugge.² – 20 februari 1542.

In nomine Domini. Amen.³

Tenore presentis publici instrumenti cunctis pateat evidenter et sit notum, quod anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo quadragesimo primo, more scribendi Gallicano, indictione decima quinta, die vero vigesima mensis Februarii, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Pauli divina providentia pape tertii anno octavo, in mei notarii publici et testium infrascriptorum ad hec specialiter vocatorum et rogatorum presentia personaliter in ecclesia ac loco capitulari monasterii divi Anthonii prope oppidum Balliolensem, Morinensis diocesis sita, comparuerunt et sese personaliter presentarunt honorabiles et religiosi viri domini Georgius de Porta senior, fratres Joannes Adaem, Jacobus van Steenstrate, Ludovicus de Morbeka, Helias de Noyelle, Joannes Baert, Carolus de Raet, Wilhelmus Sentyn, Baltazar Lygnes, presbiteri, Georgius de Porta junior et Joannes Rocheel, religiosi in pretacto monasterio divi Anthonii, saniozem partem capituli eiusdem monasterii facientes et constituentes, qui omnes et singuli eorum, mature uti dicebant deliberati ac ad hoc insimul congregati, in eorum monasterii pretacti sive domus rectorem sive procuratorem unanimi consensu ac voce elegerunt nominarunt deputarunt et constituerunt honorabilem virum dominum Johannem Willemart, presbiterum in eodem monasterio religiosum et confratrem eorum, ut et tanquam habilem idoneum et circa onera et negocia monasterio huiusmodi quomodolibet incumbentia sufficienter expertum, moribusque doctrina modestia viteque probitate commen-

1) In meerdere stukken uit die tijd komt zijn naam voor en wordt hij deken genoemd. Zo bijvoorbeeld 21 nov. 1544 (Ign. de Coussemaker, *Documents inédits relatifs à la ville de Bailleul en Flandre* I (1877 nr. 134). De eigenaardige omschrijving van zijn cure vindt haar oorzaak in het feit, dat aan die parochiekerk twee pastoors waren verbonden. Degene die door de bisschop van Thérouanne, later Yperen, werd benoemd nam de rechterzijde van het koor in. Die van de linkerzijde werd benoemd door het kapittel van Boulogne. (A. le Glay, *Cameracum christianum*, Lille 1849, p. 442 n. 4.)

2) Hij was geestelijke van het bisdom Thérouanne en een der baljuwen van de heerlijkheid van St.-Donatus te Brugge. Het gebied daarvan strekte zich uit tot in Noord-Frankrijk en was verdeeld in zeven baljuwschappen. Dat van Bailleul was er een van. (L. Gilliodts-van Severen, *Coûtumes des pays et comté de Flandre, Coûtumes de la prévôté de Bruges*, Brussel 1887.)

3) Utrecht, Arch. Domkapittel nr. 471, nr. 6.

dabilem, ibidem in loco eorum capitulari pretacto presentem et huiusmodi procurationis onus in se suscipientem. Asserentes et promittentes iidem domini comparentes prout eorum singuli asseruerunt et promiserunt eidem domino Joanni Willemart in omnibus licitis et honestis parere et obedire prout et quemadmodum paruerunt et obedierunt domino Godefrido de Casta, natione franco de Borbonna, eiusdem monasterii divi Anthonii pretacti vicario a reverendissimo domino Francisco cardinali de Tournone dicti monasterii preceptore constituto. A quo quidem domino Godefrido, paulo ante eius a dicto monasterio recessum et illius dimissionem dum a paucis hinc lapsis diebus huiusmodi monasterium divi Anthonii pretacti desereret partes Francie unde exiverat reversurus (saniori religiosorum dicti monasterii parte id mihi notario et testibus subscriptis referente et attestante) prelibatus dominus Joannes Willemart in dicti monasterii et eiusdem bonorum defensorem protectorem rectorem gubernatorem et legitimum procuratorem nominatus electus deputatus et constitutus extitit, nonnullis eiusdem monasterii religiosis presentibus, vices suas totumque onus huiusmodi monasterii eidem domino Joanni committente et expressum onus ac mandatum illi dando omnia faciendi et exercendi quemadmodum ipse De Casta fecit et faceret si in eodem monasterio permansisset ratum gratum et firmum habens totum id et quicquid in his faciet et exercebit sollicitabitque et procurabit dictus dominus Joannes Willemart. In signum cuius iidem omnes et singuli religiosi a me notario publico in presentia testium inferius descriptorum debite ac alta et intelligibili voce interrogati an supradictum dominum Johannem Willemart pro tali optarent tenerent et reciperent, respondebant omnes et singuli religiosi prenominati quod sic. De et super quibus premissis omnibus et singulis pretacti domini Joannes Willemart et religiosi omnes a me notario publico infrascripto sibi confici atque tradi petierunt unum instrumentum vel plura, publicum sive publica, astantium personarum testimonium invocantes.

Acta fuerunt hec in pretacto monasterio divi Anthonii iuxta Balliolium in loco capitulari in eiusdem monasterii ecclesia sito, sub anno indictione die mense et pontificatu quibus supra. Presentibus ibidem honorabili et providis viris magistro Fiacro van Os, decano christianitatis et dextre portionis ecclesie parochialis Balliolensis curato et Francisco Mersman, ballivo dignitatis preposituralis sancti Donatiani Brugensis, clericis Morinensis diocesis, testibus ad premissa vocatis pariter atque rogatis.

Sic subscriptum.

Et quia ego Joannes de Grutere alias van Strype, clericus Leodiensis diocesis, publicus sacra auctoritate apostolica necnon insignis curie episcopalis Morinensis notarius et practicus iuratus, huiusmodi recognitioni electioni ceterisque premissis omnibus et singulis, dum sic ut premittuntur fierent et agerentur, cum prenominatis testibus, presens interfui eaque omnia et singula sic fieri vidi scivi et audivi ac in notam sumpsi, ideo hoc presens publicum instrumentum manu propria mea fideliter descriptum inde confeci subscripsi et subsignavi in testimonium premissorum rogatus et requisitus.

Collatione facta diligenti, concordat presens copia cum originali instrumento. Subscriptum ut supra teste me.

Bomell notarius capituli.

BIJLAGE 3

Notaris Petrus Guerin, geestelijke van het diocees Tours, verklaart dat voor hem en getuigen in het huis van de abt te Ballan compareerden Theodorus, abt van de kloosters St.-Antonius in het diocees Vienne en St.-Petrus te Montmajour in het diocees Arles, beide van de orde van St.-Augustinus, en commendataire preceptor van het huis van St.-Antonius te Maastricht, enerzijds, en Bernardinus Gontonis, priester verbonden aan de kerk van Hacquerie in het diocees Luik, anderzijds. De abt verklaarde, krachtens machtiging hem door het laatst gehouden generaal kapittel verleend, om al zijn beneficiën te mogen verpachten om de schuldeisers te kunnen voldoen, die vorderingen op klooster en orde, voortgevloeid uit de vereniging van beide kloosters, wilden innen, te verpachten aan Petrus Guerin voornoemd, die verklaarde in pacht aan te nemen het derde gedeelte van de quest, welke de antonianen van Maastricht plachten te houden in het Franse, in Brabant en in de streek der Ardennen, zulks voor de tijd van zes jaren, ingaande 'Esto

michi' 1498 tegen betaling van 55 gouden Rijnse guldens per jaar en verder op de volgende voorwaarden: De abt reserveert voor zichzelf de helft van de wol, alle kostbaarheden, als kelken, reliekschrijnen, gouden en zilveren halsketenen, kerkelijke sieraden, stukken zijde, vaste goederen en legaten, alsook schenkingen van meer dan 50 Tourse ponden. De pachter moet hiervan naar eer en geweten verantwoording afleggen. Hij moet de revenuen trachten op te voeren en in een register hiervan aantekening houden. Dit moet hij na afloop van de pacht met de pachtovereenkomst, het placet en de hem bij de aanvang ter hand gestelde reliekhouders en kostbaarheden aan de abt of zijn vervanger overhandigen. Het staat de pachter vrij de quest zelf te houden of deze te laten houden door andere personen, mits zij van onbesproken gedrag zijn. Zou de pachter naar het buitenland vertrekken of zijn quest niet op behoorlijke wijze laten verzorgen, dan heeft de abt het recht een ander daarmee te belasten. Als oorlog of oproer het houden van de quest ernstig belemmeren, is de abt gehouden hem, maar ook alleen in dat geval, redelijk tegemoet te komen in de pachtsom. Na afloop van de pacht mag Guerin voornoemd geen quest meer houden. Beide partijen verbinden zich onder ede tot nakoming der overeenkomst, waarvoor de pachter bovendien nog al zijn bezit als waarborg geeft. — 12 september 1497.

In nomine Domini. Amen.¹

Noverint universi et singuli hoc publicum instrumentum inspecturi quod anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo septimo, indictione decima quinta, die vero duodecima mensis septembris, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Alexandri divina providencia pape sexti anno sexto, in mei notarii publici et testium infrascriptorum ad hec vocatorum specialiter et rogatorum presencia personaliter constitutus reverendus in Christo pater et dominus dominus Theodorus, permissione divina abbas monasteriorum sanctorum Antonii Viennensis et Petri Montismaioris, immediate Romane ecclesie subiectorum, ordinis sancti Augustini, Viennensis et Arelatensis diocesum ², ac preceptor sive

1) Maastricht, Rijksarchief, antonieten, charter 12-9-1497.

2) De dubbele titel, welke de grandseigneur Théodore Mitte de Saint-Chamond hier voert, is feitelijk een anachronisme en de abdij van St.-Petrus te Montmajour-lez-Arles heeft de facto nooit tot de orde van St.-Augustinus behoord. Het gebeente, dat op naam van St.-Antonius naar het Westen is vervoerd, werd gedeponeerde in een priorij

commendatarius et administrator perpetuus domus sive preceptorie sancti Antonii oppidi Traiectensis eiusdem ordinis sancti Augustini Leodiensis diocesis, attendens et considerans, ut dicebat, quod propter gravitatem debitorum propter que ipsum monasterium et universalis ordo dicti sancti Antonii diversis creditoribus afficiebantur pretextu unionis prefati monasterii sancti Antonii ¹ ad iamdictum monasterium sancti Antonii, ex diffinitione ² et auctoritate

welke de benedictijnen van St.-Peterus te Saint-Antoine de Viennois stichtten. In 1290 werden de benedictijnen door de antonianen uit de priorij verdreven. Bonifacius VIII sanctioneerde deze situatie in 1297. De priorij werd toegekend aan de antonianen, die reguliere kanunniken van St.-Augustinus werden. Voor het gemis van de revenuen, welke het bezit van de relieken van St.-Antonius placht op te brengen, moesten de Antonianen aan de benedictijnen van Montmajour een bescheiden pensie van 1300 ponden Tournaisen per jaar betalen. In overweging werd gegeven goederen, die dit bedrag zouden opbrengen, over te dragen. Hiermede zou zakelijk een einde zijn gekomen aan de vete tussen antonianen en benedictijnen. Het is niet geschied. Tot 1315 werd de pensie regelmatig betaald, maar sindsdien was zij, dank zij de onwil van de antonianen, het oneconomisch beheer van hun vermogen, economische crises en geldontwaarding, een overvloedig wellende bron van geschillen en van processen tussen beide huizen voor allerlei instanties, tot voor het concilie van Bazel (1434-1438) toe. De koningen van Frankrijk stonden aan de zijde van de antonianen bij hun poging om de pensie uit de wereld te helpen zonder de orde te ruïneren. Het is vooral onder invloed van Karel VIII dat paus Innocentius VIII op 2 juni 1489 de benedictijnen-abdij van St.-Petrus verenigt met die van de reguliere kanunniken van St.-Augustinus te Saint-Antoine, een religieus monsterverbond, dat natuurlijk nooit effectief is doorgevoerd! Nu was de pensie wel de wereld uit, maar uit haat tegen de vereniging lanceerden de benedictijnen nu de bewering, dat zij in het bezit waren van de 'echte' relieken van St.-Antonius. Hardnekkig verzet van de Staten van de Provence, en van de benedictijnen alsmede de relikentwist hebben paus Alexander VI op 31 december 1495 bewogen de unie te verbreken. Niettegenstaande deze cassatie bleef Théodore Mitte zich abt noemen van beide abdijen. (L. T. Dassy, *Le trésor de l'église abbatiale de Saint-Antoine en Dauphiné ou la vérité sur les reliques du patriarche des cénobites*, Marseille 1855; L. Maillet-Guy, *Les reliques de saint Antoine en Dauphiné, et non en Provence, Le procès de 1489 à 1502, 'In odium unionis', Légende et histoire*, Voiteur, Grenoble 1937; L. Maillet-Guy, *Saint-Antoine et Montmajour au concile de Bâle (1434-1438)*, Valence 1928.)

1) Hier moet worden gelezen: 'Petri'.

2) Deze hele verenigingsaffaire, welke bedoeld was om de abdij van Saint-Antoine te ontlasten van de jaarlijkse pensie, heeft haar enorme sommen gelds gekost zonder enig resultaat. Alleen al aan het Hof van Rome moest de abt f 3000 betalen. Hij leende deze van de kas der missenfundaties, waarvoor hij de revenuen van drie commanderieën van de abtstafel in onderpand moest geven. Vervolgens had de aartsbisschop van Arles, Nicolaas Cibo, zich tegenover de paus wel bereid verklaard om afstand te doen van zijn commendataire rechten op Montmajour, maar eerst na moeizame onderhandelingen droeg hij deze over aan de antonianen tegen betaling van een jaarlijkse pensie van 1200 dukaten. De koning heeft zich niet bij de cassatie neer kunnen leggen, evenmin als de antonianen. Hij heeft zelfs nog een poging ondernomen om de abt

capituli generalis dictorum monasterii et ordinis ultimo in dicto monasterio celebrati, facultas atque auctoritas eidem concessa extiterat, pro satisfactione ipsorum debitorum, omnia beneficia sua arrendandi sive affictandi ad tempus sex annorum, prout hec constare legebantur actis capitularibus eiusdem capituli per me notarium atque eiusdem capituli secretarium subsignatum sumptis et receptis. Idcirco ipse reverendus dominus abbas et commendatarius gratis sponte et libere pro se et suis in iamdicta preceptoria Traiectensi successoribus arrendavit sive affictavit ac ad firmam¹ sive affictamentum tradidit et concessit venerabili viro domino Bernardino Gontonis, presbitero incorporato ecclesie de Hacqueria eiusdem Leodiensis diocesis, presenti et affictanti pro se et suis tercium viagium questarum eiusdem preceptorie Traiectensis, sic vulgariter nuncupatum, quod fieri atque excerceri consuevit in Gallica videlicet in Brabancia . . .² dicte Leodiensis diocesis unacum ipsius viagii questis votis confratriis elemosinis aliisque piis Christi fidelium subsidiis que sub vocabulo sancti Antonii inibi questuari peti seu coligi consueverunt. Et hoc hinc ad sex annos continuos et completos, incipiendos anno proxime futuro Domini millesimo iiij^c nonagesimo octavo et die dominica eiusdem anni qua in sancta matre ecclesia celebrabitur Esto michi etc. et simili die finiendos, ipsis sex annis prius finitis et completis, precio et nomine precii cuiuslibet anni dictorum sex annorum quinquaginta quinque florenorum auri in auro renensi solvendorum per eundem dominum Bernardinum affictatarium dicto reverendo domino abbati arrendatario seu eius vicario vel procuratori in domo sive eius preceptoria prefata Traiectensi terminis sequentibus, videlicet, quadraginta florenos die dominica proxime futura de Quasymodo et alios quindecim florenos restantes in sequenti immediate festo Nativitatis

van Saint-Antoine met wapengeweld in het bezit te stellen van Montmajour, hetgeen echter ten gevolge van het felle verzet van de Provençalen mislukte. Tenslotte herrijst na de cassatie in 1495 de pensie met onverminderde energie. De benedictijnen eisten het volle pond met de achterstand, 'n f 40000, van de beroorde antonianen. Toen geschiedde waartoe zij zich in 1297 niet hebben kunnen opwerken en wat hun dwaas veel geld gekost heeft: zij gingen met elkander praten en vonden welwillende benedictijnen tegenover zich. In een sfeer van vriendschap kwamen zij in 1502 tot overeenstemming op basis van afstand van enige huizen door de antonianen aan de benedictijnen. Hiertegenover zouden dezen hun actie voor hun 'echte' relieken van St.-Antonius staken.

1) Hier: pachtvereenkomst.

2) Onder aan de oorkonde staat met verwijsteken: 'et Ardenna terris prout ab antiquo est fieri consuetum. Datum ut supra. P. Guerin.'

beati Joannis Baptiste. Et sic consecutive per similes terminos de anno in annum usque ad complementum solutionis dictorum quinquaginta quinque florenorum. Sub tamen pactis condicionibus et reservacionibus infrascriptis inter easdem partes adiectis et expresse per eundem reverendum dominum abbatem sibi ipsi reservatis:

In primis videlicet quod idem reverendus dominus abbas et commendatarius sibi in huiusmodi arrendamento sive affictamento reservavit atque retinuit medietatem lanarum quas in iamdictis questis eo durante tempore colligi sive recuperari contigerit.

Item pariter sibi reservavit omnia quecumque preciosa mobilia que in dictis questis durante tempore predicto recipiuntur seu dicto beato Antonio atque religioni prefate vovebuntur atque donabuntur, puta: calices, reliquiaria, collaria tam aurea quam argentea, ornamentaque alia ecclesiastica, ac panna cericea, necnon terras, proprietates et possessiones quascunque ac legata quecumque testamentaria et donaciones excedentes summam quinquaginta librarum turonensium. Ex quibus idem dominus Bernardinus affictatarius dicto domino abbati in fine dicti affictamenti sub conscientie sue testimonio rationem reddere tenebitur.

Item actum extitit quod idem dominus Bernardinus dictas questas in propria facere seu fieri atque excerceri tenebitur per personas honestas atque ydoneas et boni exempli, sic quod religio scandalisari nec aliqua nota infamie notari poterit neque valebit.

Item fuit actum quod idem arrendatarius eo durante tempore in locis et terminis dictarum questarum ipsas questas bono exemplo plantare atque edificare tenebitur etiam in meliori statu, si possibile fuerit quam de presenti existant; necnon singulis annis facere tenebitur verum registrum dictarum questarum more veteri, et in fine dictorum sex annorum ipsum registrum seu registra dicto domino abbati seu eius vicario aut ab eo commisso in dicta preceptoria sua Traiectensi fideliter tradere atque expedire, suis quidem expensis, unacum etiam mandatis sive placet dictarum questarum ac reliquiariis et jocalibus que eidem affictatario tradita fuerint pro ipsis questis faciendis in principio huiusmodi firme.

Item pariter actum extitit et per expressum per eundem dominum Bernardinum reservatum, quod si in partibus et limitibus dictarum questarum in futurum dicto durante tempore contingeret inter principes, quod Deus advertat, guerram seu discordiam aut inter populares commocionem seu contencionem oriri, sic quod commode dicte queste fieri non possent, quod eo casu et non aliter idem reverendus dominus abbas tenebitur dicto domino Bernardino

super huiusmodi arrendamento pro rata temporis facere aliquam condignam deductionem iuxta arbitrium et determinacionem providorum virorum in talibus expertorum.

Item quod si contingeret dictum dominum Bernardinum absentare patriam per aliquod tempus longum et in remotis partibus et in propria dictas questas non faceret seu fieri faceret per personas ydoneas et honestas, ut supra tactum fuit, poterit atque valebit idem reverendus dominus abbas huiusmodi arrendamentum revocare, et quod eo ipso cassum atque irritum censeatur poteritque etiam de novo dictas questas alteri arrendare.

Item postremo actum extitit inter iamdictas partes et per dictum reverendum dominum abbatem expresse reservatum quod finito huiusmodi arrendamento ipse arrendatarius non poterit neque valebit aliqua arreragia dictarum questarum in partibus et limitibus dictarum questarum, cuiuscumque speciei fuerint, petere exigere neque recuperare, ymo illa pleno iure remanebunt iamdicto reverendo domino abbati tamquam sibi acquisita.

Que autem premissa omnia et singula supra et infrascripta promiserunt et iurarunt dicte partes contrahentes una alteri et econtra mutuis stipulationibus hincinde intervenientibus iuramentis suis corporalibus, videlicet ipse reverendus dominus abbas in verbo prelati manum ad pectus apponendo et dictus dominus Bernardinus ad sancta Dei Evangelia manu corporaliter tacta et sub obligatione omnium bonorum suorum mobilium et immobilium, presentium et futurorum quorumcumque, manutenere complere ac inviolabiliter atque perpetuo observare et non contrafacere, dicere vel venire per se nec per alium clam vel palam, tacite vel expresse, directe vel indirecte, quovisquesito colore modoque aliquo consentire. Se et bona sua propterea supponendo submittendo ac efficaciter yppothecando et obligando coercioni et compulsioni meroque stilo et examini ac viribus curie camere apostolice sanctissimi domini nostri pape eiusque auditoris viceauditoris ac vicegerentis in Avinione, et per expressum idem dominus Bernardinus curie officialatus reverendissimi domini archiepiscopi Leodiensis et per pactum expressum quarumcumque ecclesiasticarum curiarum et secularium ubilibet constitutarum; per quasquidem curias et ipsarum quamlibet iamdictae partes ad premissorum observanciam expresse voluerunt compelli cogi et coartari.

Renunciaruntque iamdictae partes et quilibet ipsarum in hoc facto sub iuramento et obligatione iamdictis omni exceptione doli mali vis metus fraudis, et in factum actioni condicioni indebiti sine

causa, ob causam vel ex iniusta causa, privilegio fori ac non sic celebrati seu inhibi contractus aut plus vel magis fuisse scriptum quam dictum seu recitatum et econverso ac omni iuri tam canonico quam civili contra premissa in contrarium facienti quo seu quibus ipse partes contra premissorum observanciam se iuvare possent aut alias quomodolibet se tueri. Et specialiter iuridicent generalem renunciacionem non valere nisi precesserit specialis. De quibus premissis iam dicte partes et quelibet ipsarum pecierunt a me iam dicto notario publico infrascripto sibi fieri unum vel plura publicum seu publica instrumenta; dictamine sapientum facti tamen substantia in aliquo non mutata. Et ad maiorem firmitatem premisorum prefatus reverendus dominus abbas ad requisicionem dicti domini Bernardini afflictarii voluit eius sigillum oblongum huic publico instrumento appendi.

Acta fuerunt hec in domo de Balano ¹ ipsius domini abbatis dicte Viennensis diocesis, videlicet in aula inferiori dicte domus, sub anno indictione die mense et pontificatu superius annotatis; presentibus ibidem venerabilibus et religiosis viris fratre Johanne Scranc, canonico claustrali prefati monasterii sancti Antonii, et domino Hectore de Ruppeforti, canonico Brinatensi, testibus ad premissa vocatis et rogatis.

(Handmerk van de notaris)

Ego vero Petrus Guerin, clericus Turonensis dyocesis, habitator dicti loci sancti Antonii Viennensis, publicus apostolica et dalphinali auctoritatibus notarius, qui in premissis omnibus et singulis, dum sic ut prescribitur agerentur et fierent, unacum prenomminatis testibus presens personaliter interfui eaque sic fieri vidi et audivi ac in notam sumpsi, idcirco hoc presens publicum instrumentum aliena manu, me aliis occupato negociis, fideliter scriptum extraxi et in hanc formam publicam redegi, indeque hic me subscripsi et signavi unacum appensione sigilli memorati reverendi domini abbatis in testimonium premissorum pro parte memorati domini Bernardini afflictarii requisitus et rogatus.

1) De antonianen bezaten te Ballan een zeer aantrekkelijk gelegen landgoed. H. Dijon, *L'église abbatiale de Saint-Antoine en Dauphiné*, Histoire et archéologie, Grenoble-Parijs 1902, p. 89.

Vrigheide Gnade vnde Aflat der woldeder medebrodere vnde sustere des ordens sunte Anthonij vnde de gennen de de kerken vnd bedehuser des suluen ordens mijt andacht soken vnde den armen geplageden, de in eren hospitalen ligghen, iarlick myt eren almissen to hulpe kamen, vth waraftigen bewerden apenbarlyken scriften vnd pewesliken bullen to hope ghesammelet.

- 1 Item de pawes Innocencius de verde des namen imme negeden iare synes pawesdomes, als he dat mael myt wesen to Parus ghelegen, hefft allen mynschen de den broderen edder domheren sunte Anthonij ofte eren geschickeden boden suluer edder gold, to braken edder gans, kleydere edder sus mit hulpe na vormoge ichteswat geuen, bescheeden edder toschicken edder dorch andere lude wat geuen ofte toschicken edder helpen, ghifthe, so se ghebychtet hebben vnd waraftighe bote gedan, eyn iar aflat vnde vertych dage vnde dar to vorlatynge des soueden deeles upgesetter bote.
- 2 Item de sulfte pawes in deme sulten iare vnd stad heft ghegeuen allen vorghenomenen woldederen vnd woldederynnen des ordens sunte Anthonij vorlatinghe aller degeliker vnd alle vorgetener sunde.
- 3 Item de sulfte pawes Innocencius hefft ock allen vorbenomenen woldederen vnd woldederynnen vorlaten alle ghebrokene vnd nycht gheholden ghelofte, vthghenamen so eyn hefft ghelavet to Iherusalem to reysende, ewyghe kusheyt to holdende, edder in eynen ghestliken orden tho ghande vnde doch also dat men myt den sulven personen redeliker wyse dispensere ¹ und de gheloffte de se ghebroken hebben den broderen sunte Anthonij boetenalmyssengeven scholen to entholdende de armen lude so by en in eren hospitalen ligghen.
- 4 Item de sulfte pawes in der vorbenomenen stadt vnde tyt hefft allen woldederen vnde woldederynnen des ordens sunte Anthonij vorlent dat se also vele quadt gewetten berort mogen entbunden werden van der avertredinghe des geloven, dat is offte eyn in ketterye ghevalen were, ² so mach he so vele dat gheweten angheit dar van obsoluert werden.

1) Breslau en Kapp laten hier volgen: und das sie noch vmbstendend vier personen.

2) Komt niet voor in Latijnse edities.

Item de sulffte pawes in der vorgenomeden stad vnde tyd hefft 5
allen woldederen vnde woldederinnen tolaten, dat se moghen ent-
bunden vnde absolueret werden allen valscken eeden edder, sweren,
so verne se eneme anderen nicht schedelik synt.¹

Item de sulffte pawes in de suluten stadt vnde tyd hefft ghem- 6
liken allen woldederen vnde woldederynnen vorlaten alle unnutte
wort vnde vnnutte danken de nycht myt sunderliker vulbort² be-
wylyet syn.

Item de sulue pawes in der vorberorden stad vnde tyd hefft den 7
woldederen vnde woldederynnen vorlaten de vorsumenheyt der
ghebrokene vire der hylligen daghe vnde sunderlick so yemant den
hylligen sondach vorsumeliken gheviret ofte gebraken hadde.

Item de sulue pawes in der suluen stadt vnde tyd hefft ock allen 8
woldederen vnde woldederynnen vorlaten de bosen gudere vor-
middelst wokerie edder sust ouel ghewunnen wemme yd nicht en
weeth weme de sulften gudere weddergheuen schal.

Item de sulue pawes in der suluen stadt vnde tyd hefft de wolde- 9
deren vnde woldederynnen des ordens vnde den plagheden sunte
Anthonij vorlenet myt eren olderen, doden vnde leuendyghen, tho
ewyghen tyden scholen delafftych werden aller guden wercken der
hillighen Romeschen kerken vnde der bedeuart tho deme hyllighen
lande tho Iherusalem.

Item de pawes Alexander de verde des namens yn deme anderen 10
yare synes pawesdomes, alzo he to Auinion den hoff hadde, hefft
gegheuen allen den de iarliken van eren guderen ychtes wat gheuen
effte sus gud doen den broderen sancti Anthonij tho enthoudende
de armen gheplageden mynschen de se an eren hospitalen voden,
vorlatinghe des souenden deles erer upghesetteden bothe.

Item de pawes Clemens de verde des namens im ersten yare synes 11
pawesdomes, alzo he dat mal to Perus ys ghewesen, hefft ghegeuen
dessen afflat: welck mynsche na vormoghe sines gudes vnde na vm-
mestandicheit effte mannychuoldycheyt syner sunde den armen ghe-
plageden mynschen, de in den hospitalen sunte Anthonij lyggen,
syne almyssen gyfft so de sulue mynsche, de so almyssen myt an-
dachter wyse gyfft, inwendich dat iar edder in deme ambeginne des
iares dar he sodan almyssen inne giff, gebychtet vnde myt noeasti-
gher bote staruet, schal ock van sunderlyker gnade van alle synen
sunden entbunden syn vnde vordenen vulkamen vorgeuinghe alle
syner sunde. Vnde effte ein meende, dat disse aflat vnde gnade

1) Latijnse uitgave: 'que non pervenerunt ad effectum'.

2) Breslau en Kapp hebben: suntlicher lust.

dorch etlyke pawestlike breue scholde wedderropen edder vpgeschut sin, dar vmme so hefft de pawes Innocentius de achte des namens in deme anderen iare synes pawesdomes, also men screuen hefft na Cristy vnser heren ghebort m cccc dar na ymme sos vnde achtigesten yare tho Rome in sunte Peters pallas, dyt aflat vnde gnade, noemelijck dat de mynschen na vormoghe erer gudere vnde na vmstendicheit erer sunde to enthodinghe der armen geplagheden mertelerer de in den hospitalen sancti Anthonij syndt ere almyssen gheuen so se binnen iares edder imme ambeginne des sulues iares gebichtet vnde myt rechter ruwe vnde leede steruen, vordenen scholen vorgeuinghe alle erer sunde, van nyge bestedyghet vnde beuestiget, dat dat sulue aflat to ewyghen tyden waren schal, vnde oeft ock sulck aflat vnde gnade yn eyner menen dorch den pawest Sixtum den verden des namens dorch etlike synepawestlike bullen de hi imme negeden yare synes pawesdomes, als men scref na Cristi gebort dusent verhundert vnde dar na imme achtigesten iare tho Rome in Sunte Peters pallas, deme orden sancti Anthonij gegheuen, wedder to ropen effte vpghehangen syn, de sulffte pawes Innocencius de achte, de vth pawestliker macht so dane wedderroppinghe vnde vormynrent holt machtloes vnde gyft de suluen gnade vnde aflat der vorgeuinghe aller sunde, welyck ock dorch den pawes Clementem den verden bestedyget vnde, gegheuen synt yn ere voryge kraft vnde macht, de se gehat vorhen hebben vnde darinne ghewest syndt er dan sollicke vphenghinghe edder wedderroppinghe van pawest Sixto dorch de vorbenomeden bullen vthghegangen synt.

- ¹² Item de pawes Clemens de verde des namens in deme ersten yare synes pawesdomes, also he tot Perusz ghewesen ys, hefft allen presteren, ghewyget vnde geystlyken personen mannen vnde frouwende vlyteyck forderen de boedeschop sancti Anthonij, edder van eren guderen ichteswat den armen geplagheden mynschen gheuen, de gnade vorlent, dat en vorlaten werden alle vorsumelycheit de se yn den ambachten der hillighen tyde vnde in anderen gadesdenste dorch gebrecke der boke, vnmogelicheit edder vorsuminge, edder dorch krancheit eres lyues gedan vnde vorbraken hebben, de sulue gnade hefft bestedighet vnde ock vorlent pawes Sixtus de iiij so genommet imme ix iare synes pawesdomes to Rome yn sunte Peters pallas, als me screff na Cristi gebort dusent verhundert dar na imme achtigesten iare.

- ¹³ Item de pawes Clemens de verde so genommet in deme ersten yare synes pawesdomes, also he was to Perusz heft allen woldederen

vnde woldederinnen der armen mynschen vnde ¹ de kercken sancti Anthonij besoken vorlent: ysset sake, dat se bychten vnde beteren ere sunde edder syn in meninghe dat sulue iar to bichten, so scholen se an de twelff feste nomelyck am daghe der gheborn Cristi, an deme nigeniares daghe, ann der hilighen drekoninghe dage, an paske dage, an unses Heren hemelfart dage, an pinxte dage, an der hylligen Drefoldicheit dage vnde an den festen vnser leuen frouwen, besunderliken an vnser leuenfrouwen lichtmissen dach, an vnser leuen frouwen daghe der gebort, an vnser leuen frouwen dach do er de engel de boedeschop brachte, an vnser leuen frouwe krutwiginghe vnde an deme feste des hyllighen vaders sancti Anthonij an yslyken daghen vordenen souen yare vnde so vele quadragenen gnade vnde afflat vnde dorch de gansen achtedage eyns iuweliken vpghescreuen festes up iuweliken dach eyn iar vnde xl daghe.

Item de sulue pawes Clemens hefft allen woldederen vnd woldederinnen des ordens sancti Anthonij vnde den, de de kercken des suluen ordens soken, gheuen vnde vorlent alle sondaghe dorch de gansen vasten op iuweliken sondach eyn iar vnde vertych dage afflat. 14

Item de sulue pawes Clemens hefft allen woldederen vnde woldederynnen vnde den, de de kercken sunte Anthonij besoken, vorlent vnde ghegeuen tho eren deme bytteren lydende Cristi alle frygdage dorch dat ganse iar vp eynen yslyken frygdach eyn iar vnde vertych daghe afflat. 15

Item de pawes Syxtus de verde des namens ymme negeden yare synes pawesdomes, als men screff na Cristi gheborn dusent ver-hundert vnde achtentych iare, hefft to Rome in sunte Peters pallas dat vorgenomede afflat van dem pawese Clemens an den festen vnde daghen ghegeuen vornyet vnde bestedyghet vnde wyder vthgestreckt vnde vormeret, vp dat de minschen an den vorbenomeden festen vnde daghen de kerken sancti Anthonij soken vnde dat tho ere huplyken almyssen gheuen scholen. 16

Item ² Vnde hyr is tho merkende, dat eyn quadragene nach meninghe der lerer ³ bedudet de bothe vertich daghe myt den na-volgheden souen yaren. 17

Vnde also vordenen de woldederen vnde woldederynnen der armen geplagheden mynschen de dar lygghe in den hospitalen sancti Anthonij vnde de yennen de de kerken sancti Anthonij besoken

1) Breslau en Kapp voegen in: sancti Anthonij und den menschen die

2) Breslau en Kapp laten 'Item' vervallen.

3) Breslau en Kapp hebben: 'leser bedeutet die busze.'

vnde de gennen de ere hulplyke mylde hant dar to recken vp eynen iuweliken dach der bauen ghescreuen feste lvi iar vnde tweehundert vnde achtentych daghe gnade vnde afflat vnde auer de achtedage eynes yuwelyken festes souen yare vnde tweehundert vnde achten-tych daghe vnde also maket de summa alles afflates de de woldederen vnde woldederinnen des ordens sancti Anthonij vnde de yenne de ere kercken besoken edder dar to ere hulplike almissen gheuen ein yarlanck an den genomeden festen myteren octaven vnde anderen benomeden dagen van den ghenanten pawese Clemens vordenen moegen achtehundert vnde xvi yar vnde negen dusent cc vnde xx daghe.

Bauen dat afflat der vorgeuinghe aller sunde unde vorlatinghe des soueden deyls der vpgesetteden boete bauen berort.

18 Item de mynschen de de bedehuser effte kerken sancti Anthonij mijs andacht besoken edder sust tho entholdinghe der armen mynschen den broderen edder baden sancti Anthonij ichteswat geuen vordenen van den naghescreuen pawesten dyt afflat.

19 Item tho deme ersten van deme paweste Bonifacio dem achten so genommet ein iar vnde ein quadragenen.

20 Item van deme pawesse Urbano deme vyften des namens eyn iar vnde eyn quadragenen.

21 Item van deme pawes Gregorio deme soueten des namens eyn iar vnde eyn quadragene.

22 Item van deme pawes Gregorio dem elften des namens twe iar vnde twe quadragenen.

23 Item van deme suluen pawes Gregorio deme elften noch dre yar vnde dre quadragenen. Vnde dat sulue afflat hefft de pawes Sixtus de verde so geheten imme negheden iar sines pawesdomes alzo men screff na Cristi gebort dusent verhundert vnde dar na in deme achtigsten iare to Rome in sunte Peters pallas bestediget vnde bekrefftiget vnde sunderlick ock vorbreydet vnde vormeret, vp dat de minschen de an den vpgheanten festen daghen vnde tiden de kerken sancti Anthonij besoken vnde dar tho ere behulplike handt edder amissen don vnde gheuen.

24 Item de pawes Sixtus de verde so genommet yn synen negeden iare synus pawesdomes alzo men screff na Cristi gebort duzent verhundert vnde achtentich iar to Rome in sunte Peters pallas hefft allen vnde eynen iuweliken woldeder vnde woldederinne des ordens sancty Anthonij. Ock den de ere kercken besoken vnde den dar tho ere milden almissen geuen an den festen der ghehort Cristi, an nigen iarsdaghe, an der hilghen drekoningen dage, an pasche daghe,

an vnser Heren hemmeluart dage, an pinxte dage, an der hylgen Dreuoldicheit daghe, an deme dage der gebort Marien, an deme dage vnser leuen frouwen lichtmissen, an dage als Marien de boedesschop wart gebracht van deme engel, an deme dage vnser leuen frouwen Krutwiginge vnde an deme daghe sancti Anthonij gegeuen vnde vorlenet an iuwelykem daghe der vorghenanten feste viff iar vnde so vele quadragenen maket an iuweliken daghe der vpgenomenen feste vertych yar vnde twe hundred daghe maket eyn iar auer an den twelf festen bauen beroret ver hundred vnde achtentych iar vnde twedusent vnde ver hundred daghe.

Item alle vpgescreuenen afflat ys dorch den pawes Innocencium den achten so genomet in deme anderen iare synes pawesdomes 25
alzo me screff na Cristi ghebort dusent ver hundred vnde sos vnde achtentich iare to Rome in sunte Peters pallas van nige bestedyghet, vnde dat inhouden de pawestliken bullen van synen voruaderen ge-
gheuen ock den woldederen vnde woldederinnen vnde den ghenen de de kercken sancti Anthonij besoken vnde den de dar tho ere hulpe don so ghelyker vys ghegeuen vnde vorlenet.

Item summa summarum alles aflat den woldederen vnde woldederinnen vnde den de kercken sancti Anthonij in den vorsechten 26
tyden vnde dagen besoken vnde den de ere almyssen to deme gebuwete der kercken geuen van allen vpgeherorden pewesten ghe-
geuen vnde vorlent maket eyn yarlanc dusent ccc vnde lx yar ¹ vnde dar tho eluen dusent achte hundred vnde vertych daghe.

BIJLAGE 5

Hir na volget de vrigheide gnade vnde aflat der broderschop sancti Anthonij besunderliken.

Item de pawes Alexander de verde des namens yn deme anderen 1
yare synes pawesdomes, also he was to Auiniona, hefft vorlent vnde ghegheuen den minschen, de an sick nemen de broderschop sancti Anthonij vnde dar yn blyuen, de gnade frigheit: eft ere kerspelerke dar se inhoren swyghen edder ban moesten holden vnde de

1) Kapp heeft hier: 'MCCC xlv Jar'.

sulue brodere effte susteren der broderschop sunte Anthonij in der tyt, de wyle dat de ban waret, storuen, scholen se van eren kerckheren vp den kerckhoff begraven werden, id en were denne sake, dat se myt namen vorbannen weren, edder dat se apenbarlicke wokener weren.

Vnde so de prelaten der kerken nycht gunnen wolden de suluen doden also begrauen, so mogen de broder sancti Anthonij desse suluen vorstoruen in ere kerke dregghen vnde dar suluest begrauen, doch einen iuweliken syner rechticheit vnschedelik.

- 2 Item de brodere vnde susteren der broderschop sunte Anthonij moghen twye imme iare, wen dat en geleuet, van den regerer erer karspelkerken, edder van eyneme prestere des ordens sancti Anthonij, van allen vnde iuwelyken ordel des bannes suspensien vnde ynterdykt vnde anderen ghesteliken censuren ordelen vnde penen, vnde dar tho ock van allen eren sunden laster vnde auertredinge dar van se in eren herten ruwe vnde leyt hebben, vnde de se myt deme munde bychten – allene de stucke vth ghesloten, de deme pawese beholden syn – afghelaset vnde entbunden werden. Vnde ghenanten regerer der karspelkerken, edder de prestere des ordens sancti Anthonij, moghen den suluen broderen vnde susteren der broderschop sancti Anthonij alle ere gheloffthe yn andere gude werke fryg vnde temeliken vandelen, vthghenamen allene de gheloffte de ein ghelauet hefft auer dat mer to tende tho Iherusalem, edder tho Rome, edder tho sunte Iacob to Compestell, edder in eynen geestliken orden tho gande, vnde ewighe kuscheyt to holdende. Vnde desse frygheyt schal to ewyghen tyden waren. Vnde oft to tiden de bychtbreue in eyner ghemeynen in thokamenden tyden dorch pawestlike bullen wedderropen edder vpggeschuttet woerden, so schoelen doch dusse bychtbreue alweghe ere bestant beholden vnde nyt wedderropen offte vpggeschuttet werden, yd en worde denne myt claren worden desses indultes edder aflates genommet vnde apenbarlyck vthgedrukket. De sulue frygheyt hefft den broderen vnde susteren der broderschop sancti Anthonij de pawes Sixtus de verde so ghenomet, gheheuen yn deme ¹ iare synes pawesdomes tho Rome in sunte Peters pallas, als men screff na Chrysti ghebort dusent verhundert vnde achtentich iar.

- 3 Item de pawes Innocentius de achtede so ghenomet, in deme anderen iare syns pawesdomes als me screff na Cristi ghebort dusent verhundert vnde soes vnde achtentych iaer, tho Rome in sunte

1) Breslau en Kapp hebben: 'neuenden Iare'.

Peters pallas, hefft desse vpgescreuene frygheyet vth pawestliker ghewalt bestediget vnde van nyge vorbreidet vnde vormeret; besunderen dat de brodere vnde sustere der broderschop sancti Anthonij twye in deme iare, wanner en dat lustet, kesen moghen eynen bychtvader geystlick ofte wartlick vth welken orden se wyllen vnde de sulue, so he prester is vnde sus dar tho nogaftich is, mach de suluen brodere vnde sustere der broderschop sancti Anthonij van alle eren sunden absolueren vnde entbynden vnde ock alle ere gheloffte en vorwandelen in andere gude wercke myt bescheede vnde wyze alze bauen beroret is.

Item de iennen de dar sammelen, edder ghetruweliken, annemen de almyse der broderschop sancti Anthonij, vnde de de brodere vnde sustere der broderschop sancti Anthonij in de broderschop nemen, hefft de pawes Alexander de verde des namens in deme anderen iare synes pawesdommes tho Auinion, do he dar was in bescherme des hylligen Romescken stols, ghenamen, doch also dat eren erbaren heren, vnder den se wanen, an erer gherechticheyt neen ghebrecke sche.

Item de pawes Bonifacius de achtete so ghenomet, in deme x iare synes pawesdomes to Rome in sunte Peters pallas, hefft den broderen vnde susteren der broderschop sancti Anthonij de gnade vnde frygheyet ghedan vnde ghegeuen, wo se iarlick ichtes wat deme orden sancti Anthonij to hulpe kamen, de armen lude mede to holden, ofte gheuen van eren guderen edder sus deme orden edder den broderen sancti Anthonij ghut don, so scholen se nycht vorplichtet syn, dat cleyt des ordens an sick to nemen edder ere gudere gans deme orden eghen to gheuen, vnde scholen doch allick woel alles afflates dat van den hyllygen pewesten to der broderschop sancti Anthonij ghegheuen delafftich werden; vnde sunderlick scholen se ghebruken der frygheyet der ghrafft an ghewygheden steden, wo se in der tyt des bannes steruen.

Item de pawes Alexander de verde des namens, in deme anderen iare sijnes pawesdommes to Auinion, do he dar den hoff helt, hefft allen mynschen de syck in de broderschop sancti Anthonij scriuen laten, ghegeuen vorlatinghe des souenden deeles erer vpghesetten bote.

Item de pawes Sixtus de iiij so ghenomet in deme negeden iare synes pawesdomes to Rome in sunte Peters pallas, also me screff na Cristi gheborn dusent verhundert vnde achtentych iare hefft allen broderen vnde susteren der broderschop sancti Anthonij wor se synt in allen steden vorlent vnde gheuen, an den festen der ghe-

bort Cristi, an nygen iars daghe, an der hilligen drekoninghe daghe, am paschedaghe, an vnser Heren hemelfart daghe, an pinxte daghe, an der hyllighen Dreuoldicheyt daghe, ame daghe vnser leuen-frouwen ghebort, an vnser leuen frouwen lychmyssen, an vnser leuen frouwen daghe also er de Engel de boedesschop brachte, an vnser leuen frouwen daghe der Crutwyginge, vnde an sunte Anthonius daghe vp iewelick fest v. iar vnde so vele quadragenen. Maket vp islik fest xl iar vnde cc dage.

8 Item summa des afflates, de de brodere vnde sustere der broderschop sancti Anthonij eyen iar lanck allene darmede dat se in der broderschop syn, vordenen moghen an dere frygheyt, gnaden vnde afflat, hir vor gesat, maket verhundert vnde achtentich iar vnde twe dusent verhundert daghe vnde dar to vorgeuinghe des souenden deles erer vpghesetten bote.

9 Item de pawes Innocentius de achtete des namens, imme anderen iare synes pawesdomes, als men screff na Cristi ghebort dusent verhundert vnde sos vnde achtentich iare, hefft to Rome in sunte Peters pallas alle vnde iuwelike vpghescreuene frygheyt begnadinghe afflat vnde vorgheuinghe der sunde bestedyget vnde vorniget, alze ok denne inhouden de pawestlichen bullen syner vorderen.

BIJLAGE 6

Uittreksel uit een zeer oud handschrift van het
huis van St.-Antonius te Barbefosse

Paus Bonifacius staat aan de abt van Saint-Antoine de Viennois en aan alle hoofden van huizen van St.-Antonius toe, dat ieder in zijn balije in een andere dan de gewone, in een speciale broederschap dus, edelen, geleerden en aanzienlijke personen, die uitmunten door deugd, mag opnemen. Hij wil, dat zij ter onderscheiding van het insigne van de gewone broederschap, een gouden of zilveren halsketen, naar gelang van hun hoedanigheid, waaraan het teken van St.-Antonius, dragen. Ook wil hij, dat alle leden van deze orde of broederschap deelachtig worden aan alle aflaten, door hem en zijn voorgangers aan de orde van St.-Antonius verleend en schenkt hun in het uur van sterven kwijtschelding van een vierde gedeelte van

de hun opgelegde boete. Aan het generaal kapittel draagt hij op statuten te maken, die de leden moeten onderhouden. Deze bevatten de volgende bepalingen:

Alvorens te worden opgenomen moet de aspirant zweren, dat hij van adel is of aan een beroemde universiteit is gepromoveerd tot doctor; dat hij van onbesproken levensgedrag is; dat hij weduwen en wezen zal beschermen en helpen; dat hij zijn medeleden zal achten en eren; dat hij zich van alle ongeoorloofde handelingen zal onthouden, voor zover dat menselijkerwijze mogelijk is. Ook mogen zij zich door het vertrouwen in het deelachtig worden aan de zeer grote gunsten niet gemakkelijker laten verleiden tot het verrichten van ongeoorloofde handelingen. De edelen zijn gewoon de halsketen na hun overlijden terug te laten brengen naar de plaats, waar zij deze ontvangen hebben. Bij de opneming wordt een bedrag geschonken voor het lezen van een heilige mis voor de leden der broederschap.

Hierna volgt het ritueel van de opneming. Nadat de preceptor of zijn vervanger, terwijl de edele zich in de kerk van St.-Antonius voor het altaar bevindt, een uiteenzetting van de statuten heeft gegeven, bidt hij met de priesters enkele psalmen, voorafgegaan en gevolgd door een antifoon. Na een responsorium volgen drie gebeden tot God om de aspirant in de juiste gesteltenis voor de opneming te brengen en dat hij door de voorbede van de H. Antonius het lidmaatschap waardig moge ontvangen en beleven en daardoor zijn eeuwig heil te gemakkelijker moge bewerken. Daarna wordt het insigne gewijd met de bede: 'God van oneindige majesteit, die de kinderen Israëls, die getekend waren met het teken van uw kracht, hebt beschermd tegen de macht van hun vijanden, wij smeken uw goedertierenheid af, opdat Gij dit insigne, dat uw dienaar N. besloten heeft tot uw eer en tot die van de H. Antonius te dragen, gewaardigt te zetje, opdat hij die dit zal dragen, door de glans van uw aanschijn beschut, tegen alle tegenspoed moge worden beschermd.' Dan wordt de aspirant door het omhangen van het collare opgenomen in de broederschap en deelachtig gemaakt aan alle verdiensten van de orde. De plechtigheid wordt besloten met voor het beeld van St.-Antonius te bidden de antifoon: 'Een stem uit de hemel sprak tot Antonius: "Omdat gij moedig gestreden hebt, zal ik met u zijn en u over heel de aarde bekend maken"' en het daarna gewoonlijk volgende gebed, dat reeds op bladzijde 72 is weergegeven.

- fol. 13ro Bonifacius papa motus singulari deuotione ad ordinem sancti Antonij; concessit abbati sancti Antonij Viennensis, et omnibus praeceptoribus, et magistris domorum sancti Antonij, quod ultra communem fraternitatem ipsius sancti, possunt recipere, quilibet in baliuia sua, in speciali fraternitate sancti Antonij, quoscumque dominos, duces, comites et marchiones/, barones, milites, scutiferos, domicellas nobiles et doctores ac alias graues et notabiles personas quas virtutes nobilitate illustrarent: volens et ordinans quod ad differentiam aliorum de communi fraternitate existentium, insignia huiusmodi confraternitatis deportarent, videlicet, collare aureum, vel argenteum, secundum qualitates personarum, cum signo sancti Antonii in inferiori parte pendenti. Quos quidem nobiles huiusmodi ordinem, seu sanctam fraternitatem suscipientes voluit participes fieri omnium indulgentiarum tam per eum quam suos praedecessores Romanos pontifices ordini sancti Antonij concessarum. Et insuper in articulo mortis remisit eis quartam partem de iniunctis sibi poenitentijs. Commisit etiam abbati et praeceptoribus praedictis, quod in suo capitulo generali certa statuta et/ ordinationes facerent, quae et quas nobiles huiusmodi ad dictam confraternitatem admittendi seruare tenerentur. Et postea facta sunt huiusmodi statuta et constitutiones in modum qui sequitur:
- fol. 13vo 1 In primis: Antequam aliquis recipiatur in speciali fraternitate sancti Antonij, juret quod sit de nobili genere procreatus, vel doctor in famosa uniuersitate factus.
- fol. 15ro 2 Item, quod non sit raptor puella/rum, oppressor viduarum et pupillorum, incendiator ecclesiarum et sacrorum locorum, interfecto clericorum, ecclesiasticarum personarum, nec praedoviarum publicarum, aut honoris et nobilitatis prophanator. Et qui talia committeret, non praesumat, nisi quantum aequitas et iustitia suadebunt.
- fol. 15vo 3 Item, quod praedictis puellis, viduis, orphanis, et Christi pauperibus erit adiutor, et/ causas earum iustas, et rationabiles personas eiusdem non permittat laedi, sed deffendet toto posse suo.

1) Besançon, Bibl. Municipale, Collection Chifflet nr. 84, matières héraldiques, t. IV, fol. 11-23. Met een andere hand is aan de titel toegevoegd: 'in comitatu Hannoniae in Belgio.'

- 4 Item, quod omnes alios confratres ordinem seu sanctam confraternitatem praedictam portantes mutuo diligit et honorabit nec eis aut alicui eorum contra honorem damnum faciet seu malum.
- 5 Item, quod de caetero se abstinebit ab omni actu illicito, in/quantum humana fragilitas hoc permittit. fol. 16ro
- 6 Item, caueat talis recipiendus ad confraternitatem, quod propter spem participationis tantarum indulgentiarum et bonorum operum, non fiat procliuior ad illicita perpetranda.
- 7 Item, est consuetudo inter nobiles, qui hanc sanctam confraternitatem suscipiunt quod collaria huiusmodi post mortem suam dimittant sancto Antonio, in memoriam/perpetuam eorum, et domui vnde fraternitatem receperunt. fol. 16vo
- 8 Item, quod in receptione debent dare in manu domini tres vel quattuor florenos, alij inferiores nobiles unum vel duos florenos, pro missa quae dicitur in domibus ordinis pro confratribus huius sanctae confraternitatis. Det tamen vnusquisque secundum voluntatem suam, etc.

Sequitur modus ad recipiendum nobiles ad
confraternitatem sancti Antonij.

fol. 17ro

Existens nobilis in ecclesia sancti Antonij ante altare, postquam praeceptor, vel eius locum tenens, sibi legerit et exposuerit statuta, et alia suprascripta; praeceptor et presbyteri incipiunt legere: Antiphonam scilicet: ‘Ab occultis meis munda me Domine, Et ab alienis parce seruo tuo.’

Deinde dicuntur psalmi: ‘Miserere mei Deus’, ‘Laetatus sum’, ‘Ecce quam bonum’, ‘Gloria Patri’.

fol. 17vo

Iterum dicunt antiphonam: ‘Ab occultis meis’. ‘Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison’. ‘Pater noster’. ‘Et ne nos’.

℣. Saluum fac seruum tuum.

℞. Deus meus sperantem in te.

℣. Mitte ei auxilium de sancto.

℞. Et de Sion tuere eum.

℣. Esto ei Dominus turris fortitudinis.

℞. A facie inimici.

℣. Nihil proficiat inimicus in eo.

℞. Et filius iniquitatis non apponat nocere ei.

℣. Domine exaudi.

fol. 18ro

℞. Et clamor

℣. Dominus vobiscum.

℞. Et cum spiritu tuo.

Oremus.

Omnipotens sempiterne Deus, miserere famulo tuo N. et dirige eum secundum tuam clementiam in viam salutis aeternae vt te donante tibi placita cupiat et tota virtute perficiat per Christum Dominum. Amen.

Oratio.

fol. 18vo

Deus qui non vis mortem peccatoris, sed poenitentiam et emendationem semper inquis: misericordiae tuae clementiam humiliter imploramus, vt huic/ famulo tuo N. fraternitatem gloriosi confessoris tui Antonij, et in ipsius honore ad laudem tui nominis suscipienti, largire pietatis tuae gratiam, et sancti Spiritus dona in eo infundere digneris, quatenus in hoc saeculo militando, stadium vitae praesentis percurrere valeat, et brauium aeternae remunerationis accipiat per Christum Dominum nostrum.

Oremus.

fol. 19ro

Domine Jesu Christe, qui es via sine qua nemo venit ad Patrem, quaesumus benignissimam clementiam tuam, vt hunc famulum tuum N. carnalibus desiderijs abstractum, et hanc sanctam fraternitatem acceptantem dono tuae gratiae illustrare digneris: vt qui peccatores vocare dignatus es dicens: 'Venite ad Me omnes qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos': praesta vt haec vox vocationis tuae in eo conualeseat, et sancta fraternitas, quam/ deuotus acceptat, Beato Antonio intercedente, sibi proficiat, quatenus onera peccati deponens,/ et quam dulcis es gustans, tua refectione sacrari mereatur. Et qui attestari de tuis ouibus dignatus es, cognosce eum inter oues tuas et ipse te agnoscat, vt alienum non sequatur sed te, neque audiat vocem aliorum, qui dicis: 'Qui mihi ministrat, me sequatur'. Qui vivis et regnas etc.

fol. 19vo

Deinde benedicetur collare siue signum fraternitatis.

℣. Adiutorium nostrum in nomine Domini.

℞. Qui fecit coelum et terram.

fol. 20ro

℣. Sit nomen Domini/benedictum.

℞. Ex hoc nunc et usque in saeculum.

℣. Domine exaudi orationem meam.

℞. Et clamor

℣. Dominus vobiscum, etc.

Oratio.

Deus immensae maiestatis, qui filios Israël signo tuae potentiae signatos ab omni inimicorum suorum potentia protexisti: tuam deprecamur clementiam, vt hoc signum, quod famulus tuus N. ad honorem tuum et beati Antonij gestare disposuit, benefdicere digneris, vt qui illud portauerit signum lumine vultus tui protectus ab omnibus tueatur aduersis. Per Christum/

Deinde aspergatur aqua benedicta, postea accipiat praeceptor, vel cui commissum est, collare et imponat collo nobilis dicens: Per hoc sanctum signum te recipimus in nostram societatem, et tibi damus nostram confraternitatem, ac te participem efficimus omnium indulgentiarum nostro ordine /concessarum, necnon ieiuniorum, abstinentiarum, missarum, horarum, deuotionum, orationum, et aliorum bonorum operum, quae in ordine nostro vbique fiunt. In nomine Patris et Filij et Spiritus sancti. Amen.

Postea dic ad imaginem S^{ti} Antonij antiphonam cum oratione. Vox de coelo ad Antonium facta est: quoniam viriliter dimicasti, ecce ego tecum sum, et faciam te in toto orbe nominari.

℣. Ora pro nobis beate pater Antoni.

℞. Vt digni efficiamur

Oratio.

Deus, qui concedis obtentu beati Antonij morbidum ignem extingui, et membris refrigeria praestari, fac nos propitius ipsius meritis et precibus a gehennae incendijs liberatos, integros mente et corpore tibi foeliciter in/ gloria praesentari. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

(Et hic est finis.)

In receptione vnus nobilis in confraternitatem S^{ti} Antonij dando sibi collare, dicta prius antiphona: 'Ab occultis' etc.

dicuntur tres psalmi: 'Miserere mei Deus', 'Laetatus sum in his quae dicta sunt mihi', 'Ecce quam bonum'.

BIJLAGE 7

Over de insignes en broederschap van St.-Antonius

Al wie in de broederschap van St.-Antonius wenst te worden opgenomen en de insignes, zijnde een tau met belletje aan een hals-

keten, te dragen, belove de orde van St.-Antonius en vooral het huis te Maastricht, de broeders, armen, zieken en het dienstpersoneel broederlijke trouw, bescherming, steun en een jaarlijkse offergave. Hij moet zorgen, dat na zijn overlijden de insignes naar het huis van St.-Antonius te Maastricht teruggezonden worden, opdat de zeer heilige belijder Antonius hem op het gebed van de broeders en zusters van de broederschap moge beschermen en dat de Allerhoogste zich gewaardige hem door zijn voorbede en verdiensten te vrijwaren van de verschrikkelijke ziekte van het hels vuur en alle andere verderfelijke ziekte in dit leven en de Hoogste Majesteit hem na dit leven in de hoogste heerlijkheid der zaligheid moge binnenvoeren.

‘13 juni 1468 ben ik, Hartmannus Schedel van Neurenberg, doctor in de vrije kunsten en in de medicijnen, opgenomen in bovengenoemde broederschap van St.-Antonius te Maastricht en in haar ledenregister ingeschreven op bovengenoemde naam onder letter H. Tot glorie Gods. Amen.’

IC XC

*De insigniis ac confraternitate sancti Anthonii.*¹

Ad laudem et gloriam et honorem omnipotentis Dei, gloriosissime virginis Marie ac beatissimi confessoris Anthonii, Egiptiorum heremite magnifici totique celestis curie ac in hac vita degencium utriusque hominis consolacionem, prosperitatem et salutem.

Incipit modus qualitas et forma acceptionis per quam debent in fraternitate sancti Anthonii Traiectensis recipi et inscribi: desiderantes acceptare confraternitatem pefatam: ac insignia eiusdem: que sunt signa Tau et tintinabulum pendens in torquete vel colerio apportacio decens laudabilis et honesta: Et est hec:

Quicumque insigniorum fraternitatis predictae apportacionem et fraternitatem exigerit, fide prestita, compromittet ordini sancti Anthonii et principaliter domui sancti Anthonii Traiectensis Leodiensis diocesis fratribus eiusdem pauperibusque infirmis in eadem degentibus et familiaribus eorundem fraternalem fidelitatem, protectionem

1) München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 215.

pariter et munimen: et annuatim eidem domui suam oblacionem contribuere: sed tamen tantum possunt quantum ad eorum devotionem et conscienciam domui prefate sincerius elargire. Etiam promittent quod post eorum felicem vite huius egressum insignium illud et iocale quod portare consuerant fraternitati et domui predictae sancti Anthonii Traiectensis pie dirigendo non denegent erogare ut sue pie devocionis intuitu ordinis fratrum sororumque sancti Anthonii benefactorum et orationum interventu, sanctissimum confessorem Antonium sibi pium placabilem et patronum adesse percipiant. Quatenus ipsius (i.e. beati Antonii) precibus et meritis ipsos a gehennalis ignis miserabili plaga omnique morbo nocivo in hac vita Altissimus preservare dignetur ac post mundi huius curricula, infernorum penitus terrore semoto, summam beatitudinis gloriam Suprema Maiestas colloset et inducat. Amen.

Anno Mcccc lxxvij^o die 13^a mensis junii Ego Hartmannus Schedel de Nuremberga, arcium et medicinae doctor, receptus sum ad prescriptam fraternitatem sancti Anthonii in Traiecto et ad matricula eorum eo nomine ut prefertur inscriptus sub littera alphabeti H. Ad laudem Dei. Amen.

BIJLAGE 8

Zegening van water en wijn van St.-Antonius.

Na een responsorium wordt gebeden: Almachtige eeuwige God, die ieder mens heiligt uit water en de Heilige Geest en tot bescherming der schepselen bepaalde geheimen in het water hebt gelegd, luister welwillend naar onze gebeden en stort de kracht van uw zeggen uit over dit element, dat door vele zuiveringen daartoe is voorbereid, opdat door de zegening van het heilig kruis, en door de heiliging van de allerheiligste maagd Maria en de verdiensten van uw belijder de H. Antonius en door de tussenkomst van al uw heiligen dit water en deze wijn mogen worden gezegend en geheilgd, opdat ieder die daarvan drinkt of proeft of daarmede wordt aangeraakt zegen ontvange naar de ziel en gezondheid naar het lichaam. En gelijk Gij in de woestijn door de H. Antonius mensen en dieren hebt bevrijd van de benauwenis van de duivelen, mogen

zo ook nu door uw gave en zijn voorrecht de mensen en hun dieren door de zegening van dit water en deze wijn en door het aanroepen van uw naam en de verering van de H. Antonius worden gezegend voor alle bespottung en kwelling des duivels, voor vuurziekte en alle andere ziekten worden bewaard en tegen al wat vergiftig en onrein is en tegen de hinderlagen van alle mogelijke vijanden goedgunstig beschermd tot eer en glorie van uw naam. Die leeft en heerst in de eeuwen der eeuwen. Amen.

Een stem uit de hemel enz.

℣. Hij spijzigde hem met het brood des levens

℞. En gaf hem water van heilzame wijsheid te drinken.

Laat ons bidden. God, die door de tussenkomst van uw belijder de H. Antonius verleent, dat de vuurziekte wordt gedooft en de zieke ledematen worden verkwikt, geef goedgunstig door zijn verdiensten en gebeden en door de zegening van water en wijn, dat wij gaaf naar ziel en lichaam gelukkig in de heerlijkheid aan U mogen worden voorgesteld.

En de zegen van God de Vader † almachtig en van de Zoon † en van de Heilige Geest † dale over dit schepsel water en wijn en blijve altijd.

Benedictio aquae et vini
beati Anthonij.¹

℣. Adjutorium nostrum in nomine Domini.

℞. Qui fecit coelum et terram.

℣. Sit nomen Domini benedictum.

℞. Ex hoc nunc et usque in saeculum.

℣. Ora pro nobis beate pater Anthoni.

℞. Ut digni efficiamur promissionibus Christi.

℣. Domine exaudi orationem meam.

℞. Et clamor meus ad te veniat.

℣. Dominus vobiscum.

℞. Et cum spiritu tuo.

Oremus.

Omnipotens sempiternus Deus qui ex aqua et Spiritu sancto omnem hominem sanctificas et ad tutelam creaturarum queque sacramenta in aquarum substantia condidisti, adesto propitius invocationibus nostris, ut huic elemento, multimodis purificationibus preparato, virtutem tue benedictionis † infunde ut per benedictionem sancte crucis et per sanctificationem beatissime virginis et matris Marie et

1) Colmar, Arch. Dép. III H 1, Issenheim, carton 57.2.

merita beati Anthonij confessoris tui et per intercessionem omnium sanctorum tuorum hec aqua et hoc vinum sit benedicta et benedictum, sanctificata et sanctificatum ut quicumque ex ea sumpserint aut gustaverint aut tacti fuerint accipiant benedictionem anime et sanitatem corporis et sicut in deserto per beatum Antonium homines et bestias liberasti ab infestatione demonum ita et nunc tuo dono et ipsius privilegio homines et eorum animalia et possessiones ab omni dyabolica illusionem et vexatione a morbo igne et ab omni morbo, contra omnia venenata ac immunda, contra uniuersorum inimicorum insidias per huius benedictionem aquae et vini et per tui nominis invocationem et sancti Antonij venerationem sint benedicti, custoditi et pie protecti in laudem et gloriam nominis tui. Qui vivis et regnas in secula seculorum. Amen.

Vox de coelo facta est ad beatum Antonium: Quia viriliter dimicasti, ecce ego sum tecum et faciam te in toto orbe nominari.

℣. Cibavit illum pane vite eterne, etc.

℞. Et aqua sapientiae salutaris potavit illum.

Oremus. Deus qui concedis obtemperanti beati Anthonii confessoris tui morbidum ignem extinguere et membris egris refrigeria prestare concede propicius eius meritis et precibus et benedictione aque et vini integros mente et corpore tibi feliciter in gloria presentari. Per D_{nm} n_{rm} etc.

Et benedictio Dei Patris † omnipotentis et Fillii † et Spiritus sancti † descendat super huiusmodi creaturam aque et vini et maneat semper. Amen.

DE PERMANENTE COMMISSIE UIT DE RAAD VAN STATE VOOR DE ZAKEN VAN DE R.K. EREDIENST (1827-1830)¹

DOOR

DR. A. F. MANNING

DE 'Permanente Commissie uit den Raad van State voor de Zaken van den R.K. Eeredienst' heeft in de jaren 1827-1830 in niet onbelangrijke mate het standpunt en de politiek van Willem I tegenover de katholieken in het koninkrijk beïnvloed. Sedert 1815 bestond zo'n commissie, maar een K.B. van 17 september 1827 verklaarde haar permanent. Men kan zeggen dat de scheuring van 1830 een einde aan haar werkzaamheden maakte, hoewel het opheffingsbesluit pas op 19 augustus 1842 volgde.

Welke taak was deze commissie toegedacht? Niet alléén adviezen uitbrengen over toegezonden stukken: ze bezat tevens de bevoegdheid om de koning 'alle denkbeelden mede te deelen en aan te bevelen, welke (de leden) voorkomen tot heil van de godsdienst strekkende te zijn'. Voor doctrinair en strebers wachtte dus een prachtig werkterrein. Vóór 1827 maakten reeds A. Ph. Raoux, J. F. de Gaiffier en misschien ook een zekere B. de Bouzies deel uit van de commissie. Tot nieuwe leden werden in september van dat jaar benoemd L. A. Reyphins, T. Dotrengé en P. A. van Meeuwen, terwijl P. G. van Ghert als lid en secretaris zou optreden. Uit het archief van de commissie² blijkt, dat De Gaiffier en De Bouzies géén en Raoux slechts een zeer kleine rol in de werkzaamheden heeft gespeeld.

Allen waren juristen en afkomstig uit de ambtenarenbourgeoisie, uitgezonderd de erudiete Raoux, een edelman uit Henegouwen. De Brusselaar Dotrengé en de Westvlaming Reyphins kunnen vroege liberalen heten; ze wilden de beginselen der Franse revolutie en de bestuurshervormingen van Napoleon bevestigen. In 1814 derhalve

1) Voordracht gehouden tijdens het 11e Nederlands-Belgisch Historisch Congres (16-17 april 1957 te Antwerpen).

2) Rijksarchief Den Haag, R.K. Eeredienst 367-373; van weinig waarde voor dit onderwerp is H. J. A. Mulder, *De Raad van State*, (diss. Leiden), 's-Gravenhage 1889.

voorstanders van de nieuwe orde en vertegenwoordigers van de nieuwe stand der ambtenaren en industriëlen. De meesten zijn 'acquéreurs', dus kopers van onder het Franse bewind genaaste kerkelijke goederen. Ze gedragen zich beslist anticlericaal en houden er een soort voltairiaanse spiritualiteit op na. Toch verzekerden zij telkens er prijs op te stellen voor katholiek door te gaan. Maar de machtspositie van de katholieke Kerk in het openbare leven beschouwden zij als een permanent gevaar voor de verworvenheden van de grote revolutie. Want schenen conservatieve traditionalisten als De Broglie, De Foere *e tutti quanti* niet alle oude prerogatieven voor de Kerk op te eisen? De clerus ging weer de voogdij over volk en maatschappij uitoefenen en de staat zou dan als de uitvoerder van de bevelen der geestelijkheid moeten optreden. Zo'n contra-revolutie duldden de verlichte ambtenarenstand, de advocaten en de zakenlieden van het België van 1814 zeker niet! Vandaar dat velen in Willem I hun man zagen.¹

Maar de eerste Oranje-koning was volgens een tijdgenoot te liberaal om koning en te koninklijk om duidelijk liberaal te zijn. Tegen die achtergrond moet men Dotrengé's bestrijding van de financiële maatregelen der regering in de twintiger jaren beoordelen en ook Reyphins' leiderschap der Belgische oppositie zien. Hun heftig anticlericalisme rallieerde deze zuidelijke liberalen echter, toen na 1825 het gouvernement in openlijk conflict met de katholieken was gekomen.

Dotrengé² was mede schuldig geweest aan de 'arithmétique hollandaise': hij had gesuggereerd de neen-stemmers om godsdienstige redenen eenvoudig te negeren. De Broglie's bekende mandement tegen de grondwet zou met deportatie van de auteur zijn bestraft, als de zin van Dotrengé was gedaan. Dat justitieel ingrijpen geschiedde pas in 1817.

Sinds 1815 had Dotrengé in de Tweede Kamer even verbeterd als consequent de reactie bestreden: de clergé en de adel, maar evengoed het gouvernement, wanneer dat naar zijn oordeel te weinig modern was. Of misschien, wanneer het absolutistisch streven al te dreigend werd. Want eigenlijk eisten deze oudere Belgische

1) L. G. J. Verberne, *Gesch. v. Nederland* (o.l.v. H. Brugmans), A'dam 1937, dl. VII, 232-237; P. Geyl, *De oorsprongen van het conflict tussen Willem I en de Belgische katholieken*, *Bijdr. Gesch. der Nederlanden* (1948) 53-71; H. Haag, *Les Origines du Catholicisme libéral en Belgique*, Louvain 1950, blzz. 41 vv.

2) Th. Juste over D. in *Biographie nationale... de Belgique*, t. VI, 142-145; Knuttel, pamflet 25566.

liberalen slechts een constitutionele monarchie.¹ Dit is ongeveer hetzelfde grondwettelijk liberalisme, dat ook Gijsbert Karel van Hogendorp aanhing. Maar de Belgen zagen hun actie voor een constitutionele monarchie causaal verbonden met een radicale bestrijding van de machten van het ancien régime. Daarom kozen zulke liberalen na Collegium Philosophicum en concordaat partij vóór het gouvernement en tégen de jongeren, die unionist werden.² Daarom ook verdedigde Dotrengé in een pamflet de besluiten van 1825 en kon hij in zijn functie van lid der Permanente Commissie geen concessies doen aan de beweging ten gunste van meer onderwijsvrijheid. Als zo'n *no popery*-roeper de Kerk als het grootste gevaar voor de vruchten der revolutie ducht, wordt zijn bestrijding van het blauw-zwarte oppositieblok in de jaren 1828-1830 begrijpelijk. Voor het unionisme kwam Dotrengé sarcasmen te kort. En hij was juist daarom zo berucht en gevreesd!

Dotrengé heet een erudiet jurist, wat ijdel, epicurist en scepticus tevens, iemand die in het society-leven telkens weer zijn bon mots, of liever zijn cynismen lanceerde. Met Reyphins de enige die zijn met anekdotes doorspekte Kamerredevoeringen voor de vuist afstak, kon hij vóór 1825 bogen op een gevestigde reputatie. Op de publieke tribune maakte hij furore en herhaalde men steeds het verhaal, dat hij na eerst staande de voorzitter te hebben toegesproken ostentatief ging zitten om de minister van financiën van repliek te dienen: die had immers gemeend de Tweede Kamer vanuit zijn zetel te kunnen toespreken.

Eenmaal staatsraad stelde Dotrengé zijn Kamerlidmaatschap ter beschikking. De opstand van 1830 heeft hij afgekeurd. Hij bleef in België wonen, schreef nog enkele anonieme brochures tegen de scheiding en werkte mee aan het Brusselse orangistische blad 'Le Lynx'. En ook dit is een normale ontwikkeling, zoals nog onlangs is aangetoond.³

Reyphins⁴ kan in één adem met Dotrengé genoemd worden. Hij was sedert september 1815 lid van de Tweede Kamer en hoopte

1) Juste *t.a.p.*; R. Demoulin in *Alg. Gesch. der Nederlanden*, Zeist-Antw. 1956, dl. IX, 208 vv.

2) W. F. Prins, *Vijf jaren uit onze parlementaire Geschiedenis* (1825-1830) in *De Gids* 111 (1948) III, 126-144.

3) Th. Luyckx in *Pers, Propaganda en Openbare Mening* (Opstellenbundel voor professor Baschwitz), Leiden 1956, blz. 19; Mulder, *a.w.*, 81.

4) Paul Bergmans over R. in *Biogr. nat. de Belgique*, t. XIX, 226-229; J. de Bosch Kemper, *Letterkundige aantekeningen betreffende de Gesch. v.h. Ned. Staatsleven en Staatsregt*, A'dam 1871, blzz. 546-547.

eveneens, dat België zich onder het nieuwe bestuur aan de heerschappij van de geestelijkheid zou ontworstelen. Net als zijn vriend Dotrengé was hij tot 1823 vaak in de oppositie. Gedurende de zittingen van 1826-1827 en van 1828-1829 fungeerde Reyphins als voorzitter van de Tweede Kamer. Op 17 april 1827 werd hij benoemd tot lid van de Raad van State en sedertdien kon hij doorgaan voor een doctiele supporter van het gouvernement. Zijn wat aanstellerige Kamerspeeches schijnen ook de moeite van het ziën waard geweest te zijn. Ondanks een lelijk Vlaams accent boekte hij grote successen bij het publiek, althans vóór 1825. Want deze opposant, vrijmoedig op het brutale af, weigerde te ageren tegen het Leuvense Collegium Philosophicum, omdat dit instituut eindelijk voor een verlichte en kundige geestelijkheid kon zorgen. Misschien heeft de elastische Van Gobbelschroy, toen minister van binnenlandse zaken, van hem en van Dotrengé rallié's gemaakt. De gunst van de Belgen verloor hij natuurlijk. Terzelfdertijd dat de jongere generatie liberalen 'l'ordre de l'infamie' gaan formeren, wordt Reyphins commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw. In oktober 1830 speelde hij als adviseur van de prins van Oranje nog een rol in diens Antwerpse avontuur. Na dat echec vestigde hij zich te Brussel, waar hij vergeten stierf.

Adrien Philippe Raoux¹, een Henegouws edelman, was zijn juristenloopbaan onder het Oostenrijkse bewind begonnen. Hij had zich doen kennen als een aanhanger van Jozef II en als bestrijder van de Van der Nootianen. In 1795 nam hij uit protest tegen de Franse bestuursreorganisatie ontslag uit alle regeringsfuncties en daarna hield hij zich slechts bezig met zijn grote Brusselse advocatenpraktijk. De vereniging van Noord en Zuid juichte hij in 1814 toe. Het jaar daarop was hij al lid van de Raad van State. Deze Belg had dus van het begin af tot de 'gouvernementelen' behoord. Niet zo trouw de vergaderingen van de Permanente Commissie bezoekend, moest zijn rol van minder betekenis zijn dan die van de twee andere Belgen. Hij kan zich slechts door zijn jozefinistische denkbeelden over de verhouding tussen Kerk en staat hebben thuisgevoeld in het gezelschap van Dotrengé en Reyphins. Raoux' onkreukbaarheid en waarheidsliefde waren wijd en zijd bekend. Hij was invloedrijk, klaarblijkelijk zonder erg populair te zijn. Na 1830 leefde hij in een soort gedwongen retraite op zijn kasteel Rèves, waar hij zich verdiepte in historische detailstudies.

1) E. Matthieu in *Biogr. nat. de Belgique*, t. 18, 697-704; Ramaer in *Nw. Ned. Biogr. Wrdbk.*, dl. IX.

Van Meeuwen¹ was dan eindelijk een figuur uit het Noorden. Hij was tenminste in 's-Hertogenbosch geboren. Na zijn studies te Leiden zien we deze jurist als staatsraad en directeur-generaal der douanen onder Lodewijk Napoleon optreden. Sinds 1818 had hij zitting in de Tweede Kamer en als zodanig toonde hij zich een trouw, hoewel weinig briljant, aanhanger van de regeringspolitiek. Op 30 september 1827 werd hij benoemd tot staatsraad in buitengewone dienst. Hij paste in het gezelschap, omdat zijn afwijzend standpunt tegenover de pretenties der zozeer gevreesde geestelijkheid bekend was.

Tenslotte Pieter Gabriël van Ghert, de secretaris der commissie en tevens de motor ervan.² Het anticlericalisme van Dotrengé en Reyphins is door Van Ghert versterkt met een soort étatisme en regalisme, zeker waar het het geestelijk gezag betrof. Hij is het type van de doctrinaire bureaucraat zonder besef van het leven zelf, iemand die bezeten was van zijn ideeën.³ En zijn voornaamste denkbeeld was een nationaal georganiseerde katholieke Kerk, waarop koning en gouvernement een volstreekte controle zouden uitoefenen.

Op de Latijnse school raakte hij aan het lezen in Van Hemerts boeken over de wijsbegeerte van Kant. Toen schijnt de weg naar geestelijke harmonie al afgesneden te zijn. Hij verkreeg van zijn vader, dat hij zijn studies mocht voortzetten aan de universiteit van Jena, waar hij een leerling van Hegel werd.⁴ Met zijn leermeester raakte hij ook bevriend: tweemaal is de Duitse wijsgeer Van Ghert in Holland komen bezoeken. De leerling heeft zijn leven lang propaganda gemaakt voor de leer van zijn meester en uit Van Gherts ambtelijke carrière blijkt duidelijk, dat Hegels staatsleer tal van elementen bevatte, die haar bijzonder geschikt maakte om aan toe-

1) Ramaer in *a.w.*, dl. VIII; A. R. M. Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot gewest*, Utr.-Nijm. 1953.

2) *Autobiografie* van Van Ghert (Gemeente-archief Den Haag en fotocopie Universiteitsbibliotheek Nijmegen); handschrift (1889) van mevr. La Chapelle-van Ghert (Gemeente-archief Den Haag); Maandschrift 'Astrea' (Jan Wap), 2 (1852) 1-11; L. J. Rogier in *Studiën*, 26 (1934) 115-128; L. J. Rogier, *Het tijdschrift 'Katholikon'*, A'dam 1957 (Med. Kon. Ned. Ak. Wetensch., nieuwe reeks, deel 20, n. 12).

3) L. J. Rogier, *Katholikon*, blzz. 16, 17; J. de Bosch Kemper tekent Van Ghert als 'een edeldenkend man, die zich echter eene illusie maakte, alsof de wijsbegeerte en de geleerdheid der 19e eeuw verenigbaar waren met de Roomsche-Katholieke Kerk' (*De Staatk. Gesch. v. Nederland tot 1830*, A'dam 1868, blz. 611).

4) L. J. Rogier in genoemde studies; Ferd. Sassen, *Wijsgerig leven in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, A'dam 1954 (Med. Kon. Ned. Ak. Wetensch., nieuwe reeks, deel 17, n. 10).

komstige overheidsdienaren als officiële geestelijke kost op te dissen.

Na een korte advocatenpraktijk in het Bredase volgde in 1808, dus onder Lodewijk Napoleon, zijn benoeming tot chef de bureau op het ministerie van Erediensten. Onder Willem I heeft hij het gebracht tot referendaris bij de Raad van State, toegevoegd aan het departement van R.K. Eredienst. Tót de winter van 1828-1829, toen hij het slachtoffer werd van een koerswijziging van de koning. Korte tijd hoopte Willem I immers door concessies aan de strijdbare katholieken de Belgische oppositie te breken en daarom werd Van Ghert op dood spoor gerangeerd. Welke moeite het pijnlijk teleurgestelde slachtoffer ook deed, zijn rol in staatsdienst was uitgespeeld. Van Ghert voelde zich door dit alles buitengewoon miskend ¹ en verdiepte zich tot zijn dood in 1852 in de wijsbegeerte van Hegel en in de beoefening van het dierlijk magnetisme, dat hij in Nederland groter bekendheid gaf door genezingen en geschriften. Bij zijn familieleden en kennissen ging hij door voor een absoluut onbaatzuchtig en onkreukbaar hoger ambtenaar. Laat dat niet onjuist zijn, toch komen ons zijn methoden wel eens bedenkelijk voor. Maar evenals Bismarck had hij op zijn grafsteen kunnen laten zetten: 'ein treuer Diener Wilhelms'.

Moet men de mentaliteit van de leden der Permanente Commissie wezenlijk antikatholiek noemen? Met het antwoord op deze vraag dient men zeer voorzichtig te zijn. De heren waren aufgeklärt, slechts anticlericaal en anti-ultramontaans, en degradeerden in hun overwegingen de Kerk in feite tot een werktuig van de almachtige staat.

De clergé, vooral de Vlaamse, konden zij niet anders zien dan als een groep botteriken in een verlichte tijd, domme dwepers en fanatici, bekrompen middeleeuwers, die over de gewetens der eenvoudigen van geest wilden heersen. Sinds De Broglie's verzet tegen de grondwet woelen en kuipen deze heren tegen het landsvaderlijke bestuur van Willem I, waardoor zij een gevaar voor de staat vormen. Voeg daarbij hun onwetendheid en onverschilligheid in de letteren en dan hebt u volgens Van Ghert en de zijnen een beeld van de zieleherders der katholieken. Ze kunnen in ontwikkeld gezelschap hun mond niet opendoen, hun preken zijn bedroevend on-

1) Van Ghert aan Van Maanen 17 dec. 1829 en 4 jan. 1830 (Rijksarchief Den Haag, Politieke corresp. van Van Maanen, nrs. 85 en 86).

beduidend en ze laten tijdens hun godsdienstlessen de kinderen de catechismus van buiten leren: wie daarin het meest bedreven zijn, mogen de heilige communie doen. In 'uitwendige godsdienstoefeningen, bedevaarten, novenen, (kruisweg)statien, beeldenvereering' zoeken deze priesters het wezen van de godsdienst.

In plaats van het irenische wereldchristendom van de *katholische Aufklärung* is de theologie, die de priesterstudenten van het Vereenigd Koninkrijk in hun seminaries voorgeschoteld krijgen, 'eene stilstaande, doode kennis, die met de beschaving des geestes niet meer kan vooruitgaan, maar haar hoogste, en eenigst ware standpunt heeft bereikt'. Dit zijn de woorden van Van Ghert, die van de voltairianen Reyphins en Dotreng onderscheiden moet worden: Van Ghert had voor zich een staat geconstrueerd, die gesteund werd door de Kerk. En die Nederlandse, niet-ultramontaanse, katholieken moesten hun inspiratie zoeken in de katholieke verlichting. Zo stond de ernstige ambtenaar, die Voltaire minachtte, veel dichter bij het katholicisme dan de scepticus Dotreng en de kwasterige Reyphins. Uit de opmerkingen en rapporten van de Permanente Commissie spreekt het duidelijkst Van Ghert, de verafgoder van de staat en tegelijk de dweper met verlichte Duitse denkbeelden. Daarom moeten we juist hem nog even volgen, waar hij de mentaliteit en het intellectuele peil van de clergé van zijn dagen laakt: 'Het is buiten kijf dat de christelijke godgeleerdheid zeer veel aan de scholastieke wijsbegeerte te danken heeft, daar de leerstukken van het R.K. geloof door haar systematisch bevestigd en bekrachtigd zijn geworden.' We leven evenwel niet meer in die voorbije middeleeuwse tijden. Beschaving en wetenschap zijn met reuzenschreden vooruitgegaan. 'De eigenlijke leerstukken of dogmen der Kerk, zijn, naar hun weten en hunne zelfstandigheid wel immer dezelfde, – onveranderlijk en eeuwig, even als God –, maar het inzicht in hunne waarheid en weten wordt dieper en rijker, naarmate de wijsgeerige beschaving vooruitgaat. Indien men zulks in twijfel mogt willen trekken, behoeft men slechts den stand der godgeleerdheid vóór de scholastieke filosofie na te gaan, en dien te vergelijken, met hetgeen door haar tot stand is gebragt, om niet eens te gewagen van het groote onderscheid hetgeen er bestaat tusschen de aloude en de tegenwoordige instellingen der Kerk.' Terwijl 'helaas! de beschaafde stand, meest in België, zoo deerlijk en zoo algemeen besmet' is met de beginselen van verderfelijke *philosophismus* van Voltaire, Rousseau, Helvetius en de Encyclopedisten, kan de clergé door zijn onbekendheid met de vooruitgang der wijs-

gerige beschaving de moderne goddeloosheden niet eens bestrijden.¹

Dit allesbehalve glorieuze beeld is, wat de grote lijnen betreft, vermoedelijk niet onjuist. Ook de pauselijke nuntius Capaccini zou erkennen, dat het inderdaad droevig gesteld was met de seminarie-opleiding. En even waar is het, dat deze overjarige mentaliteit mijlenver afstond van de katholieke verlichting en even ver trouwens van de orthodoxe revivals in de restauratietijd.

Met name Van Ghert achtte zich in het bezit van de ware *sensus catholicus*. Hij is geen het katholicisme vijandige figuur: met verlichte en tolerante geestelijken onderhield hij levendige relaties. De aartspriester Cramer, professor Schrant, pastoor Budts uit Brussel en Verheylewegen, de Mechelse vicaris-generaal die al eens door een kerkelijk verbod was getroffen, kende hij goed. En met de geschriften der katholieke verlichting in Duitsland was hij innig vertrouwd: daarvan getuigt 'Katholikon', het crypto-officieel periodiek dat de verblinde dweepers de juiste geest moest bijbrengen.² In dat tijdschrift heeft Van Ghert de theorieën en beginselen gelanceerd, welke hij als departementsambtenaar probeerde toe te passen. Zo bevat *Katholikon* de ideeënwereld, van waar uit de Permanente Commissie handelde.

In die dagen bestond in de meeste landen van Westeuropa een voor onze begrippen verregaande staatsvoogdij over de Kerk. In de Duitse landen was de opvatting, dat de staat óók voor het geestelijk heil van zijn onderdanen had te zorgen, vrij algemeen aanvaard. Dit is nu ook het uitgangspunt van Van Ghert. Zo was het voor hem en andere adviseurs van koning Willem I volkomen normaal en regelmatig, dat de regering het recht bezat om het seminarie-onderwijs te regelen en controle op de geestelijkheid uit te oefenen.

Ook haar besliste afkeer van het ultramontanisme had de Permanente Commissie blijkens haar rapporten aan de politiek van veel Duitse regeringen ontleend. Anti-ultramontaans is de Permanente Commissie beslist. Dat wil zeggen, dat zij de 'heerschzucht' van het 'Hof van Rome' bestrijdt, de band tussen de rooms-katholieken en de Roomse paus losser wil maken en de Kerk een plaats in de staat geeft. Het is weer een variatie op het eeuwenoude thema der verhouding tussen Kerk en staat, een interpretatie van de theorie der twee zwaarden. Het gaat om het hoevèel, wat Godes en wat des keizers is. De Permanente Commissie koesterde de rotsvaste over-

1) *Autobiografie* van Ghert.

2) L. J. Rogier, *Katholikon*. Deze studie is onmisbaar voor wie de gedachtenwereld van de Permanente Commissie wil begrijpen.

tuiging, dat de geestelijkheid 'bevelen uit het Vatikaan' ontving en niet eerder tevreden zou zijn, vooraleer ze had 'verkregen wat zij noodig acht om zich in alles van het tijdelijk gezag onafhankelijk te maken en zoo mogelijk boven hetzelfde te verheffen, en daarover te heerschen'.¹

Het geestelijk gezag is immers niet van deze wereld, het moet alleen voor 'de waarachtig-eeuwige betrekkingen van den mensch' zorgen.² Het staatsgezag dient 'zoowel het zedelijke als het tijdelijke geluk en welzijn der ingezetenen benevens hunne opleiding tot goede burgers van den staat (te) bevorderen'. In geval van conflict, dus indien het geestelijk gezag tegen deze beginselen in handelt, dan 'is de Regering verplicht het kwaad te stuiten en de overtreders te straffen. En daar het beter is, het te voorkomen, dan dáár, waar het zelve reeds bestaat uit te roeijen, moet de staat, wil hij zich niet ten gronde rigten, vooral waken, dat geen vreemd gezag, onverschillig of het tijdelijk of geestelijk genoemd wordt, de wetten en verordeningen van den staat, de regten der kroon en der bisschoppen, van de Kerk, van de geestelijken of van andere ingezetenen aantaste.'

Eigenlijk kan men kortweg zeggen, dat de Permanente Commissie het tijdelijk gezag met klem wilde handhaven tegen de aanmatigingen van de clericale heethoofden. En dan feitelijk zó, dat de staat domineerde. Want 'de factie', de clerus, heeft door alle eeuwen heen getracht de gewetens te dwingen en te knevelen, dus misbruik gemaakt van het geestelijk gezag. Vandaar dat van oudsher de regeringen in Europa daartegen moesten optreden.

Doorgaans vergaderde de Permanente Commissie tussen de vijf en tien maal per maand, het ene jaar te Brussel, het andere in Den Haag. Bij hoge uitzondering verscheen minister Van Gobbelschroy, aan wie de Commissie haar adviezen en rapporten vaak adresseerde. Die waren meestal vrij uitvoerig en behelsden wijdloopige historische of juridische beschouwingen. Niet voor alle kwesties van de kerkelijke politiek werden Dotrengé, Van Ghert cum suis geraadpleegd, iets waarover de heren niet nalieten hun ontstemming kenbaar te maken.

1) De Permanente Commissie aan minister Van Gobbelschroy 25 juli 1829 (Rijksarchief Den Haag, R.K. Eeredienst 367).

2) *Autobiografie* van Ghert. Professor Rogier heeft al in *Studiën* (1934) opgemerkt dat dit geschrift een verdediging van de kerkelijke politiek in de jaren 1825-1830 bevat. De Bosch Kemper en Nuyens hebben dit handschrift ook gekend.

Al op de eerste vergadering van 2 oktober kwam het kort tevoren gesloten concordaat ter sprake.¹ Het valt op, dat men aandrang op spoedige bekendmaking van de inhoud der overeenkomst 'om het ongegrond vermoeden weg te nemen, als of er bij (Zijne) Majesteit nog eenige redenen zouden bestaan, om dezelve geheim te houden'. Juist in diezelfde oktoberdagen werd de toespraak en interpretatie van de paus bekend. Daarin deed de paus het – volgens het gouvernement – voorkomen, alsof het Collegium Philosophicum facultatief verklaard was. Van Maanen, Van Gobbelschroy en hun geestverwanten verwierpen deze interpretatie en gaven in de beruchte circulaire van 5 oktober een andere uitleg: namelijk dat inzake het Leuvense Collegium niets veranderd was en het concordaat pas uitgevoerd zou worden, nadat de nieuwe bisschoppen in functie waren getreden. Waarop weer verontwaardiging te Rome rees, een einde-loze serie onderhandelingen volgde en tenslotte het besluit viel om Capaccini ter bespreking van de toestand naar deze streken af te vaardigen.²

Evenals minister Van Maanen oordeelde ook de Permanente Commissie – het zij met nadruk vastgesteld – gunstig over het concordaat. Begrijpelijk, want de paus had het Collegium Philosophicum niet ongeoorloofd verklaard en de organieke artikelen van Napoleons bekende concordaat konden van kracht blijven. Zeer goed moet een Van Ghert hebben ingezien, dat het concordaat van 1827 op die manier een nederlaag betekende voor de vierkante oppositie van de Mechelse aartsbisschop, die met zijn adviseurs sinds de oprichting van het Collegium Philosophicum het gouvernement consequent had bestreden. De Permanente Commissie wilde daarom ambassadeur De Celles met betrekking tot het concordaat krachtige taal laten spreken te Rome. Maar deze was te laks en vandaar de klacht, dat De Celles' mededelingen aan het gouvernement ondanks zijn zeer stellige instructies 'even onbeduidend als onzeker' blijven. Daarin moest ten spoedigste verandering komen: 'deze staat van onzekerheid acht de Commissie schadelijker voor de handhaving van het Koninklijk gezag dan wel het afbreken der onderhandelingen met het hof van Rome'.³ Door het slepend houden der besprekingen wordt immers in de kaart van de ultramontanen ge-

1) Notulenboek der Perm. Commissie, Rijksarchief Den Haag, R.K. Eered. 367. De nrs. 368–373 bevatten alle in de notulen genoemde stukken.

2) P. Albers, *Gesch. v. b. Herstel der Hiërarchie in de Nederl.*, Den Haag 1903, deel I, 215 vv.

3) Notulenboek der Perm. Commissie, blzz. 581–582.

speeld, omdat die de schuld van alles aan het gouvernement zullen geven. Zonder het uit te spreken bedoelde de Commissie tevens, dat ook De Celles' vriend Van Gobbelschroy niet klaar en krachtig genoeg handelde. Hoewel ze in haar optreden niet tactloos genoemd mag worden, had de Permanente Commissie klaarblijkelijk veel liever te maken met de Goubaux, Van Doorns en Van Maanens.

Voor al in de winter van 1827-1828 probeerde de Commissie op verschillende punten toegeeflijk te zijn, juist om de ontwikkelingen niet te bederven. Ze hoopte immers op 'goede' bisschoppen, dat wil zeggen volgzame 'chapelains du roi'. Dan zou de verhouding tussen episcopaat en gouvernement aanzienlijk verbeteren. Veel beter dan De Méan, die overdreven eisen stelde, zouden zulke bisschoppen de grenzen van hun bevoegdheid kennen. Met één slag waren de dweepers en ultra's uitgeschakeld! En was niet, naar de ervaring had geleerd, de gezindheid van de oude aartsbisschop en zijn verdoolde raadgevers de bron van alle moeilijkheden sinds 1825? Telkens weer gaven de verstuurde rapporten blijken van verbittering over de kerkelijke leiders van katholiek België, die steeds één lijn trekken en als op bevel schijnen te handelen. De nieuwe bisschoppen, die op basis van het concordaat benoemd zullen worden, moeten er echter toe worden overgehaald om 'verkeerd' gezinde vicarissen en kanunniken 'onschadelijk te maken'.¹

Het is begrijpelijk dat de Oude Clerezij in oktober 1827 de kans waarnam te pogen haar bisschoppen op de nieuwe bisschopszetels te plaatsen. Deze oud-katholieken, die zich hadden afgescheiden van de Heilige Stoel, poogden onder leiding van de actieve Jean Bon een plaats in de Permanente Commissie te bemachtigen. Hoewel in deze kring natuurlijk veel sympathie voor de Oude Clerezij bestond, kon dit niet worden toegestaan, aangezien de veel gevaarlijker ultramontanen dan ook toegang zouden wensen! Met name Van Ghert heeft een tijd lang het oor geleend aan de oud-katholieke verlangens. Maar toen die bisschoppen, die later hemel en aarde zouden bewegen om zelf als de nieuwe bisschoppen erkend te worden, de onkreukbare referendaris een gouden snuifdoos aanboden en aanspoorden: 'neem er een snuifje uit,' zag Van Ghert dat de doos geheel met banknoten was gevuld, waarna hij verontwaardigd doos en inhoud over de tafel smeed, uitroepend: 'Ik word door het land betaald om mijn plicht te doen.'²

1) t.a.p., 325, 456.

2) Hs. mevr. La Chapelle-van Ghert.

Tegelijkertijd werd de status van het Collegium Philosophicum fervent verdedigd, wat voor de hand lag, omdat Van Ghert daarvan de geestelijke vader was. In de Permanente Commissie figureerde bovendien nog een Dotrengé, die al in 1825 een apologie voor dit Leuvense instituut had opgesteld. Hij was het ook, die in november 1827 reeds een rapport redigeerde, toen Van Ghert ter vergadering had meegedeeld, dat Van Gobbelschroy op korte termijn een ontwerp-K.B. ter facultatief-verklaring verwachtte. Dat er na 1815 zo iets als klein-seminaries opgericht hadden kunnen worden, beschouwde Dotrengé als een onvergeeflijke onvoorzichtigheid. Want dit illegale onderwijs was niet alleen gevaarlijk, maar ook: 'sa tendance était en surplus justement suspecte et même hostile et tout à fait anti-nationale et sous le rapport religieux et sous le rapport politique.' En nu die facultatief-verklaring, die blijkbaar noodzakelijk haar beslag moest krijgen. Dotrengé wilde die niet zien als een 'concession', maar louter als 'condescendance'. De maatregel kán een prachtgebaar betekenen, *sua sponte* door de koning getroffen, omdat de clericale oppositie, als ze werkelijk loyaal is, nu wel moet bijdraaien.

Een maand later, dus tegen het einde van 1827, was alle hoop de bodem ingeslagen: de aartsbisschop van Mechelen weigerde de opneming van Leuvense alumni in de seminaria, omdat het concordaat niet werd uitgevoerd.¹ De volgende maanden waren de klachten over de ultra's, 'la ligue cléricale', die alles op alles zet 'pour faire tomber le Collège philosophique', niet van de lucht. Wie zijn volgens de Permanente Commissie de leiders daarvan? In België aartsbisschop De Méan en de Luikse vicaris-capitularis Barrett, de Parijse nuntius Lambruschini en te Rome de curieambtenaar Mazio. Het valt op, dat Van Ghert en Dotrengé bij herhaling deze Mazio als de kwade genius van De Méan aanwijzen, terwijl veeleer de Hollanders Van Bommel en Van der Horst en de Antwerpse pastoor Sterckx het Mechelse standpunt bepaalden.

Terecht kon de Commissie vaststellen dat de paus, die zowaar vier Leuvense leerlingen tot Romeinse Colleges had toegelaten, een veel gematigder standpunt scheen in te nemen.² En ook de Trierse bisschop Von Hommer kon het wel met zijn geweten in overeenstemming brengen, dat zulke studenten in zijn seminarie hun intree konden doen. Dat maakt verklaarbaar, waarom Van Ghert en met

1) A. F. Manning, *De betekenis van C. R. A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden*, Utrecht 1956, blzz. 64-65; Notulenboek der Perm. Comm., zitting 26 dec. 1827.

2) Notulenboek der Perm. Comm., blz. 549.

hem een kleine clan van welwillende geestelijken het regeringsstandpunt allerm minst als antikatholiek beschouwden. En maar één stap verder gaan de voorstellen om tegen deze vijandige reactionairen op te treden: Van Meeuwen wilde bijvoorbeeld enkele artikelen in het wetboek van strafrecht inlassen 'om den euvelmoed der geestelijken te beteugelen'.

Werden Leuvenaren in België niet 'met bitteren spot bejegend'? En werd hun in de biechtstoel de absolutie niet vaak geweigerd? Dotrengé wees nogmaals op dit alles in een uitvoerig rapport van 20 mei 1828.¹ Hij drong er weer op aan, de Leuvense oudleerlingen naar de theologische faculteit van de universiteit te Bonn of naar de Keulse en Trierse seminaries te zenden. Maar vooral niet naar Frankrijk, naar Arras of Cambrai, waarheen De Méan zijn wijdelingen dirigeerde. Daar werden immers geen gallicanistische, maar ultramontaanse beginselen onderwezen! Laat de politie voor personen in kwestie slechts paspoorten voor Duitsland verstrekken en voor Frankrijk weigeren.

Hier zijn we aan een 'te ver' van de staat, naar onze smaak en ook naar het oordeel van die gematigder dachten dan de Mechelse ultramontanen. In april, dus midden in een periode van eindeloze en vruchteloze onderhandelingen over de uitvoering van het concordaat, over de problemen rond Collegium Philosophicum en benoemingen van nieuwe bisschoppen, worden Van Ghert, Dotrengé en de anderen bitser. Het wordt duidelijk gedemonstreerd door een volledig autorisatiestelsel, dat de staat een absolute controle over de katholieke Kerk moest geven. Dit ontwerp (feitelijk al een veel ouder plan²) werd op 4 april 1828 besproken en geeft een goed inzicht in de mentaliteit der Commissie.

Op de eerste plaats moesten de reguleren geseculariseerd worden. Zij vormen immers een internationale organisatie onder buitenlandse oversten, die buiten het gezag van de toekomstige bisschoppen vallen. Ze dienen hun werkzaamheden in alle staties te staken en kunnen, als ze zich niet willen laten seculariseren, desnoods van de koning reisgeld krijgen om naar buitenlandse kloosters terug te keren. Zulke overwegingen zijn plannen gebleven, hoewel ook andere ambtenaren de echt internationale en ultramontaanse macht der 'monniken' vreesden.

De Kerk gedacht in de staat: dit blijkt ook uit een kleinigheid

1) t.a.p., 551-575.

2) R.G.P., deel XXXVII, 337; Albers, I, 93; H. T. Colenbrander, *Willem I, Koning der Nederlanden*, A'dam 1935, deel II, 246 vv.

als de overeenstemming die er moet bestaan tussen de vaste jaarwedden van de bisschoppen en de traktementen der gouverneurs. Maar veel frappanter nog is het voorstel om ook de lagere clergé aan 's konings agreatie te onderwerpen en de door het concordaat voorgeschreven eed voor de hogere clergé af te laten leggen. Dat moest dan geschieden 'in eene openlijke zitting ten Raadhuize, daar het, ter overtuiging, nuttig en doelmatig is, dat alle Klassen van Burgers hooren en zien, dat de Geestelijke Stand, even als elke andere niet *onafhankelijk* is van de Burgerlijke wetten en ambtenaren, maar daaraan ondergeschikt. Men is (immers) verwonderd, te zien, hoe in den tegenwoordigen tijd de Pastoor in het oog der dorpelingen van vele gemeenten voor een soort van bovenzinnelijk wezen wordt gehouden, bij wiens tegenwoordigheid het tijdelijk Gezag van den Burgemeester zoo onbeduidend afsteekt, als het bijzijn van een gewoon ambtenaar of daglooner; voorheen was het hiermede niet zoo gelegen.' Steeds maar weer die hegeliaanse staat, Van Gherts hoge ideaal! Welk denken werd gecomplementeerd door de benadrukking van de koninklijke macht, waartoe ook een 'ius in sacris' behoorde.

Bij een volgend punt kan men dadelijk denken aan Jozef II, 'le sacristain'. De Permanente Commissie had namelijk opgemerkt, dat 'ten aanzien van de ontvangst der toevallige inkomsten, beter gezegd *giften* of *oblatiën*, in de zuidelijke Provinciën een groot misbruik plaats grijpt, en dikwijls familiën, door den drang der gewoonte, of om hunne eer op te houden, zich grootelijks benadeelen, ter gelegenheid van lijkdiensten en andere openbare plegtigheden'. Daarom zouden de tarieven daarvoor herzien en door het gouvernement goedgekeurd moeten worden, 'ten einde paal en perk te stellen aan de misbruiken, die te keer kunnen worden gegaan'. En verder toezicht, 'dat de nader te ontwerpen bepalingen, door een' gedwongen hoogmoed, niet worden overschreden'.

Een staat die door middel van autorisaties dirigeert en controleert is het ideaal van de strak juridisch denkende commissie. Zij bestond uit ambtenaren, die bezeten zijn door bureaucratische precisie en op hun hoede zijn voor machtsontplooiing door de clerus. De rechten van de Kroon en van het constitutioneel gezag moeten tegen welke pretenties dan ook beveiligd worden. Van Ghert en de zijnen waren ervan overtuigd, dat de dienaren van Gods Kerk zich in de loop der tijden hadden schuldig gemaakt aan machtsusurpatie. Door hun hartstochtelijk streven om die machtspositie te corrigeren, kwamen de leden der Permanente Commissie in anti-

katholiek vaarwater. De onderlinge verhouding tussen Kerk en staat hadden zij voor zich al tot in de kleinste details geregeld. Van Ghert bezat voor deze materie een encyclopedische historische kennis. Een brief uit de negende eeuw, waarin een bisschop zijn verzuim verweten wordt zich niet met de vorst over zijn benoeming te hebben verstaan, kent hij even goed als de voorschriften van Jozef II of van Napoleon. En het meeste had hij paraat ook, want toen bij de bisschopswijding van Ondernard de Naamse clergé medewerking weigerde, omdat de aufgeklärte consecrator Von Hommer en zijn gevolg de tonsuur niet droegen, kon Van Ghert prompt boek, pagina en regel noemen, waaruit bleek dat vreemdelingen hierin waren gedispenseerd.

Hoewel uitdrukkelijk kan worden vastgesteld, dat in sommige gevallen de Permanente Commissie niet tot het uiterste ging, – juist om de gemoederen niet te heftig te prikkelen –, zijn daar aan de andere kant talloze stekeligheden. Zo stelde van Meeuwen een rapport op met betrekking tot een verzoek tot oprichting van een ‘geestelijke vereeniging van Gasthuiszusters’ voor een ziekenhuis te Nijvel. Principieel – vond hij – moet vereniging in kloosterverband worden geweigerd. Met autorisaties voor onderwijscongregaties moet het gouvernement uiterst spaarzaam zijn. Déze gasthuiszusters kunnen evenwel verlof krijgen, omdat ze in dienst van de ‘lijdende menschheid’ staan. Maar zij moeten een apart instituut vormen en op geen enkele wijze tot associatievorming overgaan; evenmin mogen zij zich buiten het bisschoppelijk gezag stellen. Allicht niet, want via ‘goede’ bisschoppen kon de staat immers zijn invloed doen gelden. In de ontwerpstatuten werden door de Permanente Commissie veel wijzigingen aangebracht. Een Conseil des Hospices kreeg grote invloed en consequent werd bij ‘Monseigneur l’Archévêque’ het ‘Monseigneur’ geschrapt!

Een ander maal gold het een huwelijkskwestie. Frans Hageman, een Nijmeegse meester-kuiper, klaagde dat de paters dominicanen de kerkelijke inzegening van het huwelijk van zijn zoon en de katholieke Catharina Bosch hadden geweigerd, omdat de bruidegom als organist in de Lutherse Kerk werkzaam was. Eigenlijk vond de Permanente Commissie de rekwestrant tamelijk driftig en heetgebakerd om zo’n zaak ineens op het allerhoogste niveau te brengen. Maar toch moest een ondergeschikt ambtenaar nadere inlichtingen vragen aan de administrator van het betreffende kerk-district, Hermans. Deze heeft door zijn antwoord ¹ de diepe ver-

1) Deze brief is onvindbaar, ook al volgens aantekening op het dossier.

ontwaardiging van Van Ghert en de zijnen gewekt. De heren waren gebelgd 'niet zoo zeer door de drieste onkunde, die (in Hermans' brief) doorstraalt, canons en kerkelijke wetten te willen distilleren uit het afzonderlijk gevoelen van heethoofdige Godgeleerde schrijvers, maar hoofdzakelijk door de miskenning en vergruising der regten en bevoegdheid van het tijdelijk gezag'. Als strafmaatregel stelde de Commissie voor 'de toelage uit 's Lands Kasse aan den Vicaris Generaal (Hermans) verleend voor eenigen tijd, bij vergissing te doen inhouden' – wat inderdaad is gebeurd!

'La racine du mal est dans ces vexations de détail.' Zo drukte zich de bisschop van Luik uit, toen hij de activiteiten van de Permanente Commissie veroordeelde. Inderdaad, het was een soort systematisch wantrouwen jegens de Roomse Kerk, wat juist die kleine hatelijkheden het beste demonstrenen. Dan was het een aanmerking op het plan voor een priesterretraite: moeten de schapen in die tussentijd verweesd achterblijven? Een volgende keer ging het tegen de niemand nuttige begijnen, die alleen door hun familie gerespecteerd worden, omdat ze de beschikking behouden over hun patrimoniale goederen. Een Vlaamse pastoor, die het 'Te Deum' voor de koning weigerde te zingen, moest 'worden getuchtigd. Zulks kan het beste geschieden door de uitbetaling der Jaarwedden te schorsen.' Al bij voorbaat is de Commissie bezorgd voor het door de staat gefinancierde meubilair der bisschoppelijke paleizen, want heeft ze niet gehoord dat er in Duitsland kapittels zijn, die het 'ius spoli' uitoefenen als de bisschop is overleden?

Natuurlijk vinden we in de werkzaamheden van de Permanente Commissie gallicanistische en jozefinistische trekken terug. We kunnen daarbij voegen: episcopalisme, febronianisme, etatisme en anticurialisme. Zijn dit slechts termen of gedachtenconstructies? Absoluut niet: talloze rapporten en historische overzichten van Van Ghert en de zijnen noemen de inspiratiebronnen bij hun naam. De Permanente Commissie streefde naar samenwerking tussen clergé en koning, in die zin dat de katholieke Kerk in het koninkrijk zonder inmenging van de Heilige Stoel bestuurd zou worden. Steeds baseerde zij zich op juridische gronden en historische details om de 'oude vrijheden' te bewijzen, waaronder het apanage van vorst en episcopaat werd verstaan om de kerkelijke zaken zelfstandig te regelen.¹

1) V. Martin, *Les origines du Gallicanisme*, Paris 1939, blzz. 29–33; E. Préclin in *Histoire de l'Eglise* (onder red. van A. Fliche en V. Martin), t. 19, I, Paris 1955, blzz. 153–159.

De Hollandse legisten, die immers zoveel waarde hechtten aan het verkrijgen van 'goede' bisschoppen, wensten Bossuets uitspraak 'c'est par les évêques qu'on doit venir au Saint Siège' toe te passen. Toen in de dagen van de 'constitution civile du clergé' de staat in de plaats van de koning kwam, werden Kerk en staat nog hechter dan vroeger aaneengesmeed. Bonaparte maakte de Kerk door de organieke artikelen van 1801 tenslotte horig aan de staat. Geen wonder dat ambtenaren als Van Ghert steeds wezen op deze laatste bepalingen.¹

De Permanente Commissie hoopte, dat voor de seminarieprofessoren ondertekening van de verklaring van 1682 wederom verplicht werd. Daarin werd de absolute onafhankelijkheid van de vorst in tijdelijke zaken bevestigd en scheen de macht van de paus zekere beperkingen opgelegd. Heel normaal dus, dat het aanbod van een leerstoel voor het onderwijs in deze beginselen, die der 'Gallicaanse Kerk', gunstig en dankbaar werd ontvangen. Het voorstel was afkomstig van een vroegere bisschop van Blois, die tijdens de revolutie naar Engeland was gevlucht. Het ging – volgens de Permanente Commissie – om ideeën, die 'ook in de Nederlanden steeds zijn aangenomen en (die) door den naam van staatkundig Kerkenrecht zouden kunnen worden aangeduid'. Maar toch moest zij de koning tenslotte afwijzend adviseren, omdat kort tevoren het concordaat gesloten was: een concordaat was immers strijdig met de 'Gallicaanse' principes.

Het zogenaamde febronianisme, in 1763 geformuleerd door de kanselier van de Trierse universiteit, was nauw verwant aan het episcopale gallicanisme. Het leerde, dat het originele karakter van de Kerk géén monarchie was. Tegenwoordig wél, omdat de opvolgers van Petrus hun canonieke bevoegdheden ver overschreden hebben. Febronius, een leerling van de canonist Van Espen, drong erop aan, dat de pausen zich zouden beperken tot het uitoefenen van een recht van toezicht om de geloofsintegriteit te verzekeren en tot het bijeenroepen van concilies, wanneer dat nodig mocht blijken.²

Het jozefinisme³ is eerder een mentaliteit dan een systeem. Dit

1) *Autobiografie* van Ghert; Notulenboek der Perm. Comm., 28 mrt. en 30 mei 1829; A. Latreille, *L'Eglise catholique et la révolution française*, Paris 1946-1950; J. Leflon in *Histoire de l'Eglise*, t. 20, Paris 1949, blz. 194.

2) E. Préclin en E. Jarry in *Histoire de l'Eglise*, t. 19, II, Paris 1956, blz. 773.

3) *l.a.p.*, 785-791; Ferd. Maasz, *Der Josephinismus*, Wien 1951-1953; Fritz Valjavec, *Der Josephinismus*, München 1945².

verschijnsel in de Habsburgse landen is complex van aard. Deels staat het tolerant jegens de dissidenten, deels inspireert het zich op een bijzondere opvatting van het kerkelijk leven. De jozefinisten streven openlijk naar begrenzing van de pauselijke macht tot het strikt dogmatische terrein. Contemplatieve religieuzen moeten verdwijnen – ze dienen immers niemand tot nut –, maar charitatieve congregaties moeten versterkt worden. Het is een soort staatshervorming en directie ten opzichte van de kerk. De Permanente Commissie had echter moeten bedenken, dat een protestants vorst de liefde van een katholieke bevolking bezwaarlijk kon winnen met dezelfde maatregelen, waardoor een katholiek vorst ze had verspeeld.

Onze Permanente Commissie wees meermalen op de acties van Jozef II en nam verschillende van diens hervormingsplannen over. Zo maakte ze bezwaar tegen het gebruik van het officie ter ere van Gregorius VII: het was te ultramontaans! In dat officie werd deze paus gevierd als de onbevreesde strijder tegen keizer Hendrik IV en daarbij werd ook de afzetting van de keizer door de paus vermeld. Het verbod om instemming met de bul *Unigenitus* te eisen en de strijd tegen de regulieren kunnen in dit verband mede genoemd worden. Het Collegium Philosophicum, Piet van Gherts creatie, is al vroeger in verband gebracht met het 'Algemeen Seminarie' van Jozef II. De Commissie zelf merkte op, dat in die dagen de geesten nog niet rijp waren: vandaar de mislukking. Afkeer van de scholastiek en dwepen met de denkbeelden der Aufklärung zijn karakteristieke trekken van het jozefinisme, maar ook van Van Ghert en de zijnen.

De eis van het koninklijk placet¹ is haast een hoofdstuk apart. In navolging van talloze 'caesariaanse' auteurs meende de Commissie, dat het placet tot de regalia behoorde en zo oud was als de soevereiniteit zelve. Het placet past bij een totalitaire staatsopvatting, dus ook bij hegeliaans georiënteerde staatslieden. Een voorstander van een rechtsstaat als Van Maanen, in zijn denken over Kerk en staat nauw verwant aan Van Ghert, stelde het voor, alsof concessies inzake het placet fataal zouden zijn voor 'het constitutioneel monarchaal bestaan'. De Permanente Commissie herhaalde steeds de argumenten van de juristen: de staat moet de beschikkingen van het geestelijk gezag controleren volgens zijn 'ius cavendi' en zijn ver-

1) L. Willaert S.J., *Le placet royal aux Pays-Bas* (Revue belge de philologie et d'histoire, 32 (1954), 466 en 1075 vv., 33 (1955), 20-36); Manning, *a.w.*, 105 vv.

plichting de rust te handhaven. Het placet vloeit voort uit het 'ius principis circa sacra' en is dus ook een essentieel element van de koninklijke macht.

Zo zijn we door febronianisme en jozefinisme weer terug bij de Aufklärung. Want in die sfeer wilde Van Ghert priester en leek laten leven, nadat de verhouding tussen Kerk en staat was vastgesteld en de katholieke Kerk in het koninkrijk georganiseerd. En laten de activiteiten van de Permanente Commissie door anti-ultramontaanse gezindheid en staatsbemoeizucht veel eerder opvallen, toch blijkt telkens weer, dat vooral Van Ghert – de belangrijkste figuur uit de Commissie – sympathiseerde met de katholieke verlichting. Behalve dat deze geestesrichting minder vijandig stond tegenover gallicanisme en jozefinisme en zekere staatsbemoeienis tolereerde, droomden de aufgeklärte katholieken immers van een 'modern', oecumenisch christendom. Ze veroordeelden de onzalige polemieken van de contrareformatie en beschouwden de tolerantie als hun krachtigste wapen voor de geloofsverkondiging. Ze ijverden voor een versoberde liturgie en voor simultane godsdienst-oefeningen. Ze verzetten zich tegen de Wallfahrten, sommige vastengebruiken, tegen superstitie en vrome stupiditeiten. Wel verre van de casuïstiek der scholastici, wilden zij meer ruimte rond het dogma. Hoe aantrekkelijk zo'n streven mag lijken, het gevaar van kleurloosheid dreigt reëel.

Maar meer nog bepaalde Van Gherts slaafse knieval voor de staat het échec van zijn streven en van dat der Permanente Commissie. Haar totalitaire neigingen waren niet bepaald geschikt om de liberale oppositie tot bedaren te brengen. De ultramontaanse katholieken onder leiding van Capaccini en Van Bommel bestreden met succes de ideeën en ontwerpen van de Commissie. De koning heeft tegen het eind van 1829 Van Ghert als adviseur geëlimineerd en men kon zeggen, dat de ultramontaanse leiders tevreden gesteld waren door het persoonlijk ingrijpen van de koning. Doordat Willem I enkele weken later weer onzeker werd en doordat de Belgische katholieken hun leiders niet volgden, zich dus niet met de koning verzoenden, is in die winter de liberaal-katholieke Unie niet doorbroken.¹ Voorjaar 1830 groeide het wederzijdse wantrouwen opnieuw, maar de rol van de Permanente Commissie kan in de laatste maanden vóór de scheuring niet belangrijk heten. Haar levensvreemde denksystemen en juridisch-spitsvondige vertogen konden onmogelijk vat krijgen op de verhitte gemoederen.

1) Manning, *a.w.*, 110-137.

GEGEVENS VOOR DE VADER- LANDSE KERKGESCHIEDENIS VAN DE NEGENTIENDE EEUW IN BUITENLANDSE ARCHIEVEN

DOOR

MNG

IN de Cahiers-Medelingen nr. II van het Belgisch Interuniversitair centrum voor Hedendaagse Geschiedenis geeft kan. A. Simon enige *Notes sur les Archives ecclésiastiques*.¹ De schrijver is de onvermoeibare vorser in de Romeinse en Mechelse archieven en publiceert al vele jaren boeken boordevol kostelijke gegevens over de kerkgeschiedenis van België sedert 1830. Dit cahier van 38 bladzijden wil een eerste handwijzer zijn naar de archivalia. Het is geen inventaris, maar een oriënterende lijst van wat er aan 19e-eeuws materiaal berust in de archieven van het Vaticaan, van enkele Romeinse congregaties, van de Belgische bisdommen en andere kerkelijke instellingen.

Deze gids is ook van belang voor Noord-Nederland, omdat in Rome en in Mechelen, Luik en Brussel de nodige stukken aanwezig zijn voor de periode 1815–1853. Er is belangrijk materiaal over de eedkwestie van 1815, het Collegium Philosophicum, concordaat, over de petitiebeweging in 1828 en 1829, over de revolutie van 1830 en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Simon wijst op een massa onbekende correspondentie van Capaccinien Antonucci (over de 24 artikelen) en vermeldt documenten van of over Brancadoro, Zondadari, Ciamberlani, Caprara, Mazio, De Broglie, de prins van Oranje, Goubau, Van der Horst, Van Bommel, Van Wijkerslooth, Van de Velde de Melroy en anderen.

Behalve voor de interne geschiedenis van de katholieke herleving en van de kerkelijke verhoudingen, wachten nog belangrijke bronnen over de rol van de pauselijke diplomaten in de status quo-tijd op nader onderzoek.

1) Editions Nauwelaerts, Leuven 1957.

DE CURIALE LOOPBAAN VAN WILLEM VAN ENCKENVOIRT VOOR HET PONTIFICAAT VAN ADRIAAN VI

DOOR

W. A. J. MUNIER SS. CC.

HET mag als voldoende bekend worden verondersteld, dat de Brabander Willem van Enckenvoirt onder het pontificaat van de enige Nederlandse paus Adriaan VI een zeer belangrijke rol heeft gespeeld.¹ Het vertrouwen, dat de paus in zijn landgenoot stelde, was waarlijk onbegrensd. Talrijke getuigenissen van vrienden en vijanden bevestigen dit. Het kwam onder meer tot uitdrukking in de gewichtige ambten, die Van Enckenvoirt tijdens het korte pontificaat van paus Adriaan kreeg toegewezen. Het voornaamste daarvan was ongetwijfeld het ambt van dataris. Hij werd daardoor de centrale figuur bij de hervorming van de curie, waaraan de paus zijn beste krachten wijdde. Van Enckenvoirt had deze benoeming te danken aan het feit, dat hij onder de weinige vertrouwelingen van de paus zo goed als de enige was, die beschikte over een jarenlange ervaring met het ingewikkeld apparaat van de curie. Reeds lang vóór de verheffing van Adriaan van Utrecht tot de hoogste waardigheid was hij aan de curie verbonden en had hij er een invloedrijke positie verworven. Ook dit was aan degenen, die zich met de bestudering van het pontificaat van Adriaan VI hebben beziggehouden, bekend. Wel was het nauwelijks mogelijk zich een concreet beeld te vormen van Van Enckenvoirts loopbaan in de jaren, die aan dit pontificaat voorafgingen.

Het is de bedoeling van deze verhandeling het resultaat van mijn onderzoekingen naar zijn persoon en werkzaamheid in die jaren samen te vatten. Ik ben er mij van bewust, dat hetgeen hier volgt slechts een fragmentarisch karakter draagt. Ik meen echter ook, dat

1) De omvangrijkste studie, die tot nu toe over hem werd gepubliceerd, is die van N. C. Royaards, *Kardinaal Willem van Enckenvoirt*, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, 9 (1838), 119-231. Sindsdien zijn enkele kleinere studies over zijn persoon en levensloop verschenen. Een goede biografie laat echter nog steeds op zich wachten. Het hier volgende wil daartoe een bijdrage leveren.

de beschreven episodes niet zonder belang zijn. Zij belichten namelijk op bijzondere wijze de toestanden en praktijken aan de curie in de jaren die onmiddellijk aan de opkomst van de protestantse hervormingsbeweging voorafgingen. Het is bekend, hoe talrijk de klachten en grieven ten opzichte van de curie in deze jaren geweest zijn. Voor niet weinigen werden zij aanleiding om zich bij de hervormers aan te sluiten. Algemeen werd de behoefte gevoeld aan een ingrijpende hervorming van de curie. Deze werd beschouwd als de voornaamste voorwaarde voor een algemene hervorming en vernieuwing van de Kerk, die om uiteenlopende motieven door allen werd voorgestaan.

Het is niet eenvoudig, zich een in alle opzichten gefundeerd oordeel te vormen over deze gecompliceerde aangelegenheden. Het moet echter in het bijzonder voor de kerkhistoricus die zich met deze zo omstreden periode uit de geschiedenis der Kerk bezighoudt, als onontbeerlijk worden beschouwd, dat hij zich zo grondig mogelijk op de hoogte stelt van opbouw en inrichting van het curie-apparaat. Hij moet daarbij de beschikking hebben over voldoende gegevens, die hem in staat stellen de toestanden en praktijken aan de curie zowel naar de licht- als naar de schaduwzijden te beoordelen.¹ Gegevens betreffende het optreden van personen, die in deze tijd aan de curie verbonden waren, kunnen daartoe zonder twijfel van betekenis zijn. In dit licht verkrijgen ook de hier volgende fragmenten een bijzonder reliëf.

Willem van Enckenvoirt (1464-1534)² was afkomstig uit Mierlo-Hout. Hij werd er op 22 januari 1464 geboren uit het huwelijk van Goyart van Enckenvoirt en Johanna Mijs.³ Hij behoorde tot een roemrijk geslacht, dat op zijn minst teruggaat tot de dertiende eeuw.

1) Een inleiding op de ingewikkelde problematiek van de misstanden in de Kerk van de late middeleeuwen biedt: J. Lortz, *Zur Problematik der kirchlichen Missstände im Spätmittelalter*, Trier 1950. Het beste overzicht van bouw en inrichting van de Romeinse curie in deze periode geeft nog steeds W. von Hofmann, *Forschungen zur Geschichte der kurialen Behörden vom Schisma bis zur Reformation*, 2 Bde, Rom 1914.

2) De naam Van Enckenvoirt komt in de bronnen in allerlei varianten voor. Zelfs de leden van de familie gebruikten niet consequent dezelfde schrijfwijze. Ik heb mij gehouden aan de schrijfwijze, die Willem van Enckenvoirt zelf in zijn brieven gebruikt.

3) Over de familie Van Enckenvoirt vindt men de voornaamste gegevens bijeengebracht in de volgende publikaties: A. F. van Beurden, *De kardinaal Willem van Enckenvoirt en zijne bloedverwanten*, in: Limburgsch Jaarboek, 19 (1913), 131-139; A. van Sasse van Yssel, *De kardinaal Willem van Enckenvoirt en zijne bloedverwanten*, in: Taxandria, 20 (1913), 182-185; dezelfde, *Nog eens de kardinaal Willem van Enckenvoirt en zijne bloedverwanten*, in: Taxandria, 22 (1915), 154-159; R. von Enckenvort, *Geschichtliche Nach-*

De Van Enckenvoirts voerden reeds toen de titel van ridder en hadden in hun wapenschild drie zwarte adelaars op een gouden veld. De Mierlose tak van de familie was verwant met die van de heren van Mierlo, de Van Grevenbroucks. Zij was waarschijnlijk van Limburgse oorsprong. De naam zou dan terug te voeren zijn op een hoeve 'de enge voort' in Helden gelegen, die tot aan het eind van de zestiende eeuw in het bezit van de familie is gebleven.¹ De grootvader van de latere kardinaal, een Hendrik van Enckenvoirt, is misschien dezelfde als de gelijknamige schepen van Roermond uit het midden van de vijftiende eeuw, waarvan bekend is dat hij het zojuist beschreven wapen voerde.²

Ook elders werden de schepenbanken door Van Enckenvoirts bezet. Dit was met name het geval te Antwerpen, Bergen-op-Zoom, Diest, Den Bosch en Mierlo. Vooral te Den Bosch brachten zij het tot groot aanzien.³ Andere leden van de familie hadden een kerkelijke loopbaan gekozen. Daarvan moet genoemd worden Zeger van Enckenvoirt, die rector was van een instituut te Coudewater en op verschillende plaatsen beneficies bezat.⁴ Hij was de broer van de reeds genoemde Goyart van Enckenvoirt, en toen deze in 1477 stierf, werden diens kinderen Willem, Jan en Liesbeth aan zijn zorgen toevertrouwd.⁵ Het is misschien wel aan hem toe te schrijven,

richten über die Familie von Enckevoirt, Görlitz 1908. Ten onrechte werd door Van Sasse van Ysselt tegen Van Beurden verdedigd, dat de vader van de kardinaal Willem heette en niet Goyart. De schepenprotocollen van Mierlo sluiten alle twijfel hierover uit. In een van de daarin opgenomen notities staat het volgende: '... zeger voir hem ende goyarts syns brueders kynderen met Willemken goyartssoen ... ende seger en willemken geloiven voir goyart andere twee kynderen te weten heinken (even verder ook Jan genoemd) ende elisabeth' (Rijksarchief van de provincie Noord-Brabant te Den Bosch, Schepenprotocollen van Mierlo, reg. 39, f. 101).

1) Cfr. een verhandeling van H. de l'Escaille, *Over het hof Enckevoort*, in: Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, 33 (1896-7), 256-258; Register op de Leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en het Graafschap Zutphen en Overkwartier, Arnhem 1904, 147.

2) H. de l'Escaille, *art. cit.*, 256.

3) Cfr. op p. 128, 3) geciteerde artikelen en: A. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van Den Bosch*, 3 dln., Den Bosch 1910, passim. De familie had ook talrijke vertakkingen in Duitsland en Oostenrijk, die tot nu toe bleven voortbestaan. In het begin van deze eeuw bestond er in Duitsland zelfs een eigen vereniging van afstammelingen van de Van Enckenvoirts, die zich met de geschiedenis van de familie bezighield. Ook de talrijke Van Enckenvoirts in Brabant en Limburg, vooral uit de streek rond Mierlo, zullen wel op een of andere manier afstammen van de familie van de kardinaal.

4) Hij had gestudeerd aan de universiteit van Keulen; cfr. H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln*, 1, Bonn 1919, n. 452, p. 12.

5) Cfr. 3) op pag. 128.

dat Willem zijn voorbeeld volgde en de richting van een kerkelijke loopbaan insloeg. Naar alle waarschijnlijkheid begon hij daartoe zijn studies aan de universiteit van Leuven. Het is minstens alleszins aannemelijk, dat hij een tijdlang in deze stad verbleef. De Italiaanse humanist Jovius, die zijn informaties aan Van Enckenvoirt dankte, noemt hem in zijn *Vita Hadriani* de 'antiquus familiaris' van Adriaan van Utrecht.¹ Deze mededeling moet wel betrekking hebben op de tijd, dat zij beiden te Leuven verbleven. Over de aard en de duur van Van Enckenvoirts studie aan de universiteit valt echter niets met zekerheid vast te stellen. Zijn naam komt zelfs niet voor op de matricula. De geschiedschrijver van de universiteit, Vernulaeus, weet mee te delen, dat hij er het licentiaat in beide rechten behaalde², en elders wordt een rede van hem vermeld, die hij voor de theologische faculteit zou hebben gehouden. Dit laatste berust echter zeker op een vergissing³, terwijl ook de betrouwbaarheid van de eerste mededeling twijfelachtig is. De universiteit van Leuven wordt niet genoemd, wanneer Van Enckenvoirt in 1505 bij zijn opneming in het Luikse kathedraal kapittel een attest aangaande de door hem behaalde universitaire graden moet overleggen. Het betreffende stuk vermeldt, dat hij eerst in dat jaar de graad van licentiaat in de rechten aan de Sapienza te Rome behaald had.⁴ Onverklaarbaar blijft dan echter het feit, dat hij al in 1498 in een bulle van Alexander VI als 'licenciatus' wordt vermeld.⁵

Ook over de aanleiding tot zijn vertrek naar Rome en over het jaar, waarin dit plaatsvond, valt geen zekerheid te verkrijgen. De mededeling van Schmidlin⁶, dat hij al in 1480 te Rome verbleef,

1) C. Burmann, *Hadrianus VI sive analecta historica de Hadriano VI Trajectino Papa Romano*, Trajecti ad Rhenum 1727, 96.

2) N. Vernulaeus, *Academia Lovaniensis*, I, Lovanii 1627, 133.

3) De bedoelde rede wordt vermeld door A. Valerus, *Biblioteca Belgica*, Lovanii 1623, 313. Zij staat op naam van de kardinaal van Tortosa ('cardinalis Dertusensis'). Deze titel werd inderdaad door Van Enckenvoirt na zijn benoeming tot bisschop van Tortosa en zijn verheffing tot kardinaal in 1523 gevoerd. Zijn voorganger op de bisschoppelijke zetel van Tortosa, Adriaan van Utrecht, voerde echter eveneens deze titel. Het is meer dan waarschijnlijk, dat de rede aan deze laatste moet worden toegeschreven; cfr. H. de Voëht, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, 1522-1528, Louvain 1928, 388.

4) Archives d'Etat à Liège, Admission des Chanoines, 1491-1517, ff. 140v.-146.

5) Archivio Segreto Vaticano, Registra Lateranensia (in het vervolg geciteerd als: ASV, RegLat), 1039, f. 128v.

6) J. Schmidlin, *Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom, S. Maria dell' Anima*, Freiburg 1906, 264, n. 3.

berust waarschijnlijk op een vergissing. Met zekerheid kan zijn verblijf in de Eeuwige Stad eerst voor het jaar 1489 worden vastgesteld. In juli van dat jaar werd hij namelijk aangezocht, met enkele andere Nederlanders, die te Rome verblijf hielden, alles in het werk te stellen om een proces over de parochiekerk te Vlissingen tot een goed einde te brengen.¹ Het is het meest waarschijnlijk, dat deze of een soortgelijke opdracht voor hem aanleiding is geweest als procurator naar Rome te vertrekken. Dit was geheel in de lijn van de praktijk van die dagen. De centralisatie van het beneficiëwezen, die zich in de late middeleeuwen had voltrokken, had een ongekend groot aantal conflicten tot gevolg. Aanleiding daartoe was meestal het verzet tegen maatregelen van de Romeinse curie van de kant van degenen die hun rechten daardoor zagen aangetast. De processen, die hieruit dikwijls voortkwamen, moesten in de regel aan de curie zelf worden afgehandeld. In verband daarmee hadden vele vorsten en bisschoppen, evenals kloosters, kapittels of universiteiten hun vaste vertegenwoordigers aan de curie om er hun belangen te behartigen. Sixtus IV had aan het ongecontroleerd optreden van dergelijke procuratoren een eind willen maken door in 1482 het honderd man sterke college van 'sollicitatores' op te richten.² De bedoeling had daarbij voorgezeten hun het alleenrecht te verlenen als pleitbezorger op te treden. In feite was daarvan niet veel terecht gekomen. Ieder behield het recht om eigen mensen naar Rome af te vaardigen of lopende zaken toe te vertrouwen aan een bevriende relatie in de stad. Het was op zich geen vereiste, dat deze procuratoren behoorden tot de curieambtenarij. Wel was het de normale gang van zaken, dat procuratoren die op lange termijn naar Rome werden afgevaardigd, zich erop toelagden een of andere post aan de curie te bemachtigen. Dit verschaftte hun niet alleen de mogelijkheid de zaken van hun opdrachtgevers effectiever te behandelen, maar het bracht voor henzelf niet geringe voordelen met zich. Een post aan de curie opende vooral gunstige perspectieven in de wedloop naar rijke en goed voorziene beneficië's, en het verwerven daarvan vormde voor een zeer groot aantal van dergelijke mensen, of zij priester waren of niet, de hoogste aspiratie.

Ook Van Enckenvoirt slaagde erin een post aan de curie te verwerven. Reeds in 1495 wordt hij vermeld als behorende tot de 'familiares' van Alexander VI.³ In welke kwaliteit hij daartoe ge-

1) R. Fruin, *Archief der OLV-abdij te Middelburg*, Den Haag 1901, 395.

2) W. von Hofmann, *o.c.*, I, 136.

3) ASV, RegLat, 1039, f. 128v.

rekend werd, is niet geheel duidelijk. In verschillende processtukken van de Rota wordt zijn optreden als procurator genoemd. Hij wordt daarbij slechts aangeduid als magister Van Enckenvoirt. Dit gebeurt onder meer in een notariële akte van 1497 aangaande een proces tussen Zutfen en Deventer over een kapel te Borculo, waarin hij de opheffing van het interdict, dat over beide steden was uitgesproken, wist te verkrijgen.¹ Elders wordt hij aangeduid als 'familiaris et continuus commensalis', een titel die aan alle curieambtenaren verleend werd. Bij de registratie van zijn opneming in de broederschap van de Anima-kerk in 1498 wordt van geen enkel ambt melding gemaakt.² Eerst uit een document van het jaar 1500 wordt zijn positie aan de curie duidelijker. Hij wordt daarin genoemd als notaris aan de Rota.³ In 1503 oefende hij het veel gewichtiger ambt uit van scriptor⁴ en drie jaar later had hij het reeds gebracht tot protonotaris.⁵ Weliswaar behoeft dit niet te betekenen, dat hij het ambt van protonotaris feitelijk uitoefende. Volgens een oude traditie bleef het aantal functionerende protonotarii – 'protonotarii de numero participantium', zoals zij werden genoemd – beperkt tot een zevental.⁶ Degenen die hiertoe niet behoorden, verwierven het protonotariaat slechts bij wijze van eretitel, op dezelfde wijze als deze ook nu nog wordt verleend.⁷ Men deed daardoor zijn intrede in de hogere regionen van de curieambtenarij.

Het stijgend aanzien van Van Enckenvoirt manifesteert zich ook

1) ASV, Manuale Rotae, 37, f. 106v.

2) *Liber Confraternitatis B. Mariae de Anima Teutonicorum de Urbe*, ed. Romae-Vindobonae 1875, 111. Wel vermeldt een Luiks stuk van 1498 hem als notaris; cfr. Archives d'Etat à Liège, Conclusions capitulaires, 1494-1525, f. 27-bis. In de volledige lijst van notarissen in het *Diarium* van Burchard komt zijn naam echter niet voor; cfr. Muratori, *Res Italicae*, Scriptores, 32, 102-113.

3) Cfr. codex 4171, f. 22v. van de Biblioteca Casanatense te Rome. Zijn eerste ambtsperiode liep van 18 mrt. 1500 tot december 1504 (o.c., f. 38). Later was hij opnieuw lid van het college van notarissen, en als kardinaal was hij er de beschermheer van (f. 39).

4) Volgens een regest uit het archief van Xanten, mij welwillend ter beschikking gesteld door dr. C. Wilkes, Landesoberarchivrat in Düsseldorf.

5) Staatsarchiv von Düsseldorf, Jülich-Berg, I, Nr. 805, Bestell Nr. 751. In 1505 was hij tevens cubicularius geworden; cfr. Archives d'Etat à Liège, Admission des Chanoines, 1491-1517, f. 134v. In 1507 werd hij nog benoemd tot collector voor de bisdommen Luik en Utrecht; cfr. G. Brom, *Archivalia in Italië*, I, 1, Den Haag 1908, n. 1241. Het is niet na te gaan, of hij als zodanig in de Nederlanden werkzaam is geweest. In ieder geval verbleef hij in 1507 in Rome.

6) Hofmann, o.c., 1, 61.

7) Leo X verleende het protonotariaat als eretitel aan alle voornamere curieambtenaren, o.c., 60.

in het steeds groter aantal beneficijs, dat hij in deze jaren verwierf. Reeds op 1 mei 1493 was hij lid geworden van het Lieve-Vrouwekapittel van Tongeren.¹ Op 6 januari 1494 volgde zijn benoeming tot lid van het gelijknamige kapittel van Aken.² In 1496 verwierf hij een canonicaat aan de Sint-Jan te Den Bosch³, kort na 1500 aan de Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen⁴, in 1505 aan de Sint-Rombout van Mechelen⁵, in hetzelfde jaar aan de Dom te Utrecht⁶, in 1506 aan de Saint Lambert te Luik⁷, eveneens in 1506 aan de Sint-Victor te Xanten⁸, rond dezelfde tijd aan de Sint-Servaas te Maastricht⁹, in 1513 aan de Saint Denys te Luik¹⁰ en in 1515 aan de Saint Barthélémy eveneens te Luik.¹¹ Met de rijke prebenden die hieraan verbonden waren, ontving hij de inkomsten van een groot aantal parochies en kapellen, die hem in dezelfde jaren werden toevertrouwd. Hij verkreeg daarbij de nog voornamere waardigheden van aartsdiaken van Brabant in het bisdom Kamerijk in 1503¹², van aartsdiaken van Famenne in het bisdom Luik in 1505¹³, van aartsdiaken van de Kempen in hetzelfde bisdom in 1515.¹⁴ Hij werd verder nog proost van het kapittel van de Sint-Rombout te Mechelen in 1513¹⁵, deken van de Sint-Jan te Utrecht in 1517¹⁶, deken ook van de Sint-Jan te Den Bosch in 1519¹⁷, proost van het kapittel

1) C. Thys, *Le chapitre de Notre Dame à Tongres*, in: Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique, 44 (1888), 41.

2) Limburgsch Jaarboek, 19 (1913), 135.

3) J. Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 2, Den Bosch 1840, 113.

4) In een bulle van 1502 wordt hij voor het eerst als zodanig genoemd: ASV, RegLat 1109, ff. 236-8.

5) Aartsb. Archief te Mechelen, Capitulum Mechliniense, f. 353.

6) Cfr. ms. 452 van de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap voor de provincie Noord-Brabant te Den Bosch.

7) *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 6 (1869), 220.

8) Cfr. een regest uit het kapittelarchief van Xanten, bij: W. Classen, *Germania Sacra*, III, 1, Berlin 1938, 142.

9) Reeds in 1495 was hem een canonicaat verleend, maar zijn rechten vonden toen in Maastricht geen erkenning; cfr. ASV, RegLat, 1039, ff. 128v-130v. Hij wordt voor het eerst in een stuk van 1509 als kanunnik vermeld; cfr. *Acta Capitularia*, 1486-1580, 8, f. 39 in het Rijksarchief voor de provincie Limburg te Maastricht.

10) J. Hergenröther, *Leonis X pontificis maximi regesta*, Freiburg 1884-1891, n. 1400.

11) J. Hergenröther, *o.c.*, n. 18043.

12) A. Le Glay, *Histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Lille 1849, 112-113.

13) Archives d'Etat à Liège, Adm. d. Chan., 1491-1517, ff. 134v-135.

14) Archives d'Etat à Liège, Conclusions Capitulaires, 1494-1525, ff. 296v-298.

15) Aartsb. Archief te Mechelen, *Acta Capituli*, f. 220.

16) Rijksarchief voor de provincie Utrecht te Utrecht, Dom 2483.

17) C. R. Hermans, *Verzamelde Cronyken*, Den Bosch 1848, 82.

van Sint Cassius te Bonn in 1520¹ en in hetzelfde jaar aartsdiaken van Bonn.² Hij verenigde op zijn naam een bijna onafzienbare rij van beneficies en waardigheden, waaraan dikwijls zeer rijke inkomsten verbonden waren.

De cumulatie van beneficies vormde ongetwijfeld een van de meest wonde plekken in de kerkelijke praktijk van die dagen. Zij had zich met fatale consequentie ontwikkeld sinds de tijd dat de banden tussen het beneficium en het officium grotendeels werden verbroken. Op merkwaardige wijze manifesteert het steeds exclusiever gebruik van het woord beneficium als aanduiding van kerkelijke ambten en waardigheden, de zelfstandigmaking van de inkomsten die ermee verbonden waren. Het spreekt vanzelf, dat de beneficiant te Rome, die de waardigheid van domheer, pastoor en aartsdiaken vele malen in zijn persoon verenigde, zijn verplichtingen niet kon nakomen. Zijn zorgen beperkten zich in veel gevallen tot de inkomsten, die uit het bezit van al deze zo uiteenlopende waardigheden voortvloeiden. De aan de curie gangbare praktijk om de ambtenaren te bezoldigen door hun een of meer beneficies toe te wijzen, had er sterk toe bijgedragen deze mentaliteit te doen inburgeren, en het lag voor de hand, dat dit door Rome gesanctioneerde voorbeeld ook elders navolging vond. In het beste geval beperkten dergelijke beneficianten zich ertoe, er zorg voor te dragen, dat de aan hun beneficies verbonden verplichtingen door plaatsvervangers werden nagekomen. Dezen moesten zich dan met een gedeelte – en een dikwijls karig toegemeten gedeelte – van de inkomsten tevreden stellen. Ernstige verwaarlozing van deze verplichtingen was hiervan een zo goed als onvermijdelijk gevolg. Wat deerde dit doorgaans de beneficiant, wanneer hij erin slaagde de bronnen van inkomsten vloeiende te houden?

Zoals uit de gegeven opsomming blijkt, was Van Enckenvoirt een typisch voorbeeld van een cumulant. Bijzonder opvallend is, dat hij aan een zo groot aantal belangrijke kapittels in de Nederlanden verbonden werd. Het moet tot zijn eer gezegd worden, dat hij zich tijdens zijn lange Romeinse loopbaan steeds een ijverig voorvechter van hun belangen getoond heeft. Talrijke gunsten wist hij voor de kapittels waarvan hij lid was, te verwerven. Hiertoe behoort onder meer een aantal afaatbrieven, die op zijn voorspraak verleend werden aan de kapittelkerken van Antwerpen, Maastricht,

1) F. Hauptmann, *Kardinal Wilhelm von Enckenvoirt, Stiftspropst von St. Cassius*, in: *Bonner Archiv*, 4 (1892), 65ff.

2) O.c.

Den Bosch, Mechelen en Tongeren.¹ Vooral het kapittel van Tongeren profiteerde bij verschillende gelegenheden van zijn invloed te Rome, en de kapittelheren stelden dit zo hoog op prijs, dat zij besloten hun ijverige Romeinse collega met een extra uitkering te belonen.²

Van Enckenvoirt vergat evenmin het welzijn van de hem toevertrouwde parochiekerken. Als rector van de parochiekerk van Walhorne in het Luikse aartsdiakonaat Condroz beijverde hij zich om voor een gehucht binnen de parochie het recht een eigen doopkapel in te richten, te verwerven.³ Voor de parochiekerk van Ierseke verkreeg hij een aflat om de afbouw van de kerk te bespoedigen.⁴ Als persona van Schijndel bemiddelde hij om een aflat te doen afkondigen voor de wederopbouw van de kerk, die tijdens een inval van de Geldersen in brand was gestoken.⁵ Aan het groot hospitaal van Antwerpen werden eveneens op zijn voorspraak, in zijn functie van kanunnik van het Lieve-Vrouwekapittel, gunsten en aflaten verleend, die de gelovigen moesten aanzetten het hospitaal te hulp te komen, toen geldelijke moeilijkheden een einde dreigden te maken aan het werk der ziekenverpleging.⁶ Dit alles versterkte de banden, die hem te Rome met het verre vaderland bleven verbinden. Hij verwierf daarmee tevens de faam, dat men niet tevergeefs een beroep deed op zijn voorspraak te Rome. Velen in den lande wendden zich dan ook tot hem voor de behartiging van hun Romeinse belangen. De landsvorsten maakten hierop geen uitzondering. Reeds in 1502 trad hij op als zaakwaarnemer van Filips de Schone⁷ en talrijke gegevens wijzen erop, dat hij zo goed als onafgebroken aan het Romeinse hof is opgetreden als verbindings- en vertrouwensman van de Bourgondische vorsten.

Het is moeilijk zich van zijn Romeinse activiteit een enigszins afgerond beeld te vormen. Slechts enkele fragmenten daarvan heb ik uit de voorhanden documentatie bij benadering kunnen reconstrueren. Als specimen daarvan moge zijn optreden als procurator in dienst van de hertog van Jülich-Berg en van de stad Düren hier

1) Cfr. J. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens*, III, Antverpiae 1773, 249-253; Brom, *Archivalia in Italië*, I, 1, nrs. 239, 252; ASV, RegLat, 1404, ff. 286v.-287.

2) Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique, 44 (1888), 41.

3) ASV, RegSupplicationum, 1783, f. 85.

4) ASV, RegLat, 1404 ff 159-160.

5) J. van Oudenhoven, *Beschrijving van de Mijerij*, Amsterdam 1649, 20; C. R. Hermans, *Verzamelde Cronyken*, Den Bosch 1848, 76.

6) J. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens*, III, 249-253.

7) Brom, *Archivalia in Italië*, I, 2, n. 1859.

iets gedetailleerder worden weergegeven. Hij kreeg in die hoedanigheid een rol te spelen in de geruchtmakende affaire van een relikwie van de H. Anna, welke zo'n eigenaardig licht werpt op de relikwieënverering in de late middeleeuwen.¹

Zoals toen in de meeste steden het geval was, werd Maria's moeder, de H. Anna, in Düren hoog in ere gehouden. Het was dan ook voor de hele stad een grote vreugde, toen rond het jaar 1500 een kostbare relikwie van de vereerde heilige, een gedeelte namelijk van haar schedel, in haar bezit kwam. Van heinde en ver kwamen de devote pelgrims naar de stad om de relikwie te vereren en de machtige voorspraak van de H. Anna in te roepen. Zoals dit in dergelijke omstandigheden ook nu nog pleegt te gebeuren, wisten in Düren velen uit die plotselinge toeloop van volk hun voordeel te trekken. Groot was dan ook de teleurstelling, toen bleek, dat de relikwie afkomstig was uit de Sint-Stephanuskerk te Mainz. Tijdens restauratiewerkzaamheden in die kerk had een van de arbeiders zich van de relikwie, die al drie eeuwen deel uitmaakte van de kerkeschat, meester gemaakt. Na een serie omzwervingen was zij tenslotte terechtgekomen te Düren, zonder dat men er zich daar bewust van was onrechtmatig verkregen goed aangeworven te hebben. Toen begrijpelijkerwijs vanuit Mainz pogingen werden gedaan de relikwie terug te krijgen, hadden de autoriteiten van Düren reeds hun houding bepaald. De stedelijke magistraten, daarin krachtig gesteund door de hertog van Jülich-Berg, beantwoordden alle verzoeken tot teruggave met een weigering. Zij verweten de rivalen te Mainz, dat zij nooit enige aandacht hadden besteed aan de relikwie. Zij zouden er eerst de waarde van ontdekt hebben, toen hun bekend was geworden, welke voordelen de stad Düren uit het bezit der relikwie wist te trekken. Maar, zo argumenteerde men verder, Düren zou nooit tot teruggave verplicht kunnen worden, omdat de hemel zelf een duidelijke voorkeur voor de stad aan den dag legde. De enorme toevloed van volk en de wonderen die er plaats hadden, waren daar het bewijs van. Te Mainz was dit alles altijd achterwege gebleven.

Nadat men vanuit Mainz met medewerking van hoge autoriteiten tevergeefs had getracht de Dürenaren tot andere gedachten te brengen, besloten beide partijen de zaak in Rome aanhangig te maken. Vertegenwoordigers werden afgevaardigd om de wederzijdse belangen aan de curie te bepleiten. Het bleek een goede greep te zijn

1) Cfr. voor het hier volgende: O. Redlich, *Zur Geschichte der St. Annen-Reliquie in Düren*, in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, 18 (1896), 312-336.

geweest, toen de autoriteiten van Düren besloten een beroep te doen op Van Enckenvoirt om de zaak als procurator in handen te nemen. In een schrijven van 29 maart 1506¹ kon deze aan de hertog en de magistratuur berichten, dat zijn ijveren voor hun belangen 'bij hulffen van goede ind bijstant der hilligen moder Sent Annen mijt gunste van etzlichen groissen heren' met volledig succes bekroond was geworden. Een pauselijke bulle bekrachtigde de rechten van Düren en bepaalde, dat de relikwie er ten eeuwigen dage zou mogen blijven.² Alle aanspraken van Mainz werden nietig verklaard, en als voornaamste reden werd opgegeven, dat de relikwie er nooit met de passende eerbewijzen was omgeven. Van Enckenvoirt was er dus blijkbaar in geslaagd de motieven die aan heel de actie van de stad Düren ten grondslag lagen, bij curiekringen ingang te doen vinden. Met verbazing leest men in de bulle, dat het aan een goddelijke ingeving moest worden toegeschreven, dat de relikwie haar weg vond naar Düren. Men kan wel veronderstellen, dat bij het verwerven van een zo gunstige beslissing het geld een grote rol gespeeld heeft. Van Enckenvoirt deelt daarover in genoemde brief mee, dat de kosten van de bulle niet minder dan 1600 dukaten bedroegen. Door middel van zijn krediet bij de Vlaamse bank van de erven Petri³ had hij dit bedrag kunnen voldoen. Hij legt er de nadruk op, dat het behaalde succes hem veel inspanning had gekost, maar hij voegt eraan toe, dat de eer van de H. Anna hem die inspanning waard was geweest. Hij vergeet daarbij zijn eigen belangen niet, want tot tweemaal toe herhaalt hij het verzoek aan zijn opdrachtgevers om hem de voorgeschoten gelden zo spoedig mogelijk terug te betalen, en hij spreekt daarbij de verwachting uit, dat zij een passende beloning voor hem in petto zouden houden. De verzekering, dat hij er binnen afzienbare tijd wel in zou slagen 'ter eren van sinte Annen' aflaten en 'etzlige anderen privilegien' te verwerven, moest hen daartoe ongetwijfeld gunstig stemmen.

Misschien stond hem daarbij onder meer een regeling van de geschillen, die te Düren gerezen waren over de verdeling van de gel-

1) Staatsarchiv Düsseldorf, Jülich-Berg, I, Nr. 805, Bestell Nr. 751. De tekst van deze brief werd door mij gepubliceerd in: *Archief Aartsb. Utrecht*, 73 (1955), 165-8.

2) De bulle werd afgedrukt in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 18 (1896), 329-332.

3) De erven Petri waren een bekend bankiershuis te Mechelen, dat ook in Rome agenten had; cfr. A. Schulte, *Die Fugger in Rom*, I, Leipzig 1904, 20-21. Een trouwensman van de hertog van Jülich-Berg, een zekere Wilhelm Lunyck, bericht hierover, dat Van Enckenvoirt al zijn zaken betreffende de Nederlanden door deze bank liet behartigen; Staatsarchiv Düsseldorf, Jülich-Berg, I, Nr. 806, Bestell Nr. 822.

den, die uit het bezit van de relikwie voortvloeiden, voor ogen. De daarbij geïnteresseerde partijen hadden zich in 1503 op een voorlopig akkoord verenigd. Overeengekomen werd, dat de pastoor van de stadskerk waar de relikwie vereerd werd, zich met het vierde gedeelte van de baten zou tevreden stellen. De hertog en de stedelijke autoriteiten zouden in onderling overleg de besteding van de resterende gelden regelen. Zij hadden toegezegd, dat daarbij eerst en vooral gedacht zou worden aan de verfraaiing van de kerk, aan de bouw van een hospitaal en aan armenzorg. Bij de uitvoering van dit akkoord bleef de pastoor echter moeilijkheden maken. Hij stond op het standpunt, dat hem minstens een derde deel van de inkomsten moest worden afgestaan. Bovendien meende hij, dat hij het recht had zijn woord mee te spreken, als het erom ging de besteding van de andere twee derden te regelen. De hertog en de magistraten besloten daarop zich opnieuw tot Van Enckenvoirt te wenden om van de curie een sanctionering van de gemaakte overeenkomst te verwerven. Nadat de zaak hem tot in de finesses was uiteengezet, kreeg hij opdracht om een te Düren ontworpen verzoekschrift in de vereiste 'stilus curiae' over te brengen en alles in het werk te stellen om te verkrijgen, dat de overeenkomst van 1503 zonder enige verandering zou worden goedgekeurd.¹

Eerst na lange jaren wist Van Enckenvoirt ook in deze aangelegenheid een gunstige beslissing te verwerven. In 1517 kreeg de zaak haar beslag door de hernieuwing van het akkoord van 1503.² Uit de correspondentie, die hierover werd gevoerd, kan men enigszins opmaken, wat van hem in zijn functie van procurator werd verwacht. Het opstellen van de in te dienen supplieken vormde zonder twijfel een van zijn belangrijkste taken. Om dit geheel volgens de vereiste vormen te verrichten, was een uitgebreide kennis van de gecompliceerde stilus curiae absoluut onontbeerlijk. Het ontbreken van een of andere formulering kon aan de rechtskracht van de uitgevaardigde bulle ernstig afbreuk doen. Het gevolg kon zelfs zijn, dat het hele ingewikkelde proces aan de curie geheel opnieuw moest worden doorlopen om de fout te herstellen. Het was daarom de taak van de procurator, er vanaf het begin over te waken, dat het verzoek op de juiste manier werd ingediend, dat de juiste weg werd bewandeld en geen enkele van de betrokken instanties ook maar in

1) Cfr. het concept voor een brief aan Van Enckenvoirt over deze aangelegenheid in: Archief Aartsbisdom Utrecht, 73 (1955), 168-170. Het ontwerp van bedoelde suppliek werd als bijlage bij deze brief naar Rome opgestuurd.

2) Cfr. Redlich, *art. cit.*

het minst te kort werd gedaan. Uiteraard behoorde het daarbij ook tot zijn taak, deze voor de hem toevertrouwde aangelegenheden te interesseren. Uit de behandelde episode valt op te maken, dat Van Enckenvoirt inderdaad de bekwaamheid bezat om een moeilijke taak tot een goed einde te brengen. Dat hij daarbij zijn eigen belangen niet uit het oog verloor, was ook voor zijn opdrachtgevers vanzelfsprekend. In het algemeen werden hem de vele beloningen, die hij vooral in de vorm van beneficies wist te verwerven, wel gegund.

Toch maken we ook bij hem ruimschoots kennis met het verzet tegen de Romeinse beneficiepolitiek. Boven is reeds melding gemaakt van de gewoonte, die zich te Rome geleidelijk aan had ingeburgerd om het steeds groeiend aantal curieambtenaren groten-deels te bezoldigen met de inkomsten uit beneficies. De pausen konden daardoor aanzienlijke uitgaven besparen, terwijl zij toch verzekerd bleven van de trouw en de aanhankelijkheid van hun ambtenaren. Grondslag voor deze praktijk vormden de zogenaamde *reservationes*, maatregelen waardoor een steeds groter aantal beneficies ter vergeving aan de paus werden voorbehouden. De bedoeling daarbij was niet, een einde te maken aan de rechten van de zogenaamde *collatores ordinarii*, maar deze slechts voor bepaalde gevallen buiten werking te stellen. De *reservationes* hadden echter tenslotte zo'n omvang aangenomen, dat zo goed als geen enkele categorie beneficies ervan uitgezonderd bleef. In de praktijk was het weliswaar zo, dat de *collatores ordinarii* zeer dikwijls geen rekening hielden met Romeinse voorzieningen, en voor vrijgekomen beneficies hun maatregelen troffen. Het gevolg was, dat twee of dikwijls nog meer personen rechten deden gelden op dezelfde beneficies, welke rechten van weerskanten met even grote hardnekkigheid verdedigd werden. De gevallen, dat de door Rome benoemde beneficiant eerst na een proces van vele jaren in het feitelijk bezit kwam van zijn beneficie, waren legio. Zeer dikwijls ook bleven de Romeinse benoemingen voor hem helemaal zonder gevolgen. De inkomsten moesten tenslotte van het omstreden beneficie komen, en wanneer zijn tegenstanders voet bij stuk hielden en zelfs ban en interdict durfden trotseren, zoals maar al te dikwijls het geval was, kon zelfs een plechtige beslissing van een Romeinse rechtbank hem niet helpen.

Wat Van Enckenvoirt betreft, ontkomt men niet aan de indruk, dat hij gedurende heel zijn lange curiale loopbaan onafgebroken in een of meer van dergelijke processen over beneficieaangelegenheden

betrokken is geweest. Ook hij moest daarbij soms geheel afzien van aanspraken, die hij krachtens een Romeinse voorziening kon doen gelden. Dit overkwam hem reeds in 1495, nadat Alexander VI hem een canonicaat met prebende had toegewezen aan kerken te Maastricht en Utrecht.¹ Krachtens een bulle van drie jaar later werden hem soortgelijke beneficies verleend aan de Sint-Janskerk te Utrecht en de Sint-Cunibert te Keulen met de uitdrukkelijke verklaring, dat dit gebeurde als schadeloosstelling voor het feit, dat hij had moeten afzien van de hem in 1495 verleende rechten.²

Hoe langdurig er soms geprocedeerd moest worden, blijkt onder meer uit het proces, dat hij moest voeren na zijn benoeming tot deken van de Dom te Utrecht. Van Enckenvoirt verwierf deze waardigheid onder het pontificaat van Julius II, maar vond een hardnekkig tegenstander in een zekere Jacob van Appeltern. Wel verkreeg hij tot driemaal toe bevestiging van zijn rechten, maar dit bleek niet voldoende om zijn tegenstander te dwingen zijn aanspraken op te geven. Deze wist zich zelfs gedurende een aantal jaren de inkomsten aan het ambt verbonden toe te eigenen, wat ongetwijfeld aan de steun van machtige protectors moet worden toegeschreven. In 1517 werd na een hernieuwde Romeinse uitspraak een beroep gedaan op de wereldlijke macht, maar het duurde nog een vol jaar, voordat deze steun wilde verlenen om Van Enckenvoirt in het bezit van zijn waardigheid te brengen.³

Het is ondoenlijk de talrijke en gecompliceerde processen, waarin Van Enckenvoirt betrokken werd, hier uiteen te zetten. Voor enkele ervan moet echter aandacht gevraagd worden, voor zover zij van belang zijn om de betrekkingen tussen hem en de kerk van zijn geboortegrond, het prins-bisdom Luik, te doen uitkomen.

Tot aan de reorganisatie van de kerkelijke indeling in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw behoorden de tegenwoordige provincies Noord-Brabant en Limburg kerkelijk grotendeels tot het bisdom Luik. Dit bisdom was een van de uitgestrektste en belangrijkste van de toenmalige christenheid. In Romeinse kringen werd een benoeming voor het Luikse bijzonder gemaambieerd, omdat er een rijkdom aan ambten en waardigheden voorhanden was, die elders moeilijk overtroffen kon worden. Voor een man als Van Enckenvoirt, die zelf was voortgekomen uit de Luikse

1) ASV, RegLat, 1039, ff. 128v.-130.

2) L.c.

3) Enkele stukken betreffende deze affaire zijn bewaard gebleven in de bundel Dom 2485 van het Rijksarchief van de provincie Utrecht te Utrecht.

geestelijkheid, was het vanzelfsprekend, dat zijn aspiraties daarnaar uitgingen. Met een taaie vasthoudendheid heeft hij zich, zoals we zullen zien, vastgeklampt aan iedere mogelijkheid die zich aanbood om hoger op te klimmen in de rangen van de Luikse prelatuur. Reeds vroeg openden zich belangrijke perspectieven, toen hij zich in 1498 door Alexander VI een vrijgekomen canonicaat met prebende aan het beroemde kathedrale kapittel van Luik zag toegewezen.¹ Uit de heren van dit kapittel werden immers naar gewoonte de belangrijkste dignitarissen van het bisdom gekozen. Door deze benoeming scheen ook voor Van Enckenvoirt de weg naar verdere promotie geopend te zijn.

Het liep echter voorlopig op niets uit. Hoewel er te Rome zogenaamde executoriaalbrieven werden uitgevaardigd om de benoeming ten uitvoer te leggen, rezen er te Luik ernstige moeilijkheden. Waarschijnlijk beriep het kapittel zich op de bepaling, dat geen enkele kandidaat kon worden toegelaten, die niet in het bezit was van een zeer strikt omschreven adellijke titel of geen universitaire graad had behaald.² Van Enckenvoirt heeft waarschijnlijk aan geen van deze voorwaarden kunnen voldoen. We vinden daarvoor een aanwijzing in het feit, dat hij zich rond deze tijd liet inschrijven aan de Sapienza te Rome, kennelijk met de bedoeling om bij een nieuwe gelegenheid de vereiste universitaire graad te bezitten.³ Deze gelegenheid deed zich voor in 1505, toen een andere Romeinse curiaal, met wie hij inmiddels in zeer vriendschappelijke relatie was gekomen, namelijk Jan Ingenwinckel⁴, te zijnen gunste afstand deed van zijn aanspraken op een vrijgekomen canonicaat met prebende te Luik. Tijdens een kapittelvergadering, die over Van Enckenvoirts toelating moest beslissen, werd een stuk voorgelegd, waardoor onomstotelijk kwam vast te staan, dat aan de vereiste voorwaarden was voldaan. Enkelen van zijn studievrienden verklaarden daarin, dat Van Enckenvoirt gedurende acht achtereenvolgende jaren de colleges aan de Sapienza had gevolgd en zijn studies had besloten met het licentiaat in beide rechten. Zij bevestigden, dat zij zelf bij de promotieplechtigheid, die had plaatsgehad op 24 oktober

1) Archives d'Etat à Liège, Conclusions Capitulaires, 1494-1525, f. 27bis.

2) Dit overeenkomstig de bepalingen van een breve van Martinus V van 3 april 1426; cfr. A. de Schodt, *Le Chapitre de la cathédrale de St. Lambert*, Bruxelles 1875, 34.

3) Cfr. voor het hier volgende: Archives d'Etat à Liège, Adm. d. Chan., 1491-1517, ff. 133-4; 138-146.

4) De voornaamste gegevens over zijn curiale loopbaan werden bijeengebracht door: A. Schulte, *Die Fugger in Rom*, I, 289-306.

1505, tegenwoordig waren geweest. Het resultaat was, dat hij op 6 september 1506 als lid van het kapittel werd aanvaard.

De moeilijkheden waren daarmee niet geheel van de baan. Een pauselijke beslissing had hem kort tevoren in het bezit gesteld van het aartsdiaconaat van Famenne en hem de volmacht verleend het bij zijn canonicaat in te lijven, ongeacht zijn verblijf te Rome.¹ Ook dit was in strijd met de Luikse rechtsbepalingen. Wel was daar evenals elders reeds lang de gewoonte ingeburgerd, dat veel aartsdiakens niet resideerden. De bisschoppen konden daarmee gemakkelijk vrede hebben, omdat deze gewoonte hun de strijd tegen de uitgebreide bevoegdheden van de aartsdiakens vergemakkelijkte. Geheel anders echter was de houding van de kapittelheren, die vast wensten te houden aan de bepaling, dat de Luikse aartsdiakens minstens een half jaar dienden te resideren.² Zij moesten zich daartoe bij de aanvaarding van hun ambt onder ede verplichten. Slechts onder deze voorwaarde wilde men de kandidatuur van Van Enckenvoirt aanvaarden. Deze zag zich naar aanleiding hiervan genoodzaakt de reis naar Luik te ondernemen, maar vóór het verstrijken van de voorgeschreven termijn keerde hij naar Rome terug. Toen het kapittel daarop moeilijkheden bleef maken, kwam Julius II in 1511 tussenbeide. Hij verklaarde Van Enckenvoirt ontslagen van de aangegane verplichting en bepaalde, dat het niet nakomen ervan geen afbreuk kon doen aan de rechten en bevoegdheden, die hem als aartsdiaken toekwamen.³

Van Enckenvoirt had daarmee zijn intrede gedaan in de eerbiedwaardige rij van de Luikse aartsdiakens. Het is bekend, welk een enorme vlucht dit ambt in het bijzonder in het Luikse gedurende de middeleeuwen had genomen.⁴ De Luikse aartsdiakens behoorden tot de aanzienlijkste prelaten van het bisdom. Zij volgden in rang onmiddellijk op de bisschop en diens vicarissen. Terwijl zij oorspronkelijk slechts in opdracht en afhankelijkheid van de bisschop bepaalde bevoegdheden binnen hun ressort hadden uitgeoefend, waren zij vooral sinds de exemptie van het kathedraal kapittel, waartoe zij als regel behoorden, in een praktisch onafhankelijke positie komen te verkeren. Zij waren feitelijk de dragers geworden

1) Krachtens een bulle van 27 oktober 1505; cfr. Archives d'Etat à Liège, Adm. d. Chan., 1491-1517, ff. 134v.-135.

2) J. Paquay, *Juridiction, droits et prérogatives des Archidiacres de l'Eglise de Liège*, Liège 1935, 12.

3) ASV, RegVat, 987, ff. 442-446.

4) Cfr. het reeds onder 2) genoemde werk van Paquay.

van bisschoppelijke bevoegdheden, zozeer zelfs, dat zij bij conflicten met de bisschop dikwijls als volledig gelijkberechtigden optraden. Deze bevoegdheden strekten zich op de allereerste plaats uit tot het terrein van de toediening der sacramenten. De aartsdiakens konden met betrekking daartoe bindende voorschriften uitvaardigen en zij hadden het recht alle niet-exempte instituten te visiteren en over de naleving van hun directieven te waken. Overtredders konden voor een aartsdiaconale rechtbank gedaagd en gestraft worden. Verder hadden de aartsdiakens te waken over het gedrag van geestelijken en leken, en ook daarvoor stonden hun uitgebreide bevoegdheden ten dienste.

Het spreekt wel vanzelf, dat voor niet-residerende aartsdiakens als Van Enckenvoirt, de aantrekkelijkheid van deze hoge waardigheid niet daarin gelegen was. De uitoefening van deze bevoegdheden moest toch worden overgelaten aan plaatsvervangers. Het belangrijkste waren voor hen de zeer omvangrijke rechten in beneficiaangelegenheden, die ermee verbonden waren. Niet alleen was een gedeelte van de beneficijs van een aartsdiaconaat ter vergeving voorbehouden aan de aartsdiaken, maar bovendien kon hij aanspraken doen gelden op een aanzienlijk aantal taxen, die de beneficianten van zijn gebied bij bepaalde gelegenheden aan hem moesten betalen.¹ Zo had hij recht op een belangrijk aandeel van het zogenaamde cathedratium, een som die alle beneficianten om de vier jaar aan de bisschop moesten afdragen om hun onderhorigheid aan zijn gezag te betuigen. Dit gold eveneens voor het obsonium of de procuratio, die oorspronkelijk bedoeld was om de kosten van de door de bisschop of in diens naam te verrichten visitaties te helpen bestrijden. Ook dit obsonium moest om de vier jaar betaald worden. Iedere beneficiant, die meer dan één beneficie bezat, moest bovendien om de vijftien jaar een speciale taxe betalen en ook daarvan ging een aanzienlijk gedeelte naar de aartsdiaken. Aan hem was zelfs in veel gevallen de goedkeuring van een dergelijke cumulatie van beneficijs voorbehouden, welke goedkeuring uiteraard niet werd gegeven dan tegen ruime betaling. Hetzelfde gold voor andere dispensaties in het beneficierecht, zoals de toelating om voor kortere of langere tijd niet te resideren, of voor het verkrijgen van de volmacht om een vicaris of coadjutor aan te stellen. Daarbij kwamen nog de taxen bij gelegenheid van de ambtsaanvaarding van de aartsdiaken en diverse andere. In de gefiscaliseerde beneficiepraktijk van

1) O.c., 107-116: Emoluments de l'Archidiacre.

de late middeleeuwen had zo goed als ieder optreden van de aartsdiaken, zijn financiële consequenties voor de betrokkenen.

Het aartsdiaconaat van Famenne, waarover Van Enckenvoirt de jurisdictie ontving, vormde met zijn 127 parochies nog slechts een van de kleinere aartsdiaconaten van het bisdom Luik. Het grootste, dat van de Kempen, omvatte een gebied, waaronder ruim het dubbele aantal, 361 parochies, ressorteerde.¹ Ook over dit gebied zwaaide een Romeins prelaat, een zekere Johannes de Castiliono, notaris en schrijver aan de curie, de scepter.² Deze was blijkbaar goed bevriend met Van Enckenvoirt, want in 1512 verzocht hij Julius II zijn collega tot coadjutor aan te stellen.³ Het verzoek werd ingewilligd, en in september 1514 ging Van Enckenvoirt ertoe over, enkele procuratoren aan te stellen om in zijn naam bezit te nemen van de nieuwe waardigheid.⁴ Het ogenblik was juist gekozen, want enkele maanden later stierf De Castiliono en Van Enckenvoirt scheen daarmee als vanzelf in de rechten te treden van zijn collega.

Dit was echter niet de opvatting van de Luikse domheren. Volgens de geldende normen was het niet mogelijk, dat een en dezelfde persoon tegelijkertijd twee aartsdiaconaten verenigde. De benoemingsbulle van Julius II had daarmee al rekening gehouden door aan Van Enckenvoirt de volmacht te verlenen beide aartsdiaconaten voor een periode van zes maanden te behouden met de verplichting na afloop van deze termijn er een van af te staan. Naar het schijnt heeft het Luikse kapittel enkele formuleringen van deze bulle aangegrepen om zich tegen de benoeming van Van Enckenvoirt te verzetten. Toen tijdens een kapittelvergadering van 2 april 1513 Van Enckenvoirts procuratoren bekend maakten, dat zij opdracht hadden in naam van hun lastgever afstand te doen van het aartsdiaconaat van Famenne, wanneer diens rechten op dat van de Kempen erkend werden, namen de kapittelheren met deze regeling geen genoegen.⁵

Een nieuwe kandidaat was inmiddels op het terrein verschenen in de persoon van een der kardinalen, Bernard Tarlati.⁶ Deze ver-

1) J. Paquay, *Pouillé de l'ancien diocèse de Liège*, Tongres 1908, 14.

2) Hij was benoemd op 5 mei 1503; cfr. S. Bormans, *Répertoire chronologique des décisions capitulaires du chapitre de Saint-Lambert à Liège*, in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 6 (1869), 223.

3) Archives d'Etat à Liège, Adm. d. Chan., 1491-1517, ff. 281-284.

4) Ibidem, ff. 280-281.

5) Ibidem, ff. 286v.-287.

6) Ook Dovizi of Bibbiena genoemd; cfr. Pastor, 4, 1, 57-59.

kreeg, zoals het heette in zijn benoemingsbrief, het door de dood van De Castiliono vrijgekomen aartsdiaconaat van de Kempen onder nietigverklaring van de aanspraken van eventuele andere gegadigden. Het Luikse kapittel greep met beide handen de gelegenheid, die door deze benoeming onverwacht geboden werd, aan, en dit niet alleen om in het verzet tegen Van Enckenvoirt te blijven volharden, maar ook om de benoeming van de kardinaal af te wijzen. Tegen deze laatste kon immers als bezwaar worden aangevoerd, dat hij niet behoorde tot de Luikse clerus en geen lid was van het kapittel, terwijl zijn benoeming de ongefundeerdheid van Van Enckenvoirts aanspraken scheen aan te tonen. Besloten werd dan ook tegen beiden appel aan te tekenen bij een Romeinse rechtbank.¹ Toen korte tijd later tijdens een nieuwe kapittelvergadering een cedula namens Van Enckenvoirt werd voorgelezen, waarin deze verklaarde zonder enig voorbehoud afstand te doen van het aartsdiaconaat van Famenne, wilde het kapittel ook daarmee geen genoegen nemen. Het verklaarde over de uitvoering van deze resignatie geen voldoende zekerheid te bezitten en bevestigde nogmaals, dat de vereniging van twee aartsdiaconaten in één hand onder geen enkele voorwaarde kon worden geduld.² De daarop volgende onderhandelingen met Van Enckenvoirts procuratoren brachten de zaak geen stap verder, ook niet toen deze in naam van hun opdrachtgever verklaarden, dat een eventuele inbezitneming van het aartsdiaconaat van de Kempen als nietig beschouwd zou kunnen worden, wanneer de beloften over dat van Famenne niet zouden worden nagekomen. Op een vergadering van 4 mei besloot het kapittel het beroep op Rome te handhaven.³

Van Enckenvoirt had intussen in Rome de zaak niet op haar beloop gelaten. Hij was er zelfs in geslaagd zijn positie aanzienlijk te verstevigen. Hij wist de kardinaal ervan te overtuigen, dat diens benoeming in Luik nooit erkenning zou vinden en bewoog hem er tenslotte toe van zijn rechten afstand te doen in ruil voor een jaarlijks te betalen pensio. De kardinaal bracht het kapittel van deze veranderde situatie op de hoogte en verzocht de kanunniken verder geen moeilijkheden meer te maken.⁴

Dit schrijven bereikte inderdaad het gewenste resultaat. De kanunniken zagen klaarblijkelijk in, dat verder verzet nutteloos moest

1) Archives d'Etat à Liège, Conclusions Capitulaires, 1494-1525, ff. 292-293.

2) Ibidem, 286; 293v.-296.

3) Ibidem, 296.

4) Ibidem, 287v.-288.

zijn, en op een vergadering van 19 juni 1515 werd besloten Van Enckenvoirt in zijn waardigheid van aartsdiaken van de Kempen te erkennen.¹ Zij vertrouwden erop, dat de beloften aangaande het aartsdiaconaat van Famenne zouden worden uitgevoerd. Van Enckenvoirt had ook daarvoor reeds zijn maatregelen getroffen en een voor hem uiterst gunstige regeling weten te bereiken. Hij had van zijn waardigheid afstand gedaan ten gunste van een van de procuratoren, die voor hem in de Nederlanden werkzaam was, Jan van Loemel.² Een bulle van 15 mei regelde deze resignatie zo, dat hij praktisch alle rechten bleef behouden.³ Het belangrijkste was de bepaling, dat alle inkomsten hem zouden blijven toekomen.⁴ Bovendien zou hij bij gelegenheid van het opnieuw vrijkomen van het aartsdiaconaat rechten van regressie kunnen doen gelden, wat betekende dat hij dan ipso facto als de rechtmatige opvolger van Van Loemel beschouwd diende te worden. Kennelijk had hij zijn procurator voor deze regeling weten te winnen, waarschijnlijk met de belofte hem bij voorkomende gelegenheden te zullen steunen in zijn eigen belangen.

Spoedig daarop rees een nieuw conflict rond een ander Luiks aartsdiaconaat, waarbij Van Loemel zelf partij was. De inzet vormde het aartsdiaconaat van Brabant, dat vrijgekomen was kort voordat de zaak van het aartsdiaconaat van de Kempen tot een oplossing was gekomen. De Luikse bisschop zelf, de beroemde Everhard van der Marck⁵, wenste de vrijgekomen waardigheid in handen van een neef, Antonius van der Marck, te zien komen.⁶ Hij kon er echter zelf niet over beschikken, omdat ook voor het bisdom Luik een regeling van kracht was, volgens welke in de 'even' maanden van

1) Ibidem, 296v.-298.

2) Hij wordt tezamen met J. Beysier aangeduid als 'vicarius atque economus bonorum cardinalis Enckenvort' in: Capitulum Mechliniense, f. 381.

3) Hergenröther, *o.c.*, n. 15462-3; Archives d'Etat à Liège, Adm. d. Chan., 1491-1517, ff. 52v.-53.

4) Het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen bewaart een notariële akte, waarin Jan van Loemel op 24 september 1512 twee van zijn familieleden te Rome, nl. Jaques en Petrus van Loemel, aanstelt tot zijn procuratoren met de speciale opdracht erover te waken, dat de inkomsten uit het aartsdiaconaat van Famenne inderdaad aan Van Enckenvoirt zullen worden overgedragen; cfr. Notarilia J. de Beysier, 1510-1516, f. 138.

5) Een korte biografie bij H. de Vocht, *o.c.*, 124-5.

6) De voornaamste bijzonderheden over deze aangelegenheid bij: J. Paquier, *Jérôme Aléandre et la Principauté de Liège*, Paris 1896, 47, n. 4; cfr. ook de documenten onder de nrs. 83, 84 en 87 bij: A. Cauchie et A. van Hove, *Documents sur la principauté de Liège*, I, Bruxelles 1908.

het jaar bepaalde beneficies aan Rome ter vergeving waren voorbehouden.¹ Dit was ook nu het geval. Tot grote ontevredenheid van de bisschop wenste men in Rome geen rekening te houden met de door hem naar voren geschoven kandidaat, omdat een van de kardinalen, Antonius del Monte, zich als gegadigde gemeld had. Deze werd krachtens een bulle van 8 augustus 1515 in het bezit gesteld van het aartsdiaconaat.²

De kardinaal was waarschijnlijk op de hoogte van de moeilijkheden, die een van zijn ambtsbroeders nog kort tevoren in soortgelijke omstandigheden had ondervonden en wendde zich daarom tot Jan van Loemel om zijn belangen in het Luikse ter harte te nemen. In de kringen rond de bisschop deden hierover al spoedig allerlei geruchten de ronde. Het zou tussen de kardinaal en zijn procurator tot een soort belangengemeenschap gekomen zijn om in ieder geval de kandidatuur van 's bisschops neef uitzichtloos te maken. Teneinde de rechten van de kardinaal te beveiligen zou Van Loemel het aartsdiaconaat voor zichzelf in bezit nemen, maar ten gunste van Del Monte. Voor deze liefdedienst zou hij vanzelfsprekend zijn beloning toegemeten krijgen. Achter dit alles vermoedde men als de grote drijver Van Enckenvoirt.³ In de omgeving van de bisschop meende men zelfs de draden van het complot te kunnen aanwijzen, en was men er vast van overtuigd, dat zij alle bij Van Enckenvoirt uitmondde.

De zaak begon dreigende vormen voor de laatste aan te nemen, toen men te Luik tot represailles overging. Jan van Loemel moest dit vooral ondervinden bij de inning van gelden, die aan Van Enckenvoirt toekwamen. De Luikse autoriteiten beschuldigden hem ervan, dat hij oneerlijk te werk ging en legden hem op grond daarvan moeilijkheden in de weg.⁴ Verklaringen over en weer brachten geen klaarheid in de affaire en de verhoudingen bleven gespannen. Van Enckenvoirt maakte de zaak zelfs in Rome aanhangig en wist een bulle te verkrijgen, waarin de rechten van de Luikse aartsdiakens en de zijne in het bijzonder in bescherming werden ge-

1) Krachtens een beschikking van Eugenius IV van 31 oktober 1441; cfr. A. van Hove, *Etude sur les conflits de juridiction dans le diocèse de Liège à l'époque d'Erard de la Marck, 1506-1538*, Louvain 1900, 49-50.

2) Hergenröther, *o.c.*, n. 16901.

3) In een brief van Walther van den Broek aan Antoine de la Marck wordt hij als zodanig aangewezen; cfr. Cauchie-Van Hove, *o.c.*, n. 87.

4) In een brief van 6 november 1516 aan Antoine van der Marck probeert Jan van Loemel zich van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen vrij te pleiten, Cauchie-Van Hove, *o.c.*, n. 83.

nomen tegen alle pogingen, die door de bisschop en zijn medehelpers werden ondernomen om ze aan te tasten.¹ Hij kon dit hoge spel tegen zijn bisschop spelen, omdat hij wist, hoezeer deze hem nodig had. Van der Marck was immers aangewezen op de medewerking van mannen als Van Enckenvoirt om in Rome steun te verwerven voor de actie, die hij had ingezet tegen de verzwakking van het bisschoppelijk gezag als gevolg van de vele door Rome verleende privileges.²

Als de voornaamste obstakels op de weg naar het herstel van het bisschoppelijk gezag ontmoette Van der Marck de talrijke en machtige kapittels van zijn bisdom. Er waren er niet minder dan 63. Deze kapittels waren, met nog een aanzienlijk aantal abdijen, zo goed als totaal aan zijn gezag onttrokken. Zij vormden tezamen ondanks onderlinge rivaliteiten een hecht aaneengesloten macht, vast besloten zich tegen de geringste schending of aantasting van de hun in de loop der tijden verleende privileges te verzetten. Niet alleen de kapittelheren en monniken maakten aanspraak op erkenning van deze privileges, maar ook de talrijke capellani en vicarii en zelfs de uitgebreide schare van hen, die op een of andere manier aan de kapittels of abdijen verbonden waren, de concubinen niet uitgezonderd. In totaal vormden zij een strijdmacht van 6-7000 personen.³

De zaken die voortdurend voorwerp waren van wrijving tussen deze groep en de bisschop, lagen op het terrein van de jurisdictie zowel als van het beneficierecht, precies op dezelfde manier als dit het geval was met de conflicten tussen de bisschop en zijn aartsdiakens.

Er waren echter nog meer obstakels, die de normale uitoefening van het bisschoppelijk gezag in de weg stonden. Binnen het Luikse rechtsgebied lagen de twee-herensteden Maastricht en Aken, die op velerlei terrein in een uitzonderingspositie verkeerden, en dit

1) Cfr. Koninklijke Bibliotheek te Brussel, ms. 14757-59, ff. 191-204. Van Enckenvoirt verkreeg deze bulle tezamen met Jan Copis, aartsdiaken van Hesbaye. Al hun rechten werden erin bevestigd en in bescherming genomen tegen alle bedreigingen 'desuper per dictum episcopum Leodiensem pro tempore existentem aut capitulum vel clerum prefatum seu quoscumque alios quomodolibet indebite molestantes'; cfr. ook E. Poncelet, *Cartulaire de l'Eglise de Saint Lambert à Liège*, Bruxelles 1913, n. 3483. In een bijbehorende akte van 22 september 1546 verklaart Michaël van Enckenvoirt dat hij de bulle gevonden had onder de papieren van zijn oom, die hij te Luik bewaarde. Veel is er van deze papieren niet overgebleven.

2) Cfr. voor het hier volgende de reeds in noot 1 op blz. 147 geciteerde studie van A. van Hove.

3) Van Hove, *o.c.*, 16.

weer ten koste van het gezag van de bisschop.¹ Dan was er nog het reeds oude conflict met de hertogen van Brabant over wederzijdse rechtsbevoegdheden. Vooral het zogenaamde jus de non evocando, dat nog in 1513 ten gunste van de jonge hertog Karel, tezamen met enkele andere voor Luik nadelige privileges, plechtig bevestigd was, vormde voor de bisschop een onverteerbare aan gelegenheid.² Krachtens dit privilege mocht geen enkele onderdaan van de hertog van Brabant voor een rechtbank buiten het hertogdom gedaagd worden, tenzij met goedkeuring van de hertog. In de normale gevallen moesten alle rechtsgedingen, ook die van zuiver geestelijke aard, binnen het hertogdom worden afgehandeld. Dit betekende een wezenlijke inperking van de jurisdictie, die aan de Luikse bisschop in geestelijke zaken over een groot gedeelte van het hertogdom toekwam. Het viel de hertog uiteraard gemakkelijk aan de uitoefening ervan binnen de grenzen van zijn machtsgebied paal en perk te stellen.

Bijzonder pijnlijk voor de bisschop waren de omvangrijke presentatierechten voor een groot aantal beneficies, die aan de universiteit van Leuven verleend waren.³ Deze steunden op een bulle, die in 1483 was uitgevaardigd. Daarin werd bepaald, dat in heel het gebied der Nederlanden de collatores ordinarii verplicht waren de kandidaten, die hun voor bepaalde beneficies door het presidium van de universiteit werden voorgedragen, te aanvaarden. Dit privilege had vooral in het Luikse krachtige weerstanden opgeroepen, maar met de steun van machtige beschermers was de universiteit erin geslaagd zich te handhaven. In 1513 werd het privilege zelfs aanzienlijk uitgebreid.⁴

Om tegen al deze ingrijpende beperkingen van het bisschoppelijk gezag principieel de strijd aan te durven binden, was een man nodig van het formaat van Everhard van der Marck. Deze was er van het begin van zijn regering af welbewust op uit zijn gezag in de volle omvang te herstellen. Het was hem daarbij al spoedig duidelijk geworden, dat de strijd niet alleen binnen zijn bisdom gestreden moest worden, maar ook in Rome. Het waren immers telkens de door Rome verleende privileges, die hem werden voorgehouden als een

1) Cfr. hiervoor ook: E. Buchin, *Le règne d'Erard de la Marck, étude d'histoire politique et économique*, Paris 1939, vooral 222-231.

2) Van Hove, *o.c.*, 90; Hergenröther, *o.c.*, n. 16289.

3) Van Hove, *o.c.*, 56-63; M. Bruwier, *Les conflits juridictionnels et bénéficiaux entre l'Université de Louvain et l'évêque de Liège de 1425 à 1568*, in: RHE, 44 (1949), 569-582.

4) Van Hove, *o.c.*, 60; RHE, *art. cit.*, 576.

schild, waartegen al zijn maatregelen dreigden af te ketsen. Zijn pogingen zouden vruchteloos blijven, wanneer hij er niet in zou slagen een groot aantal van deze privileges te doen intrekken. Met het oog daarop werd in 1515 aan een Luiks curiaal te Rome opdracht verleend alles in het werk te stellen om vooral tegenover de collegiales erkenning te verkrijgen van de rechten van de bisschop. De zaak werd aangepakt op een terrein, waar succes het gemakkelijkst scheen. Bijzondere nadruk werd daarom gelegd op de noodzaak van ingrijpende hervormingen, waartoe de versterking van het gezag van de bisschop onontbeerlijk was.

De actie werd toevertrouwd aan Jan Copis, aartsdiaken van Hesbaye, die als scriptor en protonotaris aan de curie werkzaam was.¹ Veel ijver heeft deze niet aan den dag gelegd en de reden daarvan ligt min of meer voor de hand. Als aartsdiaken van het Luikse bisdom had Copis er persoonlijk al te veel belang bij, dat de privileges, waarop gedeeltelijk zijn eigen positie steunde, niet werden aangetast. Hij was het dan ook, die tezamen met Van Enckenvoirt het verzoekschrift had ingediend om te verkrijgen, dat de rechten van de Luikse aartsdiakens in bescherming genomen zouden worden tegen de bisschop. Boven vermeldden wij reeds, dat dit verzoekschrift beantwoord werd met een plechtige bulle, waarin de rechten der aartsdiakens bekrachtigd werden.² In deze omstandigheden zag Van der Marck zich genooddaakt reeds het volgend jaar een speciale afgezant naar Rome af te vaardigen om de zaak met meer ijver ter hand te nemen. De beroemde humanist, Hieronymus Aleander, die kort tevoren in dienst van de Luikse bisschop was getreden, scheen daartoe de meest aangewezen man te zijn.³

Een uitgebreide instructie werd hem ter hand gesteld, waarin de verschillende aangelegenheden, die hij te Rome aanhangig moest maken, gedetailleerd werden behandeld en de gedragslijn, waaraan hij zich te houden had, werd afgebakend.⁴ De grootste omzichtig-

1) Hij was een van de aanzienlijkste Luikse prelaten in Rome, waar hij sinds 1476 verbleef. Wegens zijn grote invloed werd hij door de Luikse bisschop dikwijls met opdrachten belast. Voor de voornaamste gegevens betreffende zijn loopbaan cfr. J. Daris, *Histoire de la bonne ville, de l'église et des comtes de Looz*, II, Liège 1864, 8-11; J. de Theux de Montjardin, *Le chapitre de Saint Lambert*, II, Bruxelles 1872, 333-4.

2) Cfr. noot 1 op blz. 148.

3) Cfr. het reeds in noot 6 op blz. 146 geciteerde werk van J. Paquier. Van dezelfde: *L'humanisme et la Réforme, Jérôme Aleandre de sa naissance à la fin de son séjour à Brindes 1480-1529*, Paris 1900.

4) Deze instructie is afgedrukt bij Cauchie-Van Hove, *o.c.*, n. 66. Zij moet gedateerd worden rond het begin van maart 1516.

heid werd hem op het hart gedrukt, omdat inmiddels wel duidelijk geworden was, dat hij in Rome zelf onder de curialen talrijke verdedigers van de omstreden privileges tegenover zich zou vinden. Met bijzondere nadruk werd hem gewezen op de persoon van Van Enckenvoirt, die een belangrijke rol had gespeeld bij het verwerven van de bullen, waardoor nog kort te voren verschillende van de omstreden rechten en privileges bekrachtigd waren.¹ Misschien besefte de bisschop daarbij, dat hij voor zijn actie de hulp van Van Enckenvoirt niet zou kunnen ontberen.

Het is duidelijk, dat de positie van Van Enckenvoirt in deze omstandigheden een zeer delicate was. Hij was reeds jaren opgetreden als procurator in dienst van de Habsburgers. Nog in 1515 had hij in die functie ertoe meegewerkt om bevestiging te verkrijgen van de omstreden rechten van de hertog van Brabant.² Enkele jaren tevoren had hij zich in opdracht van de Leuvense universiteit ingespannen eveneens bevestiging te verkrijgen van de rechten van de universiteit. Dit was gebeurd volgens de wens van keizer Maximiliaan en van Adriaan van Utrecht, met wie hij sinds lang bevriend was.³ Bovendien was hij gedurende vele jaren opgetreden als zaakgelastigde van verschillende van de Luikse kapittels of van afzonderlijke kapittelheren. Wanneer hij zijn medewerking zou gaan verlenen aan het bewerken van de intrekking van deze privileges, kon het niet uitblijven, of hij zou met zijn opdrachtgevers moeilijkheden krijgen. Dit zou voor zijn eigen belangen zeer nadelig kunnen worden. Daarbij kwam, dat hij praktisch in dezelfde positie verkeerde als zijn collega Copis. Wat van hem verlangd werd betekende niets minder dan dat hij zou meewerken aan een actie, die gericht was tegen de belangen van de groep, waartoe hij zelf behoorde. Als lid van verschillende Luikse kapittels had hij er het grootste belang bij, dat de privileges der kapittelheren onverkort gehandhaafd bleven. Het sprak vanzelf, dat zijn medewerking niet dan tegen een hoge prijs en de nodige garanties verkregen zou kunnen worden.

Het begin van Aleanders werkzaamheid scheen goede beloften in te houden voor de zaak van de bisschop. Aleander zelf was daar althans van overtuigd en deelde dit in een verslag van enkele weken

1) De instructie bevat hierover de volgende aantekening: '... tous ces indultes qui sont venus pardeca sont este depeches dudict Winkel (bedoeld is waarschijnlijk Jan Ingenwinckel) et de Enkevort; pour cela in revocationibus erit caute ambulandum' cfr. *o.c.*, p. 352.

2) Hergenröther, *o.c.*, n. 16288-16291.

3) Cfr. H. de Vocht, *o.c.*, 381.

na zijn aankomst aan de bisschop mee.¹ De verschijning van de beroemde humanist had blijkbaar in het Rome van Leo X grote indruk gemaakt. Hij kwam in de beste relaties met de pauselijke nepoot, kardinaal Giulio de' Medici, en diens secretaris, Gian Matteo Giberti, en werd door hen geïntroduceerd aan het hof van paus Leo, die hem uiterst welwillend ontving en hem zelfs de prefectuur over de Vaticaanse bibliotheek toevertrouwde.² Verschillende andere invloedrijke prelaten zegden hem hun steun toe voor de aan gelegenheden, die hem waren toevertrouwd. Ook met Van Enckenvoirt wist hij vriendschap te sluiten. Aleander had begrepen, dat diens kennis van zaken hem en de Luikse bisschop slechts voordelig kon zijn, wanneer hij erin zou slagen hem voor de belangen van de bisschop te interesseren. Door handig te manoeuvreren was hem dit inderdaad gelukt. Waarschijnlijk had hij hem daarbij slechts voor een gedeelte op de hoogte gesteld van de opdrachten, waarvan hij zich in Rome kwam kwijten. Hij trad verder in verbinding met een van de politieke zaakwaarnemers van Karel V, de graaf van Carpi, en op diens aanwijzen legde hij nog nauwere banden met de hoge Romeinse prelatuur door zich te verbinden aan de dienst van kardinaal Medici.³ Volgens de zienswijze van Carpi zou deze band de zaak van zijn opdrachtgever slechts ten goede kunnen komen. Ook Van Enckenvoirt werd in deze relatie betrokken.

Toen berichten hierover de Luikse bisschop bereikten, was deze niet erg ingenomen met de gang van zaken. Hij had maar weinig vertrouwen in het diplomatieke spel, dat door Aleander werd bedreven en beschouwde zijn verbinding met kardinaal de' Medici als openlijke desertie. Hij stond gereserveerd tegenover de vrienden, waarvan Aleander zo hoog had opgegeven, en verlangde resultaten te zien in plaats van holle woorden voorgeschoteld te krijgen. Hij liet bovendien zijn misnoegen blijken over de manier, waarop zijn procurator met de hem toevertrouwde gelden omsprong, en vond de rekeningen, die deze hem overlegde, wel wat aan de hoge kant. Aleander had daarop de grootste moeite om de argwaan van de bisschop weg te redeneren.⁴ Hij slaagde er zelfs met de hulp van

1) Paquier, J. *Aléandre et la Principauté de Liège*, 148.

2) Pastor, 4, 1, 277. De benoeming werd door Aleander zeer op prijs gesteld, zoals blijkt uit verschillende van zijn brieven.

3) Cfr. de brief van Alberto Pio, graaf van Carpi, aan Van der Marck, waarin hij de motieven, die hem daartoe bewogen, uiteenzet; Cauchie-Van Hove, *o.c.*, n. 98.

4) Een uitvoerig antwoord van Aleander op al de bedenkingen van de Luikse bisschop bij: Paquier, J. *Aléandre et la Principauté de Liège*, 107vv.

zijn machtige vrienden maar half in en zag zich genoodzaakt een gedetailleerd verslag samen te stellen van de door hem gemaakte onkosten.¹ Hij verontschuldigde zich erover, dat deze zo hoog waren opgelopen met een verwijzing naar de te Rome nu eenmaal gangbare gebruiken van representatie en vriendjesmakerij, waaraan hij zich niet kon onttrekken. Het uitblijven van directe resultaten schreef hij toe aan invloed van machtige tegenstanders. Hij behield echter vast vertrouwen in de goede afloop van heel de zaak.²

In het Luikse zelf werd inmiddels minstens op verschillende punten een klaarder situatie geschapen. Op politiek terrein had Van der Marck enkele jaren geprobeerd een neutrale houding aan te nemen ten opzichte van de twee jeugdige monarchen, Frans I van Frankrijk en Karel van Habsburg, wier onderlinge rivaliteit zich steeds duidelijker begon af te tekenen.³ Hij had zich aan geen van beiden willen verbinden in de hoop te kunnen profiteren van de toezeggingen, die van weerskanten werden gedaan om hem tot een duidelijker positie kiezen te bewegen. Een tijdlang had het de schijn, dat hij tenslotte toch zijn keuze zou bepalen ten gunste van de Franse koning. Hij had van deze het bisdom Chartres gekregen en de belofte, dat alles in het werk gesteld zou worden in Rome zijn verheffing tot het kardinaaat te verwerven. Toen echter Frans I weinig geneigd bleek zich hiervoor ernstig in te spannen en andere moeilijkheden de wederzijdse verhoudingen begonnen te vertroebelen, begon Van der Marck toenadering te zoeken tot Karel van Habsburg. Het kwam tenslotte zover, dat in april 1518 een politiek bondgenootschap werd afgesloten, dat een einde maakte aan de tot dan toe beoefende neutraliteitspolitiek.⁴ In de geheime clausules van de overeenkomst werd een bepaling opgenomen, dat Karel zich verplichtte ertoe mee te werken aan Van der Marck de vurig begeerde kardinaalshoed te bezorgen. Bovendien werden hem een bisdom en een abdij in het vooruitzicht gesteld, kennelijk met de bedoeling het verlies van de gunst van de Franse koning te compenseren. Het verdrag bevatte geen bepalingen aangaande het 'jus de non evocando' en de andere wrijvingspunten, maar de bisschop kon gegronde

1) Cauchie-Van Hove, *o.c.*, nrs. 94-96.

2) Paquier, *o.c.*, 197-200.

3) Een uiteenzetting van de politiek van de Luikse bisschop ten opzichte van de twee rivaliserende machthebbers bij: Buchin, *o.c.*, 173-195.

4) Voor de tekst van de verschillende overeenkomsten cfr. H. Lonchay, *De l'attitude des souverains des Pays-Bas à l'égard du pays de Liège*, Bruxelles 1887, 187-193; E. du Marneffe, *La principauté de Liège et les Pays-Bas au XVe siècle*, I, Liège 1887, 25-31.

hoop hebben, dat Karel niet afkerig zou zijn van een regeling ook van deze aangelegenheden.

Omstreeks dezelfde tijd was ook tussen de collegiales en de bisschop een zekere toenadering tot stand gekomen. Zij hadden elkaar namelijk gevonden in de strijd tegen de Leuvense privileges, waardoor beide partijen zich gelijkelijk benadeeld achtten. Nadat in 1517 de bulle van 1513 nog eens bevestigd was¹, sloten de collegiales zich onderling hechter aaneen om gezamenlijk de strijd aan te binden tegen deze privileges², en in hetzelfde jaar kwam het zelfs tot een akkoord met de bisschop om minstens in deze aangelegenheid één lijn te trekken.³ Krachtens dit akkoord werden een aantal te Rome aanwezige *lieggesi* afgevaardigd om de herroeping van de Leuvense privileges te bewerken. Onder hen bevond zich ook Van Enckenvoirt.⁴

In aansluiting op deze ontwikkeling hebben Aleander en zijn Romeinse vrienden in de daarop volgende jaren er vooral voor geijverd Van der Marck de beloning voor zijn politieke ommezwaai en genoegdoening in de Leuvense kwestie te bezorgen. Het geduld van de Luikse bisschop zou daarbij opnieuw op een harde proef gesteld worden. Het duurde nog tot 1520, voordat in Rome het keizerlijk voorstel om het bisdom Valencia, een van de rijkste Spaanse bisdommen, aan Van der Marck over te dragen, werd goedgekeurd.⁵ Dit voorstel had aan de curie krachtige weerstanden opgeroepen, omdat men een dergelijke cumulatie ten gunste van een toch reeds machtig prelaat niet wenste. Van der Marck toonde hiervoor weinig begrip en schreef het uitblijven van deze goedkeuring toe aan de nalatigheid van zijn zaakwaarnemers. Bittere klachten aan hun adres vormen de grondtoon van zijn brieven in deze jaren, terwijl Aleander van zijn kant zich vruchteloos inspande hem van zijn ijver en die van zijn vrienden te overtuigen. De ontevredenheid van de bisschop werd eerst weggenomen, toen tenslotte de zaak in een consistorie van 28 maart 1520 passeerde. Van der Marck was daarmee tegelijkertijd bisschop van Luik, Chartres en Valencia, een cumulatie die niet naliet de herinnering op te roepen aan de geruchtmakende cumulatieaffaire van Albrecht van Mainz van enkele jaren

1) H. de Vocht, *o.c.*, 381.

2) Van Hove, *o.c.*, 65; RHE, 44 (1949), 577.

3) De tekst van de overeenkomst, die in juni 1517 werd afgesloten, bij: Cauchie-Van Hove, *o.c.*, n. 93.

4) L.c.

5) Enkele documenten over deze aangelegenheid bij: E. de Marneffe, *o.c.*, 1, 10vv.

tevoren. Kardinaal Medici wees de bisschop hier uitdrukkelijk op, toen hij hem met de nieuwe benoeming gelukwensde.¹ Hij zou er goed aan doen dit voor ogen te houden. Er was dan ook geen enkele reden om ontevreden te zijn over mannen als Aleander en Van Enckenvoirt, die zich geheel hadden gegeven om deze gunst voor hun opdrachtgever te verwerven.

Nog groter waren de moeilijkheden, die overwonnen moesten worden om de opnemings van Van der Marck in het college van kardinalen te verkrijgen. Niet alleen was Frans I na de politieke ommezwaai van Van der Marck een fel tegenstander geworden van zijn kandidatuur, maar ook de paus zelf wenste zich niet zonder meer neer te leggen bij de wens van de Habsburger. Om politieke redenen kon hij het zich niet permitteren zich het ongenoegen van de Franse koning op de hals te halen. Bovendien was de kandidatuur die de keizer stelde, hem niet welgevallig, omdat hij de al te vrijmoedige kritiek, die Van der Marck zich eens tegenover hem had veroorloofd, niet vergeten had.² Hij moest zich echter tenslotte ook op dit punt bij de wil van de machtige Habsburger neerleggen. Nog in de loop van hetzelfde jaar 1520 werd Van der Marck in het college van kardinalen opgenomen.³

Uit de correspondentie van de Spaanse gezant, Juan Manuel, blijkt duidelijk, welk een belangrijke rol Van Enckenvoirt in heel deze affaire speelde.⁴ Tezamen met een Spaanse curieprelaat, Juan de Loaysa⁵, trad hij op als verbindingsman tussen de zaakwaarnemers van de keizer en de Luikse bisschop aan de ene kant, en de functionarissen en prelaten van de curie aan de andere kant. De keizer werd minutieus van al zijn verrichtingen op de hoogte ge-

1) In een brief van 29 maart 1520: Paquier, *J. Aleandre et la Principauté de Liège*, 187-8; de daar vermelde datering in 1518 berust op een vergissing; cfr. Cauchie-Van Hove, *o.c.*, n. 107, p. 128. In hetzelfde consistorie verkreeg Van der Marck de commende over de Sint-Michielsabdij te Antwerpen. In Aleanders correspondentie van de daarop volgende jaren is nog voortdurend sprake van deze affaire. Vooral aangaande de verlening van de genoemde commende bleven er vele moeilijkheden voortbestaan; cfr. *Gallia Christiana*, V, Paris 1731, c. 156. Van der Marck zag zich tenslotte zelfs genooddaakt er afstand van te doen tegen een jaarlijkse pensio; cfr. A. Sanders, *Chorographia sacra Brabantiae*, I, Den Haag 1726, 243vv.

2) Paquier, *L'Humanisme et la Réforme*, 132.

3) K. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi*, III, 9.

4) Deze correspondentie berust voor een goed deel in de Biblioteca de la Academia de Historia te Madrid. Voor het hier volgende werd de bundel A. 19 van de Colección Salazar benut.

5) Deze curieprelaat was onder meer bisschop van Alguer en vervulde jarenlang een belangrijke rol als procurator in dienst van het Spaanse koninkrijk; cfr. Eubel, III, 116.

houden en herhaaldelijk gaf de gezant daarbij te kennen, hoe goed hem de kennis van zaken van Van Enckenvoirt van pas kwam. Het was hem daardoor onder meer mogelijk de inhoud van bepaalde stukken, die nog niet waren vrijgegeven, aan de weet te komen en dienovereenkomstig zijn maatregelen te treffen. Hij kon zich ook voor de financiële aspecten van de zaak op Van Enckenvoirt verlaten. Deze verstond uitstekend de kunst om invloedrijke personen door steekpenningen wat toeschietelijker te maken. Don Manuel zag daarbij gaarne door de vingers, dat Van Enckenvoirt hem nauwelijks op de hoogte stelde van de manier, waarop hij de hem toevertrouwde gelden besteedde. Hij liet dit passeren, omdat het er naar zijn mening niet zozeer op aankwam, wie de zaken regelde, wanneer er maar vooruitgang geboekt werd, en dit kon hij tot zijn grote vreugde aan de keizer rapporteren.¹ Toen de zaak tot een goed einde gebracht was, wees hij dan ook de keizer erop, dat het goed zou zijn Van Enckenvoirt naar verdiensten te belonen, omdat mannen als hij, die zich te Rome geheel voor de keizerlijke belangen inzetten, zeldzaam waren.²

Ook Van der Marck had reden om tevreden te zijn. Het waren niet onbelangrijke successen, die zijn procuratoren tenslotte voor hem behaald hadden. Wel bleven er nog wensen genoeg over. Er was immers nog geen enkele regeling verkregen voor de vele brandende kwesties van het Luikse bisdom, die hem zozeer ter harte gingen. De onderhandelingen, die hij met Karel V was blijven voeren, hadden weliswaar tot een voorlopige overeenkomst geleid, maar tastbare resultaten waren ook daardoor niet verkregen.³ De collegiales bleven onwrikbaar op hun standpunt staan en dienden te Rome supplica op supplica in, en deze lieten niet na op de curie indruk te maken. Ook in het geschil met de Leuvense universiteit was nog geen vooruitgang geboekt. De bisschop moest het met lede ogen aanzien, dat zijn dure afgezant Aleander steeds meer door andere aangelegenheden in beslag genomen werd, en hij liet niet na hem bij gelegenheid van een ontmoeting te Worms zijn ongenoegen opnieuw te laten blijken over de hoge uitgaven, die te Rome gemaakt waren.⁴ Het optreden van Van Enckenvoirt en de andere

1) In een brief van 13 juli 1520, Colección Salazar, A. 19, f. 141v.

2) Cfr. zijn brief van 31 mei 1520, l.c., f. 73v.

3) Cfr. Cauchie-Van Hove, o.c., n. 115. In de aanvang van dit document wordt een korte samenvatting gegeven van het verloop der onderhandelingen.

4) Cfr. de brief van Aleander aan Van Enckenvoirt van 24 oktober 1520, Paquier, *Lettres familières de J. Aleandre*, Paris 1909, 63-5.

Romeinse vrienden van Alexander kon hij nog steeds niet ten volle vertrouwen, al deed Aleander nog zo zijn best om hem van hun toewijding voor de goede zaak te overtuigen. In ieder geval bleken ook zij niet in staat op korte termijn een gunstige beslissing voor hem te verwerven.

Tegen het eind van het pontificaat van paus Leo X was de balans voor de meest wezenlijke kwesties dus nog grotendeels negatief. Het duidelijkst blijkt dit uit de instructie, die Aleander ontving, toen hij bij de nieuwe paus Adriaan VI een regeling van de Luikse aangelegenheden ging nastreven.¹ Praktisch alle punten van de instructie van 1517 keren erin terug en voor een goed deel in gelijk-luidende formuleringen. Er wordt trouwens in de instructie zelf verwezen naar de stukken, die Aleander betreffende deze aangelegenheden reeds eerder had ontvangen. Het is niet duidelijk, wat in dit verband van Van Enckenvoirt verwacht werd. Zijn naam wordt slechts eenmaal in de instructie genoemd.² Het blijkt echter nergens uit, dat hij nog enige rol van betekenis in heel de affaire gespeeld heeft. Het is zelfs waarschijnlijk, dat de verhouding tot de Luikse bisschop tijdens het pontificaat van Adriaan VI voorgoed vertroebeld werd. De oorzaak daarvan moet gezocht worden in een felle strijd, die in 1523 uitbrak tussen Van Enckenvoirt en de Luikse vicaris-generaal, Gilles de la Bloquerie, over het bezit van de proosdij van Tongeren.³ De Luikse bisschop was uiteraard op de hand van zijn vicaris-generaal, en hij nam het de paus zeer kwalijk, toen deze Van Enckenvoirt in het gelijk stelde en hem bevestigde als proost van het kapittel te Tongeren.⁴

Wel betekende dit niet de verbreking van de banden, die Van Enckenvoirt met Aleander verbonden. Sedert hun eerste gezamenlijk optreden in de Luikse affaire was tussen hen beiden geleidelijk een vriendschappelijke verhouding gegroeid. Daaraan kwam geen einde, toen Aleander in 1520 de stad Rome verliet om in opdracht van de paus in Duitsland de strijd te gaan aanbinden tegen het opkomend lutheranisme. De beide vrienden bleven in drukke correspondentie met elkaar. Weliswaar zijn hiervan slechts zeven brieven,

1) Cauchie-Van Hove, *o.c.*, n. 119.

2) Aleander moest op hem een beroep doen om voor de Luikse bisschop de privileges te verwerven, die hem als kardinaal toekwamen.

3) Cfr. voor deze ingewikkelde affaire C. Thys, *art. cit.*, in: Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique, 44 (1888), 39-40.

4) Van Enckenvoirts benoeming tot proost van Tongeren dateert van 19 mei 1523; cfr. ASV, RegVat, 1217, f. 244.

alle van de hand van Aleander, bewaard gebleven, maar daarin wordt melding gemaakt van niet minder dan 25 andere brieven, die in de jaren 1520-1522 tussen hen beiden gewisseld werden.¹

De bewaard gebleven brieven zijn echte specimina van de briefkunst, die humanisten als Aleander zo graag beoefenden. Men moet er dan ook rekening mee houden, dat een schoon klinkende formulering nogal eens om wille van zichzelf gekozen wordt. Zo zijn bijvoorbeeld de voortdurende verzekeringen van hechte trouw en onwankelbare vriendschap juist iets te nadrukkelijk om zonder meer aanvaard te kunnen worden als uitdrukking van de gevoelens, die Aleander ten opzichte van zijn vriend koesterde. Dikwijls zijn het slechts gelegenheidsfrasen; bij gelegenheid ontpopt zich een geheel andere Aleander. Toen Van der Marck hem eens verweet, dat hij meer bedacht was op de belangen van Van Enckenvoirt dan op de zijne, wees hij dit verwijt van de hand en gaf daarbij te kennen, dat hij volop reden had om zich te beklagen over het gedrag van Van Enckenvoirt.² Misschien klinkt in deze bittere opmerking aan het adres van zijn vriend de teleurstelling mee over het feit, dat Van Enckenvoirt niet zo bereidwillig gehoor gaf aan de wensen en verlangens, waarmee hij hem overstelpde, als hij meende te kunnen verwachten. Uit zijn brieven wordt in ieder geval duidelijk, dat Aleander zelden helemaal belangeloos getuigenis aflegde van zijn vriendschap. Het was hem er veeleer om te doen, waar dat maar enigszins mogelijk was, profijt te trekken van de invloed en de relaties, waarover Van Enckenvoirt in Rome beschikte. Hij vond het volkomen vanzelfsprekend, dat deze als tegenprestatie voor de vriendschap, waarmee hij hem vereerde, voor zijn belangen in Rome opkwam. Tot in minieme details beschreef hij hem de financiële moeilijkheden, waarmee hij voortdurend te kampen had, om hem dan te wijzen op de mogelijkheden hem daarin van dienst te zijn.³ Meestal kwam dit hierop neer, dat Van Enckenvoirt aangespoord werd de oprechtheid van zijn vriendschappelijke gevoelens te demonstrenen door in zijn beurs te tasten of anderen daartoe te bewegen.

Als verontschuldiging voor deze opdringerigheid voerde Aleander zelf aan, dat de curie zo weinig waardering toonde voor de ijver, waarmee hij zich inzette voor de belangen der Kerk. Zijn brieven staan vol klachten over het feit, dat hij er wel goed voor was de

1) Cfr. over deze correspondentie Archief Aartsbisdom Utrecht, 73 (1955), 172-3.

2) Paquier, *J. Aléandre et la Principauté de Liège*, 258.

3) Cfr. de brief van 2 september 1521 bij Brom, *Archivalia in Italië*, II, 98-9.

moeilijke en ondankbare taak op zich te nemen om de zaak van het pausschap in een vijandig Duitsland te verdedigen, maar dat men het niet nodig vond hem daarvoor op passende wijze te belonen. Ongetwijfeld heeft hij de zaken daarbij wel wat gedramatiseerd. Wanneer men echter let op de geringe bedragen, waarvoor hij herhaaldelijk Van Enckenvoirt lastig moest vallen, moet men wel aanvaarden, dat zijn ijveren inderdaad onvoldoende werd gehonoreerd.¹ Toch staat het ons tegen, wanneer hij zo voortdurend erop uit is Van Enckenvoirt aan te sporen zijn invloed voor hem aan te wenden, en hij tegelijkertijd de hebzucht en baatzucht van de Romeinse curialen aan de kaak stelt als een van de voornaamste oorzaken van alle ellende in Duitsland.²

Sympathieker treedt ons de gestalte van de pauselijke legaat tegemoet, wanneer hij in de brieven aan Van Enckenvoirt zijn gedachten laat gaan over de zending, die hem was toevertrouwd. Weliswaar hechtte hij naar onze smaak een te grote betekenis aan de politieke aspecten ervan en verwachtte hij van de toepassing van politieke machtsmiddelen te veel resultaten, maar dit kan hem nauwelijks kwalijk genomen worden. Hij beoordeelde het lutheranisme volgens de voor zijn tijd kenmerkende mentaliteit en de hem verleende opdracht instrueerde hem in deze geest. Dit neemt echter niet weg, dat hij meer begrip aan de dag legde voor de ernst van het religieuze drama, dat bezig was zich te voltrekken, dan vele van zijn tijdgenoten. Het vervulde hem met oprechte bezorgdheid, dat vooral in Rome velen daarvan niet voldoende doordrongen waren en door hun handelwijze de moeilijkheden nog vergrootten. Aleander begreep welk een grote verantwoordelijkheid zij daardoor op zich laadden en hij liet niet na zijn vrienden daarop te wijzen. Hij beschouwde het als het ergste, dat ook Duitse curialen zo weinig begrepen van de feitelijke stand van zaken in hun vaderland en hij wees erop, dat juist hun misdragingen, of wat men als zodanig in Duitsland beschouwde, een zeer ongunstige indruk maakten.

Een treffende illustratie hiervan vormt een ingewikkelde beneficieaffaire, waarin Van Enckenvoirt juist in deze jaren betrokken werd. De terugslag ervan was zo ernstig, dat de zending van Aleander erdoor op een mislukking dreigde uit te lopen. We moeten er daarom wat langer bij stilstaan.

1) Paquier, *L'Humanisme et la Réforme*, 339-345; P. Kalkoff, *Nachtrag zur Korrespondenz Aleanders*, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 28, 2 (1907), 226-7.

2) P. Brieger, *Aleander und Luther, Die Depeschen Aleanders*, 1520-1521, Gotha 1884, 109.

De hoofdpersoon van deze affaire was een van de invloedrijkste raadsheren van Karel V, Paul von Armstorff.¹ Deze had zich in de jaren 1518-1519 tot kardinaal Egidio van Viterbo gewend met het verzoek in Rome zijn invloed aan te wenden ten gunste van zijn broer, Georg von Armstorff. De kardinaal was daarop welwillend ingegaan en had op eigen naam een zogenaamde expectante weten te verkrijgen voor het eerst vrijkomende belangrijke beneficie in het bisdom Straatsburg. De bedoeling was, dat hij dit zou afstaan aan de broer van de keizerlijke raadsheer. Toen korte tijd later de proosdij van Sint-Maarten te Surburg vrijkwam door de dood van de proost, verkeerde Georg von Armstorff in de mening, dat hij krachtens deze expectante rechten kon doen gelden op de inbezitting van deze proosdij. Hij nam dienovereenkomstig zijn maatregelen, niets vermoedend van de felle strijd, die reeds jaren om het bezit ervan gevoerd werd. Reeds sinds het pontificaat van Julius II was een pauselijk notaris, een zekere Jakob Abel², in een proces gewikkeld met de proost van het kapittel, Jakob Scholl, over de rechtmatigheid van diens aanspraken. Toen de laatste stierf en ook een andere mededinger bij deze gelegenheid afstand deed van al zijn rechten ten gunste van Jakob Abel, meende deze zo sterk te staan, dat hij het ook tegen de kardinaal en diens gunsteling durfde opnemen. Krachtens de litterae executoriales, die hij inmiddels verworven had, werden allen, die zijn rechten zouden durven aantasten, bedreigd met de excommunicatie. Na ruggespraak met een advocaat van de Rota zag daarop kardinaal Egidio van al zijn aanspraken af, omdat hem duidelijk geworden was, dat deze in de gegeven omstandigheden toch niet gehandhaafd konden worden. Daarmee kwam elk fundament voor de rechten van Georg von Armstorff te vervallen.

Begrijpelijkerwijs wekte deze gang van zaken de ergernis op van de Duitse heren. Vooral de raadsheer was uiterst verbolgen, toen hij hiervan op de hoogte gesteld werd. Niets begrijpend van de Romeinse rechtspraktijken meende hij, dat zijn broer het slachtoffer was geworden van de kunstgrepen en listigheden van een Romeins notaris. Beiden besloten zich tot Van Enckenvoirt te wenden in de hoop door middel van een landgenoot nog een gunstige wending in de affaire te kunnen bereiken. Van Enckenvoirt kwam echter

1) P. Kalkoff, *Aleander gegen Luther*, V Die Gewinnung des kaiserlichen Rates Armsstorff gegen Luther, Leipzig 1908, 54-85.

2) Mij verder onbekend. Hij had gestudeerd te Bologna; cfr. G. Knod, *Deutsche Studenten in Bologna*, 1289-1562, Berlin 1899, n. 3.

spoedig tot dezelfde bevinding als kardinaal Egidio en zag uit beduchtheid voor de excommunicatie van alle verdere pogingen af. In antwoord op herhaalde verzoeken van de betrokkenen om nadere inlichtingen, kon hij geen andere mededelingen doen dan te wijzen op het uitzichtloze van iedere onderneming. Groot was de verbittering van de heren Von Armstorff, toen het hierbij bleef en zij zelfs geen antwoord meer ontvingen op hun brieven. Zij meenden uit het stilzwijgen van Van Enckenvoirt te moeten opmaken, dat een Romeinse klik een complot tegen hen had geënceneerd in samenwerking met de kapittelheren van Surburg. Kardinaal Egidio en Van Enckenvoirt werden in hun ogen de hoofdschuldigen van heel het drama.

In een van zijn brieven aan Van Enckenvoirt geeft Aleander een uitvoerige beschrijving van zijn ontmoeting met de keizerlijke raadsheer tijdens een raadsvergadering, die gewijd werd aan de bespreking van de pauselijke voorstellen om aan de verbreiding van het lutheranisme een eind te maken.¹ Het kwam tot een incident, toen Von Armstorff Aleander tijdens zijn uiteenzetting van het pauselijk standpunt woedend interrompeerde en een beroep deed op de vergadering om de paus in geen enkel opzicht ter wille te zijn. Gevraagd naar de reden van deze driftige uitval gaf hij een omstandig verhaal van het voorgevallene en eiste, dat zonder uitstel genoegdoening zou worden gegeven voor het onrecht, dat hem en zijn broer was aangedaan. Zijn uiteenzetting maakte diepe indruk en velen betuigden hem hun instemming. Er waren er zelfs, die het voorstel deden om iedere poging van Jakob Abel bezit te nemen van de proosdij met geweld te verijdelen. De naam van Ulrich von Hutten, de verbitterde vijand van het pausschap, werd zelfs genoemd om aan dit dreigement kracht bij te zetten. Het maakte verder een bijzonder slechte indruk, dat ook Duitsers bij het complot betrokken waren geweest. Aleander liet niet na dit zeer nadrukkelijk te rapporteren aan Van Enckenvoirt om hem duidelijk te maken, hoezeer hij zich had moeten inspannen om hem van alle blaam vrij te pleiten. Hij had gewezen op de vele diensten, die Van Enckenvoirt tijdens zijn lange verblijf te Rome velen in Duitsland had bewezen en hij trachtte duidelijk te maken, dat er in de gegeven omstandigheden van onrecht geen sprake was. Hij slaagde er tenslotte in de storm enigszins te doen bedaren, maar moest van zijn kant beloven alles in het werk te zullen stellen om alsnog een gun-

1) Brief van 6 februari 1521; Brom, *Archivalia in Italië*, II, n. 65.

stige wending in heel de affaire te bereiken. Hij drukte dan ook Van Enckenvoirt op het hart zonder uitstel nieuwe pogingen te doen om aan de heren Von Armstorff genoegdoening te verschaffen. Wanneer dit hoe dan ook niet mogelijk zou blijken te zijn, dan moest hun toch op zijn minst duidelijk gemaakt worden, waarom dit zo was. In dezelfde geest schreef Aleander aan de kardinalen Egidio en de' Medici.¹ Hij trachtte bovendien nog andere invloedrijke personen te bewegen hun medewerking te verlenen. Hij wees hen allen op het grote belang van een gunstige regeling van deze affaire. Wegens de grote invloed, die de heer Von Armstorff zowel ten goede als ten kwade op de keizer zou kunnen uitoefenen, achtte hij zelfs het welslagen van zijn onderneming daarvan afhankelijk.

Voor al dit laatste argument liet niet na indruk te maken. De invloed van de machtige raadsheer woog tenslotte zwaarder dan de rechten van de notaris. Deze werd zozeer onder druk gezet, dat hij zich genoodzaakt zag afstand te doen van al zijn rechten op de omstreden proosdij ten gunste van Georg von Armstorff. Zijn verwijfelde protesten leverden hem niets meer op dan een kleine schadeloosstelling in de vorm van een pensio op de inkomsten.

Deze verregaande tegemoetkoming van de curie bewerkte bij de Duitse querulanten het resultaat, dat ervan verwacht werd. Aleander schreef een opgetogen brief aan Van Enckenvoirt om hem dit mee te delen.² De Duitse heren waren als bij toverslag veranderd en volkomen tevreden gesteld. De raadsheer verzekerde hem herhaaldelijk, dat hij zijn oordeel geheel had moeten herzien. Hij verontschuldigde zich over de manier, waarop hij zich had laten beïnvloeden door berichten van mensen, die achteraf niet voldoende op de hoogte bleken te zijn geweest. Het deed hem in het bijzonder leed, dat hij een zo toegewijd werker als Van Enckenvoirt onrecht had gedaan en hij had Aleander opdracht gegeven hem plechtig te verzekeren, dat hij volledig overtuigd was geworden van zijn integriteit en bij gelegenheid niet zou nalaten zijn welwillendheid te demonstrenen. Hij van zijn kant hoopte, dat Van Enckenvoirt hem ook in de toekomst van dienst zou willen zijn.

Aleander liet natuurlijk niet na ook hier weer te laten doorschemeren, dat Van Enckenvoirt deze wending ten goede vooral aan zijn optreden te danken had. Het zal wel meer in overeenstemming met de feitelijke toedracht van zaken zijn, deze te beschouwen

1) P. Balan, *Monumenta reformationis lutheranae ex tabulariis S. Sedis secretis*, Ratisbonae 1883, 42.

2) Brief van 2 september 1521; Brom, l.c.

als de vrucht van de tegemoetkomende houding van de curie. Het onrecht, dat Jakob Abel hierdoor was aangedaan, kon de keizerlijke raadsheer tenslotte nauwelijks deren. Heel deze affaire maakt weer eens te meer duidelijk, dat in veel gevallen de kritiek op de praktijken van de curie en de gedragingen van haar ambtenaren verstomde, wanneer de criticasters er zelf de voordelen van plukten.

De twee laatste brieven, die van de correspondentie tussen Aleander en Van Enckenvoirt bewaard zijn gebleven, zijn van na de verkiezing van Adriaan van Utrecht tot de pauselijke waardigheid. De eerste is geschreven te Luik, waar Aleander in het begin van het jaar 1522 verbleef, kort nadat hij vanuit Brussel op de hoogte gesteld was van de keuze die in Rome had plaatsgehad.¹ De tweede is van enkele maanden later, nadat hij naar Spanje was gereisd en zijn opwachting bij de nieuwe paus had gemaakt.²

In de eerste brief beschrijft Aleander de vreugde, die hij gevoelde, toen hem het bericht bekend werd. Hij geeft hoog op van de kwaliteiten van de nieuwe paus, wel wetend daarmee bij Van Enckenvoirt een zeer gevoelige snaar te zullen treffen. Hij begint met te wijzen op het bijzondere van deze keuze: 'pontificem habemus absque ulla ambitione in absentia electum' en dan vloeit hem een hele litanie van lofprijzingen uit de pen. Een betere keuze was niet mogelijk geweest, want 'nullus melior, nullus integrior, nullus sanctor, nullus doctior' en 'pontificem habemus patrem omnis probitatis, fontem omnium doctrinarum, studiorum decus, studiosorum patronum'. Het moet verder van bijzondere betekenis worden geacht, dat deze verkiezing aan de keizer uiterst welkom zou zijn. Eindelijk zou het mogelijk zijn om de grote noden, waaraan de christenheid reeds zo lang leed, aan te pakken en paus en keizer zouden daarbij ongetwijfeld voorgaan.

Het is opmerkelijk, dat dit zo waarderend oordeel geheel en al afwijkt van wat Aleander aan anderen schrijft over de persoon van de nieuwe paus. Wat hem in andere brieven bezig houdt is vooral een grote bezorgdheid voor een totale ommekeer in de zo welwillende houding ten opzichte van het humanisme, die de pausen tot dan toe hadden gedemonstreerd.³ Aleander kende Adriaan van Utrecht als vertegenwoordiger van de behoudzuchtige, middeleeuwse wetenschap en hij verwachtte van hem maar weinig belangstelling en waardering voor de idealen, die leefden in de kringen,

1) A. Mai, *Spicilegium Romanum*, II, Romae 1839, 235-238; Brom, l.c.

2) Brom, l.c.

3) Paquier, *L'Humanisme et la Réforme*, 284-9.

waartoe hij zichzelf rekende. Nog om andere redenen was hij maar matig ingenomen met de verkiezing van deze paus. De bedoeling van zijn brief aan Van Enckenvoirt kan dan ook geen andere geweest zijn dan door diens tussenkomst de gevolgen af te wenden, die voor hemzelf uit een eventuele verandering van klimaat konden voortvloeien. Hij was er goed van op de hoogte, dat er zeer intieme relaties bestonden tussen de beide Nederlanders. Beschouwden zij zichzelf niet, zoals Aleander het in zijn brief uitdrukte, als de beide helften van één ziel en één gedachte? Het was dus te voorzien, dat Van Enckenvoirt een belangrijke positie zou gaan innemen onder het pontificaat van zijn landgenoot. Aleander herinnert hem eraan, dat hij hem in het verleden al meer dan eens had voorspeld, dat hij het ooit tot kardinaal zou brengen. Nu was de tijd daarvoor ongetwijfeld nabij. Het was dus voor hem zaak zich de welwillendheid van een zo belangrijke relatie van tevoren te verzekeren. Aleander wijst daarom Van Enckenvoirt zeer nadrukkelijk op de vriendschap, die hen reeds zo lang verbond en houdt hem dan zijn belangen voor. Hij denkt op de eerste plaats aan de bibliotheek, waarover Leo X hem als bibliothecaris aanstelde en hij verheugt zich al in het vooruitzicht, dat hij de nieuwe paus in die kwaliteit zal ontmoeten. Hij denkt ook aan zijn optreden in Duitsland en brengt Van Enckenvoirt onder de aandacht, dat hij nog geen enkele beloning voor de door hem bewezen diensten heeft ontvangen. Hij vermeldt verder de financiële moeilijkheden, waarmee hij te kampen heeft, en geeft als naar gewoonte zijn vriend de wegen aan om hem daaruit te bevrijden. Kortom, het is een niet mis te verstaan 'memento mei', dat hij Van Enckenvoirt toeroept.

De strekking van de tweede brief is dezelfde. Hij begint met een omstandig verslag over de audiëntie, die de paus hem verleend had, nadat hij in gezelschap van een aantal gezanten van verschillende regeringen op 24 april te Saragossa was aangekomen. Hij beschrijft het optreden van de paus en geeft te kennen, dat dit hem opnieuw van de voortreffelijkheid van de gedane keuze overtuigd had en hem groot vertrouwen voor de toekomst had ingeboezemd. Dan komt hij op zijn eigenlijke thema en weer weidt hij uit over de zorgen, die hem persoonlijk kwellen. Hij besluit met een verzoek aan Van Enckenvoirt om hem toch vooral in de welwillendheid van de paus aan te bevelen.

Aleanders prognose over de belangrijke rol, die Van Enckenvoirt onder het pontificaat van zijn vriend en landgenoot zou gaan spelen, was op het moment, waarop deze laatste brief werd geschreven,

reeds in vervulling gegaan. Kort nadat het college van kardinalen de uitslag van het conclaaf aan de gekozene had meegedeeld, benoemde deze Van Enckenvoirt tot zijn zaakwaarnemer te Rome voor heel de tijd, dat hijzelf noodgedwongen nog in Spanje zou moeten blijven.¹ Hij verleende hem uitgebreide volmachten om in zijn naam, tezamen met een inmiddels reeds gevormde commissie van kardinalen, de lopende zaken af te handelen en de overkomst van de paus naar Rome voor te bereiden. Niet lang daarna volgde Van Enckenvoirts benoeming tot dataris.² Andere belangrijke posten zouden nog volgen, maar reeds hiermee is duidelijk, dat het jaar van de verkiezing van de Nederlandse paus een keerpunt vormt in de loopbaan van Van Enckenvoirt. Hij was plotseling opgestegen tot aan de top van de curiale hiërarchie.

We hebben hiermee de limiet overschreden, die ik mij in de aanvang van dit artikel stelde. Ik wil besluiten met een samenvattend oordeel over de persoon van Van Enckenvoirt, zoals hij in de eerste periode van zijn Romeinse loopbaan naar voren treedt.

Uiteraard bieden de behandelde episodes daartoe slechts een gebrekkig uitgangspunt. Zij laten nauwelijks toe, zich een concreet beeld te vormen omtrent de activiteit, die hij in verschillende functies ontplooidde. Weliswaar manifesteert zich deze activiteit in honderden documenten van zeer uiteenlopende aard, die over de grote registerseries van het Vaticaanse archief verspreid liggen, maar over het algemeen bevatten al deze documenten weinig van betekenis om de persoon zelf op het spoor te komen. Dit behoeft op zich niet te verwonderen. De activiteit van een ambtenaar draagt als regel een min of meer onpersoonlijk karakter. Zo is het nu, zo was het ook in het begin van de zestiende eeuw bij de Romeinse curie. De documenten die ter beschikking staan, zwijgen over de manier, waarop Van Enckenvoirt zijn taak opvatte en zijn verplichtingen nakwam. Zij bevatten weinig waardevols om de kennis van zijn leven te verrijken. De boven beschreven episodes vormen de oogst van langdurig en moeizaam speurderswerk. Zij geven tezamen minstens enige indruk over de man, die er de hoofdpersoon van was. Bijzonder gunstig is die indruk niet.

Wij leerden de sfeer kennen, die heerste binnen de kringen van de Romeinse ambtenarij, een sfeer van vriendjesmakerij, beneficie-

1) Een afschrift van deze benoeming bevindt zich in: ASV, Diversa Cameralia, 70, ff. 149v.-150.

2) Pastor, 4, I, 65.

jacht, kunstgrepen en intriges. Onder dit opzicht is het beeld van de curie dat verkregen werd, conform aan wat zoveel getuigenissen van deze tijd bieden. Men zou er echter beslist verkeerd aan doen zonder meer een veroordeling over dit alles uit te spreken. Recente onderzoekingen over de toestanden aan de curie hebben duidelijk gemaakt, dat lang niet alles zo verworden was als lang gemeend werd. De curie heeft zonder twijfel ook in de periode, die hier besproken werd, een grote positieve betekenis gehad en waardevolle bijdragen geleverd in het bestuur der Kerk. De schaduwplekken die er waren, vormden voor een deel de onvermijdelijke bijverschijnselen van een omvangrijk bestuursapparaat. Opvallend is, hoe onbevangen de tijdgenoten tegenover veel van deze bijverschijnselen gestaan hebben en hoe zij ze dikwijls als vanzelfsprekend aanvaardden. Hiermee moet ook bij de beoordeling van een figuur als Van Enckenvoirt rekening gehouden worden.

Verschillende van zijn tijdgenoten, die hem van nabij kenden, hielden hem voor een ijverig en nauwgezet man, die zijn taak gewetensvol opvatte. Kardinaal Egidio weidde daarover uit, toen hij op het hoogtepunt van het conflict met de Von Armstorffs in een brief aan Aleander wees op het ongerijmde van de verdenkingen, die deze heren ten opzichte van Van Enckenvoirt koesterden.¹ Hij noemt hem een man uit één stuk en absoluut betrouwbaar, een van de beste vertegenwoordigers, waarover het Germaanse noorden aan de curie beschikte en hij zegt daarbij uitdrukkelijk, dat allen die hem kennen, het daarover eens zijn. Is het trouwens niet veelzeggend, dat iemand als Adriaan van Utrecht zo'n warme vriendschap voor hem koesterde? Alleen reeds deze vriendschap moet tot voorzichtigheid manen bij een beoordeling van de indruk, die de beschreven episodes hebben kunnen achterlaten. Dit wil uiteraard niet zeggen, dat het menselijk gebrekkige dat eruit naar voren trad, goedgepraat moet worden. Het is echter noodzakelijk ook met dit oordeel van tijdgenoten rekening te houden.

1) Kalkoff, *Aleander gegen Luther*, 81-82.

GIJSBERTUS LAP VAN WAVEREN HISTORICUS TE UTRECHT 1596–1647

DOOR

H. M. J. MÜTER

DE geleerdengeschiedenis van de 17e eeuw heeft tot heden nog weinig belangstelling gevonden; gevierde professoren, die zich een eeuwig voortleven gedroomd hadden, wachten nog steeds op een behoorlijke biografie.¹ Geen wonder dat de geleerden van het tweede plan nog en bloc sluimeren in de biografische woordenboeken.

Onder deze mindere goden uit de eerste helft der 17e eeuw neemt de Utrechtse historicus Gijsbertus Lap van Waveren een zeer opvallende plaats in; een samenvatting van wat er over zijn leven en werk te reconstrueren valt, kan ons een beeld geven van de activiteit en de mentaliteit van een groot aantal liefhebbers der historie uit de 17e eeuw. Wat de geschiedenis, met name de mediaevistiek, aan deze pioniers te danken heeft is moeilijk te overschatten. Oude documenten, waardeloos geworden voor de praktijk, hebben ze als historisch belangrijk ontdekt; sommigen hebben veel gekopieerd en zo gered; anderen de eerste stappen gezet om tot kritische uitgave en annotatie van de bronnen te komen.

Van deze baanbrekers is Lap van Waveren zeker niet de voor naamste, maar wel degene, die het meest verwaarloosd is. In tegenstelling met zijn vriend, Arend van Buchell, die zich in zijn *Diarium* van top tot teen geëtaleerd heeft,² is over Lap vrijwel geen enkele autobiografische notitie bewaard gebleven; bovendien is zijn schriftelijke nalatenschap verstrooid en grotendeels verloren. Het is zelfs niet meer mogelijk, een enigszins bevredigend curriculum vitae van Lap in elkaar te zetten. Dodt van Flensburg heeft een eeuw geleden

1) D. ter Horst (*Isaac Vossius en Salmasius's-Grav.* 1938, 5) noemt zijn dissertatie over Dan. Heinsius en een werk over Scaliger uit 1855. 'Verder is er in den meest volstrekten zin niet één modern boek geschreven over welken anderen 17e-eeuwsen philoloog ook, hetzij Hollander hetzij buitenlander, die in Leiden gewerkt heeft.' Sindsdien is nog verschenen: P. Grootens, *Dominicus Baudius. Levensschets uit het Leidsch humanistenmilieu 1561–1613.* Nijm. 1942.

2) Brom-Langeraad, *Diarium van Arend van Buchell.* W.H.G. 3e serie, no. 21, A'dam 1907.

het plan gehad tot een studie over Lap, doch er is niets van gekomen.¹

De opeenvolgende biografische woordenboeken achten Lap te groot om hem weg te laten, doch te klein om een zelfstandige behandeling te rechtvaardigen. Zo hebben Valerius Andreas,² Foppens,³ Caspar Burman,⁴ Paquot,⁵ van der Aa⁶ en het *Nieuw Ned. Biographisch Woordenboek*⁷ Laps levensbeschrijving gestandaardiseerd en – naar het schijnt – bij voorkeur elkaars vergissingen overgeschreven.⁸

Familie. Zowel van vaders- als van moederszijde stamde Lap uit een bekende familie. Van beide takken is een vertegenwoordiger opgenomen in het pantheon der *nomenclatura virorum illustrium* van Valerius Andreas⁹, zij het eerst in de tweede druk, waaraan Lap zijn medewerking had verleend.

De Lappen komen al voor in 1305¹⁰ en sinds 1420 treffen we bijna onafgebroken een Gijsbertus Lap aan als burgemeester van Weesp.¹¹ In 1511 werd de grootvader en naamgenoot van Gijsbertus Lap van Waveren te Weesp als zoon van de burgemeester geboren. Lap vertelt ons, dat zijn grootvader als onderwijzer te Zierikzee een grammatica heeft geschreven; als verontschuldiging voert hij aan, dat hij dit 'iuvenis' en 'exercitii gratia' heeft gedaan.¹² Dat zijn grootvader een goed humanist kan geweest zijn, wil Lap ons suggereren door hem tot een leerling van de beroemde Lambertus

1) Berigten Hist. Gen. Deel I Afd. I, 1846, p. 30 noot.

2) Valerii Andreae *Bibliotheca Belgica*... *nomenclatura*. Lov. 1623, ed. renovata ib. 1643.

3) J. F. Foppens: *Bibliotheca Belgica*. Brux. 1739, Deel I, 367.

4) C. Burman: *Trajectum eruditum*. Traj. 1738, 172-173.

5) (J. Paquot): *Memoires pour servir à l'histoire litteraire*... Louvain 1763, I, 178-181.

6) A. J. van der Aa: *Biographisch Woordenboek*, Deel VIIIA, 52-53. Hierbij staat enige litt. vermeld.

7) N.N.B.W. VIII, 1013-1014.

8) Het N.N.B.W. spant hierin wel de kroon. Enkele voorbeelden: 'Hij was een zeer geleerd man, die met vele van zijn tijdgenoten in geregelde correspondentie stond en ook in persoonlijke relatie o.a. met Voetius, Matthaeus en van Heussen.' Toen Lap stierf, was Matthaeus 12 jaar en moest van Heussen nog geboren worden. 'Zijn sterfjaar is onbekend, hij leefde nog in 1648.' In maart 1647 is hij begraven (AAU XXIII, 281). De litt. wijst uitsluitend naar een pagina van Kist-Royaards en daar is niets te vinden; het is de repetitie van een vergissing van Van der Aa.

9) Gisb. Lappii a Waveren. Val. Andreae *Bibl. Belg.* I, 366-367; Joachimus Baecxijs, ib., 555.

10) Kronijk v. h. Hist. Gen. XV, 67.

11) Een heel lijstje in Peerlkamp: *Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden* W.H.G., n. reeks, no. 5 (1866), 227.

12) Foppens: *Bibliotheca Belgica*. Brux. 1739, Deel I, 367.

Hortensius te verklaren.¹ Hier moet echter de wens de vader van de gedachte geweest zijn, want de jonge onderwijzer ging te Parijs en Bologna medicijnen studeren en toen Hortensius in 1544 rector der Latijnse school te Naarden werd, stond Lap reeds vlak voor zijn promotie in Bologna. Als medicus was hij werkzaam te Kamper en daarna te Utrecht, waar hij in 1574 overleed.²

Van zijn drie zoons, Nicolaas, Albert en Jan, interesseert ons de jongste, die in 1595 op 6 juli trouwde met Barbara Baecx.³ Over dit echtpaar, de ouders van Gijsbert, de latere historicus, is weinig bekend. We weten dat ze in goeden doen waren; kort voor zijn huwelijk schonk Jan Lap een royale gift van 800 gulden aan het Standonckcollege te Leuven⁴, waaruit we misschien mogen afleiden, dat hij er in zijn jeugd gestudeerd heeft. In de hypotheek-registers van Utrecht komt Jan Lap herhaaldelijk voor als plecht-houder.⁵ Verder was hij possessor van een fundatie in de St.-Salvator.⁶ Op 4 juli 1596 is Gijsbertus als hun oudste zoon geboren; later kreeg hij nog een broer en een zusje.⁷

Uit deze weinige gegevens blijkt wel, dat de familie Lap be-

1) ib. Over Hortensius: zie N.N.B.W. I, 1158-1160, met schrale literatuuropgave. Voor nadere documentatie: S. de Wind: *Bibliotheek der Ned. geschiedschrijvers*. Middelburg 1835, 146-150. 2) Ib.

3) Register van huwelijksvoltrekking voor de schepenen der stad Utrecht 1585-1811 (R. van Royen: *Beschrijving van de doop-, trouw-, begraafboeken... Prov. Utrecht, 's-Grav.* 1930, no. 475, a.): 'is versocht (proclamatie van het huwelijk) van Jan, Mr Gijsbert Lap van Waveren doctor in de medicinen zoen, ende Joffer Barbara, Mr Jan Baexen dochter. Gesolempniseert voir Nijehoff ende Mals den 6 Julii 1595.' Aangetekend op 28 juni 1595 (Arch. Stad Utr. B. l. d. 1 fol. 4 verso).

4) Valerius Andreas: *Fasti Academici studii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, 273; de stukken betreffende deze schenking bezit de Bibl. Royale te Brussel (H. de Vocht: *Inventaire des archives de l'Université de Louvain 1426-1797*, Louv. 1927, no. 2111). Het is een beurs bestemd voor een student uit Utrecht of Amersfoort. Lappius heet Vicaris van S. Salvator; het testament is van mei 1588.

5) Registers van eigendomsovergang, Arch. gem. Utrecht (Transportboeken S. Muller: Cat. v.h. Arch. v.d. gem. Utr. 2e afd. Utr. 1890 no. 3242.) op de data: 15 april 1596; 10 dec. 1597; 29 dec. 1599; 6 febr. 1612; 19 mrt. 1613; 12 jan. 1622. 'plecht' is een woord voor hypotheek, dat speciaal in het Utrechtse voorkomt (*Woordenboek der Ned. Taal* XII¹, s.v.).

6) AAU I (1875), 354.

7) A. van Buchell noteerde in zijn *Diarium* (W.H.G., 3e serie, no. 21, p. 394) in de maand juli (6) 1595: 'Nuptias celebrarunt hoc mense Johannes Lappius, Gisberti medici filius, cum...' In 1625 vulde hij dit aan met '...Barbara Baex Mechlinensis' en schreef in margine erbij: 'Anno vertente, die nempe Translationis Sancti Martini in aestate, nascitur primogenitus Gisbertus et exinde Johannes et Maria; omnes anno 1625 superstites.' In de transportboeken (zie noot 5) wordt op 12 aug. 1624 gesproken over die broer en zuster als zijnde resp. 25 en 20 jaar oud.

hoorde tot de goed gesitueerde, behoorlijk ontwikkelde en in regentenkringen geaccepteerde stand.

De familie van moederszijde, Baecx, stond geestelijk en maatschappelijk op eenzelfde niveau. Van oorsprong was het een Antwerpse familie en ook wanneer ze in Utrecht wonen geven ze blijk van een zekere gehechtheid aan het katholieke gezag in het Zuiden, bovendien zien we zowel bij de Lappen als bij de Baecxen een actieve en overtuigende katholieke gezindheid.

Laps grootvader van moederszijde was Johannes Baecx; geboren in 1526¹, studeerde hij filosofie in het 'collegium castrense' te Leuven en bracht het tot licentiaat.² Spoedig daarna kreeg hij een betrekking in de lagere regionen van de administratuur. Hij werd secretaris van het Hof te Utrecht en griffier van de lenen aldaar.³ In 1567 kreeg hij de opdracht om als ontvanger te Vianen de in beslag genomen goederen van de Brederodes, die na de beeldenstorm voortvluchtig waren, te beheren; hij genoot als zodanig het volle vertrouwen van Alva's raad in Brussel.⁴

Over zijn huwelijk met Anna Scholten, in 1555 te Antwerpen gesloten, en zijn negen kinderen heeft hij enige aantekeningen gemaakt, die door zijn kleinzoon zijn gekopieerd en in een bijlage zijn opgenomen.⁵ Van die negen kinderen is Joachim het meest bekend: hij heeft in Rome gestudeerd en daar gewoond bij een oom van de H. Franciscus Xaverius. Van 1610 tot zijn dood in 1619 heeft Joachim Baecx op het platteland ten zuiden van Utrecht als missionaris vruchtbaar gewerkt.⁶ Waarschijnlijk is het werk

1) Toen hij in 1555 trouwde, was hij 29 jaar oud. Bijlage no. 27.

2) Op de Leuvense licentiatenlijsten staat op 21 mrt. 1549: 'Johannes Baex, Antverpiensis.' E. Reusens, *Promotions de la Faculté des Arts de l'Université de Louvain*. Louv. 1869, 161. Op dezelfde dag staat ook een Johannes Baex geboekt, die met moeite slaagde (gratiosus) en deze kwam 'ex Os'. Ib. p. 164.

3) Als aan ambtenaren van het Hof in een conflict met het kapittel ten Dom de toegang tot de kapittelzaal geweigerd wordt, roepen zij, volgens het proces verbaal, uit het volk naar voren o.a. Jan Baex, griffier van de lenen 'teneynde sij getuygenisse soudén dragen van t'refuys van de openinge van de deure voorsz.' (8 dec. 1559), A. Matthaeus, *De Nobilitate*. A'dam 1686, 646. Als secretaris van het Hof wordt hij genoemd in J. v. d. Water, *Groot Placaatboek van Utrecht* Deel II, Utr. 1729, p. 1061.

4) Op 16 aug. 1569 geeft hij een vertrouwelijk advies over financiële zaken: J. Marcus *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*. A'dam 1735. Aenhangel p. 416.

5) Bijlage no. 27.

6) Over Joachim Baecx een artikel van J. Hofman in *Dietsche Warande* N.R., 9e jrg. 1890, 112-122. Het N.N.B.W. combineert wat gegevens over vader Jan en zoon Joachim en schildert ons een sfinxachtig wezen, dat tegelijk schuilkerkpriester en secretaris van het Hof van Utrecht is. Het N.N.B.W. heeft de fout niet gemaakt, maar overgeschreven uit Van Heussen, *Hist. Episc. Traj.* Tom. II, CXLII.

van deze vrome, ijverige en ontwikkelde priester in de kritieke jaren vóór 1620 beslissend geweest voor het behoud van het katholicisme in plaatsen als Oudenrijn, Jutfaas, IJsselstein, Bunnik, Cothen en Schalkwijk.¹

Over de moeder van Lap, Barbara Baecx, zijn geen bijzonderheden bekend. Zij is geboren op 10 september 1560² en stierf drie jaar na haar man op 2 januari 1627.³

Een naamgenote en nicht van Laps moeder zal het zwarte schaap in de familie geweest zijn. Zij had relaties aangeknoopt met een gehuwde officier uit het Italiaanse huurleger; later moest ze in allerijl trouwen met een militair van de Spaanse bezetting van Groenlo, die een zwager was van haar vroegere vriend. Rovenius vroeg bij Sasbout haastig de benodigde dispensatie wegens 'affinitas ex fornicatione'; in de motivering spreekt Rovenius van een 'honesta familia secundum saeculum'.⁴

Jugend en studiejaren. Gijsbertus Lap van Waveren, geboren te Utrecht in 1596, bezocht de Latijnse school in zijn geboortestad⁵ en vertrok in 1616 naar Douai waar hij rechten studeerde; na een jaar ging hij over naar Leuven, waar de juridische faculteit veel beter bezet was; in Douai hoorde Lap zes professoren, terwijl hij in Leuven de colleges volgde van vijftien hoogleraren.⁶

Over de aard en de kwaliteit van het onderwijs in de rechten in de 16e en 17e eeuw zijn we goed ingelicht. Dekkers en Prof. Hermesdorf geven een levendig beeld van de opleiding der juristen.⁷ Ze maakten voor hun schets vooral gebruik van de aantekeningen der professoren. De proef op de som kan gegeven worden door de neerslag van dit onderwijs in de hoofden en op de papieren van de studenten te onderzoeken. Materiaal voor zulk een onderzoek

1) Cfr. L. Rogier, *Gesch. v. b. Kath.* II, 409ss, en III (kaart).

2) Bijlage no. 27.

3) In het Register van Begravenen ter Momboircamer te Utrecht (R. v. Royen *Beschrijving van de doop-, trouw-, begraafboeken... Utrecht, 's-Grav.* 1930, p. 22 en 123) staat op 2 jan. 1627: 'Joff. Barbara Baex van der Tommen, weduwe van zal. Jan Lap van Waveren, nalatende mündige kynderen. Dom.'

4) J. Dodt v. Flensburg, *Arch. voor kerk- en wereldl. gesch.* Utr. VI (1846), p. 247.

5) In een cahier met opschrift 'Hic sunt pisces et serpentes' staat aan het slot: 'Ad scholam Ultrajectinam.' Ms. Univ. Bibl. Utrecht. Cat. Tiele no. 849, Vol. II (niet gepagineerd).

6) ib. Vol. I, fol. 10 vanaf het einde.

7) J. Dekkers, *Het Humanisme en de rechtswetenschap in de Nederlanden*, Antw. 1937; B. Hermesdorf, *Wigle van Aytta van Zwichem, Hoogleraar en rechtsgeleerd schrijver*, Leiden 1949 (vooral p. 29ss: Hervorming in de rechtsgeleerde opleiding).

heeft o.a. Lap verstrekt, want in de Utrechtse universiteitsbibliotheek worden zijn collegedictaten bewaard onder de titel: 'Loci communes seu Adversaria.' De tekst is nog al verminkt, omdat Lap de juridische notities later heeft doorgestreept en de lege bladen en zelfs de margines met historische aantekeningen heeft volgeschreven.¹

Uit die cahiers blijkt, dat Lap 'eine Unmenge' van weetjes heeft opgestoken, zo in het bizarre gesystematiseerd, dat alle redelijkheid zoek is. Dieren en planten bijvoorbeeld worden volgens het alfabet afgewerkt en juridisch bekeken. Van de meeste leervakken is de opzet (meestal een abecedarium) compleet, doch onder de letters is vaak slechts één of geen enkel trefwoord besproken. Verschillende onderwerpen zijn zo volmaakt nutteloos dat ze een aanfluiting vormen voor het 'zuiver wetenschappelijk onderzoek' van die dagen.

In de cahiers van Lap vindt men ook particuliere ontboezemingen; hij noteert, dat zijn kiespijn verbeterd is, hij geeft bijzonderheden over het optreden der docenten enzovoort. Het meest echter treffen de bladvullingen van godsdienstige aard: tussen brokken Extravagantes van Johannes XXII lezen we: 'Ad maiorem Dei gloriam et beatissimae virginis matris Mariae'; elders tekent hij een groot kruis met als onderschrift: 'Fidei Romanae Catholicae Triumphus'; op 19 juni 1618 verklaarde hij aan zichzelf: 'Si quid in his scripsi Gisbertus Lappius a Waveren Ultraiectinus quod fidei ecclesiae catholicae vel bonis moribus reipublicae contrarietur, doletur et non scriptum velim. Scripsi Tornaci'.² In zijn studentenjaren heeft hij zich dus blijkbaar reeds een bewuste en rotsvaste katholieke overtuiging eigen gemaakt en deze zou hij zijn leven lang behouden. De protestant Burman drukte dit op zijn wijze aldus uit: 'Fuit enim Romanensium superstitionibus addictissimus'³

Nadat hij ook in Frankrijk gestudeerd had en daar de meesters-titel had verworven⁴, keerde hij al spoedig naar Utrecht terug, waar hij op tweeëntwintig à drieëntwintigjarige leeftijd een praktijk vestigde als advocaat, iuris consultus.⁵

1) Catalogo Tiele no. 849.

2) ib. Vol. I, in het begin.

3) C. Burman, *Trajectum Eruditum*. Utr. 1738, 173.

4) Over zijn verblijf in Frankrijk zijn geen gegevens te vinden. Dat hij er geweest is blijkt uit de biografische woordenboeken, die teruggaan op de vita bij Valerius Andreas.

5) In 1619 noemde hij zich reeds iurisconsultus. In een Beka-handschrift in de Utrechtse universiteitsbibl. (Cat. no. 785) schreef hij: 'Gisb. Lappii a Waveren Icti Ultraiectini 1619 ex auctione van der Burchii Decani.'

Hij bleef ongehuwd en besteedde al zijn vrije tijd aan de geschiedenis, met name aan de geschiedenis van zijn vaderstad. Hoewel ook de contemporaine historie zijn belangstelling had, richtte hij zijn aandacht toch speciaal op het middeleeuwse Utrecht.

De Utrechtse archieven ten tijde van Lap. Begin 17e eeuw stond de kritische studie der middeleeuwen nog in de kinderschoenen. De bloeitijd van het humanisme had aan de geschiedwetenschap weinig voordeel gebracht. De middeleeuwen werden meer betreurd dan bestudeerd. Wanneer ze naast de studie der klassieke geschiedenis nog enige aandacht waardig gekeurd werden, dan was het meer geschiedschrijving dan geschiedvorsing; en die geschiedschrijving beperkte zich doorgaans tot het samenstellen van een litterair verantwoord en goed gestileerd verhaal. Wanneer middeleeuwse bronnen 'kritisch' werden uitgegeven, dan verstond men daaronder dat ze in ciceroniaans Latijn werden omgewerkt.¹

Eerst rond 1600 werd de geschiedenis zo hier en daar bevrijd uit de knellende omhelzing van de 'bonae litterae', om echter onmiddellijk, nu weer bij de rechtsstudie, ingelijfd te worden.² Voor de middeleeuwen heeft het althans dit voordeel gehad, dat juristen gemakkelijker de waarde van oorkonden voor de geschiedenis konden ontdekken. Men heeft hier in het Noorden aanvankelijk wel enige weerzin tegen deze 'vercierselen van bedriegelijke monniken' moeten overwinnen³, maar zelfs degelijke protestanten als Douza en Buchell hebben het tenslotte zover gebracht. Met Douza en Buchell mogen we in een adem ook Lap noemen, te meer daar hij als katholiek beter gedisponeerd was om dergelijke bronnen te appreciëren.

Treurig was de toestand der verschillende Utrechtse archieven, waar deze voortrekkers hun licht moesten opsteken.

1) Als voorbeeld kan dienen F. Surius, die in zijn *De probatis Sanctorum historiis* (Col. Agripp. 1581) veel authentieke biografieën gefatsoeneerd heeft. Veel bijzonderheden over de aard der 17e-eeuwse historiografie geeft H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere Vaderlandse geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw* 's-Grav. 1917.

2) Reeds tijdens Leicester kwam de geschiedenis van het publiekrecht op de voorgrond in verband met de vraag, bij wie in de middeleeuwen de soevereiniteit berust had: bij de vorst, het volk of de Staten. Hierover: De Blécourt, *Kort Begrip van het Oud-Vaderl. Burgerl. Recht* 6e dr. 1950, no. 29 en 29a.

3) Uitingen van deze afkeer vindt men bij: S. van Leeuwen, *Korte besgrïjving van . . . Leyden*, Leyden 1672, 323ss; Hugo Grotius, *Tractaet van de oudheyt van de Batavische nu Hollandsche Republique*, 's-Grav. 1610, 24; J. Eyndius, *Chronici Zelandiae libri duo*, Middelburg 1634, 157ss.

Reeds in 1528 had het archief van de bisschoppen van Utrecht grote schade geleden, doordat Karel V met de temporaliteit ook een groot aantal charters aan zich had getrokken; in aller ijl hebben Utrechtse notarii nog getracht vidimussen te maken van wat ze kwijtraakten¹, maar de stukken zelf verdwenen en meestal voor goed; want ze werden opgeborgen op een zolder van het kasteel te Gouda, waar wormen en schimmel vrij spel hadden.²

Toen met de hiërarchie de traditionele beheerders der kerkelijke archieven als kloosters, kapittels en curie door de hervorming werden weggevaagd, raakten de archieven geheel in het ongerede. In 1630 klaagde Lap hierover zijn nood aan Jan Albert Ban, priester te Haarlem: 'Als de boeken van het Secretariaat van de metropolitane kerk me allemaal ter inzage werden gegeven, dan zou ik (een bepaalde bulle) ongetwijfeld vinden; maar deze zijn ofwel verduisterd, ofwel door de confraters van die kerk zo ver verspreid, dat men gemakkelijker een speld in een hooiberg zal vinden, dan het verlangde stuk.'³

Ook particuliere belangstellenden konden het hunne in de wacht slepen; Bondam en Musschenbroek kregen wat in bezit en Cornelis Boot heeft grootscheeps zijn slag geslagen.⁴ Lap beperkte zich tot het kopiëren van wat hem interesseerde; één van zijn kopieën is momenteel bij het herstelde archief opgeborgen.⁵ Dat het archief weer enigszins hersteld is, is de verdienste van S. Muller Fzn., die van elf verschillende plaatsen de schamele resten heeft bijeengebracht.⁶

Ook de stad had haar eigen archieven; doch de zorg van het stadsbestuur was vrijwel uitsluitend gericht op het weren van iedere belangstellende in de geheimen van het stedelijk verleden.⁷ Eerst in 1640 kreeg een deskundige kans zich grondig met het archief te bemoeien, namelijk dr. Cornelis Boot, die achtereenvol-

1) Lijst hiervan in S. Muller Fzn., *Catalogus van het arch. der bisschoppen van Utrecht*, Utr. 1906, XXVI-XXVIII.

2) *Diarium* van Arend van Buchell. W.H.G., 3e s., no. 21 (1907), 212.

3) Aldus Lap in een brief van 2 okt. 1630 aan Ban. Haarl. Bijdr. Deel I (1873), 64. Het schrift van Lap is moeilijk te lezen en de uitgever, J. J. de Graaf, heeft er niet veel van kunnen maken. Bijlage no. 4.

4) In de *Catalogus* van Muller is de herkomst zo mogelijk aangegeven.

5) No. 37ter van de *Catalogus*.

6) Muller, *Catalogus* XLII, noot 1.

7) Nog in 1776 werd een permissie aan de stadssecretaris om stukken in te zien met de angstvalligste voorzorgen omgeven. S. Muller Fzn., *Geschiedenis van het Archief der stad Utrecht*. Utr. 1892, XXXIII.

gens stadssecretaris, vroedschap en burgemeester geweest is.¹ Zijn belangstelling was zo groot, dat de beste stukken in zijn privéverzameling terecht kwamen; een deel hiervan is in 1836 voor 4000 gulden door het rijk teruggekocht.²

De relaties tussen Lap en Boot vereisen speciale belangstelling, want door Boots bemiddeling heeft Lap toegang gekregen tot de overigens hermetisch gesloten archieven.³ De vriendschap tussen deze beide historici is steeds zeer hartelijk geweest. Ze betitelden elkaar als 'cognate', waarschijnlijk omdat Boot gehuwd was met een zekere Amelia van Waveren.⁴ Vóór het huwelijk van Boot toonde Lap reeds zijn vriendschap door voor zijn jonge vriend gegevens te verzamelen over beroemde Utrechtse medici.⁵ Na de dood van Lap heeft Boot veel boeken van zijn vriend geërfd; dit blijkt uit het ex-libris van een aantal boeken uit de Utrechtse universiteitsbibliotheek.⁶

Ook in het archief van de Staten van Utrecht was Boot thuis, blijkens de vele bescheiden, die uit deze verzameling in zijn boedel zijn terechtgekomen.⁷ Dat Boot dit archief nogal geplunderd heeft en Lap eruit heeft gekopieerd, is achteraf een zegen gebleken, want in de Franse tijd is het archief wegens dringende behoefte aan kazerneruimte naar particuliere zolders overgebracht, vanwaar enkele scheepsladingen aan de papiermolens en een deel als scheurpapier verkocht zijn.⁸

Een interessant document, dat Lap uit dit archief gekopieerd zal hebben, is een opsomming van geconfisqueerde goederen uit de jaren 1568-1569, waaruit aan de lijst van Utrechtse protestantse martelaren enkele namen kunnen worden toegevoegd.⁹

1) Vroedschapsresolutiën 30 nov. 1640, cf. Muller a.w. XXIX. Van Cornelis Boot vindt men een behoorlijke levensschets in J. van Someren, *De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek, haar geschiedenis en kunstschaten vóór 1880*. Utr. 1909, 22-28 (met portret).

2) S. Muller Fzn., *Catalogus van het archief der staten van Utr.* Utr. 1916, XLII.

3) Een Dordtse predikant Lydius vroeg aan Lap om voor hem in de archieven iets op te zoeken, omdat Lap door zijn vriendschap met Boot daar toegang had. Bijlage no. 17.

4) N.N.B.W. III, 218; uitvoerige gegevens over de genealogie van het geslacht: M. Balen, *Beschrijvinge van Dordrecht*. Dord. 1677, Deel II, 997-1004.

5) Ms. Univ. Bibl. Utr., Catal. Tiele no. 849, Vol. II. *Catalogus celebrium medicorum qui Ultrajecti vixere a me collectus in gratiam Corn. Booti Ultrajecti SSmae (?) medicinae candidati*. Begint op de laatste pagina van het handschrift.

6) Men treft dikwijls de aantekening: 'ex dono Lappii', in de boeken en handschriften van Boot die in de Utrechtse universiteitsbibl. zijn terechtgekomen.

7) S. Muller Fzn., *Catal. v. h. archief der Staten van Utr.* Utr. 1916, XLII.

8) A. w. XXIX-XXXIII.

9) Ms. Univ. Bibl. Utr. Catal. Tiele no. 849, Vol. I (op lege bladzijden en in margine, niet gepagineerd).

Laps kopieerarbeid. Van alles, wat hij afschreef, heeft Lap niets gepubliceerd, maar na zijn dood hebben anderen uit zijn scripta heel wat in druk laten verschijnen; soms gaven ze de bron aan: 'ex museo cl. Lappii.'

Matthaeus heeft veel papieren van Lap aangetroffen bij Diederik Albert de Ridder van Groenesteyn, Heer van Andelst, Reynesteyn etc.¹ Vóór de uitgave van de Utrechtse geschiedenissen van Thomas Basin, waarvan zich het manuscript in deze verzameling bevond, schreef de uitgever Matthaeus een opdracht en hierin vermeldt hij dat Lap dit en andere geschriften bij testament vermaakt had aan de vader van de Ridder van Groenesteyn²; over die vader vond ik geen bijzonderheden; het was een kasteelheer in de buurt van Cothen en hij heette Daniel van Pallaes van der Sterre.³ Matthaeus heeft uit deze nalatenschap naar hartelust gepubliceerd onder de armoedige verzameltitel: *Veteris Aevi Analecta*.

Caspar Burman heeft een lijvig boek met bronnen over paus Adriaan VI het licht doen zien⁴, en in de Utrechtse universiteitsbibliotheek worden de scripta van Lap nog bewaard, waaruit Burman het merendeel geput heeft.⁵ Hoynck van Papendrecht heeft zich eveneens gewaagd aan de uitgave van *Analecta* en ook voor hem was Lap een belangrijk leverancier.⁶ Nog in de vorige eeuw zijn een tweetal gebrekkige oude uitgaven opnieuw bewerkt met behulp van teruggevonden afschriften en notities van de hand van Lap, namelijk een beschrijving van de St.-Salvatorkerk te Utrecht⁷ en een klein boekje over de ondergang van Utrechts onafhankelijkheid in 1528.⁸

Een belangrijk deel van Laps verzameling was ongetwijfeld een aantal documenten betreffende Viglius van Aytta, de Friese rechts-

1) A. Matthaeus, *Veteris Aevi Analecta*, Deel I Dedicatio 2e pag.: 'Subiisset idem fatum, qui ignoratus diu iacuit, altis tenebris iam sepultus Antonius Pontus Consentinus, si in manus non venisset Gisberti Lappii a Waveren, advocati Ultraiectini et doctissimi olim viri. A quo ad virum nobilissimum Theodericum Albertum de Ridder van Groenesteyn, toparcham tot Andelst, tot Rijnesteyn etc. transmissus diu latuit, donec cum insinuassem me in viri eius amicitiam, et vidi et legi...'

2) *Veteris Aevi Analecta* I, 503.

3) A. van Sasse van IJsselt in Geldersche Volksalmanak 1895, 17.

4) C. Burmannus, *Hadrianus VI sive analecta historica de Hadriano VI*. Utr. 1727.

5) Tiele, *Catalogus codicum manu scriptorum Univ. Rheno-Trai.* I, 741.

6) C. P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*. Hagae Com. 1743. Deze uitgever verwijst naar Lap in Deel III, Pars Ia, p. 5-6, 207, 306, 321-328.

7) *Topographia sive descriptio... Templi Sancti Salvatoris Traiectensis* door J. H. Hofman in AAU I (1875), 340-366.

8) *Bellum Trajectinum Henrico Bomelio auctore*. W.H.G., n.s. 28, Utr. 1878.

geleerde, die zich als lid van de geheime Raad onder Margaretha en Alva een vaste plaats in onze geschiedenis heeft verworven.

Een grote verzameling brieven van en aan Viglius berust momenteel in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden in de collectie Gabbema en op diverse exemplaren staan aantekeningen van de hand van Lap¹; hieruit kunnen we zonder groot risico besluiten, dat de verzameling als geheel in het bezit van Lap is geweest, voordat Gabbema er beslag op wist te leggen. Op een der papieren, een kopie, staat trouwens een notitie van de predikant en historicus Jacob Baselius, dat deze kopie gemaakt was naar een origineel van Lappius, 'qui plurimas Viglii Zuichemii aliorumque litteras asservabat'². Zonder direct met deze brieven te strooien, gebruikte Lap ze toch soms wel als geschenk voor een goede vriend; Pontanus kreeg er één cadeau en ook Ernest Brinckius, de bibliothecaris van de Harderwijkse hogeschool, werd eens bedacht.³

Lap bezat ook de autobiografie van Viglius in handschrift, namelijk de *Vita Viglii Zuichemii ab ipso Viglio scripta*. Op 12 sept. 1638 liet Lap aan van Buchell een langwerpige kaart zien 'ex Viglii memoriis', waarop een reis van Brussel naar Piacenza stond uitgetekend.⁴ Van Buchell op zijn beurt stuurde weer enkele gegevens uit de *Vita Viglii* door aan de Dordtse medicus Van Beverwijck.⁵ In 1639 zond Lap een brokstuk van de *Vita* ter inzage aan Pontanus; dit weten we uit een geprikkeld dankschrijven van de Gelderse historicus, waarin hij zich beklaagde, dat hij niet het gehele werk had ontvangen.⁶ Het kwam trouwens toch te laat, om nog in Pontanus' *Historia Gelrica* verwerkt te worden, want dit werk was eind 1638 uitgekomen.⁷ Pontanus heeft zich niet meer met de *Vita*

1) *Catalogus van de briefverzameling van S. A. Gabbema*. Leeuwarden, p. 21, 22, 28, 29, 30. Gegevens over de verzamelaar en het tot stand komen van de verzameling: De Vrije Fries, 11e deel (1865), 273-337 (van W. Eekhoff).

2) Op een brief van Viglius aan Joh. Rude van 14 jan. 1551, Ms. in Prov. Bibl. Leeuwarden. *Catalogus Gabbema* p. 29.

3) Bijlage no. 8; Over Ernst Brinck: Van der Aa, *Biogr. Woordenboek* s.v.

4) *Notae Quotidianae* van Arnout van Buchell. W.H.G., 3e serie, no. 70, p. 74.

5) Onuitgegeven brief van Van Buchell aan Jan van Beverwijck (Ms. in Univ. Bibl. te Leiden (Bibl. Publ. Lat. 191 AK fol. 31 recto)): 'Meminit harum congratulationum nomine principis exceptarum ipse Viglius praeses in vita sua ms. quae penes Lappium est, cuius locus posset opportune inseri scripto tuo.'

6) Brief van Pontanus aan Lappius van 1 juli 1639 in: *Andreae Alciati Tractatus contra vitam monasticam cui accedit Sylloge epistolarum* ed. Matthaeus. Hagae Com. 1740, 220-221, Bijlage no. 13.

7) Het boek draagt het jaartal 1639, doch reeds 4 dec. 1638 werd het aan het Hof van Gelre opgeleverd. Gelre, Bijdr. en Meded. Deel XII (1909), 375.

Viglii bezig kunnen houden, want hij was reeds zwaar ziek ¹ en is spoedig gestorven.²

Lap heeft het plan opgevat, de Vita Viglii te annoteren en uit te geven. Dit voornemen zal hij wel meegedeeld hebben aan zijn Belgische vriend Valerius, die er in zijn *Bibliotheca Belgica* melding van maakt.³

Het is geen wonder, dat de correspondentie van Viglius en speciaal de Vita door Lap en zijn vrienden als belangrijk zijn erkend. Vooral de Vita Viglii bevat een aantal markante bijzonderheden, die geen enkele schrijver over de opstand zich zou hebben laten ontgaan, als hij ze gekend had. Als voorbeeld moge dienen het bekende verhaal, dat Oranje in de Raad van State een felle redevoering hield bij het vaststellen van de instructie voor Egmond, die naar Spanje zou worden gezonden. De passage luidt, in de vertaling van P. de la Court: 'En wat hem belangde, dat hij voornemens was (zooals hij zeide) zig aan de Catholijke religie te houden; maar eevenwel niet kon voor goed keuren, dat de Princen wilden heerschen over de zielen der menschen: en hun beneemen de vrijheid van geloof en religie.' Viglius raakte hierdoor zo van streek, dat hij de nacht slapeloos doorbracht en 's morgens onder het aankleden door een beroerte werd getroffen.⁴

Deze gebeurtenis uit 1564, alleen bekend uit de Vita Viglii, duikt in de historiografie op in 1629 bij Burgundius.⁵ Deze auteur geeft in een 'Ad lectorem' te verstaan, waar hij zijn licht heeft opgestoken: 'Quidquid in Belgicis conciliis actum, ex schedis Viglii accipi.' Behalve bij Burgundius heb ik het verhaal vóór 1663 nergens aangetroffen.⁶

Geeft het belang van de geschiedbronnen zelf reeds een vol-

1) *Brieven van en aan Jo. Is. Pontanus*, uitg. door P. v. Doorninck en P. Molhuysen. Haarl. 1909, 114, 115, 119.

2) *ib.* p. X (7 okt. 1639).

3) J. Foppens, *Bibliotheca Belgica*. Brux. 1739, I, 367. Een uitvoerige geschiedenis van het manuscript gaf Hoyneck zelf in zijn *Analecta Belgica* Tom. I, Pars I Praefatio (niet gepagineerd).

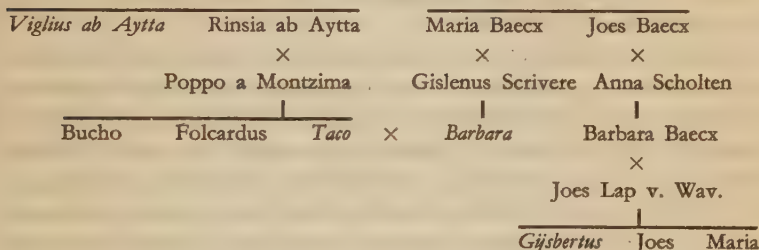
4) *Grondig bericht van 't Nederlands Oproer... beschreven in 't Francois door den Heer Viglius*; d.i. het vervolg op: *Historie der gravelike Regeering in Holland*, beschreven door V.H.; p. 230.

5) N. Burgundius, *Historia Belgica ab anno MDLVIII*. Ingolstadii 1629, 97-101; ed. altera 1633, 72-75.

6) P. Winsemius, *Ab excessu Caroli V Caesaris* (1629) heeft op p. 253 een vaag verhaal over een beroerte van Viglius, doch hij lokaliseert het geheel verkeerd. Van Meteren, Bor, Hooft en Pontanus (1639!) en in het Zuiden Strada hebben de Vita Viglii niet gebruikt.

doende verklaring voor de interesse van Lap voor de Vigliana, ze wordt nog begrijpelijker, als we bedenken, dat Lap familie van Viglius was. Het was wel een verre aanverwantschap, maar als er een beroemdheid in het spel is, wordt deze door de betrokkenen meestal wel uitgezocht. Lap heeft dan ook op de keerzijde van een brief van Viglius aan Bucho van Montzima genoteerd, hoe de relatie precies was ¹: 'Bucho a Montzima, Folcardus et Taco fratres et filii Poponis seu Pompei a Montzima ex Rinsia ab Aytta, magnifici domini praesidis Viglii sorore. Taco a Montzima uxorem duxit domicellam Barbaram filiam Gisleni Scrivere graphiarii curiae provincialis Ultrajectinae ex Maria Baecx, avi mei sorore.'

Schematisch voorgesteld, zit de zaak als volgt:

Lap van Waveren is niet tot een uitgave van zijn manuscript van de Vita Viglii gekomen; eerst 15 jaar na zijn dood, in 1662, is een gedeelte in Nederlandse vertaling wereldkundig geworden. De Vita was namelijk door onbekende hand in het Frans bewerkt en voortgezet; alles, wat Viglius persoonlijk betrof, met name de gehele geschiedenis tot 1564, was hierin geschrapt, zodat deze vertaling min of meer een geschiedenis van het voorspel en de beginnende opstand was geworden. Deze Franse bewerking is door de bekende P. de la Court in het Nederlands vertaald en uitgegeven onder de titel: '*Historie der gravelike regeering in Holland*, beschreven door V.H. Waerbij is gevoegd de Oorsprong der Nederlandsche Troublen, weleer beschreven door Viglius Zuichemius ab Ayta en nu eerst in 't ligt gebracht door V.H.' Het boek draagt geen jaartal, doch de uitgave is ongetwijfeld van 1662, want men treft het dikwijls in één (oorspronkelijke?) band met *Interest van Holland*, en dat werk is in 1662 te Amsterdam gedrukt. Sinds 1662 worden de gegevens uit Viglius dan ook algemeen gebruikt; in 1663 al door

1) Op een brief van Viglius aan Bucho van 17 aug. 1573. Ms. in Prov. Bibliotheek Leeuwarden. Catalogus Gabbema p. 29.

Brandt in zijn *Verhaal van de Reformatie*, de voorloper van de vierdelige *Historie der Reformatie*.

In de volgende eeuw heeft Hoyneck van Papendrecht in zijn *Analecta* de volledige Latijnse tekst gepubliceerd¹ en weer een eeuw later is de Franse bewerking voor den dag gekomen en uitgegeven door A. Wauters in de *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*.²

Over de onderlinge afhankelijkheid van de Latijnse, Franse en Nederlandse versie is het laatste woord nog niet gesproken. Hoyneck brandmerkt in de inleiding op zijn Latijnse uitgave de Franse vertaling als een vervalsing; Wauters meent dat de Franse tekst ook van Viglius afkomstig is en wel op grond van het feit dat Viglius de Franse taal machtig was, en dus in staat om in die taal 'mémoires' te schrijven.

Een nader onderzoek in deze kwestie zou van belang kunnen zijn, niet voor de geschiedenis van Lap, maar wel voor de nadere bestudering van de politieke propaganda tijdens het eerste Stadhouderloze tijdperk, want de Nederlandse editie van 1662 heeft de bedoeling om de bewondering voor Willem van Oranje te temperen. Dit blijkt uit de inleiding van P. de la Court, waarin behoedzaam maar niet onduidelijk gewezen wordt op de zwakke zijden van de Prins.

Het materiaal voor dit onderzoek is voorhanden, want de Vita Viglii is tenslotte in al haar gedaanten bewaard gebleven en de moderne historiografie maakt er nog steeds een dankbaar gebruik van.³

Minder goed is het afgelopen met een andere autobiografie welke Lap had verworven, namelijk van de kanselier van Gelderland, Elbertus Leoninus.

De levensgang van deze geleerde en politicus is voldoende bekend.⁴ Te Zaltbommel geboren op 16 dec. 1519 of 1520, kreeg hij een behoorlijke opleiding en reeds in 1548, nog geen dertig jaar oud, werd hij professor in Leuven. Hier was hij spoedig zowel de

1) Tomus I, Pars I. Hagae Com. 1743.

2) A. Wauters, *Mémoires de Viglius et d'Hopperus. La Source et commencement des troubles suscitez aux Pays-Bas, sous le gouvernement de la duchesse de Parme, par ceulx qu'avoient prins le nom de gueulx*. Brux. 1858, 160-219.

3) R. Fruin, *Verspr. Geschr.* I, 354. F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II. (den Haag 1907), 474-475.

4) Het jongste litteratuuroverzicht geeft J. Roelink, *Een bonderdial brieven uit de correspondentie van Elbertus Leoninus*. Nijkerk 1948.

roem als de risee van de universiteit. Geleerdheid, welsprekendheid en slordigheid¹ waren in hoge mate zijn deel; zijn abnormale lengte bezorgde hem de naam Longinus, die zelfs serieus gebruikt werd.

Naast zijn professoraat oefende hij een uitgebreide praktijk uit, speciaal in zaken betreffende het publiekrecht; hierdoor geraakte hij steeds meer in de politiek, die spoedig zijn levenstaak zou worden. Tot de Pacificatie van Gent stond hij in dienst van de koning; na Don Juans aanslag op Namen was zijn overgang naar de Prins van Oranje voltooid. Sindsdien heeft hij in een lang leven aan de zaak van de opstand onschatbare diensten bewezen. Hij werd kanselier van Gelderland, maar hij was veel meer de dienaar van geheel de natie in wording, dan van één gewest.

Het moeilijkste probleem is zijn godsdienstige houding. Hij stond met hart en ziel aan de zijde van de opstandelingen en bleef toch ten naaste bij katholiek.

De meest directe bron voor de kennis van zijn leven en denkbeelden is zijn autobiografie, welke hij tussen 1596 en 1598 heeft vervaardigd.² Deze autobiografie is verloren, doch we bezitten excerpten van de originele Latijnse tekst alsmede een Nederlandse vertaling van het geheel. In 1740 namelijk heeft Matthaeus uitgegeven een *Vita Elberti Leonini Gelriae Cancellarii, quam ipse scribere olim orsus*.³ De uitgave maakt een slordige indruk en is kennelijk geen aaneengesloten verhaal. Het handschrift, waarop Matthaeus steunde, is niet bewaard. In 1848 bracht Delprat een nauwkeurige Nederlandse vertaling van de Vita aan het licht⁴, die op de volledige tekst moet gebaseerd geweest zijn. Het manuscript ligt in de Utrechtse universiteitsbibliotheek⁵ en is afkomstig van de Haarlemse predikant Manger. De antecedenten van het handschrift zijn onbekend; mogelijk was de grootvader van Manger, de historicus D. Gerdes, de vroegere bezitter.

Met deze gegevens heeft de rijksarchivaris R. C. Bakhuizen-van den Brink de lotgevallen der Vita pogen te reconstrueren.⁶ Hij

1) Enkele krasse staaltjes van totaal gebrek aan uiterlijke verzorging geeft Dusseldorp (*Annales*, ed. Fruin, W.H.G., 3e serie, no. 1, (1894), p. 203). Opgemerkt moet echter worden, dat Dusseldorp Leoninus verafschuwde als een verrader, die met de ketters heulde.

2) Hij stierf in 1598 en hij vermeldt nog zijn Engelse reis van 1596.

3) A. Matthaeus, *Andreae Alciati*. . . Hagae Comitum 1740, 322-326.

4) Bijdr. voor Gesch. en Oudh. VI (1848), 162-180.

5) Tiele, *Catalogus I*, no. 1171.

6) Versl. en meded. van de Kon. Ac. van Wet, afd. Lett. V, 308.

veronderstelde, dat Leoninus eerst een kladopstel gemaakt heeft en dit is de door Matthaeus uitgegeven versie; daarna zou hij het definitieve werk geschreven hebben en hierop steunt de Nederlandse vertaling, die Delprat heeft gevonden.

J. Roelink, die in een dissertatie de kwestie opnieuw heeft aangesneden, verwerpt deze hypothese en oppert het vermoeden, dat zowel de partiële uitgave van Matthaeus als de Nederlandse vertaling teruggaan op dezelfde tekst van Leoninus; doch Matthaeus zelf zou voor zijn uitgave de tekst geëxcerpeerd en met weinig zorg bewerkt hebben.¹

Uit de correspondentie van Lap met Valerius Andreas nu zijn gegevens te putten, die de geschiedenis van dit geschrift wel niet geheel ophelderen, maar toch wel nieuw licht verspreiden. Andreas geeft namelijk in 1640 in een brief aan Lap zijn vreugde en dankbaarheid te kennen, dat hij de *Vita Leonini* heeft ontvangen voor de herdruk van zijn *Bibliotheca Belgica*.² Wanneer we deze herdruk opslaan, vinden we een leven van Leoninus, dat, zij het enigszins gecomprimeerd, toch vaak woordelijk overeenstemt met de verkorte en slordige Latijnse tekst, die Matthaeus in 1740 gepubliceerd heeft. We mogen dus veilig aannemen, dat Lap de *Vita* in handen heeft gekregen en er haastig een verkorte kopie van gemaakt heeft ten behoeve van Valerius Andreas. Deze slordige kopie zal Matthaeus met de andere papieren van Lap aangetroffen hebben bij de latere bezitter, de Ridder van Groenesteyn.

Rest nog de vraag, waar Lap zelf de *Vita Leonini* vandaan heeft. Valerius heeft er reeds naar geïnformeerd in genoemde brief, doch het antwoord van Lap is verloren; wat Lap geantwoord heeft, laat zich echter afleiden uit hetgeen Valerius er in zijn *Bibliotheca Belgica* over vertelt: 'Vele andere geschriften van Leoninus waren in het bezit van een zoon van zijn dochter, namelijk Elbertus Zoesius, advocaat te Amersfoort.'³

Het geschrift moet – naar Delprat vermoedt op het eind van de 17e eeuw – in het Nederlands vertaald zijn; het origineel is nog niet voor den dag gekomen en de vertaling is mogelijk via ge-

1) J. Roelink, *o.c.* 26–28.

2) Van 26 april 1640. Bijlage no. 14.

3) *Bibliotheca Belgica*, 2a ed. p. 112; Lap had blijkbaar interesse voor Elbertus Zoesius, want in zijn *Libri observationum familiarium* (Univ. Bibl. Utr. 6 H 10 fol. 7 verso) tekende hij aan: 'Elb. Sosius consiliarius obiit Ultrajecti 29 januarii 1622 (N.N.B.W. Deel III, 1518 geeft 20 jan.). Sepultus in S. Maria. Edidit aliquod Leonini avi sui scriptum.'

noemde Gerdes en zeker door bemiddeling van ds. Manger in de Utrechtse universiteitsbibliotheek beland.

Lap als medewerker bij verschillende uitgaven. Groot succes heeft Lap gehad met zijn zorgen voor de Beka-Heda-editie van Buchellius. Al staat zijn naam niet op de titelpagina vermeld, toch is het algemeen bekend, dat Lap zich voor deze uitgave zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Toen Buchell op 15 juli 1641 stierf, was zijn bewerking vrijwel klaar. Lap had eraan meegewerkt en o.a. een aantal Bekavervolgen geleverd.¹ Daarom is het begrijpelijk, dat Lap de aangewezen persoon was om de druk te verzorgen. Hij schreef een korte levensschets van Beka en van Heda en stelde ook de indices samen.² De index op Beka is zeer primitief, namelijk alfabetisch uitsluitend volgens de eerste letter van de trefwoorden, die dan verder gerangschikt worden volgens de bladzijde waarop ze voorkomen. Verder heeft Lap zo hier en daar 'ne pagina haec vacaret' voor bladvulling gezorgd, en daarvoor gebruikte hij een brief van Wilhelm van Lokhorst over de dood van paus Adriaan en ook nog de pauselijke bekrachtiging van de Utrechtse temporaliteitsoverdracht aan Karel V. Volgens het algemene gebruik hengelde ook Lap naar een lofgedicht en wist hij er een te krijgen van Theodorus Douza uit Noordwijk, die als classicus enige naam had en als zoon van Jan van der Does, een burgemeester van Leiden in 1572, in de nationale reputatie van de familie deelde.³

Tijdens de druk toonde Lap zijn goede hart door de eer en goede naam van een cisterciënzer te redden. Deze man, Christoffel Butkens genaamd, had voor de familie van Lynden een genealogische studie gemaakt.⁴ Buchell had de pater betrapt op een lichtzinnige en onverantwoorde emendatie in een oorkonde, die kennelijk ten doel had de glans van de familie van Lynden te verhogen. Als iemand, die het geluk van zulk een ontdekking maar zelden smaakt, had Buchell een filippica weggegeven, die alle perken te buiten ging.

Lap schreef, voordat hij overging tot de druk, hierover aan Butkens, vermoedelijk om hem de gelegenheid te geven, zich te

1) Ed. Buchellius p. 122: Appendix ad Chron. I. Bekae ex m.s.^{to} Gisb. Lappii a Waveren JC^{ti} Ultrajectini.

2) Voorlaatste pag. van de Beka-afdeling: 'Hoc autem eloquium et in Becam indicem, utriusque defuncti memoriae (?) statuit Lappius.'

3) Foppens, *Bibl. Belgica* II, 1122 en latere Biogr. Woordenb. s.v. Dirc van der Does

4) *Annales genealogici Familiae de Lynden*. Antwerpiae 1626.

rechtvaardigen. Butkens bleef het antwoord schuldig en we kunnen achteraf wel vermoeden, waarom hij zich stil hield. Want in de vorige eeuw is aan het licht gekomen, dat Butkens speciaal in zijn werk over Van Lynden complete oorkonden van a tot z uit zijn duim gezogen heeft.¹ Een debat over de kleinigheid, die door Van Buchell was opgemerkt, zou mogelijk tot groter onheilen kunnen leiden. Toen Lap echter andermaal schreef en in concreto meedeelde wat hem boven het hoofd hing, ging de pater radicaal door de knieën en zijn antwoord was een roep om genade. Van de gehele correspondentie is alleen deze laatste brief bewaard gebleven. Het is een waar 'document humain' over de bedreigde reputatie van een gerenommeerd historicus. Butkens wordt tot wanhoop gedreven door 'eene so schampere peine' en 'sulk een swaer inconvenient' en 'quetsinge van mijne reputatie ende fame, die daeruit staet te spruyten'; hij biedt aan 'het herdrucken der blaederen' te betalen 'en daerenboven en sal niet laten te beckennen met een danckbaer present de weldaet, die ick seer gaerne zal ontfacen'.²

De brief is een sprekend bewijs *e contrario*, hoezeer deze Humanisten prijs stelden op wetenschappelijke integriteit. Maar nog meer typeert dit conflict de opgeschroefde wijze van kritiseren en disputeren, die karakteristiek is voor geheel de 17e-eeuwse wetenschapsbeoefening. Futiliteiten werden aangegrepen om vakgenoten te liquideren en eigen scherpzinnigheid op te blazen. Enkele voorbeelden uit dezelfde tijd en dezelfde milieu's om dit nader te illustreren.

Salmasius voerde een felle pennestrijd met Daniel Heinsius over de tijd waarop de vijf rijp wordt. Salmasius verpletterde zijn collega-hoogleraar te Leiden met argumenten uit het oeuvre van Anacreon en hij besloot de zaak met de lapidaire zin: 'Verum non pertinacia tantum, sed summa etiam dementia est, velle contrarium adstruere rei tam certae, ut faciunt Heinsius et fanaticus ille *κροικερως*, aliiq[ue] congerronum et combibonum.'³

Een ander geval: Johan van Beverwijck, een befaamd medicus en een vriend van Lap, sneed de kwestie aan, hoe men een betrouwbare diagnose kon stellen aangaande de aanwezigheid van nier- en blaasstenen. Inderdaad een nuttig initiatief in een tijd toen de steensnijders nog de kermissen afreisden, om hun kunsten te ver-

1) Adhémar Freiherr von Lynden in *De Navorscher* 42 (1892), 10 en 44 (1894), 146.

2) *De Navorscher* 1894, 265-267. Bijlage no. 19.

3) D. ter Horst, *Isaac Vossius en Salmasius*. 's-Grav. 1938, 34.

tonen. Het debat kreeg echter eerst algemene belangstelling, toen de zaak zich toespitste tot twee tegenstrijdige vertalingen van een aforisme van Hippocrates. Het werd een taalkundige strijd, die verschillende publikaties ten gevolge had van mensen, die het abc der geneeskunde niet eens verstonden. De praktische kwestie geraakte buiten ieders gezichtsveld en werd een eeuw later opgelost door iemand, die niet door klassieke neigingen gehandicapt werd.¹

Al heeft Lap dan ook Van Buchells schrobbering gemitigeerd, ze is nog pittig genoeg: 'Hoc diploma nuper quidam impostor, ut magno alicui viro blandiretur, corrumpere et pervertere non dubitavit. . . quales sane homines pestes sunt in antiqua historia et odio omnibus veritatis antiquae amatoribus esse debent.'² In elk geval heeft Lap de naam van Butkens verzwegen en verdere 'injurien' ongedrukt gelaten; deze liggen ter inzage in de Utrechtse universiteitsbibliotheek.³

Wat Buchell, die nooit ophield te verbeteren en aan te vullen, niet klaar kreeg⁴, is dus door Laps operae subsidiariae, zoals hij zijn aandeel noemt, toch nog vruchtbaar voor de middeleeuwse geschiedenis geworden; want deze Beka-uitgave is al ruim drie eeuwen in gebruik; sinds 1917 is herhaaldelijk gepoogd, een nieuwe editie tot stand te brengen, doch tot heden nog zonder succes.⁵

Nog bij een andere grote onderneming heeft Lap hand- en span-
diensten verricht, namelijk bij de tweede druk van de *Bibliotheca Belgica* van Valerius Andreas. Toen in 1623 deze primeur der bio-bibliografische woordenboeken voor den dag kwam, was de kritiek niet mis. Fr. Sweertius vond dat de gehele opzet niet deugde en hij voelde zich verplicht te laten zien, hoe het wel moest; in 1628 liet hij zijn *Athenas Belgicas* het licht zien.⁶ Nu was het woord weer aan Valerius Andreas en hij ging aan het werk voor de 'editio renovata et tertia parte auctior', die in 1643 klaar zou komen.

1) E. Baumann, *Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst*. Dordr. 1910, 159-188

2) Heda, ed. Buchellius p. 42 sub e.

3) Tiele, *Catalogus* no. 793: Buchellius, *Apparatus pro editione sua operum Joa. de Beka, Wilb. Hedae et Lamb. Hortensii*.

4) Een breedvoerige behandeling van het tot stand komen van de uitgave geeft Langeraad in de inleiding op het *Diarium* van Arend van Buchell, W.H.G., 3e serie 21 (1907), LXXXI-XC. Hiervoor heeft hij gebruikt gemaak van de uitgebreide correspondentie van Van Buchell, die niet is uitgegeven.

5) Jaarverslagen van het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën en van de Rijkscommissie voor de Vaderlandsche geschiedenis over 1938-1951. 's-Grav. 1952, 7.

6) Franc. Sweertius, *Athenas Belgicas, sive nomenclatorem scriptorum inferioris Germaniae* Antv. 1628.

Voor deze heruitgave heeft Andreas ook Lap gemobiliseerd; hij noemde Lap in een brief: 'carissime cognate' – Valerius was gehuwd met Catharina Baecx uit Mechelen¹ en Laps vader was ook in Mechelen met een Baecx getrouwd –; het is dus begrijpelijk, dat op Lap een beroep gedaan werd en wel speciaal om Noordnederlandse namen op te sporen. Over de samenwerking horen we iets in een paar brieven²; Andreas dankt hem herhaaldelijk en uitbundig voor zijn overvloedige gegevens, waardoor hij veruit zijn voornaamste helper is geworden. Het blijkt ook uit de resultaten. Alleen al voor de stad Utrecht heeft de tweede druk een plus van 32 biografieën.

Lap is te vroeg gestorven om nog een noemenswaardige bijdrage te leveren voor een werk van veel reusachtiger opzet, namelijk de *Acta Sanctorum*. Toch heeft Lap aan Bollandus in 1644, onmiddellijk na het verschijnen der eerste delen, zijn goede diensten aangeboden en hem tegelijk een aantal gegevens verschaft.³

Na de bespreking van de hulp, die Lap aan allerlei wetenschappelijke ondernemingen verleend heeft – uit de correspondentie blijkt, dat het er veel meer geweest zijn dan die hier ter sprake kwamen –, volgde een enkel woord over de dankbaarheid die Lap al of niet ondervond.

Het doet wat vreemd aan, dat Lap soms vierkant om erkenning vroeg, doch we moeten ons meer verwonderen dat zulks blijkbaar nodig was. Dat Lap, die altijd klaar stond om bekenden en onbekenden van zijn vondsten te laten profiteren, dikwijls over on dankbaarheid te klagen had, ligt voor de hand. Een brutaal plagiarist bijvoorbeeld was de Gelderse historiograaf Pontanus; hij plunderde het ongedrukte levenswerk van Merula voor zijn *Historia Gelrica* zonder deze ook maar te noemen.⁴ Het lijkt wel of Lap Pontanus wat dit betreft kende, want toen hij aan de Gelderse historicus een paar originele brieven van Viglius cadeau gaf, schreef hij er onverbloemd bij: 'Het zal nu op uw weg liggen ervoor te zorgen, dat het nageslacht weet, dat wij als vrienden geleefd hebben en deelgenoot zijn geweest in dezelfde studie.'⁵

1) Foppens, *Bibl. Belg.* II, 1147.

2) 1624, 25 mei; 1635, 29 juni; 1640, 26 april (zie bijlagen).

3) Brief van Lap aan Bollandus, uitgegeven door Van Heussen, *Batavia Sacra* p. 103. Bijlage no. 23.

4) S. Haak, *Paullus Merula*, Diss. Zutphen 1901, 88–110; H. van Schevichaven, *De wording der Historia Gelrica*. Gelre, Bijdr. en Meded. XII (1909), 313.

5) Lap aan Pontanus. A. Matthaeus, *Sylloge epistolarum* p. 306. Bijlage no. 8.

Valerius Andreas bedankte Lap wel uitbundig in zijn brieven, maar in de *Bibliotheca Belgica* kwam die erkentelijkheid maar schaars tot uiting. Een witheer, Augustinus Wichmans, had van Lap hulp ondervonden voor een werkje *Brabantia Mariana*; hierin waren de spelregels wel onderhouden en Wichmans schrijft dan ook uitdrukkelijk aan Lap, dat hij in zijn boek 'non semel honorificam sui mentionem' zal aantreffen. Nihusius, een Amsterdams geestelijke, voegt bij zijn verzoek om inlichtingen al bij voorbaat de verzekering, dat hij Laps naam zal vermelden, als hij 'quid notabile' weet bij te dragen.¹

Men beschouwde de erkenning van de bijdragen van anderen kennelijk nog als een gunst en niet als een vanzelfsprekende plicht.

De correspondentie van Lap. De correspondentie van Lap is niet in haar geheel bewaard gebleven; slechts zesentwintig brieven van en aan hem heb ik kunnen vinden en in een appendix opgenomen²; een klein aantal hiervan is gedrukt, maar zo verspreid en soms zo moeilijk te vinden, dat ik ook die heb overgenomen.

Wellicht komen er op den duur nog meer brieven van Lap voor den dag, maar het zal altijd wel een fractie blijven van wat hij heeft geschreven. Want de aard van zijn studie en de gewoonte van zijn tijd wettigt het vermoeden, dat ook Lap een drukke briefwisseling heeft onderhouden, vooral met zijn vrienden uit het Zuiden.

Zoals ook Erasmus gedaan had, hebben bijna alle humanisten hun litteraire overproduktie, waarvoor geen drukker te vinden was, in de vorm van brieven de wereld ingestuurd.³ In de tijd van Lap was deze mode nog volop in zwang en er bestond zelfs een soort verzamelwoede op dit gebied. Lap vertelt, dat ook hij door de koorts werd aangegrepen, namelijk toen hem Merula's uitgave van de brieven van Erasmus in handen was gekomen.⁴

Humanisten van het tweede plan trachtten zich aan beroemdheden op te dringen en door zulk een relatie hoopten ze de onsterfelijkheid te verkrijgen, waarop ze krachtens hun eigen prestaties geen aanspraak konden maken. In de tijd van Lap gold Erycius Puteanus als de afgod der geleerden en de arbiter elegantiae. Als men de zeer onvolledige lijst van zijn correspondenten

1) Brief van Nihusius aan Lap: Bijlage no. 21.

2) Een 27e brief, later gevonden, kon niet meer worden ingelast.

3) Uitvoerige gegevens over de humanistische epistolografie in G. Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. Berl. 1893 B. II 417ss.

4) Lap aan Pontanus. *Sylloge* van Matthaeus p. 306 en bijlage no. 8.

naleest, lijkt het wel of heel geletterd Europa hunkerde naar een briefje van Puteanus.¹ Vossius, op doorreis door het donkere Zuiden ('vix dixerim, quam profunda et crassa passim in his terris regnet inscitia'), ergerde zich aan deze bijna afgodische eerbied en hij schreef aan Salmasius: 'Zoudt gij het kunnen verkroppen, dat men... het gehele oeuvre van Cicero zou willen missen voor één brief van Puteanus?'²

Ook Lap heeft een briefje van Puteanus mogen ontvangen en het valt op dat het over zakelijke kwesties handelt en niet gedrenkt is in obligate neerbuigende vriendelijkheid; Puteanus respecteerde Lap blijkbaar als een vakgenoot.³

Lap was niet ongevoelig voor de vriendschap der groten en dat hij bij de geleerden van de nieuwe religie hoog stond aangeschreven, liet hem niet onverschillig; met voldoening tekende hij ergens op een brief aan: 'Epistolae huius membrum aliquod Isacus Pontanus Gelriae historicus cum commemoratione tenuitatis meae historiae Gelricae inseruit.'⁴

Lap was een kind van zijn tijd, waarin opdrachten, lofgedichten en eervolle vermeldingen hevig begeerd en soms duur gekocht moesten worden. Zulk een maecenas in Laps tijd was bijvoorbeeld de rijke Menasseh ben Israel en Vossius typeerde hem aldus: 'Het is een opperbeste man en als de meeste Spanjaarden is hij gulzig naar roem en hij slooft zich uit om bij de geleerden in tel te zijn.'⁵

Ondanks het geringe aantal zijn de brieven van Lap toch een sprekend getuigenis voor de grote variëteit van zijn relaties. Het blijkt, dat Lap in een uitgebreide kring als vriend gewaardeerd, als helper gevraagd en als vraagbaak geëxploiteerd werd. Een vertrouwelijk karakter dragen de brieven echter niet, zodat ze ons over Laps karakter niet veel wijzer maken. We zullen ons dus vrijwel moeten beperken tot een bespreking van Laps plaats tussen de geletterden van zijn tijd.

1) In de Bibl. Royale te Brussel ligt een verzameling van 1500 á 2000 brieven aan Puteanus. De namen van een aantal schrijvers geeft (V.) de Reiffenberg: *Annuaire de la Bibl. royale de Belgique*, Brux. 1842, 104ss. Th. Simar heeft in 16 andere archieven van West-Eropa kleine verzamelingen opgespoord. (*Étude sur Erycius Puteanus*, Paris 1909, VII-XIII.)

2) D. ter Horst, *Isaac Vossius en Salmasius*. 's-Grav. 1938, 53-54.

3) Bijlage no. 1.

4) Dorsale aantekening van Lap op een brief van Viglius aan Montzima in het Gabbema-archief der Prov. Bibl. van Leeuwarden. Cat. p. 29.

5) 'Est enim vir optimus et ut plerique Hispani famae avidissimus, summopere enitens ut aliquo apud eruditos loco habeatur.' Ter Horst, *o.c.* p. 33.

Het valt onmiddellijk op, dat Lap veel priesters onder zijn vrienden telde.

De geestelijkheid in de zending, Utrecht en Haarlem, vormde een tweeënheid onder Rovenius en het Haarlems kapittel; de samenwerking tussen beide machten was redelijk goed, maar toch constateert men een duidelijk verschil in mentaliteit. De Haarlemse kapittelheren huldigden een katholicisme, dat, met een anachronisme, uitgesproken 'open' genoemd zou kunnen worden.

Ze eerbiedigen de protestantse overheid niet alleen uit gewetens-overtuiging, maar uit nationaal besef en met een zweem van republikeinse geestdrift. Ze schuwen de profane wetenschappen niet en werken als volwaardige beoefenaars vrijmoedig samen met andersdenkende geleerden en dichters. Zij zijn niet zo klerikaal, dat ze interesse voor en verstand van theologie voor leken onge-woon of ongepast vinden. Als humanisten waarderen zij al het geschapene, eten en drinken niet uitgezonderd. Ze tillen de achter-stelling van de katholieken niet zo zwaar, omdat de feitelijke toe-stand naar hun gevoelen niet onbevredigend is.

Bij Rovenius ontbreken vrijwel al deze trekken van een opti-mistisch christendom. Hij ijvert voor ascese en kerksheid, vooral voor zijn priesters; want hij heeft geworsteld, in Oldenzaal, met het probleem der verwereldlijkte beneficianten.¹ Hij wantrouwt de regenten, en niet zonder grond; ten opzichte van het wereldlijk bestuur kan hij het met moeite brengen tot een erkenning de facto van een geusurpeerd gezag. Hij kent de strijd der religies in al zijn bitterheid, omdat de uitslag, wat de massa betreft, doorgaans niet afhangt van de degelijkheid van de apologetische argumenten, maar van de handhaving of het verlies van stellingen in de be-dreigde gebieden. Men kan zich niet voorstellen hoe Rovenius gecorrespondeerd zou hebben met Anna Maria Schuurman, zoals bijvoorbeeld Ban dat deed.² Over Rovenius hebben de dominees nooit geklaagd, zoals ze het over Marius deden: 'Het heeft oock de kercke bedroefd ende vele ingeseeten en soo binnen als buyten dese stadt, dat het principale hoofd van de paepsche factie onder ons, haere pater Marius, sooveel gunsten bij uwe E. Achtbaerheeden heeft gevonden'.³

Dit opvallend verschil in optreden en mentaliteit vindt groten-

1) Brieven hierover van Rovenius aan Sasbout in J. Dodt van Flensburg, Arch. voor kerkel. en wereldsche gesch., Utrecht VI (1846), 239-254.

2) J. J. Graaf, *Jan Albert Ban*. Bijdr. Haarlem 1 (1873), 43.

3) B. Voets in Haarlemse Bijdragen 62 (1953), 284.

deels zijn verklaring in de omstandigheden, waarin Rovenius en de Haarlemmers moesten leven en werken. In Holland waren de regenten uitermate soepel; in de landgewesten kan men bijna van vervolging spreken. De kapittelheren leefden midden tussen de financiële en intellectuele upperten, terwijl Rovenius' milieu aanmerkelijk minder bedeed was. Doch ook aanleg en karakter stempten Rovenius tot de zeer principiële, strenge en hoekige prelaat, die hier aan de kerk de nieuwe na-Trentse gestalte wilde geven; Ban en Marius kan men beschouwen als verbeterde edities van de middeleeuwse pastoors.

Het verschil in opvatting van Rovenius en Marius over de houding ten opzichte van de overheid en de ernst van de vervolging kan niet beter geïllustreerd worden dan door een conflict tussen deze beiden over een pauselijk indult.

De paus had een jubileaflaat uitgeschreven, waarvoor een reis naar Rome was voorgeschreven. Rovenius had aan Rome verzocht, voor de Hollandse missie de aflaat ook toepasselijk te verklaren zonder deze Romereis. Als motivering gaf hij hiervoor aan, dat het wegens de vervolging voor de gelovigen 'sub haereticorum potestate constitutis' onmogelijk was.

De paus had goedgegunstig beschikt en in het rescript, dat voorgelezen moest worden, de considerans als volgt omschreven: 'ob gravissima et poenalia edicta magistratuum nemo ipsorum Romam ad percipiendos anni praeteriti Jubilaei fructus venire potuerit'.¹

Marius vond de voorlezing van dit stuk niet alleen ontactisch en kwetsend voor de overheid, maar hij twijfelde zelfs of deze gunst wel geldig was verleend; volgens hem was de pauselijke gunst verkregen door een valse voorstelling van zaken, ofwel, volgens het moderne recht, door 'expositio falsa seu obreptio'.² Marius schreef hierover aan Rovenius en de Apostolische Vicaris antwoordde in een geprikkeld schrijven, dat hij Marius' bezwaren volkomen ongegrond achtte. Marius liet het er echter niet bij zitten en wendde zich tot de Keulse nuntius.³ Diens reactie en de afloop van het meningsverschil zijn niet bekend; aan de vermelde gegevens hebben we echter genoeg, om het verschil in politieke

1) J. Cornelissen, *Romeinsche bronnen*, Deel I ('s-Grav. 1932), R.G.P. 77 no. 826, p. 823.

2) *Cod. Iuris Can.* 42 § 2; de vroegere opvatting in dezen was strenger, cf. G. Cocchi, *Commentarium in Cod. Iuris Can. Liber I* (Taur. Aug. 1931), 248.

3) J. Cornelissen, *o.c.* no. 825, p. 822.

opvattingen bij Rovenius en Marius duidelijk te onderscheiden.

Lap van Waveren heeft, althans volgens de beschikbare gegevens, nooit contact gezocht of gevonden met Rovenius. Met de Haarlemse heren leefde hij zelfs op vertrouwelijke voet. Misschien mogen we hieruit tot een soort geestelijke verwantschap besluiten; want ook Lap wist een militante katholieke geloofsovertuiging te combineren met een positieve houding ten opzichte van zijn vaderland en de protestantse machthebbers en geleerden.

Over de vriendschap van Lap met Marius weten we weinig; bij toeval horen we, dat Lap wel eens aanzat aan Marius' tafel, waar het er zo gezellig naar toe ging, dat zelfs Rome ernaar liet informeren; de nuntius ontzenuwde de boze geruchten: Marius dronk soms een stevig glas wijn en veroorloofde zich wel eens een grapje over de reguleren; dat was alles.¹ Lap heeft met Marius eens 'in mensali discursu' gedebatteerd over de onderhorigheid van Amstelland aan het Sticht. Zoals het meer gebeurt, schoten Lap de meeste argumenten te binnen toen hij weer thuis was; hij maakte een klein traktaatje van wat hij erover gevonden had, getiteld *Gisberti Lappii a Waveren JC disquisitio de jure ditionis Amstelii* en zond het naar zijn vriend. Met de andere papieren van Marius is het geschrift later in het Hollands College te Leuven terechtgekomen, waar Hoyneck het vond en in zijn *Analecta* publiceerde.²

Ook met Ban en Bugge onderhield Lap hartelijke betrekkingen; hij logeerde wel bij hen.³ Ban verzamelde gegevens voor een historische beschrijving van het bisdom Haarlem en Lap liet hem water-tanden door een brede opsomming te geven van wat hij daarvoor kon leveren.⁴ Bugge had tegelijk met Lap in Leuven gestudeerd⁵ en ook hun vriendschap was gebaseerd op een gemeenschappelijke belangstelling voor de geschiedenis. Samen beijverden ze zich bijvoorbeeld om over het leven en de dood van Cornelis Musius gegevens te verzamelen. Hierdoor kwam Lap ook in contact met Cornelis Plemp, een Amsterdams advocaat en vriend van Vondel, die zich eenzelfde taak had gesteld.⁶ Nihusius, een vriend en bekeerling van Marius, benaderde Lap met meer schroom als 'poly-

1) B. Voets in *Haarlemse Bijdragen* 62 (1953), 295.

2) Hoyneck van Papendrecht, *Analecta Belgica* III, I 321-328.

3) In een brief aan Ban van 2 okt. 1630 dankt Lap voor beider gastvrijheid. Bijlage no. 4.

4) Bijlage no. 3.

5) In 1617; voor Lap, zie: Univ. Bibl. Utr. Cat. Tiele no. 849, Vol. I fol. 10 vanaf het einde; voor Bugge: N.N.B.W. Deel I kol. 511.

6) Bijlage no. 7.

histori summo', maar hij is blijkbaar opgenomen in de kring van Laps vrienden.¹

Ook met protestantse historici stond Lap op goede voet. Hij werkte vertrouwelijk samen met de ouderling van de Utrechtse gemeente Van Buchell, die overigens geen vriend van de katholieken was; hij schrijft in zijn dagboek met welbehagen over een gestoorde mis en de wanhopige pogingen van de katholieken, om de ontering van een meegenomen H. Hostie te voorkomen.² In dr. Cornelis Booth, een predikantenzoon, vond Lap een vriend voor het leven. P. C. Hooft ontving van Lap hulp voor zijn Nederlandse geschiedenis; Hooft had er niet om gevraagd en kon de gegevens niet gebruiken; niettemin schreef de drost een eerbiedige dankbetuiging, waarin hij echter meer van zijn beschaving dan van zijn vriendschap wilde doen blijken.³

Van de correspondentie tussen Lap en de Dordtse medicus Johan van Beverwijck zijn alleen enkele brieven van Lap in onvolledige afschriften over. Lap laat deze liefhebber in de Dordtse geschiedenis volop profiteren van zijn onuitputtelijke voorraad gegevens, welke uit gedrukte en ongedrukte bronnen afkomstig zijn. Alsof het 'catholica non leguntur' toen reeds troef was, beveelt Lap zijn gegevens over het Dordtseatholicisme warm aan met de overweging, dat de *Historia Dordracana* een veel ruimer debiet zal krijgen als het werk ook aan 'monniken en andere katholieken' iets te bieden heeft.⁴ Wat Lap heeft aangedragen, is intussen niet zo belangrijk, omdat behalve de gedrukte bronnen ook de archivalia ons nu nog ter beschikking staan. Een uitzondering vormt een interessante aantekening over de dood van de beroemde geneesheer Vesalius.⁵ De brieven als geheel hebben echter hun waarde als bewijs voor de encyclopedische kennis en de speurzin van de schrijver.

Van zijn protestantse vrienden gaf alleen Pontanus blijk van enige wrevel, dat Lap de ongerijmdheid van het catholicisme niet inzag.⁶ Een papenhater eerste klas als ds. Jacobus Lydius, die zijn strijdbaar calvinisme bijvoorbeeld luchtte in een geschrift '*Laetsten*

1) Over Nihusius: N.N.B.W. Deel VII; Ger. Brom, *Vondels Bekering*, A'dam z.j. 42-43 en noten; Rogier, *Gesch. v. b. Kath.* II, 728-729.

2) *Notae Quotidianae* van A. van Buchell. W.H.G. 3e serie no. 70, p. 63.

3) Bijlage no. 15.

4) Bijlage no. 10.

5) Bijlage no. 16.

6) Bijlage no. 13.

duyvelsdreck ofte ongehoorde grouwelen van paepsche leeraers onser eeuwen ¹, was tegenover Lap de beleefdheid zelve.² Het was Lydius te doen om informaties, doch het wil al wat zeggen, dat hij door Lap geholpen wenste te worden.

Toch had Lap in religiosis niet een bijzonder irenische gezindheid en nog minder de typische bescheidenheid van de schuilkerkentijd. Integendeel, we schijnen de plooibaarheid bij zijn protestantse vrienden te moeten zoeken. Want na de Pyrrusoverwinning te Dordt beleefde het orthodoxe calvinisme een baisse; het hield zich met moeite staande boven de liberaliserende en soms katholiserende remonstrantse regenten en intellectuelen.

Het katholicisme had voor de non-conformisten en humanisten de bekoring van het verbodene en het werd zo licht gezien als de antipode van de religie van het 'gelovig schuim'. Dat het humanisme zich gemakkelijker in leer en leven der Moederkerk liet integreren dan in het orthodoxe calvinisme, heeft stellig de aantrekkelijkheid van de katholieke Kerk verhoogd en kan mede een verklaring zijn voor de vele bekeringen in de eerste helft der 17e eeuw.³

Ook in de Zuidelijke Nederlanden had Lap zijn vrienden; hij beschikte er over wijdvertakte familierelaties en ook uit zijn studentenjaren had hij vele vriendschappen zorgvuldig aangehouden. Voor deze vrienden was Lap als historicus een informatiebron van onschatbare waarde. De profane en ook de kerkelijke geschiedenis was nog volop 'groot-Nederlands' en Lap was een der weinigen, die toegang hadden tot de geschiedbronnen in het Noorden en hij was steeds tot medewerking bereid.

Lap en de vaderlandse heiligen. Toen de eerste delen van de *Acta Sanctorum* van Bolland verschenen waren, zond Lap onmiddellijk een brief aan de auteur om zijn goede diensten aan te bieden.⁴

'Het trekt me aan,' schreef hij, 'mee te werken aan de verheerlijking van Gods heiligen en wel het meest van de heiligen van mijn vaderland, onder wier vereerders ik mij, ik beken het, in de eerste rijen schaar.' De vaderlandse heiligenlevens hebben inderdaad steeds Laps bijzondere belangstelling en voorliefde gehad.

De verering van deze heiligen is onder de Apostolische Vica-

1) N.N.B.W. Deel VIII, 1087.

2) Bijlage no. 17.

3) Rogier, *Gesch. v. h. Kath.* II, 727ss.

4) Bijlage no. 23.

rissen sterk benadrukt, maar niet begonnen.¹ In ons land vierde men voor de reformatie onder de gewone heiligen Switbertus, Servatius, Willibald, Fredericus, Werenfried, Gregorius, Amandus, de twee Ewalden, Hubertus en Radbod, terwijl voor vijf vaderlandse heiligen een verplichte feestdag was ingesteld, namelijk voor Odulphus, Lebuinus, Bonifatius, Lambertus en Willibrord.² In 1525 vaardigde Hendrik van Beieren over deze materie een synodaal statuut uit, waarin bij de verplichte feestdagen Servatius in plaats van Lambertus genoemd wordt.³

Na de reformatie was het onderhouden van al die feestdagen niet goed meer mogelijk en Sasbout vroeg en kreeg dispensatie in de viering van verschillende heiligendagen 'durantibus hisce haereticorum persecutionibus'. Van de nationale heiligen bleef alleen St.-Willibrord staan onder de 'dies festos sub peccati mortalis reatu observandos'.⁴

Doch ook in de liturgie dreigde de viering der vaderlandse heiligen in het gedrang te komen. Krachtens een decreet van het Concilie van Trente had paus Pius V respectievelijk in 1570 en 1568 het uniforme *Missale* en *Breviarium Romanum* uitgegeven en verplichtend gesteld. Afwijkende drukken werden verboden, bij het brevier op straffe van excommunicatie, bij het missaal op straffe van confiscatie en een boete van 100 dukaten.⁵

1) P. Polman (*Godsdienst in de Gouden Eeuw*, Utr. 1947, 71) meent, dat de vaderlandse heiligen vóór Rovenius helemaal geen plaats hadden in de officiële gebeden der Kerk.

2) Uit de 'tabula sanctoralis' van een missaal uit Doesburg van 1425 en een uit Amersfoort van 1465 (Bibl. Seminarie Apeldoorn, cf. Oudheidk. Jaarb. 3e serie 11 (1931), 3-4). Hun lijsten stemmen vrijwel overeen met die van het eerste gedrukte exemplaar 'Missale ad verum cathedralis ecclesiae Trajectensis ritum' (Middelburg 1511). Nadere bijzonderheden: P. Sejourné, *Ordinarius S. Martini Trajectensis*, Utr. 1919-1921, 72 (Fêtes chômées).

3) J. Joosting-Muller, *Bronnen voor de gesch. v. d. kerk. rechtspraak in het bisdom Utr. in de ME*. Deel V (Oud Vad. Rechtsbronnen, 2e reeks no. 16, 's-Grav. 1914), 156.

4) Decreet van 18 febr. 1594. J. Cornelissen, *Romeinsche bronnen*, Deel I, 's-Grav. 1932 (R.G.P. 77), no. 36. Van de vierdagen uit het Sanctore zijn de gecursiveerde 'de praecepto' gebleven: jan.: *Circumcisio*, *Epiphania*, Pontianus, Agnes, *Conversio Pauli*; febr.: *Purificatio*, *Cathedra Petri*, *Matthias*; mrt.: *Annuntiatio*; apr.: Georgius; mei: *Phil. et Jac.*, *Invent. Crucis*, Pancratius, Servatius; juni: Bonifatius, Odulphus, *Nat. Jois Bapt.*, Lebuinus, *Petr. et Paulus*; juli: *Visit. Mariae*, *Translat. S. Mart.*, Maria Magd., *Jacobus*; aug.: *Vincula Petri*, *Laurentius*, *Assumptio BMV.*, *Bartholomeus*, *Decoll. Jois Bapt.*; sept.: *Nativ. BMV.*, *Exaltatio Crucis*, Lambertus, *Matthaeus*, Mauritius, *Michael*; okt.: Remigius, Victor, *Simon et Judas*; nov.: *Omn. SS.*, *Comm. anim.*, *Willibrordus*, *Martinus*, Lebuinus, *Catharina*, *Andreas*; dec.: Nicolaas, *Conc. BMV.*, *Thomas*, *Nat. Dni.*, *Stephanus*, *Jois Ap.*, *SS. Innoc.*

5) De decreten staan aan het begin van het *Missale Romanum* en van de pars hiemalis van het *Breviarium*.

Het heeft enige decennien geduurd, voordat er een weg gevonden was om met eerbiediging van de decreten van Pius V voor de *Officia propria* in missaal en brevier een plaats te vinden. Ze moesten apart worden uitgegeven en konden niet verplicht gesteld worden. Zo liet dan Rovenius in 1623 in een apart boekje de Utrechtse *Officia propria* voor het brevier drukken en hij schonk 40 dagen aflat aan ieder die er gebruik van wilde maken.¹

In deze *Officia propria* wordt een grote plaats ingenomen door de historische lecties van de tweede nocturn.

Er zullen wel dergelijke lecties bestaan hebben, zij het overal verschillend, maar Rovenius heeft niettemin een geheel nieuwe serie samengesteld. Hiervoor heeft hij geen uitvoerige historische studies gemaakt of laten maken, doch geprofiteerd van het pas verschenen verzamelwerk van Surius *De probatis Sanctorum historiis*.² Minstens 12 van de 18 heiligen uit Rovenius' *Officia* komen bij Surius voor en reeds bij oppervlakkige vergelijking blijkt, dat Surius de uitsluitende bron is geweest; vrijwel iedere zin uit de lecties vindt men woordelijk terug in de meestal uitvoeriger *vita*, door Surius uitgegeven. Dikwijls heeft Surius de *vita* die hij vond, opzettelijk veranderd, omdat hij de middeleeuwse stijl te barbaars vond en daar we bijvoorbeeld de *Vita Radbodi* ook in haar oorspronkelijke gedaante bezitten, kunnen we in dit geval onomstotelijk vaststellen, dat de lecties niet anders dan compilaties uit Surius zijn.³ Van drie heiligen, Gregorius, Marcellinus en Plechel-

1) *Officia Sanctorum Archiepiscopatus Ultrajectensis, digesta iuxta normam Breviarii Romani*, Lovanii 1623 (2e druk van 1640 geeft ook de *propria* voor het Missaal).

2) Laur. Surius, *De probatis Sanctorum historiis*, 7 t., Keulen 1570-1575.

3) Een vergelijking van een gedeelte van de lectie met de bewerking van Surius (t. 6 p. 693-4) en de originele *vita* (*Analecta Bolland.* t. VI (1887), p. 7-9):

Officia v. Rovenius.

Carnis rebellionem parsimonia edomabat.

Nocte et die spiritualibus vacabat epulis et iam tum affectu, desiderio consecratur, quod postea opere praestitit.

Neque a carniū duntaxat esu, sed etiam ab omni ciborum voluptate abstinens, biduanis, triduanisque ieiuniis ani-

Bewerking van Surius.

Carnis rebellionem parsimonia edomabat.

Nocte et die spiritualibus vacabat epulis et iam tum affectu atque desiderio consecratur, quod postea opere praestitit.

Neque a carniū duntaxat esu, sed ab omni ciborum voluptate abstinens, biduanis, triduanisque jejuniis animum pas-

Originele vita.

Carnis rebellionem sale parsimoniae castigando... Deo placere studuit.

Noctes et dies spiritualibus vacans epulis, formavit id secum iam tunc in affectu, quod post probavit in opere.

Nec solum carnis ab esu sed ab omni prorsus ciborum delectamento se subtrahens, biduanis ac triduanis animum pavit

mus, heb ik de herkomst van de lecties nog niet kunnen vinden.¹

Het zou interessant zijn na te gaan, welke veranderingen er zijn aangebracht, toen er van de *Officia propria* in 1640 een tweede druk tot stand kwam. Doch uit niets blijkt, dat Lap hierin enig aandeel gehad heeft, zodat dit te ver van het onderwerp zou afvoeren.²

Toch had Lap veel kunnen bijdragen, als zijn hulp bij Rovenius even welkom was geweest als bij de heren van het Haarlems kapittel. Voor de geschiedenis van Willibrord was Lap deskundig als geen ander. De beste bronnen, Beda's *Historia Ecclesiastica* en de *Vita Willibrordi* van Alcuinus, waren algemeen bekend³; doch Lap had beslag weten te leggen op een andere vita, namelijk van abt Thiofried, die weliswaar minder waarde heeft, maar bijna verloren was gegaan.⁴ Toen Buchell het geschrift ter inzage kreeg, beseftte hij spoedig, met een onbekende vita Willibrordi te doen te hebben

rum pascebat, corporis imbecillitatem necessariis ac vilibus sustentans alimentis, vultu interim hilaritatem prae se ferens.

cit; corporisque imbecillitatem, vix ossibus haerens, naturae necessariis iisque vilibus sustentabat alimentis: interim tamen vultus hilaritatem prae se ferens.

ieiuniis. Imbecillitatem vero corporis vilibus naturaeque mortalium necessariis, vix haerens ossibus, sustentabat alimentis; hilari tamen vultu universis laetitiam praeferebat.

Cum vero omnium bonorum operum floreat exemplis, misericordia tamen erga pauperes maxime excellit: ita ut quidquid ex rebus huius mundi haberet, liberaliter in pauperes erogaret.

Quidquid ex rebus mundi huius habere potuit, accurate in pauperes erogavit; cumque omnium bonorum operum floreret exercitiis, attamen in benignitate erga pauperes nulli secundus fuit.

Quidquid in rebus huius saeculi habere potuit, sollicito pauperibus erogavit. Nam cum omnibus bonorum operum floreret instantiis, tamen in huiusmodi studio nulli comparandus emicuit.

1) Jeroen, Wigbold en Willibald hebben bij Surius ook geen vita, doch Rovenius heeft voor deze heiligen maar één lectie gemaakt zonder levensbijzonderheden.

2) Het zijn vooral stijlverbeteringen; sommige stoplappen en naïeve verhaaltjes zijn weggelaten. Verder zijn veel jaartallen ingevoegd; één jaartal, het sterfjaar van Egbertus, is ten onrechte veranderd. In 1641 is reeds een derde druk verschenen, geheel gelijk aan de vorige, doch wel opnieuw gezet. Een uitvoerige studie over de cultus der vaderlandse heiligen: L. Rogier, *Hist. Tijdschr.* 18 (1939), 246-274.

3) Van Alcuinus' geschrift zijn meer dan 60 handschriften bekend, opgesomd door W. Lampen en B. Vermaseren in *Bronnen en Litteratuur betreffende St. Willibrord* (1939).

4) Er bestaan twee manuscripten. De Codex van Gotha zou de autograaf zijn (Wieland in *M.G.SS.* t. XXIII p. 23-30); K. Rossberg, die de vita metrica van Thiofried uitgaf (ed. Teubner 1883), maakt hiertegen bezwaren (p. XII). Lap heeft zijn licht trachten op te steken bij pater Wichmans te Helmond, die Laps 'scrupulos illos historicos in vita D. Willibrordi' ter opheldering doorzond naar een ordgenoot in Tongerlo. Zie bijlage no. 5.

en hij gaf een brede inhoudsopgave ervan in zijn Heda-editie.¹ Deze vita is ook na Lap nog lang onbekend gebleven; ze werd eerst in 1898 gedrukt en in 1910 opgenomen in de *Acta Sanctorum* van november.

Andere vaderlandse heiligen hebben ongetwijfeld ook Laps belangstelling gehad, doch de blijvende resultaten van zijn historische speurzin beperken zich tot wat kleingoed.

Zo heeft hij het grafschrift of juister een gedenktafel van St.-Bernulphus in de Pieterskerk gekopieerd ten behoeve van Pontanus.² Het is de neerslag ofwel de oorsprong van de legende van de gelukkige bevalling van de koningin Gisla ten huize van Bernulphus, de pastoor van Oosterbeek, waaraan deze 'pastoor' zijn aanstelling tot bisschop zou te danken hebben.³ Verder verschaftte Lap enkele gegevens over relieken van St.-Odulphus en St.-Fredericus aan Bollandus in een brief, die door van Heussen gedrukt en daardoor bewaard gebleven is.⁴

Hoewel geen hagiografie in de strikte zin, kan hier toch het best gesproken worden over wat Lap gedaan heeft voor de geschiedenis van zijn grote stadgenoot, paus Adriaan VI.

Deze paus is bijna twee eeuwen als een mislukking beschouwd. 'Nihil boni fecit in eius papatu et in eius morte fuit infamatus de haeresi, prout audiui'; dit oordeel van Bontempi was het oordeel van velen.⁵ Volgens Pastor is in die beoordeling pas een keer gekomen in 1727, toen Caspar Burman zijn *Hadrianus VI sive analec-ta historica de Hadriano VI Traiectino Papa Romano* het licht deed zien.⁶ Het is verrassend dat de rehabilitatie is ingezet door het objectieve oordeel van een protestants geleerde tegen de katholieke opinie in.

Lap van Waveren mag echter een gedeelte van die verdienste voor zich opeisen. Burman zelf beweert, dat hij niets aan Lap te danken heeft. De *Fasciculus epistolarum et monumentorum Hadriani*

1) Ed. Buchellius p. 22-24.

2) Het grafschrift met de begeleidende brief van Lap aan Pontanus is gepubliceerd door A. Matthaeus, *Andreae Alciati Tractatus... cui accedit Sylloge Epistolarum*. Hagae Com. 1740, 306-307.

3) Redenen waarom het verhaal niet historisch kan zijn en verder een speculatie over de oorsprong van de legende geeft H. Coster, *De Kroniek van Johannes de Beka, haar bronnen en haar eerste redactie*. Bijdr. v. h. Instit. voor MEsche gesch. v. d. Rijksuniv. te Utr. 1914, 140-143. Vergelijk prof. Post in *Gildeboek* 13 (1930), 89ss.

4) Bijlage no. 23.

5) L. v. Pastor, *Geschichte der Päpste* IV² (1907), 151 noot 1.

6) *ib* p. 156.

Papae, die Lap in een appendix van Beka noemt, heeft Burman naar zijn zeggen niet kunnen vinden.¹ Deze fasciculus berust momenteel in de Utrechtse universiteitsbibliotheek en het blijkt, dat er langs welke weg dan ook toch het een en ander daaruit bij Burman is terecht gekomen.² Vervolgens is uit Laps correspondentie aan het licht gekomen, dat Lap vrijwel alle geschriften over Adriaan, die Burman gepubliceerd heeft, bezat of althans op het spoor was. Natuurlijk kan Burman van her en der een collectie bijeengegaard hebben, die geheel gelijk was aan wat Lap bezat; waarschijnlijker echter is het, dat Laps verzameling in handen van Burman is gekomen en dat hij deze collectie heeft gepubliceerd, zonder te weten dat ze oorspronkelijk eigendom van Lap was geweest.

In Burmans uitgave van 1727 vindt men de *Vita Hadriani* van Gerhardus Moringius en van Paulus Jovius, alsmede het *Itinerarium Hadriani VI ab Hispania Romam usque ac ipsius pontificatus eventus per Blasium Ortizium*. Vergelijken we hiermee wat Valerius Andreas in 1640 schrijft aan Lap: 'Mijn vriend Torrius heeft uit Spanje meegebracht het *Itinerarium Adriani VI ab Hispania Romam usque* geschreven door Blasius Ortizius en te Toledo gedrukt in 1546. Iemand denkt erover dit uit te geven samen met de *Vita Adriani* van Moringius en een aantal brieven, die genoemde Torrius ook bij zich had. Al wat ge in deze zaak kunt bijdragen, zal zeer welkom zijn'.³ In een ongedateerde brief aan Buchell horen we dat Lap aan het werk is. Hij blijkt ook Paulus Jovius te kennen en hij speurt naar een onbekende biografie van Gaius Batius.⁴ Hij heeft afschriften van brieven en documenten betreffende Adriaan gemaakt, vermoedelijk van de collectie die door Torrius uit Spanje was meegenomen. Samen met zijn vriend Boot studeerde hij op deze stukken in de Utrechtse bibliotheek, waar ze alle hulpmiddelen bij de hand hadden.⁵ Burman heeft voor zijn uitgave naar deze afschriften gezocht en ook ontdekt waar ze waren, maar verder is hij niet gekomen. Horen we het mistroostig verslag van zijn nasporingen: 'De kostbare brieven, die de doorluchtige Booth met de grootste zorg bijeengegaard heeft',⁶ alsmede diverse hand-

1) C. Burman, *Hadrianus VI*. Ultraj. 1727, Dedicatio.

2) Cataloog Tiele, no. 741.

3) Bijlage no. 14.

4) Bijlage no. 24.

5) Uitnodiging van Lap aan Boot: bijlage no. 25; vermoedelijk het antwoord van Boot: bijlage no. 26.

6) Het zal Burman ontgaan zijn, dat Boot veel scripta van Lap geërfd heeft.

schriften, die onze Buchell door toeval in handen gekregen heeft, bestaan momenteel nog en worden door de erven van Booth bewaard; daar echter aan niemand het geluk te beurt valt, ze te mogen inzien, moeten we ook deze hulpmiddelen missen, waarmee we wellicht tot zekerheid zouden kunnen komen'.¹ Toch heeft hij nog een zestal brieven uit de verzameling kunnen opnemen, zij het uit de tweede hand, omdat Brandt, van Heussen en Matthaeus wel uit Laps papieren hadden kunnen publiceren.² Uit dit alles mogen we concluderen, dat Lap reeds een eeuw voor Burmans uitgave door het verzamelen van het materiaal de grondslag gelegd heeft voor de uiteindelijke erkenning van de grote verdiensten van deze Utrechtse paus.

Tenslotte moet nog aan de orde komen, wat Lap heeft bijgedragen in de verheerlijking van de martelaren uit de tijd der reformatie. Het meest levendig was gebleven het aandenken aan de Gorcumse martelaren en aan Cornelis Musius; ze werden vrij algemeen als heiligen vereerd. Op 5 juli 1634 had echter paus Urbanus VIII in de breve *Coelestis Hierusalem* zalig- en heiligverklaringen volledig aan de H. Stoel gereserveerd.³ Onmiddellijk moet hier de gedachte zijn opgekomen, voor de Nederlandse geloofsgetuigen een proces aanhangig te maken. Voor de martelaren van Gorcum werkten de Belgische bisschoppen, die relieken hadden gekregen, en de procuratoren van de verschillende orden te Rome, waartoe de martelaren behoorden. De zorg voor de zaak van Musius kwam geheel op de Nederlandse seculieren neer. Rovenius heeft het diocesane onderzoek opgedragen aan Rumoldus van Medenblick, de pastoor van Leiden, waar Musius gemarteld was.⁴

Rumoldus verzamelde alle gegevens, zowel gedrukte als ongedrukte, die hij vinden kon; in het archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezie vindt men bij de papieren van Rumoldus van Medenblick de resultaten van zijn nasporingen.⁵ Van Lap van Waveren ontving

1) C. Burman, *Hadrianus VI*, 397 (in een noot bij de vertaling van wat Brandt over Adriaan schrijft).

2) De inhoud van Laps collectie wordt uitvoerig opgegeven in S. Muller Fz., *Catalogus v. d. bibliotheek over Utrecht*, Utr. 1881, no. 1470.

3) De verering der relieken van de Gorcumse martelaren was reeds 'per modum conniventiae' toegestaan. Door de breve van 1634 werd de gang van zaken voorlopig gestremd. De processtukken zijn uitgegeven door E. Reusens achter zijn editie van Estius' *Historia beatorum Martyrum Gorcomiensium*, Lovanii 1867, 285-332.

4) Een bewijs voor deze opdracht heb ik niet gevonden; doch gezien de latere bemoeienissen van Rovenius met de zaak is het niet waarschijnlijk, dat Rumoldus geheel op eigen initiatief gehandeld heeft.

5) Inventaris Bruggeman no. 228-229.

Rumoldus een lijst met publikaties over Musius; verder deelde Lap mee, dat hij zelf nog een onuitgegeven document over Musius bezat. Lap had reeds vroeger nasporingen over Musius gedaan in samenwerking met Bugge en de Amsterdammer Plomp¹ en hij stelde zijn conclusies voor Rumoldus op schrift.² Hij deed dit aan de hand van het boek van Estius over de martelaren van Gorcum, waarin ook het verhaal van Musius' dood was opgenomen.³ In de aantekeningen van Lap kunnen we zijn speurzin bewonderen en tevens zijn oog voor historische details, die algemeen bekende feiten in een nieuw licht zetten. Begin september zond Lap zijn *Excursus ad vitam et martyrium Musii* naar Rumoldus. Het volgend jaar deed zich reeds een geschikte gelegenheid voor om de zaak in Rome aanhangig te maken; De la Torre werd namelijk met twee priesters naar Rome gezonden en ze kregen onder andere de opdracht, de mogelijkheid van een zaligverklaring van Musius te bespreken.⁴ Of ze het gedaan hebben, is niet bekend; resultaten heeft hun bezoek in elk geval, wat dit betreft, niet opgeleverd. Dat Rovenius de moed nog niet opgaf blijkt in 1640; in het *Calendarium* van zijn *Officia propria* staan de Gorcumse martelaren en ook Cornelis Musius op hun sterfdata, respectievelijk 9 juli en 10 dec., vermeld, zonder dat echter een officie voor hen is opgenomen.

Besluit. Dat Lap door zijn tijdgenoten als historicus van formaat beschouwd werd, dankte hij vooreerst aan zijn grote belesenheid; 'heluo librorum', verslinder van boeken noemde Lydius hem.⁵ Vervolgens begon men de waarde van archieven voor de geschiedenis te ontdekken en de enkele gelukkigen, die er toegang hadden, werden geacht met alle geheimen van het verleden op de hoogte te zijn.

Aan geschiedschrijving heeft Lap zich zelden gewaagd; dat hij

1) Bijlage no. 7.

2) *Excursus Gisberti Lappii a Waveren JCI Ultrajectini ad vitam et martyrium B.M. Cornelii Musii ab eximio Domino Estio editum*. Ms. Arch. Oud-Bissch. Cler. Inv. Brugge-man no. 228. Uitgegeven door Dodt van Flensburg in Arch. voor de kerkel. en wereldl. gesch., Deel VI (Utr. 1846), 234-238 en beter door Wensink in Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor Katholieken 1854, 186-210 (met uitvoerige noten).

3) In de druk van 1603 (Duaci) en 1655 (Namurci): Liber IV, Cap. 12-16; Ned. vertaling (Leeuwarden 1841), Deel III, 106-122; in de herdruk van Reusens is het gedeelte over Musius niet opgenomen.

4) L. Rogier, *Gesch. v. h. Kath.* II, 74.

5) Bijlage no. 17.

schrijven kon blijkt uit zijn korte *Vita Lamberti Hortensii*¹; hij taxeerde de waarde van zijn mededelingen meer naar de moeite, die het hem gekost had, ze te achterhalen dan naar het belang van het meegedeelde feit zelf; maar niettemin is de *Vita Hortensii* een behoorlijke levensschets geworden, aantrekkelijk door pittoreske bijzonderheden en goed gekozen citaten uit de bronnen.

Laps voorliefde echter ging uit naar het opsporen en commentariëren van bronnen. Evenals Buchell wist hij dank zij zijn belezeneid en zijn geheugen zijn vondsten met uitputtende annotaties te verhelderen. Zijn taal is gekunsteld maar vlekkeloos; als overtuigd humanist schreef hij niet anders dan Latijn en hechtte hij grote waarde aan de kennis der oude talen 'sine quibus omnes artium facultates infelicitèr nullaque cum laude discuntur'.²

Lap verborg nooit zijn katholicisme en hij leefde in voortdurend contact met zijn geloofsgenoten, ook uit de zuidelijke Nederlanden. Niettemin was hij een rechtgeaard burger van Utrecht en een loyaal onderdaan van de Staten. Hij ging vertrouwelijk om met de schepen Boot, die later burgemeester werd en voor wie Lap zijn Belgische connecties niet verheimelijkte. In de stadsrekenboeken staat genoteerd, dat Lap manuscripten aan de stadsbibliotheek afstond, waarvoor de Utrechtse Raad hem een gratificatie toekende³; Laps drukker en uitgever, Van Doorn, kreeg een verering van 150 gulden voor de opdracht van de Beka-uitgave.⁴

Dit soort katholieken, dat zich vrij bewoog in wetenschap en letteren, heeft zich op den duur in de Republiek niet kunnen handhaven. Hoe is dat te verklaren?

Werden ze uitgestoten? Zeker, van hogerhand werden ze geweerd uit leerstoelen en officiële functies, doch uit de feiten blijkt, dat dissenters en ook de katholieken uit aller heren landen hier de rust en gelegenheid vonden, zich aan de wetenschap te wijden.

Hebben de katholieken zich dan vrijwillig in het isolement teruggetrokken? Rovenius schijnt wel in die richting gestuurd te hebben; de afvloeiing naar het indifferentisme en vandaar naar de staatskerk is in de 17e eeuw ononderbroken voortgegaan⁵ en om

1) Achter de uitgave van de *Rerum Ultrajectinarum* aan het slot van Buchells Beka-Heda-uitgave (niet gepagineerd).

2) Op de eerste pag. van zijn *Vita Hortensii*.

3) Dodt van Flensburg, *De stads-Kameraars-rekeningen, dienstbaar gemaakt aan de geschiedenis*, in Arch. voor kerkel. en wereldl. gesch. Deel III (Utr. 1843), 292.

4) *ib.* 296. Opgemerkt moet echter worden, dat de jurist, prof. Mattheus voor een opdracht 600 gulden kreeg toegestopt (*ib.* 298).

5) L. Rogier, *Gesch. v. b. Kath.* II, 733.

deze stroom af te dammen of althans in te perken, moesten de Apostolische Vicarissen het open verkeer met andersdenkenden wel tegengaan.¹ Toch is het moeilijk in te zien, dat de wetenschapsbeoefening hierdoor voor katholieken onmogelijk geworden zou zijn.

De beste verklaring voor de achteruitgang is misschien deze, dat de intellectuele elite geleidelijk van de Kerk vervreemd en uitgestorven is.

Zodoende heeft het pionierswerk van Lap niet geleid tot een mediaevistiek van katholieke signatuur en is de gangmaker zelf in vergetelheid geraakt. Zijn dood is zelfs niet opgevallen; Paquot spreekt hierover zijn pijnlijke verwondering uit: 'personne ne dit quant il est mort, ce qui est assez surprenant par rapport à un homme aussi habile que lui, et qui a si bien mérité de sa patrie'.² Paquot giste tenslotte, dat Lap gestorven moet zijn 'na 1648', en deze foutieve tijdsbepaling heeft repertoire gehouden in alle latere biografische woordenboeken. Hofman wist echter zijn dood juist te dateren, door er de Utrechtse begrafenisregisters op na te slaan; hierin trof hij de aantekening: '1647, 29 Maart: Den Ed. Heere Mr. Ghijsbert Lap van Waveren, advocaet 's Hooffs van Utrecht; nalatende collaterale mundige erfgenamen; vast goed; Dom.'³

BIJLAGE I

1623, oktober 8. Erycius Puteanus aan Lap.

Puteanus geeft zijn oordeel over een uitgave van postume brieven van Lipsius, te verzorgen door Lap.

Consultissimo viro ac iuris consulto D. Gisb. Lappio Erycius Puteanus S.D.

Gravis mihi, mi Lappi, totus September fuit: febri oppressus decubui; nunc languéo, lineam unam refero, a libris et studiis alienus.

1) Een symptoom hiervan is de strenge opvatting van de seculieren over de ongeoorloofdheid van het studeren in Leiden, waarover de jezuïeten een andere praktijk voorstonden.

2) Paquot I, 178.

3) A.A.U. XXIII, 281.

De Epistolis Lipsi posthumis quid dicam? Nosti quid ultimis ille tabulis decreverit. Sed nec potes hic augere famam viri, nisi ut imminuas. Alias alii ediderunt? Malo exemplo. Selegit ipse quas legi voluit, frugem a palea separavit; ut haec tamen sunt, quem fructum editio tua habitura sit, dispice: publica utilitas privatas rationes vincet; et lubens ego consilium meum arbitrio tuo submittam. Plura languor vetat. Tu vale et me ama. Lovanii in Arce, postridie non. octob. MDCXXIII. – Veterem amicum meum, D. van der Eem, animo complector; insignem illum Brunonium quoque, carum Musis caput. Posthumum illud Lipsii apud vos editum, fac quaeso habeam.

Ms. (origineel): Gabbema-archief. Prov. Bibl. Leeuwarden.
(Kopie): Univ. Bibl. Utrecht Hs. 7 E 10 (Cat. Tiele 1251) p. 93 verso.

BIJLAGE 2

1624, mei 25. Valerius Andreas aan Lap.

Valerius stuurt zijn *Bibliotheca Belgica* aan Lap en verzoekt hem verbeteringen en aanvullingen hierop te maken.

Clarissime Domine cognate.

Provocatus non unis tuis litteris, cum ad clarissimum virum avunculum meum Hadrian. Baexium, tum ad me scriptis, merito arguar animi et ingrati et inhumani, si non rescribam aliquid. Quod vero tardius scribam, in eo fortasse culpa omni non vaco, tametsi praetextu aliquo facile sit et familiare tegere vel purgare eandem. Non is ego sum, qui vel ingrati animi vitium sinam in me illabi, vel contemnam amicos, provocatus tam amice ab iisdem. Quid ergo? adhuc, aliquo praetextu video opus esse, quo me purgem: Et vel dura vel aspera haec bruma, vel longa et diuturna mora tabellionis pro me interloquatur. Itaque, dum redeo ad intermissam scribendi consuetudinem, occurrit statim Lappius meus, cui iamdudum debitor essem. En nunc exsolvo pro parte, mittoque et epistolam et librum meum, vel potius pro libro Bibliothecam. Lege, cense, dele, adde et Aristarchum age pro arbitrio tuo. Cogita δευτέρας προνοίας:

et hic opus erit amicorum opera, qui in partem veniant et iuvent. Scio plura isthic latere apud vos, quae Bibliothecam meam ornatorem reddant. Rogare hoc audeo et postulare, ut, dum otium erit, colligere dignetur ac seligere, si quae commissa vel omissa sunt. Rem praestiteris et mihi et toto (sic!) Belgio pergratam. Vale, vir clarissime et cognate. Salutem adscribit uxor Catharina Baecx. Raptim Lovanii, 25 Mai MDCXXIV.

Ms. niet bekend; gedrukt door Dodt van Flensburg in Berigten van het Hist. Genootsch. te Utrecht, Eerste Deel, eerste afl. (Utr. 1846) p. 30-31.

BIJLAGE 3

1630, jan. 4. Lap aan Jan Aelbert Ban.

Lap geeft aan Ban, die van plan is een boek over het bisdom Haarlem te schrijven, desgevraagd een opsomming van wat hij zou kunnen bijdragen. Daar Scriverius echter met eenzelfde studie bezig is, adviseert Lap overleg met deze historicus, te meer omdat Scriverius de katholieken niet ongenegen is.

Spectabilis atque eximie Domine,

Ex litteris Reverentiae tuae ad Strickium video te moliri descriptionem episcopatus Harlemensis: facis certe hoc tuo conatu rem ordine professioneque tua dignum, dum fugientem catholicam antiquitatem retrahis et in genuina veritate conspici curas.

Abeat minister ille cum sua Harlemica descriptione persuadeatque creaturis suis Willibrordum sanctissimum Episcopum Harlemios et Caninefates ab idololatria ad alteram papisticam idololatriam convertisse. Nobis alia ac sanior est opinio, veracibus magis rationibus fulta quam quas ille affert. Ei rei serviet Adelberti Levitae Caninefatum praecipui Apostoli vita luculente commentario a te adornanda.

Unum vereor ne Cl. vir Petrus Scriverius hoc institutum tuum praevertat, vir antiquitatis huius gentis perquam peritus minusque

religioni nostrae adversus quam alter ille, qui quasi mercede conductus convitia in nostros ex plaustro spargit. Itaque ne quam operam perdas eum ego censeo consulendum quid de hac re statuerit facere, nam Latinam urbis vestrae descriptionem promittere quasi pro comperto habeo et vereor, si concurratis, ne in alterum alter vestrum incurrat, quod factum nolim propter viri candorem et in nostra studia propensionem.

De subministrandis aliquibus scaedis (schedis) huc facientibus ego apud me perpendi varias esse, sed quas difficulter communice-
m, nisi prius de opere instituto tecum praesens conferam, aut id si fallat, saltem videam eius specimen, aut, ut ita loquar, adumbratam totius scriptionis ideam. Promittere Reverentiae tuae ausim non modicam auxilium, quaeque non minimum splendorem adferat.

Inter ea reputo testamentum Jacobi a Denemarcken episcopi Sudensis, fundatoris Joannitarum Harlemensium, catalogum beneficiorum regiae collationis per universam Hollandiam. De Joannitarum rebus cum Balivatu Joannitarum Trajectensium disceptatio an scilicet huic non subsit et quatenus subsit, dono meo ad amicum quendam meum transiit recuperanda facili studio. Denique veteres cartae innominatae, quas a curia retraxi, quas ante episcopatum Belgii multiplicationem officiales et provicares nostri Ultrajectini fecerunt emanare. Ad haec statuta synodalia episcopi vestri Novae Terrae a Zureno excusa. Liber item MS Vanden Handtvesten vande steede Haerlem. Sed is conspectus lectusque a te non dubie. Nam et politicam profanamque rem omnino omitti non decet. Habeo insuper indicem earum litterarum Hollandicarum quae Querceti in archivis Hannonicis adservantur, inter quas una habet hanc intitulationem: Brief van Haerlem daerbij sij beloven indien sij eenige dubbelschool opsetten, dat den Grave sijn liefste soude mogen doen, 1374. Si praesens essem apud Reverentiam tuam cumque ea provinciam vestram lustrarem multa alia inter disceptandum et minutiora quaedam audires de beatis fratribus praedicatoribus Harlemensibus. De Anabaptista post supplicium de se sumptum matri apparente seque damnatum profitente. De rustico cui virga cum vase naturae a crumeniseca scurra ridiculo infortunio truncatur. Deque epitaphiis nonnullis, inter haec Perkii Provisoris Kermelandiae ante annos 90. Atque haec quidem urbe (civitate dixisse oportuit, nam ita episcopalia oppida appellari voluit Littera Romani Pontificis quae erectionem novorum episcopatum describit) vestra continentur. Describendum est et alterum, hodie episcopatus vestri olim Bataviae totius lumen, famosa Abbatia Egmondana, cuius

hodie sacri patrimonii redditibus universitas Lugduno-Batava alitur, quaeque alia per totius episcopatus provinciam sacra profanaque qua parte coniuncta tunc occurrunt.

In his ego me strenuum adiutorem fore hac manu mea addico; tu tantum ipsum opus delineas et secundum Bullam erectionis episcopatus vestri limites circumscribe, tum titulos oppidorum, pagorum, monasteriorumque et hospitalium partire; id si feceris meisque manibus tradideris, invenies quod forte ne exspectes quidem.

Eadem opera a Reverentia tua velim mihi tradi Gaversium, Sedulium, Velium, Ampzingium, Bockenbergium, Miraei Origines Benedictinas et Praemonstratenses aliaque adiumenta tua ad hanc descriptionem comparata, quaeque habes monumenta collecta.

(In margine: Quorum inter primas teneant anniversaria, obitus benefactorum ac patronorum libri, qui in singulis ecclesiis haberi solent, vigilantia tua conquirendi.)

Nam unicae mihi deliciae sunt his studiis immorari et gaudeo si quem iisdem trahi et affici videam. Viros claros sapientia, pietate, et confessione veritatis suis locis inspergi velim; haec enim sunt veluti lucida sidera cuiusque plagae, quorum intuitu concives quique se pia aemulatione ad pariandum excitare possunt, immo debent.

Plura dicere possim, scribere non libet; non vacat praeter id unum, amicitia tecum velle iungi et studiorum participem fieri. Vale, spectabilis atque eximie domine doctor, annus MDCXXX quem ordimur iam a quadriduo. Sit tibi Aristarchus, sit tibi Aristoteles.

Ultrajecti in Museo meo

Adres: Spectabili atque eximio
domino Joanni Alberto Bannio

Gisbertus Lappius a Waveren
Jctus Ultrajectinus

Legum Doctori, domino atque amico.
Harlemi.

Ms.: Arch. Oud-Bissch. Clerezie (Rijksarch. Utrecht), Inventaris Bruggeman no. 402 (nu genummerd: 1539), origineel.

1630, oktober 2. Lap aan Jan Aelbert Ban.

Ban heeft voor zijn *Tabula Chronologica*... *Harlemensis* gevraagd naar de *Bulla Archiepiscopatus*; Lap kan deze niet vinden vanwege de deplorabele toestand van de bisschoppelijke archieven.

Vir reverende atque magnifice.

Feci quod potui, ut ait vetus versiculus, Bullam archiepiscopatus nostri quaesivi sedulo, nec inveni; vix credas quam id animo meo sit aegrum. Nam quam gratanter velim Tibi ea parte obsequium praestitum, tam dolenter has litteras ego exaro, ut indigentiam nostram Tibi significem. Vidit eam olim, immo habuit M. Harmanus Strickius: sed ut plurimas alias (?) G. Sandelino Delphensi transcripsit; nunc quia is ad plures abiit, apud filios sit difficile invenire. Dominus Buchellius eam (?) vidisse se ait, dominus item de Honkop vir nobilis addixit mihi omnem operam ut eam quaerat. Sed quis credat rem tam praestantem atque illustrem tam difficile inventu et reperitu? Libri Secretariatus ecclesiae nostrae metropolitanae si omnes mihi darentur inspiciendi non dubie reperirem: sed hi aut abditi sunt aut a confratribus ipsius ecclesiae ita varie distracti ut facilius (?) in (?) forni, quam hunc talem librum reperias. Ego omnem operam dabo ut nanciscar hanc bullam, nam et ego ipse (?) novisse, vidisse. Mihi hanc rem crede, ego (?) dabo aut nullus alius in nostra civitate. Vale, Vir Reverende atque magnifice, confratrem tuum Dominum Bugaeum a me officiose saluta. Illi Tibique pro omni benignitate atque hospitalitate gratiae sint aeternae.

Ultrajecti, Postridie
Kalend. Octobr.
1630.

Gisb. LAPPIUS A WAVEREN.

Adres: Aan Sr Jan Aelbert Ban
wonende op de bakenesse gracht
in Ste Anne tot Haerlem.

Uitgegeven door J. J. Graaf in Bijdragen voor de Gesch. v. h. Bisdom van Haarlem, Eerste Deel (Haarlem 1873), p. 63-64.

Na 12 september 1632. Aug. Wichmans, de latere abt van Tongerlo, aan Lap.

Na een verzuchting om vrede volgen mededelingen, onder andere over het verschijnen van *Brabantia Mariana*, waarin de schrijver Lap herhaaldelijk heeft genoemd.

Jesus, Maria, Joseph.

Clarissime domine et dilecte amice.

Libens, immo laetus, litteras tuas, XII Septembris 1632 scriptas, vidi, quia veteris et puri in me adfectus testes; quae tanto sane gratiores quanto rariores; quod non alteri caussae adscribendum, quam magno locorum intervallo quo ab invicem disjungimur, corpore nimirum, sed non animo. Et quando utroque licebit saepius conjungi? O utinam brevi facies aliqua veteris et pacatae Belgiae sit, per quam tuto liceat meare, remeare. Mihi crede, antiquum illud catholica fide et batava sinceritate celebre Ultrajectum et in hoc meum Lappium gratulabundus inviserem. Et dic, sodes, an unquam erit? Ancipiti enim fato Belgae sumus, etsi libra inclinare ad tranquillitatem videatur; quae spes si fallat, quid spei reliquum sit, ego non video; praesertim in flagitiis istis (liceat dicere) militiae, et nec togata administratione undique inculpatae. Sed mittamus haec non nostra; philosophemur potius, quod ego quidem quotidie averem: sed munia pastoralia et nuper superadditum onus archipresbyteratus seu decanatus nimium me impediunt. Nihilominus Brabantiam Marianam tandem in publicum emisi, in tres libros digestum, cujus exemplar libens hisce adjunxissem, si vel unicum mihi ad manum et viae tutae. Extat interim Antverpiae apud Joannem Cnobbaert typogr. etc. In quo opere non semel honorificam sui mentionem reperiet meus Lappius et aliquot animi sui sensa. Imprimatur quoque apud eundem Sabbatismus noster Marianus, in flandricum translatus a quodam e nostris confratribus et auctus. Neque timeo, quod scribit Dominatio Vestra, ne ab illis Sabbatariis adnumerandum. Dico enim, quod Diogenes ille Cynicus, altae sapientiae vir et qui non vicit solum hominem sed excessit, dicere solitus, cum turbae subsannarent: Illi me rident, ego non irrideor.

Porro scrupulos historicos in vita D. Willibrordi non sum ut penitus tibi evellam. Jam enim dudum quod in illa me non exercuerim, neque bibliotheca Tongerloensis hic mihi ad manum. Unde libens fateor, Davus sum non Oedipus. Noster Willibrordus Boscharts ab annis multis illustrandae huic vitae insudavit et integrum eumque justi voluminis commentarium de eadem contexuit. Verum, uti apparet, scriptus at in tergo nondum finitus Orestes. Prima opportunitate, quid de ea sit, inquiram per litteras, et ubi certum quid resciero, non desinam transcribere. Istud memini, et Marcelinum et Theofridum saepius apud eum male audivisse. Illa etiam, quae in postremis vestris de viris praeclaris Mierloa oriundis suggestisti magnifice, inserui epistolae dedicatoriae praelato nostro Tongerloensi inscriptae, qui hic per 24 annos doctorem egit. Vide, lege et judica. Nam spongiam deleteriam ubique paratam habeo, si forte omnia non ita ad veritatis perpendiculum.

Interea Deo Sospitatori, mi Lappi, Clarissimam Dominationem Vestram Summis commendabo et te meum semper valere jubeo vel ad tria saecula et ultra. Ita vovet, qui se scribit:

Clarissime domine, vester amicus et frater:

FR. Augusti .Wichmans, archipresbiter
Helmondanus et pastor in Mierlo.

Ms.: Universteitsbibliotheek Utrecht, Cataloog Tiele no. 983, fol. 17, 27 en 28 (kopie).

BIJLAGE 6

1635, juni-juli. Valerius Andreas aan Lap.

Valerius bedankt Lap voor zijn vele aanvullingen voor de tweede druk van zijn *Bibliotheca Belgica*.

Clarissimo et Doctissimo viro D. Gisberto Lappio a Waveren J. C. – Ultrajectum.

Clarissime Domine.

Nactus occasionem tam bellam, non potui non vel verbulo indicare statum conditionemque in qua degimus. Scilicet qui in otio, Musis

studiisque amico, vivere solemus, nunc invitis etiam auribus tubarum ac tympanorum audire cogimur; adeoque ut inter arma leges nostrae ita et cetera quodammodo silent studia. Sed Deus meliora, qui velut ἐκ τῆς μηχανῆς aderit aliquando, et a nobis averruncabit malum hoc ac pondus belli. Ecce quo pacto teporem ac negligentiam apud te meam excusare, si non accusare coner. Ita est; dudum scripsisse ac rescripsisse oportuit; verum, mora moram nectente, elapsa subinde occasio fugit. Interim horis successivis Bibliothecam meam Belgicam recenseo et augeo: agoque gratias immensas pro insigni auctuario, quo me beasti; sed et alii aliunde symbolas conferunt. Utinam Germania nundinas promitteret feliciores, darem mox praelo opus. Praemittam tamen Fastos Academicos, quorum specimen nuper in doctoralibus exhibui Fastis. Memini Dominationem Vestram scripsisse nuper, legi apud vos Thomae Basini Epitaphium, quod tamen cum reliquis vulgari typis velim. Cetera apud nos fere antiquum obtinent. Orationes passim et naeniae in obitum serenissimae principis nostre scripte et vulgate; tres Lovanii. Edit et clarus Puteanus Ideam Heroicam, quam cum Gerulfo Keerman dum istuc excurreret, emittam et scribam latius. Scire cupiam, num haberi possint consuetudines Ultrajectine latine redite? Ego et nostras Lovanienses latine donare constitui, additis brevibus juris allegationibus. Vale vir clarissime et Valerium patere,

Eidem Dominationi Vestrae deditissimum cognatum.

Ms.: kopie Univ. Bibl. Utrecht, Catalogo Tiele no. 983, fol. 37b en 38b.

BIJLAGE 7

Z. j. z. d. (vóór 1636). Lap aan Joannes Bugge, secretaris van het kapittel van Haarlem.

Lap bericht Bugge, dat de horlogemaker die Bugges uurwerk in reparatie heeft, vertrokken is. Lap heeft te Amsterdam kennis gemaakt met Cornelis Plemp, die gegevens en werken van Musius verzamelt; Lap kondigt Bugge zijn aanstaand bezoek aan.

Vir eximie salus.

Annus est et quod excurrit quod vos non viderim, nec hactenus rescivi quid de horologio factum sit; ego iterum iterumque virum adii et de reficiendo monui; nunc quid factum sit et quo ille emigraverit plane ignoro.

Ad Raissium auctorem auctarii Sanctorum ad Molani natales tua observata misi ante annum dualem per manum magnifici et eximii domini Miraei decani, sed altum uterque silet, tamen nullius dubito, quin secure perlata sunt: quod mihi aegre facit ignorare. Ego hic Amsterdami innotui viro sane perhumano et unico musarum cultori Cl. Cornelio Plempio, cum quo varius mihi sermo fuit atque unus de scriptis Cornelii Musii viri beati, quae et ille accurate adservat et editioni parat, quod vos haud dubie novistis, volui tamen vobis suggerere atque participem facere voluptatis eius, quam exinde percepi esse nempe viros qui virtutem ament et in altero depraedicent. Utinam eum diem videam quo praeclarus ille conatus lucem aspiciat, vos calcar addite evecti, nam et qui memorem monet, etiam adjuvat. Nos hic dedicationis festo interfuimus, et ad vos advolare parabamus, sed convivatores lente et laute detinere et optimam animi voluptatem eripere, quam ego in literis et literatis colloquiis ponere ac percipere soleo. Itaque quae intervire non licuit, me scriptam historiolum Delfensem deferre. Dignabitur moram excusare et in adventum meum exspectare. Pensabitur numero aliquo auctiorum observationum. Quid valeam latrrix harum modestissima virguncula Gertrudes nuntiabit ad summum. Ego pro salute tua vota ad Deum interpono ut tam carum mihi caput in multis servet annos.

Amsterdami die discessus nostri, stans pede in uno.

Eximiae Dominationis vestrae amicus et servitor

Gisb. Lappius a Waveren Jctus.

Ms.: Archief Oud-Bisschop. Cleresie (Rijksarchief Utrecht, Inventaris Bruggeman no. 399 (nu genummerd 1536), origineel.

1637, mei 2. Lap aan Pontanus.

Lap zendt enkele briefkopieën en twee originelen van Viglius, vraagt hiervoor redelijke erkenning en spreekt over zijn brievenverzameling.

Gisbertus Lappius a Waveren viro clarissimo Joh. Isacio Pontano Salutem.

Clarissime Domine, Exsolvo debitum, quod volens lubensque tibi addixi, mittoque utriusque epistolae, quam petebas copiam, oportune et e re nata historicis tuis meditationibus inserendam. De cognatis meis Tacone et Buchone Montzimanis, si pluscula voles nosse, adi Suffridum Petri in vitis scriptorum Frisicorum, ubi Domini Viglii propaginem describit. Corn. Croci epistola duas tantum distinctiones orthographicas exhibebat, quas studiose repraesentavi, caeteras ab illo omissas non addidi, nec supplevi. Vides animum meum conatui tuo faventem, et omnia studiose conquirentem, quae meditationes scriptionesque tuas adjuvare possint. Tuarum partium erit id curare, ne lateat posteros vixisse nos amicos, eorundemque studiorum consortes. Huic rei benigne conficiendae apud te pignus idoneum existimavi deponere et depromere e bibliotheca mea duas epistolas autographas magni Praesidis Viglii Zuichemi, quarum alteram tibi, alteram spectabili viro Ernesto Brinckio Consuli cum caeteris Regum, Principum, Procerum quoque in re litteraria autographis ab eo adservatis jungendam, a me oblatam volo cum obsequii oblatione. Amo ego istam curam conquirendarum epistolarum clarissimorum virorum, quam ante annos XVI Merula mihi instillavit editione epistolarum Erasmi anno 1607 vulgata; in qua cura mecum contesserare D. Brinckium suave fuit audire, et bonum factum ratus sum meo symbolo augere. Ego porro dum observationes meas scrutor, et ea conquiro, quae ad te perscribam, incurrit in manum epitaphium Beati Bernulphi episcopi Ultrajectini, quod per otium tibi apud me describere non licuit, mihi vero licet et libet. Itaque accipe et Imperatorem in Germania natum a tuo calamo orbi innotescat, et me inter amicos tui observantes deinceps Clarissima Dominatio tua censeat.

Ultrajecti postridie Cal. Maji MDCXXXVII.

Gisbertus Lappius a Waveren Jurisconsultus
Ultrajectinus.

(Volgt het grafschrift van Bernulphus.)

Ms. verloren: gedrukt in: A. Matthaeus, *Andreae Alciati... Tractatus contra vitam monasticam cui accedit Sylloge epistolarum*. Hagae Comitum 1740, 306-307.

BIJLAGE 9

Z. d. (waarschijnlijk vóór de volgende brief van 1637, dec. 19). Lap aan Johan van Beverwijck, medicinae doctor te Dordrecht.

Lap dankt voor een toegezonden boek en zendt gegevens over Dordrecht, ontleend aan Van Poelenburg en Van Buchell; hij deelt verder mee, dat de overleden Adriaan van Winsem, heer van Honcop veel hierover verzameld heeft, doch dat de weduwe geen inzage wenst te geven.

Clarissime vir,

Ingentem tibi gratiam profiteor, quod me suavis et medullitus mihi cari libri tui munere affeceris et in eodem nomen meum celebraveris. Gratiam inquam tibi profiteor ingentem. Noscent sera secula nos vixisse amicos et earundem artium amantes.

De arce et gente Poelenburgia consului confratrem meum virum clarissimum et istarum artium studiosissimum ac peritum qui respondit in ea verba, quae his iuncta epistola exhibet. Ego addidi quae observavi. Voluissem plura sed inopiam hic meam profiteri cogor, maxime cum ille e vivis excesserit, quem in hoc studio ducem et antesignanum unicum colui, Virum Altissimum Adrianum a Winsem Dominum Honcopiae et Hemstedae, cuius ingentia memoriarum et observationum genealogicarum volumina domina vidua sub claustro servat.

Interim frui, vir clarissime, Buchellii nostri observatione, et hac mea tenui licet et exili, haudque dubie iam olim perspecta et lecta, et me crede ac habe observantissimum tui servitorem

Gisb. Lapp. van Waveren.

Monasterii Eemsteyn erectio fol. 61 Chronic. Windesem, quod Rosweyduſ edidit, item fol. 160, ad annum 1380, monasterium S. Salvatoris in Eemsteyn ordinis et capituli Windesemensis.

Habet Lappius huius monasterii Mss. quoddam ex quo paucula delibabit V. Cl. Beverwicio ad augendam Dordraci descriptionem.

Hisce observatis meis studeo augere unice desideratam mihi descriptionem tuam Dordracenam cui et aliam addo de Drenckwaert, qui locus olim in dotem datus est Carthusiae Ultrajectinae, in cuius descriptione ita lego literas de permutatione Drenckwerd pro aliis bonis facta cum Domino Jacobo de Gaesbeecke per domum Carthusiae Traiectensis Ann. 1415. Cuius domus fundator Zwederus Drenckwaerd in puram eleemosynam contulerat Ann. 1392. In eodem registro Zweder van Gaesbeeck vocat Jan van Abcoude Willemssen onsen neve. Ann. 1382 6 April.

Sequitur notula de emptione terrae vicinae domistadio Domesteyn.

Ms.: een onvolledige kopie in de Leidse universiteitsbibliotheek B.P.L. 191 A.K. fol. 20 en 20v.

BIJLAGE 10

1637, dec. 19. Lap aan Johan van Beverwijck, medicus te Dordrecht.

Lap geeft informaties aan Van Beverwijck voor zijn Dordrechtse geschiedenis, vooral over de levensloop van geleerden van Dordtse origine.

Vir clarissime,

Abiit quidem ad plures utriusque nostrum amicus ac ipsius amicitiae paratius (!) Westerburgius. Nolim tamen propter eius decessum quicquam familiari nostrae scriptioni decedere. Id ut a me testatum facerem, haec ad te mittenda duxi; si forte non videris et ad splendorem civitatis vestrae faciant, opportune dissertationi tuae inserantur. Equidem teneor magno desiderio novisse quousque progressus sis et quando editionem mediteris. Id ut mihi significare digneris, rogo quam enixissime.

Ann. CIO.CCC.LIII Crantzius in Saxonia. Hoc circiter tempore mercatores orientales, ut tum vocabant, Brugis Dordracum commigrasse refert, atque eodem haud multo post opera ac studio Flandrensium qui Lubecam hoc nomine oratores miserant esse reductos. Ita enim verba eius habent: Hoc est illud tempus quo tristis ubique regnabat erynnis; nam et mercatores orientales Brugis in Flandria residere consueti propter quasdam tunc exortas inter se et oppidanos causas populariter emigrarunt, in Dordracum Hollandiae se conferentes. Sed Flandri in urbem Lubecam misere oratores et causa ad plenum liquidata complanataque per quosdam in Flandriam remissos de Lubeca, de Turriano Prussiae urbe totius nationis oratores in Flandriam reducti sunt mercatores. Haec ego copiavi ex historia Danica Cl. V. Isacii Pontani. Eadem habentur verba apud Mayerum in Ludovico Malaeano Lib. 13. fol. mihi 181.

Reverendissimus Dominus Joannes a Strijen, facundus Middelburgensis episcopus, Strijen pago parentibus mediocribus quidem at maxime catholicis oriundus fuit, familia ob viros quos edidit doctissimos bene celebri. Puer Dordracum perductus est ad ea studia, quibus illa aetas ad humanitatem informari solet. Inde Lovanium etc. Anno salutis reparatae 1594 aetatis suae 72 integris sensibus, maxima tranquillitate, suaviter efflavit animam. De cuius virtutibus apud Lappium exstat oratio funebris dicta Lovanii in sacello clericorum.

Matthaeus de Dordraco vir celebris in Academia Lovaniensi, eas aedes quibus hoc tempore Gymnasium Porcense Lovanii continetur, a Joanne Brinckiensi Theologiae Professore et ad Divum Petrum canonico circa ann. CIO.IO.XVI comparavit et rexit. In hoc gymnasio quattuor sunt humaniorum litterarum scholae et philosophicae duae. In quibus ea iuvenum studiosorum frequentia semper fuit, ut numero hoc gymnasium alia fere hactenus superaverit. Haec Nicolaus Vernulaeus fol. 132 descriptae Academiae Lovaniensis, quam ann. 1627 evulgavit. Huius Matthaei de Dordraco sepulchrum visitur in sacello clericorum, adderemque epitaphium si ad manus essent Francisci Sweertii monumenta Brabantica. Ibi deprehendes et non injuria Dordraco adscribi hunc civem.

Sylvae ducis in pericyclo claustrali fratrum minorum visitur tumulus Lebuini a Dordraco ob insigne erga contagione laborantes ministerium; fol. 30 Taxandriae descriptae per Dominum Baptistam Gramayum. Plurimi apud Catholicos fit ista pietas, adeo ut martyribus adaequent plurimi. Qua de re egerunt Augustinus Wichmannus canonicus Norbertinus in Apotheca sua Spirituali;

Philibertus Marchinus belli clivini part. 1, cap. 7, fol. 21, editus Florentiae 1633 in fol.; Theophil. Raynaudus Societ. Jesu libro singulari quem inscripsit Disquisitionem de martyrio per pestem, editus Lugduni 1630. Haec talia elogiis clarorum Dordracenorum addita mire facient expolitum tuum opus Catholicis, monachis, aliisque et vendibile atque ideo minime contemptim habenda censeo.

Bene vale, clarissime ac praestantissime Domine Doctor, atque hisce vicissitudinem redde. Tui studiosissimus

Gisb. Lappius a Waveren Ictus Ultrajectinus.

Ultrajecti 19 Decemb. CIO.IOC.XXXVII.

Ms.: een kopie in de Leidse universiteitsbibliotheek B.P.L. 191 A.K. fol. 21 en 22.

BIJLAGE II

Z. d. Lap aan Johan van Beverwijck, medicus te Dordrecht.

Op een vorige (verloren) brief heeft Van Beverwijck niet gereageerd. Lap schrijft daarom opnieuw en voegt hieraan nieuwe vondsten over de Dordtse geschiedenis toe; hij besluit met een dichterlijke berisping voor Vader Cats.

Vir clarissime et praestantissime,

Februario mense ad te scripsi eaque misi quae in observatis occurrebant, nec satis scio, si ad manus tuas pervenerint. Id dubium ut extricem scriptionem iterò, et quae exinde collegi spartae (taak) tuae adornandae lubens volensque confero, beatus si vel toto in cumulo tria verba sint instituto tuo servientia. Id ut sciam literas tuas avide exspecto iisque plene de urbis tuae descriptione concepta edoceri, quam magnificam olim etiam Itali depraedicarunt. Ex horum numero Aeneas Sylvius Papa Pius II dictus cap. 36 descriptionis Europae, qua refert sui temporis historias, quae sub Frederico III Imperatore apud Europaeos gestae feruntur memoratu dignae. Ultimi Germanorum ad Septentrionem et Occidentem versi

Hollandini sunt, insulares populi, Rheni ostiis obiecti. Inter quos praecipui Dordracenses habentur. Ea civitas est egregie munita, dives opum, negotiationique maxime accommoda, cuius haud parvam partem anno superiore incendium absumpsisse relatum est; incuria civium id evenisse constat, quamquam pleraque miracula referuntur, quae praetereo, quia non satis digno testimonio comprobantur. Annum huius calamitatis ex Aeneae Pii scripto definitum non potui coniectare, tua diligentia et in patriis rebus peritia haud dubio argumento conficient. Chrysosthomus Neapolitanus lepidissimam de situ et moribus Olandiae epistolam scripsit olim anno 1591 excusam et a Scriverio fol. 130 inter Bataviae antiquitates relatum. In ea si forte non videris, aut si forte videris memorem moneo cladem vestrae insulae deplorari post tres et nonaginta quam evenerat annos, ex quo tria haec verba cape: Duos supra LXX pagos Oceanus immersit, e quibus omnibus unum tantum infantem elapsum natu grandiores affirmant et cum eo felem et in iisdem forte cunis uterque innatavit. Caeterum et haec sequentia a me cape. Dordracum scribitur Germanice d' Haerdrecht i.e. a turri, quam habet in sigillo Ann. 1243. Et in archivis S. Petri Ultrajecti dicto anno legitur Engelbertus Zwindrecht burgensis d'Hurdrecht. Hubertus de Dordraco canonicus maioris ecclesiae Ultrajectensis Ann. 1337 semel iterumque occurrit in libro camerae qui statuta et privilegia ecclesiae Ultrajectensis continet. Godescalcus de Brakel oppidanus in Dordrecht filius quondam Godescalci patris sui recognovit se recepissee decimas in parochia de Erkentrudekercke sitas Ann. 1399, 20 die, mensis Octobr. fol. 95, libri archivorum ecclesiae S. Joannis Ultrajectensis. Iterum fol. 42 lib. 3 ad S. Joannem: Concessimus Godscalco de Brakel filio quondam domini Ricoldi decimas possidendas in parochia de Erkentrudekercke vulgariter Broekentiende Godscalco mortuo ad Joannem filium suum Ann. 1393 in vigilia Thomae Apostoli.

Sequentia pagorum monumenta refero sane si ad vestrae insulae tractum spectant. Volui tamen obsequii mei testandi causa transmittere. Ann. 1121 episcopus Godebaldus Ultrajectensis concessit canonicis S. Petri (quos fratres S. Petri vocat) ecclesiam de Wernesfelt cum capella quae libera quoque est ab omni circatu et oblationibus. Adfuit ut testis Theodericus Comes Hollandiensis. Idem ann. 1126 dedit nobis (canonicis S. Petri Ultrajecti) ecclesiam suam in Hollant, quod nota dictam Tiesselmeskercke (postea omnibus temporibus appellabatur Zondelant) quam donationem dicitur ibi reposuisse super altare S. Petri. Adfuerunt Decanus maioris monaste-

rii, viri laici valentes Malsen Aemstel. Anno 1101 Burchardus Ultrajectensis episcopus donavit ecclesiae Sancti Joannis ecclesiam dictam Tiedradeskerckam sitam iuxta Duble monasterium in parochia de Emmekercke (ante dicebatur territorium illud Eemsteyn) appellatur Minnendael fundatum est per Reynaldum Minneboden et conjugem eius Sophiam. Ann. 1385. (Puto hunc fundatorem Dordracenum fuisse et a Thoma Kempensi describi in Chronico Windehemensi.) Alodium in quo fundatum spectat ad iurisdictionem ecclesiae S. Petri Ultrajectensis, quare necesse fuit a canonicis habere consensum fundandi. Solebant canonici aliquando constituere curatum in Emmekercke, sed postea constitutionem seu praesentationem permiserunt monasterio in Minnendael.

Non ita pridem, vir clarissime, in manus meas incidit Jurisconsultus Bartholomeus Musenlus de successione conventionali et anomala, Ann. 1607 Jenae excusus, cui adhaerebat eiusdem Musenli de termino vitae humanae ex Theologis, Jurisconsultis et medicis tractatus, si quid coniecto operi tuo quod sub praelo habes affinis discursus.

Versus Belgicos, quos subiungo, amicus quidam meus bene literatus suggessit mihi et in prestantissimum Belgii Homerum Cl. V. Dm. Jac. Catzium (cui ego per te salutem dici rogo cum oblatione obsequii mei) ex professo scriptos depraedicebat, quod te et Cl. Dm. Catzium latere nolui.

Theodorus Camphusius Gorcomianus aen J.C. over sijn Idolenlenschus of Beeldenstraf:

k' Sacht gemaect, waert ghij een dichter als 'er nu sijn
alle daegh
 Die terwijl se d'ondeucht laken, maken t'hert tot ondeucht
graegh,
 Wiens afwijsen is aenwijsen, tegenmaken t'vleyschs ver-
maeck:
 Die door smakelicke woorden, t'quaet doen plegen met een
smaeck.

Haec habe, vir clarissime et fac nos brevi servitus ingenii tui monumentis aeternaturis potiri; ego magni beneficii loco reposui dudum tibi (gratia Conciliatori Dn. Westerburchio) tibi innotuisse, quod testatum tibi volui, et simul officium obsequiumque delatum

Gisb. Lappius a Waveren Ictus Ultraiectinus.

Ms.: een kopie in de Leidse Univ. Bibl. B.P.L. 191 A.K. fol. 22-24.

Z. d. Lap aan Johan van Beverwijck, medicus te Dordrecht.

Lap doet mededelingen over een brand te Dordrecht in 1457, waarin hout van het H. Kruis gespaard bleef; verder geeft hij bijzonderheden over Jacobus Susius.

Clarissime Domine Doctor,

Pro complenda scriptione vestra Dordracana, quam sub praelo ferventi habes, conquiro undique, quicquid penes me est, quod ad lucem et claritatem ipsius civitatis facit. Quid de postremis notatiunculis ex Viglii vita ac ab Altamo citatis censeas, et si usum habitura sint, significa, uti et de his, quae modo mitto; omnia enim a studiosa et curiosa observatione mea sunt in vestri gratiam conquistata; uti et haec de familia Judeorum genealogica ex authenticis actis et monumentis excerpta pro magna parte Dordracena et nobilibus et illustrioribus nostrae provinciae familiis maritali vinculo iuncta. Ego ut cetera tua vidi, legi et censui, censeo et haec ceteris annectanda aut oportune inserenda. Jam pro ordine et methodo tuo aptata lucem et splendorem scriptioni tuae dabunt.

Misit superiore septimo anno ad me nobilis dominus Josephus Rijckel a Geldrop Abbas S. Gertrudis Lovanii Phylacterium ex reliquiis sacris etc., librum in quarto editum. Is tertio tractatu dicti Phylacterii fol. 249 prolixè agit de instituta probatione ligni sanctae crucis per ignem Dordraci in Hollanda Ann. 1457. In illo actu memorantur Nicolaus Schouutteten civis Brugensis, ortus tamen de dicto oppido Dordracensi, Wilhelmus Duyck, Joannes de Milwijck, Wilhelmus van den Tempel. Exordium actus hoc est: Nos Joannes Alberti alias de Egmonda Decanus et Capitulum ecclesiae collegiatae Mariae Dordracensis etc. In sequentibus legitur, quod anno Domini 1457 circa finem Junii, ipso die festo beatorum Petri et Pauli Apostolorum hora tertia post mediam noctem vel circiter ignis inopinatus advenit in antedicto oppido quo maxima et quasi media pars domorum eiusdem oppidi satis elegantis structurae cremata est. Inter cetera vero loca sacra validissime et penitus consumpta igne ecclesia nostra collegiata jam dicta cum turri, campanis, triginta sex altaribus, exquisite et decenter ornatis libris etc. Istud autem lignum Ann. Domini 1380 Dordracenae ecclesiae accessit

dono etc. Per sex folia tractatur de ligno vivificae crucis Jacobus Susius T. F. Nepos. Edita sunt eius carmina tam sacra quam profana. Vide de Jacobo Susio Ravandum ad Leges XII tabl. cap. 5. Laus Jacobi Susii est in epist. 5 (Nov. in margine lectionum medii). Pater Delrio dedicat Jacobo Susio nob. et cl. viro domino item ann. 1592 Hippolytum Senecae. Hadrianus Junius ad Jac. Susium fol. 119 Novalium Carminum. Et editio in aulis Principum despecta jacet.

Felix qui fugitans aulae das otia Musis
Castalioque domi quod libet amne bibis...

Idem Junius eidem Susio viro doctissimo inscripsit emblemata XVII et decimum octavum, coercenda et extirpanda impietas. Audito multa, loquitur pauca. Justus Lipsius ad cuius familiares aut inter cuius familiares ego Susium refero, et quos singulis singulos elogiis undique conquisite exornavi, in laudes Jacobi Susii abijt epist. quaest. lib. 3 quaest. 1 fol. 259 primae edit. item lib. 1 Edict. cap. 19. Lipsius epistola posthuma ad Janum Doesam Leodii. Salutavit patrem et te pater et filius Susii duo. Qui Susius alter veteranus uti scis in optimis studiis, alter me doctore iisdem serio iam olim operatus et mire addictus. Nunc addam paucula de Susiis ex libro Stemmatibus Lindenii etc.

Ms.: een kopie in de Leidse Univ. Bibl. B.P.L. 191 A.K. fol. 24-25; het schrift is zo verbleekt, dat het niet steeds meer met zekerheid te ontcijferen valt. De kopie is kennelijk onvolledig en het slot ontbreekt.

BIJLAGE 13

1639, juli 1. Pontanus aan Lap.

Na excuses en klachten over zijn gezondheid vraagt Pontanus naar een bepaald handschrift. In een postscriptum betoogt Pontanus de inconsequentie van het katholicisme.

Viro doctissimo Gisberto Lappio a Waveren I.C. Joh. Isacius Pontanus.

Errone factum, Ornatissime Lappi, ut literae responsumque, quod mittere ad te debebam, tibi que debebatur, ad alium, sed amicum

nostrum communem Dn. Buchelium sit non missum modo, sed scriptum quoque. Ab eo igitur repetes, ne idem bis dicam, scribamve. Existimabam enim ea Buchelii esse annotata, cum postea tuum nomen subscriptum repperim. Ignoscas idcirco homini lecto ac stratis inhaerenti, adeoque graviter decumbenti. Cathedralis ecclesiae vocabulum quod spectat, de quo nihil in illa ad D. Buchelium, nolim in eo nimium te torqueas, sed Joh. Brechaeum legas in Comment. ad l. 85 ff. de verb. sign. ubi ita loquitur: Cathedralis ecclesiae appellatio generalior est: nam reliquas omnes continet. At vero episcopalis ad collegiatae et cathedralis ecclesiae nomen non pertinet, neque sub ea comprehenduntur sacerdotia, sodalitia etc. Hactenus Brechaeus. Quam observationem memini aliquando relatam mihi a genero meo V.Cl.D. Anton. Matthaeo iuris apud vos Professore. Doleo quod me certiolem non reddideris penes te esse istum Hermannum Goudanum, qui Gelrica illa gesta circa Vesopum et Amsterdamum perscripsit. Quod etiam in illa mea ad Buchelium questus fui. Si adhuc carere potes meo aere a te redimam. Nam jungam scriptoribus caeteris, qui huiusmodi Gelricae seorsum ac breviter tradidere, ut sunt Aquilius, Henricus Bomelius, Servilius, alique, tam excusi, quam MSS. qui penes me sunt. Jungam dico, at quomodo in afflictissima hac valetudine mea, nisi Deus a machina, quod dicitur, respiciat? Caetera reperi in epistola illa mea ad Dn. Buchelium. Tu vale ac vive feliciter. Raptim Hardervici ipsis Cal. Julii 1639.

Vitam illam Viglii a Viglio ipso scriptam cur non totam etiam mihi misisti? Frustum accepi, idque expressi.

Venlonianos contractus non unos habui. Secutus sum, quem maxime classicum putavi. Vide historiam nostram p. 831 et seq. Cum risu a Catholicis legitur. A Catholicis nimirum Romanis. At eiusmodi catholici in rerum natura non sunt, nec esse possunt. Qui enim est Catholicus, non potest esse Romanus et vicissim qui Romanus, non potest esse Catholicus. Alterum enim excludit alterum. Sicuti a particulari excluditur generale. Vides quantis ubique erroribus conveniamini, qui docti a Romana ecclesia ita recitatis Apostolicum Symbolum: Credo ecclesiam Catholicam Romanam.

Ms. verloren; gedruckt in: A. Matthaeus, *Andreae Alciati... Tractatus contra vitam monasticam cui accedit Sylloge epistolarum*. Hagae Comitum 1740, 220-221.

1640, april 26. Valerius Andreas aan Lap.

Over allerlei zaken van persoonlijke aard en betreffende de herdruk van de *Bibliotheca*, onder andere over de autobiografie van Elbertus Leoninus.

Clarissime domine cognate,

Ab obitu suavissimae ac dilectissimae conjugis, qui incidit in diem ultimum mensis aprilis, varie affectus, studiis tantummodo nuntium remisi: certe serium aliquod opus aggredi aut tractare ne nunc quidem queam. Evocaverat Antverpiam R. D. Decanus Miraeus, apud quem totis festis paschalibus cum filia natu majore diverti, animumque litteratis sermonibus refocillavi, potissimum de Bibliotheca nostra Belgica, quam me reliquisse domi summo-pere dolebam. Eoque factum est, ut promiserim, me cum eadem Bibliotheca nostra Belgica circa festa pentecostalia iterum adfuturum; tunc conferre licebit cum dicto D. Decano, Gevartio, aliisque talium curiosis. Interim quam possum maximas debeo tibi gratias, qui tam locuplete symbola me besti, efficiamque ne apud posteros ingrati vitio propterea laborem, ut neque immemor ero aliorum qui symbolam parem pro modulo suo contulerint. Admodum grata nuper accidit vita Leonini, a se conscripta. Unum male habuit, quod ibidem genium suum degenerem catholicae religionis filium sese profiteatur. Intelligere cupiam, quid de scriptis, quorum ibidem meminit, sit factum, et apud quem ea hodie legantur; ut et de responsis sive consiliis Joan. Hasii, legum apud nos doctoris et professoris, dum vixit, primarii; ut ea quoque referam in Fastos, quos nunc etiam ad incudem revoco et studiose ac curiose ex actis Universitatis augeo. Mitto duplex exemplar, ut et primordia Bibliothecarum, nam et illa credo fore non ingrata. Accedit exemplar libri Flor. Van der Harii De tumultibus belgicis, a me subinde interpellati. Ut vero constare omnino possit, quale quantumque ad me auctuarium non uno tempore miseris, ea remitto pleraque; iis lectis, si quid occurrat Bibliothecae inserendum, facile observari poterit, an quid tale ad me fuerit destinatum antehac. Joan. Botellier Belgis accensendum recte monuisti: scripta eius nota sunt atque in omnium versantur manibus. Baudartio non libenter locum

dederō in Bibliotheca nostra, maxime si sese passim prodat. Danielis tamen Sauterii memini, nescius hactenus ministrum esse aut fuisse. De Aegidiis, paululum otium nactus, curabo sedulo atque in eam rem percurram libros academicos omnes, quatenus continent nomina eorum, qui aliquando matriculae Universitatis inscripti fuerunt. Multi hic mirantur, quibuscum ea de re subinde mentio incidit, quid tandem de tot fiet Aegidiis; scilicet trahit sua quemque ut voluntas ita et voluptas. Voorthusius de senatu academico an tanti, ut lucem mereatur? Forte id Academiae nostrae a re fuerit. D. canonicus Langenhove apud nos studiorum nostrorum non est. Amplissimus dominus Puteanus de Bruxella scribit: Daturus fortean brevi aliquid de terraemotu nupero, ex iis quae de eodem jam docere publice coepit. D'Outremanni Historia Valentinianarum constat in albis quinque florenis. Ex iis vero quos in charta notatos tradidit mihi soror vestra, neminem reperire vel Antverpiae vel alibi potui. Nam et quidquid Gramaij est sedulo inquirō, et puto quaedam non edita, quae tamen ipse Gramaius a se edita esse recenset, veluti de Primis precibus, Declamationes heroicas etc. Attulit ex Hispania amicus Lucas Torrius Itinerarium Adriani VI ab Hispania Romam usque, auctore Blasio Ortio, Toleti excusum 1546, et cogitat nonnemo editionem illius cum vita ejusdem Adriani auctore Moringio, cum epistolis, quas idem Torrius nonnullas secum tulit. Gratum erit quicquid in hanc rem contuleris. Ex. Cl. Florimundus et Ampliss. vicissim salutem nunciant. Lovanii 26 Aprilis 1640.

Clarissimae Dominationis vestrae studiosissimus
Valerius Andreas.

Ms.: (kopie) in Univ. Bibl. Utrecht, Cataloog Tiele no. 844,
'Apographa, excerpta, cet. pleraque manu Arn. Buchelii.'

BIJLAGE 15

1641, febr. 18. P. C. Hooft aan Lap.

Hooft bedankt Lap voor de ontvangst van een 'indiculus', welke hij echter voor zijn Annales niet heeft kunnen gebruiken, omdat hij deze eerst laat beginnen met het jaar 1555.

Clarissimo Domino Gisberto Lappio A Waveren iurisconsulto Ultraiectensi.

Clarissime Domine,

Licet studia mea in condendis huiusce urbis annalibus secus ac tibi significatum comperior proprie non versentur, verum in scribendis universi Belgii Historiis ab anno super milesimum et quingentesimum quinquagesimo quinto, quo Carolus Caesar principatum harum ditionum in Philippum filium transtulit, ita ut commentaria, quorum copiam offers, haud magno usui mihi futura videantur. Munere tamen istius indiculi utpote insignis nec merita benevolentiae erga me tuae testimonio atque ipsa genuina antiquitatis imagine in illo exhibita valde me delectatum pro certo habeas velim. Plurimumque me debere tibi fateor cui visum fuit me tali honore dignari, simulque amicitiam non tantum a verbis, ut plerique, sed a re atque opera auspicari. Quo nomine gratias tibi habeo maximas; ausus interim precari, si quae alia monumenta labori meo accommoda in manus tuas venerint, qua de re vix dubitaverim, ea impertiri ad tempus ne graveris homini valere et salvere te aeternum iubenti atque

Cl. tuae obstrictissimo

Amsterodami XII Kal.
Mart. MDCXLI.

P. C. Hoofdio

Ms.: Bibl. Univers. Leiden: behalve het origineel is hier ook een kopie van onbekende hand (niet die van Matthaeus).

BIJLAGE 16

1641, juli 12, Lap aan Johan van Beverwijck, medicus te Dordrecht.

Lap deelt Beverwijck mee, wat hij gevonden heeft over Andreas Vesalius, met name over diens dood; aansluitend volgen enkele andere mededelingen.

Gisb. Lappius clarissimo Medicinae doctori et scabino
Dordraceno sal. plur. dicit.

Andreas Vesalius natus Bruxellis Ann. 1513, patre Andrea avo Gerardo atavo Johanne proatavo Petro omnibus primi nominis medicis. Vide Miraeum, Valerium Andream, Petrum Castellatum, Georgium Schenckium, Petrum Bizarrum in belli Cyprii historia et ipsum Vesalius qui de vita majoribusque suis alibi praefatur.

Legit Lappius in Itinerario terrae sanctae civis Ultrajectini Evert Jansen van Capel, Lakencoper 1564: Als wij tot Zanten quamen den 16 Novemb. verhoorden wij daer van de doot van Doctor Vesalius, Doctoor van onsen Coninck, dewelcke sieck werden op see ende is op Zanten gestorven ende wert begraven terwijl wij tot Hierusalem waren. Die oorsaecke van de sieckte was dese so men ons seide: Als hij van Hierusalem weder tot Salinis quam so mosten sij XL dagen ende XL nachten op den oever van der see blijven leggen, gelijk wij daer acht dagen lagen ende creegh aldaer die sieckte daer hij of sterf, want men op die aerde leggen moet sonder hoy ofte stroy, so datmen die verckens in ons lant veel beter leyt. Men seyde ons dat sijn huysvrouw wel bij sijn doot verliesen soude twintich duysent gulden.

Habeo alia de Vesalio, sed non occurrunt modo. Vide Jani Zwallart peregrinationem et Fr. Sweertii Athenas Belgicas. Joannes de Vesalia Bruxellensis Mariae Burgundae Physicus seu Medicus cubicularius senio gravis aulaeque pertaesus, substituto sibi apud Mariam Everardo filio Ann. 1429 Lovanium venit Rector Academiae Ann. 1430 et alias. Everardus de Vesalia Joannis filius eques et medicinae Doctor Lovanii Professor obiit praemature nondum XXXVI natus annos. Valerius Andreas fol. 133 in fastis Academiae Lovaniensis.

Barbara Antonii Susatensis filia. Alardus Amstelredamus Rutgerso Rescio. Vix credas quanti pauculas admodum epistolas et fragmenta (Rudolphi Agricolae) vindicata redemerim, idque ab Antonii Susatensis filia Barbara, virgine cum primis Latina et facunda, principio apud Campos, deinde Amstelredamum, postremo Alcmariam patrum memoria cum patre optimo formandae iuventutis magistro publice docente. Quam opinor Daphnem tibi sic satis fuisse familiarem sub id temporis, cum Alcmariae perquam adolescens Graece doceres.

De oude gedruckte privilegien van Stapelrecht te Dordrecht sunt a me visa bis in folio excusa. Iterum nullum exemplum pro-

duxisti. Si amicus meus patiatur se exorari, videbis ea diplomata Latine Galliceque concepta, hac conditione ut ad nos revertantur. Scripsi alias quod etiam familia de Dordracō fuisse videatur. Notanter ex anniversario cathedralis ecclesiae Trajectensis. Cui nunc addo aliud extractum ex codice literarum domus sancti Joannis Rhodiensis in Haerlem quod ita incipit: Wij Willaem van Dordrecht ende Gerard Voskoel schepenen in Haerlem oerconden, dat etc. Gegheven int jaer ons Heeren CIO.CCC ende XXX in onser Vrouwen avont te Lichtmisse. Noch in eodem literarum registro: Wij Mattheus van Dordrecht ende Jan Have schepenen in Haerlem etc. Int jaer ons Heeren CIO.CCC ende achte des Maendachs na Alreheyligen dach.

Rogo Dominationem vestram ne in recensenda descriptione Dordracena omittat inspicere iterato ea quae varie acquisivi et quorum pars magna locum inveniet non sine gratia legentium. Hoc cupio, hoc rogo.

Et claritatem tuam in multos annos bene valere cupio.
Ultrajecti XII Julii 1641.

Ms.: kopie in de Leidse Universiteitsbibliotheek B.P.L. 191 A.K. fol. 25-26.

Na deze brief bevat het kopieboekje een uitgebreide verzameling gegevens over Dordrecht. Ze zijn afkomstig van brieven van Lap, hoewel ze niet meer in briefvorm zijn overgenomen. Ze worden ingeleid met de woorden:

Excerpta quaedam Gisb. Lappii a Waveren Icti Ultrajectini ad Clariss. praestantissimumque senatorem Dn. Joannem Beverwijckium dominum et amicum suum.

BIJLAGE 17

1642, april 15. Jacobus Lydius aan Lap.

In verband met een publikatie 'de ritibus nuptialibus' vraagt Lydius iets over het huwelijk van een ter dood veroordeelde met een meisje dat hem ten huwelijk gevraagd heeft.

S. P. Doctissime atque Amicissime Domine Lappi.

Promissis ut facta suppetant etiamnum me expectare scito. Etenim illud memoriae tuae excidisse videtur. Te praesentem praesenti promississe exempla conjugiorum cum capitis supplicio damnatis a puellis ipsos in matrimonium petentibus contractorum; atque inter ea singulare exemplum Ultrajecti a me annos complures datum. Id enim potissimum cum omnibus circumstantiis Te perscripturum ad me ex Archivis, ut ajunt, sive monumentis eius civitatis, manum operamque commodante Ampl. viro D. Bootio recepisti. Impense enim id nunc desidero, et, ut quod res est eloquar, in meo, quod fere jam ad umbilicum deduxi, de ritibus nuptialibus opusculo, id publico non invidere (siquidem id vobis non displicebit) stat sententia. Tu librorum helluo, si quid ex litterario tuo thesauro simile nobis impertiri poteris, ut ne id graveris per amicitiam nostram obnixte te oro.

Aegidios tuos vel tandem in lucem protrusos ut videamus operam da et subinde litterarum officis ne desis. Meum certe in respondendo officium abunde polliceor. Vale, mi Lappi et D. Bootium quam officiosissime a me saluta. Dordraci XV Apr. MDCXLII.

Fratri quoque tuo
plurimam meo nomine
dici velim.

Tuus amore et officio

Jacobus Lydius

Adres: Eerweerdige Wijse Voorsienige hooggeleerde heere mijn
Heere Gisberto Lappio advocaet woonende bij het
Geertekerckhek tot Utrecht.

Ms.: (origineel) Univ. Bibl. Utrecht, Cataloog Tiele no. 1173.

BIJLAGE 18

Z. j. z. d. (april 1642). Lap aan Corn. Boot.

Lap stuurt de brief van Lydius van 15 april 1642 door naar Boot en verzoekt hem inzage van het criminaalboek om de vraag van Lydius te kunnen beantwoorden.

Clarissime Domine cognate et scabine,

Exposuit mihi his literis Lydius e Dordraco desiderium suum; et sane consideranti mihi leve est, cuique satisfieri poterit evolutione criminalium sententiarum civitatis nostrae ab anno 1596 usque ad annum tuae ultimae reminiscentiae. Nisi enim me memoria fallat puer vidi mulierem catastam ascendentem et geniculantem simulque vittam ipsi sibi in dorsum rejicientem ut pro more veniam pro damnato rogaret.

Sume quaeso hunc laborem et evolve librum criminalem ab anno dicto; haud dubie ad latus aut frontem sententiae notabitur non fuisse executioni datam, sed mulieris intercessione reum supplicio ereptum.

Meditatur Lydius novi quid scripti, cui haec res decorem dabit, tibi item honorem, utpote cui acceptam ferre debeat eius plenam notitiam.

Salus in proximum congressum, cum praesentibus pluribus agemus et de novo opere praesentato discurreremus.

Adres: Cognatus et servitor
Den E. Heer Scheepen Boot. Gisbertus Lappius a Waveren Jctus

Ms.: Bibliotheek over Utrecht (ondergebracht in het Gemeente-Archief), Inventaris S. Muller Fz. (Supplement van 1906) no. 877 (nu 2376), papieren van de familie Booth IV e. (origineel).

BIJLAGE 19

1642, oktober 23. Christoffel Butkens aan Lap.

Butkens smeekt Lap, om de felle kritiek van Buchell op een van zijn genealogische werken te mitigeren.

Edele ende seer Eerwaardige Heere,

Het schryven van Uw E. van ultimo Sept. ijs my eerst geworden 23 der loopende maent op het welck ick sal seggen tot antwoorde dat met mijn vorgaende niet anders en hebbe gepretendeert als aen

Uw E. te verclaren, dat ick met wete en wille niet en hebbe gecommitteert de fauten die wylen den Heere Buchel soo bitterlijck censureert tot mynen laste. Evenwel wete ick het ongemak dat my daer wt volgen mach ende de quetsinge van myne reputatie ende fame, die daer wt staet te spruyten. Ende oversulcx hebbe een eeuwige obligatie tot Uw E. die sonder dat ick iet hebbe gemeriteert in Uwen dienst my heeft gelieft te adverteren van sulck een swaer inconvenient ende de goede hant gelieft aen te houden om te ontcommen ende my te bevryen van eene soo schampere peine, waerover ick Uw E. duzent werven bedancke. Biddende dat syne geliefte sy te continueren inden selven goeden wille ende de saken soo te berechten dat deselve conclusie worde soo gemodereert dat de quetsinge daerwt staende te volgen niet en sy gemengelt met injurien, tot welcken eynde ick geerne sal betalen het herdrucken der blaederen, daervan Uw E. sal gelieven my den prijs te laeten weten. Ende daerenboven en sal niet laeten te beckenennen met een danckbaer present de weldaet die ick seer geerne sal ontfanen van Uw E. hant die ick dies halven al mijn leven sal beckenennen voor mijn patroon. Ick bidde dan dat u E. gelieve gedient te sijn dese myne begerige versoeckinge met den eersten aent werck te leggen ende my adviseren vanden prijs der blaederen te herdrucken ende sult sien dat ick terstont sal ordre geven om in alles te voldoen de oncosten, ende dat ondanckbaerheyt in my geene plaetse en heeft. Dit is myne bede ende versoeck het welck ick hope u Ed. my sal te gevalle doen, ende my houden onder het getalle van syne vrinden. Sal uEd. bevelen aenden Alderhoochsten die deselve wil spaeren veele jaren met d'affluentie van syne godlycke gratien en benedictien. My schryvende

Edele seer Eerweerdich Heere

Van Uwe Ed. ootmoedich ende verobligeert dienaer
Christoffel Butkens

23 Octob. 1642 wt Antwerpen.

Overgedrukt uit De Navorscher jrg. 44 (1894), 265-266. Het origineel was in 1894 in het bezit van jhr. M. P. Smissaert te 's-Gravenhage.

(1642) (hangt samen met de vorige brief) oktober 27. C. van Riedwijck aan Lap.

Riedwijck zendt Lap twee brieven van Butkens, onder andere de voorgaande van 23 oktober, en hij beveelt de zaak van Butkens ten zeerste in de aandacht van Lap aan.

Edele Hoochgelerter Eerwaerdiger Heere,

De tyt en laet mij niet wel te scryven, alsoe ic oyck geheel melancolis ben, dan verhope sal passeren staende in deliberatie oft ic sal vertrecken duer den Bosch oft noch blyven.

Ik overseynde twee bryven vanden heere prior Butkens. In illis non agitur de teruncio addendo, maer wilt alles volcomenlyck voldoen, soe aenden drucker, als aen uw Ed. voor syne moeiten ende getrouwe advertentie; hy is een man met ere, ende hy en sal u niet mislaen. Ic blyv er geerne borghe voer tgene uw Ed. sal debourseren, oversulcx ben dese sake uyter herte recommanderende. Vande boecken sal de voersz. hr. Prior naerder maenen tzijnder tijt.

Scriverius en hebbe te Leyden niet gevonden, hy was in syne bouwinghen; Boxhornius en is niet te heel rechtuyt, ic heb oirsaeck sulx van hem te scryven. Mijn heer Ruys, u Ed. brouder, ende andere vrinden sullen uyter herten gegroet sijn, ende sal blyven

Edele Hoochgelerter Heere

Die all uwe
C. v. Riedwijck.

27 October.

Overgedrukt uit De Navorscher jrg. 44 (1894), 267. Het origineel was in 1894 in het bezit van jhr. M. P. Smissaert te 's-Gravenhage.

1643, januari 17. Bartoldus Nihusius aan Lap.

Nihusius geeft zijn opvattingen over de wijze, waarop Christus gekruisigd zou zijn en hij vraagt, wat Lap hierover bij de auteurs gevonden heeft; verder vertelt hij dat Bollandus 'Vitas sanctorum' gaat uitgeven en hij stuurt Lap een brief, aan Bolland gericht en handelend over de Kruisiging, ter inzage.

Clarissime consultissimeque Domine,

Misi nuper Triumphum nostrum, exhibendum per quempiam Joanni Conringo, concionatori Ultraiecti Lutherano. Placetne iam et Suscitabulum ad manus eiusdem curare? Prius autem Clarissima Dominatio Vestra legat velim, quae scripsi illic, pag. 112 et seq. Horum sane occasione quum lucubrationis adhuc alius spem faciam pag. 120 in fine; Clarissimam Dominationem Vestram obsecro, suggerere mihi dignetur. si quae suppetent de quaestionibus hisce duabus, 1. An solis manibus cruci affixis homo pendere possit, ne discerptis illis decidat. 2. An putet, Salvatorem crucifixum insedissee palo antrorsum exstanti e stipite arrectario, ut eques insidet equiti (equo?). Prius affirmo ego; ac certus sum, me non falli. Quare ex iis, qui de modis torquendi sontes scripsere, aveo solum audire similia; ut de suspensis pollice digitove, gemino unicone, etc. Haec enim meam sententiam illustrabunt, abunde apud me ceteroqui firmatam. Posterius coniectura quorundam est apud Jac. Bosium de Cruce triumphante, lib. 1. c. 6. pag. 22 C. Ego, inquam, puto non esse nisi coniecturam. Si tamen Clarissima Dominatio Vestra putat, esse potius certam historiam, edoceri id velim; sive audire, quid hac de re observaverit in lectione auctorum. Edere enim quamprimum, id quod promisi publice, debebo. Et lubens, cum gratiarum etiam actione allegabo nomen Clarissimae Dominationis Vestrae, si quid illa mihi notabile suppeditaverit. Ex litteris ad P. Bollandum (qui Vitas Sanctorum edet, a Rosweydo coeptas,) non-nihil mearum cogitationum videre erit. Quaeso, dignetur me responso, simulque remittat litteras, (quas ad P. Bollandum illum dedi, ut dixi; neque enim aliud exemplum apud me retinui;) et

intra octiduum quidem, si unquam possibile fuerit. Ignoscat libertati meae, plurimumque salveat.
Amstelodami 17 Januar. 1643.

Clarissimae consultissimaeque Dominationis Vestrae
servus in DOMINO

Salutat Dominus Doctor Nicolaus Fontanus, Medicus; qui veritatem prioris rei demonstratum publice it anatomice, etc.

Bartoldus Nihusius
Adres:
Clarissimo Consultissimoque Domino Gisberto Lappio a Waveren, ICto et polyhistori summo, Domino et amico plurimum obsequendo.

Ms.: Prov. Bibl. van Friesland, Leeuwarden, Collectie Gabbema, Cat. p. 151.

BIJLAGE 22

(1643, juni ?) Lap aan Jacobus della Torre (fragment).

Lap dankt della Torre voor de toezending van de Pinacotheca van de nuntius Fabio Chigi. Hij spreekt zijn verwondering uit over de vrijmoedigheid van Chigi's biografieën.

Copia partis epistolae Gisberti Lappii a Waveren J.C. Ultrajectensis et phylologi ad Henricum Ovezandium qui ei miserat Pinacothecam.

Nobilis ac generose Domine.

Libellum, quem Nobilitas Tua mihi deferri jussit, uno impetu percurri. Bone Deus! Quid non legi? Quid non quasi consternatione aliqua percitus ibi didici? Agnosco puritatem ac sermonis nitorem, qua auctor mire eminet; sed magis miror libertatem, qua singulorum vitas perstringit. Complurium vitia enarrat. Vapulat Farmacius, Aldus Manutius, Paulus Bombinus et Jacobus Bosius, vel eo nomine quod in cryptis laetior effusiorque fuerit, quam loci

sanctitas ferre videretur. Horum ego potissimum memini, quod eorum auctorum operum partes nonnullas legendo trivi. Contra observavi non uno loco auctore(m) secularium clericorum fauorem maximum. Et quia ita evenit, ut beneficio tuo hoc scripto frui liceat, gratias ago, dico, habeo quam possum maximas, neque in litteraria mea supellectile occurrit, quod reponam affectui tuo in me tam prono. Profusio ista argentaria Augustini Chisii non occurrit in hac editione, de qua praesentes contulimus, uti deprehendi; sed memini illam semel iterumque alibi legisse et annotasse; tamen in observatis meis quaesita non occurrit; et satis mihi constat eam in Hadriani Junii Animadversorum lib. 6 Basilae 1556 editis legi, qui ipsi Animadversorum libri inserti sunt Thesauro critico quem Pater Scottus conguessit et Francofurti edi curavit in 6, 7 vel 8 tomis sub nomine Facis Criticae, seu Thesauri Critici; 2 libri in his regionibus non satis sunt obvii.

Uitgegeven in: G. Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, derde deel, no. 328 (R.G.P. kl. s., 17). Aard en vindplaats van het ms. wordt aldaar beschreven.

BIJLAGE 23

1644, Lap aan Johannes Bollandus.

Lap biedt Bolland zijn hulp aan voor de *Acta Sanctorum* en stuurt hem al vast enkele inscripties over St.-Odulphus en St.-Fredericus.

De his ita ad Joannem Bollandum Clarissimus Vir, Gysbertus Lapius a Waveren, in literis anno Domini 1644 Ultrajecto exaratis:

Refricat mihi non unis litteris magnificus Dominus Nyhuysius memoriam tui, atque ingens circa vitas Sanctorum studium... Huic operae tuae subsidiariam operam dare, ad laudem Sanctorum Dei, me delectat; et vel maxime de Sanctis Patriae nostrae, inter quorum Cultores ego me vel primum profiteor. Habe itaque a me geminam hanc inscriptionem, quam ego cum accuratione delineavi, cum hae reliquiae in custodia essent cognati mei Pompeji a Montzima, Canonici et Thesaurarii Ecclesiae sancti Salvatoris, (Oude-

Munster) Ultrajecti, ac postea Prepositi, magni Praesidis Viglii ex sorore praenepotis; quae jam asservantur in Capitulo, reducta sunt post excessum cognati mei. Cranium S. Odulphi argenteo Capite seclusum, justae ac humanae magnitudinis, inscriptionem habet littera Germanizante, quali in Hortensio meo inscriptionem quamdam expressi: ut ad oculum videas quam Germanizantem litteram vocem.

Anno Domini MCCC decanus et capitulum S. Salvatoris Traject. me ex capella extrahi, et fieri fecerunt.

S. Frederici Martyris pars Cranii, itidem reclusa argenteo Capite mitrato, inscriptionem sequentem habet, littera jam supra narata:

Anno Domini MCCCLXII decanus et capitulum S. Salvatoris Traject. me ex tumba, pro tunc innovata extrahi, et fieri fecerunt per Elyam Scerpswert aurifabrum.

De brief is bewaard door dit citaat uit (Van Heussens) *Batavia Sacra*, Brux. 1714, pars prima, p. 103.

BIJLAGE 24

Z. j. Lap aan Arent van Buchell.

Lap geeft inlichtingen en vraagt inlichtingen over een uitgave betreffende paus Adriaan VI.

Clarissime Domine Buchelli.

Refert ancilla nostra scriptum tuum libellum et ego tria affectus mei addo munuscula chartaria, quorum non rem, sed donatoris animum spectat.

Praeter Moringum et Jovium, qui papae Adriani VI vitam scripserunt, citatur et a patre Possuino Tomus I^o Apparatus fasc., fol. 287. Gaius Badius de vita Adriani VI, numquam mihi visus; tu si quid de eo inaudieris, in sermone novisse concupisco proximo

Gisb. Lappius a Waveren Ictus.

Ms.: Bibl. Univ. Leiden, geplakt in Buchells exemplaar van G. Moringius, *Vita Hadriani Sexti Pontificis Maximi*. Lovanii 1536 (759 B 61).

Z. j. Lap aan Cornelis Boot.

Lap vraagt aan Boot of hij Boot in de stadsbibliotheek kan ontmoeten om met hem over de familie van paus Adraan VI te spreken, vervolgens vraagt hij toestemming om voor een Amsterdamse vriend enkele boeken te mogen raadplegen.

Clarissime Domine consiliarie ac cognate.

Si tibi vacet hodie post prandium bibliothecam publicam mecum adire, significa quaeso per hanc iniectam chartulam. Deferam mecum Fasciculum Epistolarum ac Monumentorum Adriani Papae VI, in quo industriae tuae non unum monumentum relucet, et avet animus, tecum nonnulla conferre et vel maxime circa parentelam Adriani hodie superstitem.

Amicus ab Amsterodamo de Lothario Imp. scribit, illo inquam qui leges civiles in forum reduxit. Is non ingrati facinoram mihi inponit rogatque super ea materia inspicere Melanchtonis orationes, quas ex bibliothecae catalogo apud nos extare didicit, Amsterodami non comparabiles. Velim illi gratificari possim mea opera; et poterō quidem, si tua licentia accesserit.

M. Litterae in 4to. Phil. Melancht. Selectae orationes et praefationes. Argenteis 1541.

M. Litterae in 8o. Ph. Melancht. orationes scriptae proximis annis ante obitum. Wittenbergae 1565.

Eiusdem orationes postremae. Wittenb. 1565.

Vester ad omne obsequium officiumque cognatus atque servitor

Gisb. Lappius a Waveren Ictus.

Adres:

Den E. Heere Mijnh. Corn. Boot
Raedt inden Hove van Utrecht.

Ms.: Bibl. Univ. Leiden B.P.L. 246.

BIJLAGE 26

Z. j. z. d. Cornelis Booth aan Lap.

Antwoord op een invitatie.

Clarissime domine cognate,

Opportune me ad colloquium invitas, iam enim me accingo ad restituendos annales cum gratiarum actione.

tuus totus
Booth.

Adres: Clarissimo domino G. Lappio a Waveren J.C. cognato amicissimo.

Ms.: Prov. Bibl. van Friesland, Leeuwarden, Collectie Gabbema, Catalogus der Briefverzameling van S. A. Gabbema, Leeuwarden 1930, p. 36. (origineel)

BIJLAGE 27

Familieaantekeningen van Johan Baecx, grootvader van Lap.

Op ten XXVII Augusti 1555 wesende een dynsdagh ben ick Johan Baecx getrout in St. Andries kercke binnen der stadt Antwerpen met Joffr. Anna Scholten wesende out XVI jair ende ick Johan XXIX jair, ende Saterdaechs tevoren ondertrout.

Anna ons dochter is geboren den IX december 1558 (1557).

Cornelis ons soon is geboren op den XXI januarii 1559.

Barbara mijn dochter is geboren X september 1560 nae halff acht uren. 't was een dijsdagh, haer peter was Grisper uten naem van Peter van Aelst, har peteren waeren Joffrou van Diemen ende gaff een silvere schale ende Margareta Baecx mijn suster. Sij gaff een dubbele ducaet en een leuw en een goude croon van Engelant en een daelder. Peter van Aelst heeft een silveren cop gesonden.

Joachim mijn soon is geboren X Aug. 1562 wesende Sint Laurensdagh des morgens ontrent halff drie uren.

Mayken mijn dochter is geboren XI december 1564.

Cornelis mijn soon is geboren XV september 1567.

Jacob ons soon is geboren 1569 opden XXV september.

Margriet ons dochter is geboren 2 aug. 1572 vorts nae negen uren wesende die mane in Gemini op een saterdach.

Magdalena ons dochter is geboren op een donderdaechs savonds ontrent elf uren XXIII sept. 1573.

Upten VI maii wesende S. Jansdach inde olie op een sonnendach is mijn man sal. gestorven t'savons tusschen VI ende VII uren a^o 1576.

Godt zij sijn ziel genadich.

Cornelis mijn soon is gestorven den XIX febr. 1559, oudt een maent min 2 daech.

Meyken mijn dochter is gestorven 4 aug. 1587 ende was out XXII jair.

Jacob mijn soon is gestorven soo mij geseyt is XIII dagen voor Kersmisse 1592.

Anna mijn dochter is gestorven IX decemb. 1593 ende was out 36 jair.

Magdaleen mijn dochter is gestorven op den XX aug. 1607 ende was oudt XXX jair en 3 maent.

Mijn soon heer Joachim is gestorven opden XXIII september 'snachts in den jaer 1619.

Kopie van Lap in een kladboek. Ms.: Universiteitsbibliotheek Utr. Hs. 6 H 9 (Catalogus van Tiele no. 849), deel XIII p. 20 vanaf het einde.

CATECHISMUSONDERRICHT EN EERSTE COMMUNIE BIJ DE JEZUÏETEN TE LEIDEN GEDURENDE DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

DOOR

J. BARTEN S.J.

VANAF het jaar 1594 hebben de jezuïeten de Leidse katholieken, die zij op ongeveer 6000 zielen schatten op een stadsbevolking van 50.000, in hun geestelijke noden bijgestaan.¹ De eerste vijftien jaren waren slechts paters geweest, die op hun dienstreizen geregeld de stad bezochten, die hun volle belangstelling had wegens de universiteit en het intellectuele milieu, dat door deze was ontstaan, maar ook omdat Leiden, wat grootte betreft, de tweede stad van Holland was, waar zich in die jaren vele verdreven Zuidnederlanders bevonden. Deze mensen waren het echter juist, die het de katholieke priesters en speciaal de jezuïeten moeilijk maakten en de niet zo onwelgezinde stedelijke overheidspersonen tegen hem opzetten. Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621 bracht enige verbetering in de toestand van de katholieken. Reeds in 1609 werd een Jezuïet naar Leiden gezonden, om zich daar als vaste zielzorger te vestigen. Een jaar later werd deze vervangen door een betere kracht Marcus van den Tempel (of Tympel), wiens familienaam alleen al een goede klank had ook bij de protestantse machthebbers, maar die ook door zijn tactisch optreden zelfs prins Maurits voor zich wist te winnen. Toch heeft ook hij meermalen de last van de vervolging ondervonden en is hij tenslotte in 1621 verbannen. Deze missionaris heeft te Leiden en omgeving vele bekeringen gemaakt. Uit Den Haag kwam bij hem Johan van Nassau-Dietz de Jongere, om zich door hem te laten onderrichten in de katholieke

1) Fr. van Hoeck S.J., *Schets v. d. gesch. der Jez. in Nederland*, 58-66; L. J. Rogier, *Gesch. v. h. Katholicisme in Noord Nederland II*, 383; dr. J. D. Frenay, *Aanteekeningen betr. de Leidsche pastoors sedert de 'Hervorming' tot aan de 'Herstelling' van 1551 tot 1857*, in *Bijdr. Bisd. Haarlem 2* (1874), 77-85.

leer en zich in de katholieke Kerk te laten opnemen. Het was niet zo verwonderlijk, dat juist pater Van den Tempel werd uitgekozen om de jezuïeten in de Republiek der Verenigde Nederlanden te besturen als missieoverste.

Daarvoor moest hij echter dienstreizen maken en veel administratief werk doen. Daarom vroeg hij een medewerker en kreeg deze in de persoon van pater Petrus de Hollander. Deze bleek al aanstonds een grote aanwinst te zijn. Bij arm en rijk was hij een gezien man en ook als biechtvader maakte hij naam, maar zijn grote verdienste verwierf hij volgens de *Acta Missionis Hollandicae* van Norbertus Aerts S.J. (II, 266–267)¹, die wij ook verder zullen volgen, als grondlegger van het godsdienstonderricht. Nu werd dit elders ook wel omstreeks deze tijd systematisch ter hand genomen, maar hier heeft het wel een speciaal stempel op de werkzaamheden van de paters gedrukt. Pater de Hollander gaf catechismusles aan ongeveer 200 kinderen. Bij het onderwijs aan de kleinere kinderen had hij helpsters. Een zestigjarige vrouw hield school in haar huis. Daar kwamen de kinderen dus onopvallend samen. Dan werden zij via de achterkant van het huis naar een ander huis gebracht, waar zij door de pater en zijn helpsters in de catechismus onderwezen werden, en niet alleen zij: ook de begeleiders van de kinderen mochten bij de lessen tegenwoordig zijn en kregen af en toe ook een woordje mee. Na de lessen werden de kinderen op dezelfde wijze teruggebracht, als zij daar gekomen waren. Al werden deze godsdienstlessen nooit gestoord door de schout en zijn 'satellieten', toch nam men veiligheidsmaatregelen. Indirect werkten de lessen ook op de ouders in, die in hun eigen jeugd weinig of niets over godsdienstige zaken vernomen hadden. Door het praten van de kinderen thuis, begonnen zij zich wat meer in de godsdienstige problemen te verdiepen – en zullen daarbij ook wel de hulp van de missionarissen ingeroepen hebben – en kwamen daardoor vaster te staan in hun geloofsovertuiging.

Aan de knapste kinderen stelde de pater in het vooruitzicht, dat zij gezamenlijk de eerste H. Communie mochten doen. Tot dan toe ging elk katholiek kind, dat op de vereiste leeftijd was gekomen – ongeveer 12 jaar –, afzonderlijk en zonder enige ceremonie ter H.

1) J. Kleijntjens S.J., *De Jez. in de Hollandse Missie*, in Haarl. Bijdr. 63 (1955), 257–259. De daar genoemde werken van Norbertus Aerts S.J.: de *Acta Missionis Hollandicae* en de *Brevi Notitia*, bevinden zich beide in afschrift in het archief van de Nederl. prov. der jez., ook het eerste deel van laatstgenoemd werk, dat in origineel verloren is gegaan.

Tafel. Nu zou daar een bescheiden plechtigheid van gemaakt worden. De belofte had succes, want in korte tijd groeide het aantal kinderen, dat in aanmerking kwam tot een zestigtal, waarvan er 52 na een examentje tot de biecht en de eerste Communie werden toegelaten. De plechtigheid werd de derde paasdag 1620 op twee plaatsen in de stad gehouden en maakte diepe indruk op de kinderen en hun ouders. Het feit werd medegedeeld aan de generaal van de Jezuïetenorde, die de beide paters met deze vinding gelukwenste en hoopte, dat deze plechtigheid ook elders zou worden ingevoerd.¹ Dit is pas ongeveer 1650 in de zuidelijke Nederlanden en in enige andere landen gebeurd vanwaar deze zich over de hele wereld verspreid heeft.² Pater de Hollander heeft de plechtigheid niet lang mogen overleven. Zijn al te grote ijver had zijn zwakke krachten gesloopt. Hij kreeg een gemakkelijker functie en werd huiskapelaan op het kasteel Rhoon bij Rotterdam. Dit vermocht hem echter niet meer te redden. 20 december 1620 overleed hij daar op een zeer stichtelijke wijze (A. M. V, 321-322). Het volgend jaar werden nog een honderdtal kinderen tot de plechtige eerste H. Communie toegelaten, maar verder zwijgen de *Acta Missionis* hierover. Wat betreft het gebruik in de jezuïetenorde kan men zeggen dat de plechtigheid van de eerste H. Communie te Leiden ontstaan is en dat in een vervolgingstijd en te midden van de hevige twisten tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten. Het begin is ook een begin gebleven. In de volgende jaren konden de jezuïeten te Leiden geen grotere bijeenkomsten houden, maar moesten zich, ook wat betreft het godsdienstondericht aan de kinderen, beperken tot de familiekringen: zó hevig woedde de vervolging. Pas veel later in 1679 is de eerste H. Communie in de Leidse jezuïetenstatie opnieuw ingevoerd, zoals wij later nog verhalen zullen.

De oversten van de jezuïetenorde gaven in de loop van de jaren allerlei richtlijnen voor hun paters in de Hollandse Missie (A. M. VI, 95-96). Daarin werd over het godsdienstondericht gezegd, dat dit op de eerste plaats de taak was van de ouders onder controle nochtans van de priesters. Deze moesten echter zich daar ook zelf mee bemoeien. De kleinere kinderen tot een jaar of tien, twaalf dienden zij aan oudere personen, voornamelijk de zogenaamde klopjes, over te laten, maar zelf de jeugd tussen 12 en 18 jaar te onderwijzen. Voor personen boven de 18, vooral huwbaren, wer-

1) Cordara, *Historia Societatis Iesu* VI, par. 68.

2) Alfred Poncelet S.J., *Histoire de la Comp. de Jésus dans les anciens Pays Bas* II, 538.

den ook lessen in groepsverband aanbevolen, maar dan in de vorm van disputen.

Te Leiden vinden wij van deze richtlijnen zeker in de eerstvolgende jaren nauwkeurig uitgewerkt. Met het jaar 1625, na de dood van prins Maurits, brak er voor de jezuïetenmissionarissen een periode van betrekkelijke rust aan. In deze tijd is het godsdienstondericht het sterkst uitgebouwd. De kinderen werden op verschillende plaatsen in de stad onderwezen, hetgeen ook een veiligheidsmaatregel was. Verder werden er twee Mariacongregaties opgericht, één voor universiteitsstudenten en één voor gewone burgers. Deze congregaties verloren echter in de loop der jaren door weglating van de gebedsoefeningen en concentratie op de uiteenzetting van de missionaris over een of andere godsdienstige kwestie en daaropvolgend stellen van vragen en debat, het karakter van een gebedsvereniging. Maar hier paste deze methode beter en had mooie resultaten. Ook niet-katholieken mochten erbij tegenwoordig zijn, waardoor er enige bekeringen tot stand zijn gekomen, onder andere de geleerde Paulus van Wouw, die jezuïet werd en in 1636 bij zijn werk in de Groninger Ommelanden door de pest is omgekomen.¹ Ook voor gehuwde en ongehuwde vrouwen waren er van dergelijke congregaties. 's-Zaterdagsmorgens was er voor de boeren uit de omtrek, die op die dag naar de markt gekomen waren, een late H. Mis met catechismuspreek.²

In andere plaatsen bestond reeds het instituut van de klopjes, ongehuwde vrouwen, die onder een zekere regel leefden en particuliere geloften aflegden en de missionarissen in het godsdienstondericht of anderszins bijstonden. Boven werd reeds vermeld, dat pater P. de Hollander helpsters had bij zijn lessen. Dit waren nog niet de zo befaamde klopjes. Daarover vernemen wij in de *Acta Missionis* pas iets in 1629 (III, 497-498). Op het feest van Sint-Josef, dat als gewoonlijk bij de jezuïeten te Leiden plechtig gevierd werd, legden enige ongehuwde vrouwen hun wereldse kleding af, om het kleed van de virgines sacrae of klopjes te aanvaarden. De plechtigheid maakte veel indruk op de katholieken, die erover spraken, zodat het gerucht ervan zelfs tot de stadsregering doordrong. Deze was in die periode nogal welgezind ten opzichte van de jezuïeten, dit in tegenstelling tot haar houding tegenover andere geestelijken,

1) Studiën 81, 455; Arch. Aartsbisdom Utrecht 6 (1879), 250.

2) Ook gegevens uit *Elogium patris Gerardi van Vlieden*, in *Litterae mortuariae defunctorum S.I. in Prov. Belg.* V, n. 137, 189-189 v. Kon. Bibl. Brussel en in het archief van de Nederl. prov. der jez.

maar in dit geval liet zij toch haar afkeuring over het gebeurde merken. De welwillendheid kon wel weer worden teruggekocht, maar het zou niet zo verwonderlijk zijn als de latere maatregelen tegen de klopjes hiermede hun oorsprong hadden. Het aantal echte klopjes is volgens de *Acta Missionis* niet zo groot geweest. Af en toe wordt er gesproken over 'enigen' en als er getallen opgegeven worden, bedraagt dat niet meer dan een stuk of acht. Naast de klopjes waren er echter nog andere helpsters en misschien ook helpers bij het catechismusonderricht. De klopjes gaven les aan de kleine kinderen, de paters onderwezen de oudere jongens en meisjes. Tijdens de pestperiode in het midden van de dertiger jaren stuurden de klopjes de kinderen erop uit om adressen van zieken op te sporen, die dan door hen en door de missionarissen bezocht werden en door de laatsten zo nodig van de laatste HH. Sacramenten voorzien: een apostolaat, dat niet zonder gevaar voor eigen leven was. Na de pestepidemie begon een moeilijker tijd, ook voor de klopjes. Op aandrang van de regering in Den Haag, vaardigden de Leidse magistraten in 1640 een keur uit, waarin niet alleen het geven van godsdienstonderwijs verboden werd, maar ook bepaald werd, dat de klopjes met niet meer dan twee bij elkaar mochten wonen.¹ Dat aan deze bepalingen streng de hand werd gehouden, moesten de gezusters van Sandhorst ondervinden, leden van een familie die de jezuïeten sinds jaren ondersteund hadden. Zij werden in 1644 zelfs uit de stad verbannen. In dit geval werden zij echter niet beschuldigd van het geven van catechismuslessen, maar van gelegenheid geven tot het houden van godsdienstoefeningen en het wonen met drieën bij elkaar.² De catechismuslessen waren echter ook niet zonder gevaar. Dit bleek uit de volgende gebeurtenis uit het jaar 1642 (*Acta Missionis* V, 457). Een elfjarige Franse katholieke weesjongen was door zijn voogden bij een felle protestant in de kost gedaan, met de bedoeling om hem geleidelijk aan tot het protestantisme te brengen. Dit had echter een averechtse uitwerking en versterkte de jongen juist in zijn geloofsovertuiging. Op zekere keer kreeg zijn kostheer de bekende predikant Trigland op bezoek, met wie hij het geval besprak en vertelde, dat hij een rozenkrans, een gebedenboek en een Agnus-Dei bij de jongen ge-

1) E. Theissing, *Van klopjes en kwezens*, 190-191; Knuttel, *Toestand der Kath. ten tijde der Republiek I*, 173.

2) E. Theissing, *o.c.*, 193-194; A. J. J. Hoogland O.P.: *Drie klopjes voor het gerecht te Leiden*, in *Bijdr. Bisd. Haarlem* 6 (1878), 69-70; dr. A. Hensen, *Vincent Stalpert van der Wielen*, in *Haarl. Bijdr.* 46 (1931), 171-173.

zien had. Trigland had nu ook te zorgen voor het inspecteren van de scholen. Bij het bezoeken van een daarvan merkte hij de wees op en liet hem bij zich komen. Hij begon met naar het gebedenboek te vragen. De jongen verklaarde, dat dit thuis lag. Dan vroeg hij naar de rozenkrans. Die lag op zijn plaats in de klas. Een andere jongen moest deze brengen. Vervolgens begon Trigland op een geweldige manier uit te varen en liet zich zelfs verleiden, om het Agnus-Dei van onder de kleren van de hals van de jongen af te trekken. Toen hij merkte, dat heel zijn optreden niets uithaalde en zelfs de jongen nog koppiger maakte, nam hij hem mee naar de stadsbestuurders en liet hun de afgenomen voorwerpen zien. De hoge heren zaten blijkbaar met het geval verlegen en maakten zich met een korte scherpe ondervraging ervan af. Op de eerste plaats vroegen zij de jongen, of die dingen zijn eigendom waren en waar hij die vandaan had. De jongen antwoordde, dat ze inderdaad van hem waren en dat hij ze gekocht had. Vervolgens werd de vraag gesteld, wie hem dat opgedragen of hem daartoe aangezet had. Daarop luidde het antwoord, dat hij het geheel uit eigen beweging gedaan had. Dan vroegen zij, wie hem had geleerd, die bidkralen te doorlopen. Dat hadden zijn ouders gedaan en later had een vrouw bij hem in de buurt hun onderricht voltooid. Tot slot kwam de vraag, welk huis hij bezocht voor de preek en de mis van de papisten. Nadat de jongen ontkend had, iets daarvan af te weten, werd hij weggezonden, misschien wel omdat het juist tijd voor het middagmaal was en de heren zich door deze aangelegenheid daarvan niet wilden laten afhouden. Zo gauw mogelijk stormde de jongen naar het huis, waar op dat moment juist catechismusles gegeven werd, om de pater van het gebeurde op de hoogte te stellen. Hij verkreeg hierdoor de bewondering van de toehoorders, maar de pater meende toch, dat hier de opmerking niet misplaatst was, om bij zo'n ondervraging nooit plaatsen te noemen, waar godsdienstoefeningen gehouden of catechismuslessen gegeven werden. Allen beloofden dit plechtig. Deze opmerking bleek inderdaad niet misplaatst. Reeds een paar dagen later werd de door de jongen genoemde vrouw gedagvaard en met haar het bij haar inwonend klopje. Nadat zij verklaard hadden, dat zij de jongen niet gelokt hadden, maar dat hij uit eigen vrije wil bij hen gekomen was, kwamen zij ervan af met een strenge berisping en werden zij gewaarschuwd, dat zij geen les meer mochten geven aan deze jongen. Toen aan deze laatste gevraagd werd, of hij niet benauwd was geworden voor de dominee en die hoge heren, antwoordde hij

met echt Franse minachting en misschien ook met Franse woorden, dat hem die gedefroqueerde monnik ¹ en die geuzen niets konden schelen, die vroeger als handwerkslieden lompen aanhadden, maar hun godsdienst verwisselden, om met wijde zijden broeken te kunnen rondlopen.

Het werk van de paters beperkte zich niet tot de stad Leiden, maar zij trokken ook de omtrek af, om daar de H. Mis te lezen, te preken, biecht te horen en ook godsdienstonderricht te geven. Hun weg werd bereid door de klopjes, die ook daar aan het catechismus-onderwijs deelnamen. In de *Acta Missionis* van 1647 (VI, 154-157) vinden wij een beschrijving van hun tochten door het sterk geprotestantiseerde gebied langs de Rijn ten westen van Leiden.² Op deze tochten hadden de klopjes niet alleen last van de dorpsautoriteiten maar werden ook door de baldadige jeugd met vuil en stenen bekogeld en een enkele maal door ouderen zelfs met verdrinking bedreigd.

Te Rijnsburg bezochten zij een vijftiental families, die hen aanvankelijk uit angst voor de bevolking niet durfden toelaten in hun huizen. Bij één gezin gelukte het hun gedurende vijf jaren niet over de drempel te komen. Zij bevalen deze familie aan de heilige engelbewaarders aan en hernieuwden steeds hun pogingen. Tenslotte werd de vrouw gevaarlijk ziek en kwam de man vragen, of zij een priester wilden sturen, om haar op de dood voor te bereiden. Zelf beloofde hij naar de stad te gaan, om daar te biechten.

Succesvoller waren hun tochten naar Katwijk aan de Rijn. Daar werden zij reeds bij hun eerste komst door sommige gezinnen vriendelijk ontvangen. Een tweede keer waren zij zelfs in staat, om een groep kinderen bij elkaar te brengen voor het catechismus-onderricht, waarvoor zij nog menigmaal in het dorp verschenen. Behalve in de christelijke leer onderwezen zij de kinderen ook in de christelijke gebruiken, leerden hun onder andere hoe zij een nooddoopsel goed moesten toedienen, wat in deze diasporastreek van groot belang was, en hoe zij de goede werken moesten beoefenen. Op hun instigatie verzorgden een vijftal meisjes een vrouw, die slecht had geleefd en ziek was geworden, en bereidden

1) Trigland was vroeger katholiek geweest en had te Leuven voor priester gestudeerd.

2) Deze dorpen behoorden onder de jurisdictie van het zogenaamde Haarlemse kapittel, dat er juist in die jaren meer aandacht aan begon te schenken. Ook de carmeliet Vincent Stalpert van der Wielen bezocht deze streek. Over het algemeen volgde deze carmeliet de methoden van de jez. na en had zelfs een 'collegium controversiarum'. Zie: dr. A. Hensen, *Vincent Stalpert van der Wielen I*, in Haarl. Bijdr. 46 (1931), 1-17.

haar op een christelijk afsterven voor. Door bemiddeling van de klopjes kon er te Katwijk aan de Rijn weer een H. Mis worden opgedragen, hetgeen in twintig jaar niet gebeurd was. Dit kon echter niet in het dorp zelf geschieden, maar in een boerderij in de omgeving, waarvan de bewoner door andere boeren van tevoren beveiligd werd tegen een overval van de kant van de schout. Dertig boeren waren bij deze H. Mis aanwezig. Het spreekt vanzelf, dat bij deze gelegenheid gewetenskwesties geregeld werden.

Te Katwijk aan Zee was de toestand voor de katholieken allerbetrovendst. Er waren daar nog maar een vier of vijf personen, die trouw gebleven waren aan het oude geloof. Toch gelukte het aan de klopjes hier bij mensen door te dringen, waarvan de ouders vroeger katholiek geweest waren. Zo kwamen zij ook bij een gezin, dat van de bedeling van de armen moest leven. Het hoofd van de armenkas had deze bezoeken bemerkt en dreigde zijn toelage te zullen intrekken. Toen de klopjes de volgende keer het huis van het arme gezin naderden, gooide de dochter des huizes hun bezems tegemoet en schreeuwde, dat zij het dorpshoofd en de andere ketterse autoriteiten zou halen, als zij niet maakten, dat zij wegwamen. Daar er natuurlijk door deze rel al vanzelf opschudding ontstond en er daardoor gevaar dreigde, verlieten de klopjes snel het dorp. Of zij er later nog terug zijn geweest, wordt helaas niet vermeld.

Ook Valkenburg werd bezocht. Daar woonden nogal wat Franse andersdenkenden. De klopjes kwamen hier terecht bij een gezin van een landarbeider, waar zij op de dochttertjes van zes en acht jaar al spoedig een grote invloed kregen. Niet alleen leerden zij deze kinderen uitstekend de catechismus, maar zij wijdden hen ook in de geheimen van de toenmalige ascese in, zodat deze meisjes al spoedig dezelfde praktijken van boetedoeningen en vasten gingen beoefenen als de klopjes. Toen het oudste meisje ziek werd, mochten de klopjes haar met zich meenemen naar Leiden, om haar daar te verplegen. Natuurlijk verzuimden zij niet, dit kind voor te bereiden op de eerste H. Communie, die zij wegens haar ernstige ziekte eerder ontvangen mocht. Door de goede zorgen van de klopjes werd het kind weer beter en kon ze naar haar ouders terugkeren. In de school die zij en haar zusje bezochten, kregen zij van de onderwijzer veel slaag om hun misschien al te gedurfde uiting van hun geloofsovertuiging.

Het volgend jaar 1648 kregen de klopjes en de missionarissen in een dorp van twee gezusters, waarvan de een slecht geleefd had

maar tot inkeer was gekomen, de gelegenheid, om in hun huis godsdienstonderricht te komen geven. Ondanks bedreigingen van de schout werd deze gelegenheid benut. In dat vredesjaar waren er te Leiden vele Walen en Duitsers gekomen, die door de oorlog uit hun landen verdreven waren. Daarom richtten de klopjes het volgend jaar voor de Waalse kinderen een catechismuscursus in het Frans in. Behalve aan enige groepen kinderen van welgestelde burgers gaven zij aan tien groepen arme kinderen les. Zij hielden deze kinderen niet alleen de waarheden van de godsdienst voor, maar leerden hun ook de gewone devotionele praktijken, waarbij genoemd worden het ochtend- en avondgebed – bij dit laatste het gewetensonderzoek, schuldbelijdenis en gebed tot de H. Maagd – en ook de devotionele vasten op zaterdag. Heel bijzonder beklemtoonden zij de gehoorzaamheid aan de ouders. De paters begonnen in die jaren weer met twee cursussen in groepsverband aan volwassenen, waarvan een aan ongehuwde vrouwen van 26 jaar en onder, die vooral in de controverse geoefend werden. De bedoeling hiervan was natuurlijk de vorming van nieuwe medehelpsters. In het geheel werd er aan 400 personen door de paters les gegeven. De vroeger genoemde congregaties schijnen door de stormen van de vervolging te gronde te zijn gegaan. Zij worden in elk geval – en zelfs een in 1642 begonnen congregatie van ‘provectiones adulescentes’ – niet meer vermeld (A. M. VI, 184 en 240–241).

De vrede met Spanje had voor de katholieken niet de zo vurig verlangde vrijheid van verborgen godsdienstoefeningen tengevolge. Te Leiden waren het de professoren van de universiteit, die de dominees aanzetten, druk op de stadsregering uit te oefenen, om bestaande en nieuwe maatregelen tegen de katholieken uit te voeren. Trouwens ook bij de regenten waren er vijandelijke elementen. Zo was het bijvoorbeeld een hele opluchting, toen in 1662 burgemeester Maurits van der Aa stierf. De katholieken konden vaak zelfs in donkere nachten niet naar de H. Mis, zo werden hun gangen nagegaan. En de priesters konden soms zelfs niet in het geheim te Leiden verblijven en moesten hun toevlucht in de omgeving zoeken. Er werden in deze jaren ook weer klopjes en andere personen uit de stad verbannen, omdat zij godsdienstoefeningen hadden laten houden. Ondanks de vervolging breidde zich het aantal catechismusleerlingen uit. In 1654 werd er op wel vier entwintig plaatsen in de stad les gegeven en voor 1665 vonden wij een opgave van 1000 leerlingen van de klopjes en 300 van de

paters.¹ In het jaar 1657 werden er weer twee jongemannencongregaties opgericht: een Latijnse voor 17 van hen en een Nederlandse voor 24. Later zijn deze congregaties weer verenigd en droegen zij de deftige naam 'collegium controversiarum'. De bijeenkomsten daarvan werden op zondag na het middagmaal gehouden en het aantal aanwezigen daarbij bedroeg 70 à 80 personen.²

De klopjes konden bij het inrichten van hun lessen ook wel eens te inventief te werk gaan voor de geest van de tijd. Dat kwam tot uiting in het jaar 1665, toen een klopje door een priester ervan beschuldigd werd, dat zij godsdienstoefeningen hield op de manier van de quakers. Een verzoek tot intrekking van de beschuldiging, van hogerhand gedaan, hielp niet, maar de tijd en het bescheiden optreden van het klopje heelden deze wonde (A. M. VIII, 20).³

Met het jaar 1670 eindigen de *Acta Missionis. De Litterae Annuae*⁴ sup van na dit jaar geven ons maar sporadisch gegevens over het godsdienstonderwijs te Leiden. Toch moet dat onderwijs in het laatste gedeelte van de zeventiende eeuw daar een bloeitijd hebben meegemaakt. De oorlog van 1672 had groter veiligheid gebracht voor de katholieken, waarvan de jezuïeten gebruik hadden gemaakt, om een vaste statie aan de Pieterskerkgracht in te richten. Hiertegen kwamen de dominees in 1675 in verzet. In hun protestakte vinden wij niet alleen de klacht, dat de 'Emissarissen, Cloppen en quesels' in hele zwermen dagelijks langs de straten lopen, om de Mis aan te zeggen, maar ook de pausgezinde kinderen catechiseren en disputeercollegiën hebben waarbij de plaats aangeduid wordt: de N. Heerengracht omtrent Breemen, en een leerschool in de Rijnstraat bij het N. Levendaal, de huizen van de protestanten binnensluipen en briefjes in de handen van de mensen stoppen, afgodische boeken, prenten, rozenkransen, kruisbeelden verkopen in winkels aan de Haarlemmerstraat over de Mare en die zelfs voor hun deuren te koop hangen.⁵ Dit protest hielp niet veel: de kapel bleef en overleefde zelfs de moeilijke jaren 1685 en 1689. Het aantal communies steeg tot bijna 15.000 per jaar, wat veel is voor die tijd

1) *Status temporalis stationis Leydensis 1661*, in afschrift in het archief van de Nederl. prov. der jez.

2) Dr. R. Post, *Zes verslagen over de werkez. door de Jez. in de Hollandsche Missie verricht*, in Arch. Aartsbisd. Utrecht 58 (1934), 26, 45; *Status temporalis stationis Leydensis 1668*, in arch. v. d. Ned. prov. der jez.

3) Theissing, *o.c.*, 149.

4) *Litterae Annuae Missionis Hollandicae* (kopieën) 1592-1699, 1700-1760, in het archief van de Nederl. prov. der jez. (zeer incompleet, wat betreft de zeventiende eeuw).

5) Dr. J. D. Frenay, *l.c.*

en zeker voor het aantal personen, dat een kleine statiekerk kon bevatten. In de *Litterae Annuae* van 1679 wordt de herinvoering van de plechtigheid van de eerste H. Communie verhaald, welke overigens ook al in andere plaatsen was ingevoerd. Van deze passage van de *Litterae* volgt hier dan een vertaling:

‘Te Leiden is niet zonder een zekere uitwendige luister de eerste H. Communie der kleinen ingesteld. Er waren ongeveer 50 jongens en meisjes, die, toen het teken voor de plechtige Mis gegeven werd, in afzonderlijke rijen te voorschijn traden, de handen gevouwen voor de borst en de oogleden neergeslagen. Iedere rij werd voorafgegaan en gevolgd door ‘engelen’ (genii) in prachtige zijden gewaden, die met een brandende fakkel hun beschermelingen voorlichtten naar de voor hen bestemde plaatsen. Achter hen ging de priester op naar het altaar, begeleid door dergelijke engelen, die ook de Mis dienden en aan degenen die de H. Communie ontvingen, de ablutiewijn te drinken gaven. Toen het ogenblik van de H. Communie der kinderen was aangebroken, werden zij door de engelen naar de communiebank gebracht en daarvoor opgesteld. Dan maakten zij een buiging en knielden neer aan de communiebank en na door het hemels Voedsel gesterkt te zijn, werden zij door dezelfde engelen naar hun plaatsen teruggebracht. De ingetogenheid, godsvrucht en onschuld van deze kinderen ontlokten aan menigeen tranen en moedigden anderen aan, om deze schare met hun eigen kinderen te vergroten, zodat zij hen naar onze lering zonden en dat ook aan hun verwanten aanbevalen.’

De devotie tot de heilige engelen was in de Leidse jezuïetenstatie reeds van oudsher in zwang. In deze jaren werd er ook een broederschap van de H.H. Engelbewaarders opgericht. Deze broederschap was in het begin van de zeventiende eeuw door de Sociëteit van Jesus opgericht en met de Mariacongregaties verbonden voor de jeugd van twaalf tot vijftien jaar en kan dus vergeleken worden met de tegenwoordige Mariagarde. Te Leiden zal deze broederschap gediend hebben, om de jeugd na de eerste H. Communie vast te houden voor verder onderricht.

Evenmin als er veel bekend is over het godsdienstonderwijs tijdens de bloeiperiode van de Leidse jezuïetenstatie aan het einde van de zeventiende eeuw, weten wij hoe dit was in de voor de Leidse jezuïeten zo rampspoedige achttiende eeuw. In 1705 werden de paters verbannen tijdens de jansenistische woelingen. Wel kwamen er na enige tijd anderen terug, maar die konden slechts in het geheim blijven werken, wat hun werkkring nogal beperkt

maakte. Bovendien waren er moeilijkheden ontstaan met en onder de klopjes. Er was zelfs een klopje, dat door haar gedrag de pater, die in hetzelfde huis woonde als zij, daaruit verjoeg, zodat hij gedurende zeven jaar elders zijn intrek moest nemen. Tegenover dit minder fraaie optreden staat het schitterend getuigenis over een ander klopje, waarin onder meer verteld wordt, dat zij zeer behulpzaam was voor de paters, en dat zal ook wel in het godsdienstonderwijs geweest zijn, want er wordt bijgevoegd, dat zij 'in contro-versiis etiam fidei probe versata' was. Tenslotte vond ik nog in het archief van de Ned. prov. der jez. een achttiende-eeuws afschrift van een legaatbrief van Agatha van Schuylenburg, waarin deze verklaart, dat de opbrengst van een obligatie van veertienhonderd gulden moet besteed worden 'voor het deynsdaghs collegie om de jonckheyt te leeren en het goet van de kerck te nayen ofte andersins tot verciersel van dezelve kercke, en soo lanck daer geen kerck gehouden en wort, moet het incomen oplopen.' De kerk zou niet meer geopend worden voor het grote publiek. Niet lang na 1773, toen de jezuïetenorde opgeheven werd, was het zelfs geheel met haar gedaan. Het tijdelijk beheer van de goederen der statie kwam in handen van de familie van Berckel te Delft, die dit, nadat de orde der jezuïeten weer hersteld en zich stevig hier te lande gevestigd had, terugschonk. Gedurende de Belgische Opstand heeft de kapel nog even dienst gedaan. Daarna heeft men toch nog een poging gewaagd, om de statie te herstellen. Het kerkhuis en de daarbij behorende huizen zijn in 1851 verkocht en de inboedel over diverse huizen van de Nederlandse jezuïeten verdeeld. Daarbij behoorde ook de nogal ruim voorziene bibliotheek. Men kan nog zien, of een boek uit deze bibliotheek afkomstig is, doordat er omstreeks 1850 iemand – waarschijnlijk L. van Gulick S.J. – voorin geschreven heeft: 'S. J. Leidae.'

Een handschriftje met een dergelijk inschrift bevindt zich in het archief van de Nederlandse provincie der jezuïeten. Dit manuscript, geschreven in zeventiende-eeuws schrift, bevat twee anonieme werkjes, waarvan het eerste is getiteld: *Modus explicandi catechismum*, en het tweede: *Catechismi seu doctrinae christianae ordinata dilucida brevisque explicatio*. Het eerste werkje is slechts kort en zullen wij hieronder laten volgen. Het komt overeen met de methode van godsdienstonderricht, die bij de jezuïeten in de zuidelijke Nederlanden in gebruik was. Geen woord wordt er gezegd over de zang als leermiddel, wat juist een geschilpunt was. De kwestie van de 'petit nombre des élus' aan het einde van de opgavenlijst voor

examens vindt men ook bij de toenmalige jezuïeten. Het tweede werkje is uitgebreider en eigenlijk een meer uitgebreide catechismus in vraag en antwoord, ingedeeld volgens de methode van de H. Petrus Canisius: geloof en 12 artikelen van het geloof, de hoop en het onze vader en weesgegroet, de liefde en de geboden, de sacramenten en de christelijke rechtvaardigheid. Bij het eerste hoofdstuk wordt zelfs gezegd: 'Doctrinae christianae ut auctor est Petrus Canisius.' De hieraan voorafgaande paragrafen bleken bij vergelijking afkomstig te zijn uit de eerste Mechelse catechismus van 1609 (die van p. Makeblijde S.J.), en verder de tweede Mechelse catechismus van 1623 (p. de Pretere S.J.¹) die van het concilie van Trente, alsmede zijn *Institutiones christianae*, ook wel *Libellus Sodalitatis* genaamd, welk laatste werkje trouwens uitdrukkelijk vermeld wordt. Kerkvaders, kerkleraren, concilies – vooral dat van Trente – worden vaak geciteerd. Er wordt ook verwezen naar de ascetische werkjes van Fr. Arias S.J.: *De imitatione B. M. V.*, Bernardinus Rosignollius S.J.: *De disciplina christianae perfectionis* en Hieronymus Platus S.J.: *De bono status religiosi*, die alle dateren uit het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. De leer van de sacramenten wordt het meest systematisch behandeld volgens de H. Thomas van Aquino en hier maakt zelfs de indeling in capita plaats voor die in quaestiones. Bij het vijfde gebod van de H. Kerk wordt ook de veelvuldige H. Communie aanbevolen, maar voor de eerste H. Communie wordt verwezen naar het voorschrift van het concilie van Trente: 'ad annos discretionis.' De hele compositie wijst op een jezuïet als samensteller en op een tijd, die niet lang mag liggen na het jaar 1623, toen de eerste Mechelse catechismus buiten werking gesteld werd. Dit laatste wordt ook wel bevestigd door de vermelding of gebruikmaking van ascetische werkjes en andere catechismussen van vóór dat jaar. Dat het manuscript niet alleen een verblijfplaats gevonden heeft in de boekerij van de paters te Leiden, maar daar ook gebruikt is, kan men vermoeden, doordat juist het hoofdstukje over de engelen, waarvan de devotie te Leiden door de jezuïeten bevorderd werd, met vragen en antwoorden is uitgebreid. Dit vermoeden kan nog steun vinden in het feit, dat wij weten, dat te Leiden de catechismus van Petrus Canisius gebruikt werd en dat het onderhavige werkje zich ook als zo-

1) Zie over de verschillen van deze catechismussen: dr. Em. Frutsaert, *De R. K. Catechisatie in Vlaamsch België*.

danig aandient.¹ Reeds voor de komst van de jezuieten werd deze catechismus door meester Dirc van Assendelft in zijn school geleerd, zoals een klacht van dominees in 1586 getuigt.² Ook de bovengenoemde pater Petrus de Hollander S.J. heeft daar nog in 1620 aan katholieke adellijke leerlingen – en aan één niet-katholieke – van een niet-katholieke schoolmeester en met diens medeweten les gegeven volgens de ‘praeceptiones’ van Petrus Canisius.

BIJLAGE

Modus explicandi publice catechismum.

Catechista singulas lectiones in tres partes distribuat.

Pars I constat examine puerorum.

Ante omnia fiet signum crucis dicendo alta voce: ‘In nomine Patris’ pueris idem pronunciantibus, tum eodem tono subiiciat: ‘Et Filii et Spiritus sancti’ ‘Amen’, quidam addunt saepe. Postea examinet pueros et iubeat rudiores recitare Pater, Ave aut Credo latina aut vernacula lingua: item praecepta Dei et Ecclesiae et alia eiusmodi in catechismo contenta.

2. Mediocribus proponat quaestiones ex catechismo maiore vel aliunde potitas, quae debent esse faciles et utiles.

3. Peritiores examinet in iis, quae postremo certamine explicuit. Si quid in praecedenti explicatione oblitus est dicere, interrogando pueris poterit explicare, et si quid commendatum et inculcatum auditoribus, per formam interrogationis apte poterit declarare. Ad bene et utiliter examinandum quaedam observanda: 1° varios interroget, ideo post unam aut post 2as interrogationes ad alium transeat, ut sint attentiores et modestiores et magis animentur nec habeant occasionem conquerendi, quod non examinantur: ut autem plures examinentur, bonum erit aliquando petere vel ab vel ab aliquibus seorsim exsistentibus, an sit inter illos aliquis, qui ad propositam quaestionem respondere queat; praeterea ad aemu-

1) De klopjes zullen de catechismus van Rovenius gebruikt hebben bij hun lessen. Zie: J. F. Vrege, *Over catechismussen vroeger in de Hollandsche Missie in gebruik*, in Bijdr. Bisd. Haarlem 6 (1878), 337–368.

2) *Epistolae et Acta B. Petri Canisii* (ed. Braunsberger) 8, 697; *Acta der prov. en part. Synoden*, verz. en uitgegeven door dr. J. Reitsma en dr. S. D. van Veen 2, 305.

lationem quamdam excitandam petere, an aliqua ex puellis vel pueris possit respondere. 2° Ut breves sint interrogationes et responsiones et tanto plures possint interrogari et pueri tanto facilius respondere et melius retinere possint. 3° Ut quaestiones proponendae sint praemeditatae et utiles relictis aliis curiosis aut minus utilibus. 4° Ut faciliores rudioribus, difficiliore peritioribus proponat. Si nullos habeant peritos qui caeteris emineant, privatim aliquos instituat, si commode poterit, aut eos alicui instituendos commendet; hoc vero erit magnum levamen catechistae et catecheticae lectioni ornamentum. 5° Bonum erit aliquando eandem responsionem ab alio petere, tum, ut, cum examinet aliquem, alii attendant magis, tum ne eius responsio retineatur. 6° Si aliqui vel ex verecundia vel ex timore vel ex ignorantia respondere nequeunt, eos adiuvet, animet, excuset, ne confundantur; si aliquo modo bene responderunt, eos laudet, aliquo interdum munusculo afficiat, ut et ipsi et alii deinceps libentius respondeant. 7° Det operam, ut pueri respondeant clare, distincte, animose, eosque laudet, qui ita respondent, ut et alii invitentur.

Pars 2a lectionis constat explicatione.

Consumptum 1a parte lectionis circiter quadrante, iterum ut prius signum crucis formet, tum demum aliquam catechismi partem per mediae horae spatium explicet 1° recapitulando de paucis ex eis, quae postrema vice explicuit, 2° proponendo in genere ea puncta, quae statuit exponere, 3° singillatim maxime in genere propositum per quaestiunculas explanando vel similitudinibus et exemplis brevibus confirmando. Potest dupliciter fieri ista explicatio vel continuando lectionem vel semel atque iterum interrompendo, ut post 1um punctum explicatum aliquos examinando, tum ut fastidium et fabulae vitentur, tum ut firmiter explicata memoriae imperant. Inter explicandum det operam, ut solide perspicue methodice et familiariter dicat, vitet discursus et nimis altos saltus, utilia tamen aut ad cognitionem aut praxim necessaria dicat. Si tamen praeter pueros adsunt non pauci viri et foeminae, expedit aliquam brevem doctrinam in gratiam ipsorum adserere, ut libentius deinceps lectiones frequentent.

Pars 3a constat repetitione et disputatione.

Peracta explicatione repetat summam et breviter praecipua, quae docuit, pueros interrogando aliquando in genere, an aliquid retinuerint, aliquando in particulari, quid de tali et tali materia expli-

catum sit. Ordinarie tamen erit melius illis proponere quaestiones singillatim, deinde bini in binos vel terni in ternos disputent: ut autem cum maiore attentione fiat disputatio, stent in loco eminentiore, hi quidem ab una parte, illi autem ab opposita parte.

Poterit haec disputatio variis modis fieri: 1° ut pervicissim interrogent in iis, quae in minore catechismo habeantur, 2° ut ex maiore catechismo quaestiones proponant. 3° ut vel ex lectione explicata vel ex quaestiunculis ante explicationem catechismi variis vicibus a catechista propositis se mutuo interrogent, aliquando petat, quinam ad disputandum sint parati, bene disputantes praemio afficiat, alios, qui minus faciliter responderunt, non confundat, non obiurget, sed excuset et animet spe praemii alias accipiendi, cum paulo melius responderint. In dandis praemiis non sit nimis liberalis, ne vilescant, nec nimis parcus, ne in discendo et attendendo remissiores fiant. Alternis autem mensibus, aut explicato aliquo catechismi capite sollemniores instituat disputationes propositis publice praemiis haud vulgaribus.

Quaedam observanda ad catechesin proponendam.

1° Bonum est habere cathalogum puerorum secundum ordinem doctrinae, tum ut eos cognoscat et nominatim interroget, tum ut observet, qui ex illis absunt. 2° Si commodum esset pro ratione doctrinae aliquando eis locum constituere, valde animatur ad discendum catechismum et bene respondendum, et in praevio ita et honore et laude valde excitantur. 3° Det operam, ut altum sit silentium toto tempore praecipue tamen dum lectionem explicat. Si fabulantur et insolescunt, iuverit lectionem interrompere et tacendo observare, qui sint insolentiores, eosque mox interrogare, quid modo explicuerit, vel amovere, et si opus est reprehendere et confundere, ut caeteri magis confundantur, alios vero modestos commendare. 4° Expedit scamna esse sufficientia ad sedendum, nam sedentes facilius continentur et commodius examinari poterunt, et inter illa quaedam sint altiora pro doctioribus. 5° Serio hortetur parentes, ut pueros et famulos ad lectionem mittant, declaret, quanti hoc sit momenti, quam sit pueris utile, quod parentes obligentur curare, ut instituantur, Pastori etiam ea res posset commendari. 6° Utile esset suos subinde adire scholas loci, ubi catechisat, et magistrum hortari, ut discipulos suos subinde examinet in catechismo, et quaedam discenda iis praescribat.

Variae quaestiones, quae possunt proponi inter examinandum.

Quot sunt Dei, quot sunt personae in Trinitate. An Deus sit ubique nobis praesens, an cognoscat omnia nostra, quid pro nobis fecerit, an Christus sit Deus an homo; cur factus homo, cur pro nobis tam acerba passus est; quae beneficia a Deo accepimus, quomodo B. Virgo est mater Christi, quantae sit dignitatis et misericordiae, quantam gratiam et gloriam acceperit; de eius virtutibus.

De angelo custode et de eius ad nos officiis.

De daemoniis vigilantia, malitia et conatu, et quomodo ei resistendum.

De Sanctorum beatitudine, cultu, invocatione, intercessione, imaginibus ac reliquiis. Cur festa instituta. Quomodo ea celebranda.

De fine hominis, de mediis ad beatitudinem, quae debet scire christianus, ut salvetur.

De animae dignitate, immortalitate et statu post humanam vitam. Quae differentia animae hominis ab anima bestiae.

De incertitudine horae mortis, de mortis necessitate, de beatitudine morientium de proborum et improborum differentia in articulo mortis. De iudicio particulari: de exactissima discussione vitae nostrae praeteritae; de resurrectione corporum nostrorum. De poenarum purgatorii et inferni acerbitate. De praemii coelestis magnitudine et aeternitate. De differentia gaudiorum mundi a gaudiis paradisi. De multitudine damnatorum et de paucitate salvandorum.

De gratia Dei, quid sit, quanta eius dignitas, necessitas, utilitas quomodo acquiratur, conservetur, augeatur.

Quod credere, sperare, timere, amare, fugere debeamus. De Dei amore, timore, cultu, quomodo Deo servitur, quid mane agendum, cum surgamus, quid vesperi, cum decumbendum. Quid in sacro fiat, quomodo in divinis se gerere oporteat. Quid nos excitare oportet ad orandum, pro quo et quare orandum; de bonorum operum praxi, intentione et fervore, de peccati deformitate, damnis et punitione, de remediis contra peccatum. Quid agendum, cum malae cogitationes et desideria occurrunt, ac quibus ex eis abstinendum.

De examine conscientiae; de confessione, necessitate, utilitate, integritate, de modo confitendi, cur sit confessio, cur integre facienda. Quid in Communionem recipitur. Quomodo communicandum.

Mgr. Prof. Dr. R. R. Post en Prof. Dr. L. J. Rogier

VERANTWOORDING

De verschijning van deze aflevering moge van een enkel woord ter inleiding en verklaring vergezeld gaan. In dit jaar 1959 hebben de twee meest vooraanstaande figuren uit de redactie van het *Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, mgr. prof. dr. R. R. Post en prof. dr. L. J. Rogier hun vijfenzestigste verjaardag gevierd. De overige leden van de redactie hebben gemeend aan dit feit enig reliëf te moeten geven, en besloten werd deze twee meest belangrijke katholieke kerkhistorici van Nederland door publikatie van wetenschappelijke bijdragen te eren. Het oorspronkelijke plan was hiervoor een aflevering van het *Archief* te reserveren, maar door overvloed van kopij moest dit aanmerkelijk worden verruimd. Zo spontaan was de medewerking van een aantal vrienden, oud-leerlingen en vakgenoten die hiertoe waren uitgenodigd, dat in totaal drie afleveringen hiermee gevuld zullen worden.

Deze wetenschappelijke hulde aan de beide jubilerende geleerden, die wij u in deze aflevering en in de twee eerste afleveringen van de volgende jaargang aanbieden, ziet er als volgt uit:

Anton van Duinkerken, Post en Rogier.

H. J. Kok, De patrocinia van St. Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht.

M. P. van Buijtenen, *W. J. Buma*, *K. Heeroma*, Middeleeuwse Friese huwelijks toespraken in Bazel.

W. Alberts, Een Middelnederlands Leven van Sint Bonifatius.

A. de Meijer O.E.S.A., Adriaan Florisz. van Utrecht in zijn contacten met de Augustijnen.

P. Noordeloos, Fugitieve personen in Westfriesland, Edam en Monnikendam.

B. A. Vermaseren, De bronnen voor onze kennis van het leven van Corn. Musius.

P. Noordeloos, Twee uitlopers van het patronaatsrecht in Schagen na de Hervorming.

L. Ceyssens O.F.M., Calenus' betrekkingen met de Hollandse seculariërs vlak voor het uitbreken van het jansenisme.

P. A. M. Geurts O.F.M., Niels Stensen en Albert Burgh.

P. Polman O.F.M., Cleresie en staatsgezag II. De verbanning van de Jezuïeten in 1705.

Jan Rogier, De betekenis van de terugkeer van de minderbroeders te Delft in 1709.

A. F. Manning, Een lekenapostel in de literatuur: mr. F. J. Hoppenbrouwers (1789–1858).

J. J. Poelbekke, De tsarendochter en de molenaarszoon.

Bovendien zijn deze artikelen samengebracht in een feestbundel onder de titel *Varia uit tien eeuwen vaderlandse kerkgeschiedenis, opgedragen aan mgr. prof. dr. R. R. Post en prof. dr. L. J. Rogier, bij gelegenheid van hun vijfenzestigste verjaardag*, welke slechts in zeer beperkte oplaag is gedrukt en die in een besloten bijeenkomst aan de beide jubilerende professoren is aangeboden. Op deze wijze heeft de redactie en met haar al degenen die hiertoe hebben meegewerkt en hun bijdragen hebben willen leveren, gemeend op de meest passende en waardige wijze hulde te brengen aan de twee geleerden, die op dit ogenblik in ons land zeker als de grootste en invloedrijkste kerkhistorici onder de katholieken moeten worden beschouwd. Bovenstaand overzicht van de inhoud geeft in zijn gevarieerdheid reeds een indruk van het brede terrein, door de beide auteurs met hun publikaties bestreken. Deze hulde wil dan ook tevens getuigen van de dankbaarheid van zo velen die zij door hun talrijke en grote publikaties aan zich hebben verplicht.

POST EN ROGIER

DOOR

ANTON VAN DUINKERKEN

DAT alle mensenkennis maar zeer betrekkelijk geldig is, hindert iedere historicus. Hij stelt ervaring van feiten te boek in het besef, dat zijn eigen ervaringskracht, die aan zijn mededelingen volgorde en rangorde voorschrijft, achteraf komt op de tijds-ervaring van andere mensen, gewoonlijk nader dan hijzelf bij de beschreven gebeurtenissen betrokken. Bij zijn onderzoek naar hun betrouwbaarheid, bedoeling of belang, gebruikt hij vergelijkingsmateriaal, dat hij uit zijn eigen mensenkennis moet opdiepen of toch voor het minst aan zijn eigen mensenkennis moet toetsen. Om een brief goed te lezen moet men de afzender begrijpen. Hier-toe is het niet nodig, hem persoonlijk te kennen, maar het is wel nodig, zijn taal en intenties te verstaan.

Een pakkend voorbeeld van de worsteling om historische door-gronding van een andermans mensengeest leverde (met deze onder-tekening:) Reinier Post, toen hij in *De Beiaard* van 1920 de dissertatie van Maarten van Rhijn over Wessel Gansfort besprak. Er-varen lezers van het proefschrift en van de bespreking, die Post er aan wijdde, behoeften geen profeten te zijn om te mogen ver-onderstellen, dat straks aan de beoordeelaar met evenveel recht als aan de beoordeelde schrijver een opvallende plaats onder de geschiedkundigen zou worden toegewezen. 'Wat missen wij' – schreef Post op de eerste bladzijde van zijn betoog – 'Wat missen wij onze roomse werkcentrale, de universiteit!'

Zou zij er komen, dan kon het niet lang duren, of de verzuchter van deze klacht zou haar sieren. Nu zij er is, herinnert Professor dr. R. R. Post zich dit woord uit zijn jeugd wellicht met enige weemoed, omdat de centraliserende werking van het universitaire onderricht nog onvoldoende sterk wordt waargenomen op een gebied, waar roomse achterstand verarming van het vaderlandse cultuurleven meebrengt, te weten: het hele gebied van de medi-aevistiek. Uit hetzelfde artikel is immers aan te halen, dat het ge-tal van de roomse mediaevisten door de schrijver vertienvoudigd werd gewenst. Voor de kennis van een enkele mens uit de middel-eeuwen blijkt die vertienvoudiging van onderzoekers niet slechts numeriek noodzakelijk, maar er is een soort zelf-vertienvoudiging

voorgescreven aan de historicus, die een figuur uit de middeleeuwen zoekt te doorgronden in het licht van haar tijd.

Het grootste bezwaar van Post tegen het eerste boek van de latere hoogleraar Van Rhijn kwam hier op neer, dat een uitstekende en inzichtrijke beschrijving van iemands leven onvoldoende materiaal aanbrengt ter schatting van diens afhankelijkheid of oorspronkelijkheid in het leerstellige. Met onverzwakte herinnering aan de dagen, waarin de bespreking door Post voor een rhetorica-student een moeilijk, doch gedachten-prikkelend artikel was, kan vandaag worden getuigd, hoe deze proeve van persoonlijkheids-plaatsing in de geschiedenis naar inhoud en toon helemaal thuis-hoorde in het tijdperk, waarin ze verscheen, kort na de eerste wereldoorlog. De schrijver was zes-en-twintig jaar oud, toen hij haar publiceerde. Hij kenschetste een wereldburger uit de vijftiende eeuw. Hij schilderde meteen een wereld, waarin de cultuur, die de grote kathedralen had voortgebracht, zich in uiteenlopende componenten ontbond. Om voor zijn lezers het aandeel van het nominalisme in dit ontbindingsproces begrijpelijk te maken, vergeleek Post dit verschijnsel bij het moderne positivisme, fenomenalisme en individualisme, gelijk hij de anti-nominalisten-eeu, die Parijse professoren toentertijd moesten afleggen, met de anti-modernisten-eeu uit zijn eigen dagen vergeleek.

Om te tonen, dat M. van Rhijn de prijzenswaardige schets van een afzonderlijk mensenbestaan liet volgen door een onbevredigende poging tot doorschouwing van de geestesinhoud van diezelfde mens, gebruikte Post de woorden: 'De grote lijn ontbreekt; het verband is niet gezien; het wezenlijke niet van het bijkomstige gescheiden; de eigenlijke grondstelling treedt niet aan het licht!' Over het nominalisme schrijft hij: 'In de grond een kenkritische dwaling, werkt het in alle lagen van godsdienstig geloven en wijsgerig denken door. De eenheid immers en samenhang der dingen wordt verbroken, als hun wezen ons geheel verborgen blijft en slechts een subjectieve schijn, en denk-economische woorden, namen, het bezit uitmaken van onze geest. De geestelijke band ontbreekt'.

Gemakkelijk brengt de lezer van heden deze twee zo stellig op elkander gelijkende uitspraken met elkaar in verband. Terwijl hij dit doet, is hij reeds bezig, voor zichzelf de ontwikkelingsgeschiedenis van de historicus R. Post te ontwerpen. Immers hier kreeg hij van deze bij uitstek waakzaam-critische onderzoeker uit de school van Oppermann een waardevol belijdenis van behoefte aan samenhangs-begrip en drang naar synthese.

Nooit heeft Post er een geheim van gemaakt, dat hij voor vlot-geniale concepties terugschrikt. Over *Aufgang Europas*, het bijna verbijsterend-nieuwe boek, dat Friedrich Heer over de geschiedenis van de twaalfde eeuw heeft geschreven, sprak Post als zijn oordeel uit, dat het 'zeer aantrekkelijke zijden vertoont en geheel nieuwe gezichtspunten biedt', doch dat het er in vervatte systeem niet lichtvaardig moet worden toegepast 'aangezien het gemakkelijk tot eenzijdigheid leidt'. En hij liet hierop volgen: 'Overigens moet men eerst de feiten kennen, alvorens ze te interpreteren'. Bij een gedachtenwisseling over de missioneringsmethode van Sint Bonifatius, gevoerd op het Thijmgenootschap, kreeg Post van een zijner opponenten de raad, zich te laten voorlichten door de ervaring van een hedendaagse missionaris en hierop zijn gevolgtrekkingen te grondvesten. Hij antwoordde: 'Ik baseer mij op hetgeen de geschiedenis weet'.

Twee elementen van de toegepaste mensenkennis, die de historicus beoefent, blijken hier ontleend te zijn aan een nuchtere zelfbeschouwing: enerzijds een bijna wantrouwige akribie ten opzichte van vaak gemakzuchtige geestdrift, anderzijds een gedurig aanwezig besef, dat de grote lijn in het oog dient te worden gehouden.

Als Post met de Luxemburgse geschiedkundige Camille Wampach van mening verschilt over de datering van een oorkonde, treft het, dat hij in een ontstane verwarring tussen schenkingsbrief en regest geen bekend historisch persoon, – in dit geval Magister Theodericus, die het eerste deel van het gouden boek van Echternach schreef, – met de verdenking wil beladen, een datum te hebben verzonnen, zodat hij de veronderstelling van een eerder begane vergissing openhoudt. In ditzelfde opstel, een fraai voorbeeld van edele gedachtenwisseling, beluistert de Brabantse lezer een Groninger met onmiskenbare voorliefde voor het aartsbisdom, wanneer de vraag wordt gesteld, om welke reden het huidige Noord-Brabant bij het bisdom Maastricht-Luik is gevoegd, indien het zo langdurig en intens door de eerste bisschop van Utrecht gemissionneerd zou zijn geweest als enkele Brabantse Willebrordus-vereerders hebben getracht, te betogen.

Hierna doet het goed, *De Beiaard* weer eens op te slaan, thans die van 1921, om te herlezen, hoe Post daar in weinige bladzijden de grote lijn trok, die de geschiedenis van het klooster Aduard van stichting tot verwoesting in samenhang houdt. Dit pittige opstel werd de voorbode van een lijvige monografie van 345 bladzijden. De verhouding tot de twaalf pagina's in *De Beiaard* is boven-

al interessant, omdat zij het reeds gerezen vermoeden bevestigt van een overzichtelijkheid-scheppende concentratie in het historische denken van de schrijver. Hier mag het woord concentratie zelfs naar de letterlijke betekenis worden verstaan. Wie de bibliografie van R. Post raadpleegt, merkt een bijna regelmatig terugkeren op naar enkele kerngegevens, ofschoon de geschriften toch ver uit elkander liggende tijdsdelen behandelen.

De stichting van het Utrechtse bisdom, zijn eerste bestuurders, zijn centrale zetel, zijn juridische en institutionele geschiedenis vormen zulk een nooit uit het oog verloren kern. Een tweede ligt geografisch in de noorderprovincies, te beginnen bij de IJsselvallei. Het hart van deze cirkel is de geboortegrond van wie hem trok. Egmond is een derde geografisch middelpunt. Vervolgens leveren Deventer en Zwolle de kern voor helder samenhangende studies over leven en werk van de moderne devoten.

Gaat hij met zijn belangstelling de grote rivieren over, dan trekt Post liefst incens naar Rome om daar een zuidelijk centrum te vinden, al deed hij terloops 's-Hertogenbosch de eer aan, er het straalpunt van te maken voor zijn onderzoekingen naar opvoeding en geboortjaar van Erasmus. Hiermee belanden wij dan tevens bij zijn aandacht voor het middeleeuwse schoolwezen. De betrokkenheid van de Nederlanden in het Westerse Schisma en alles, wat ten onrechte of terecht gerekend mag worden tot het voorspel van de Hervorming op nationaal grondgebied leveren ten laatste nog twee duidelijke centra.

Naast de onverbiddelijke nauwgezetheid en de vaste rechtlijnigheid, die wij bewonderen mochten als de twee hoofdelementen, geeft deze middelpuntzoekende kracht van zijn geest aan de geschriften van Post, vooral aan zijn grotere boeken, de streving mee naar behaaglijke afronding. In deze derde trek herkennen zijn bewonderaars en vrienden het gemakkelijkst de man, wiens bijna pijnlijke preciesheid hen toch nooit afschrikt, hem te raadplegen, omdat hij, behalve met puntige juistheid ook met goedronde bereidheid en onvermoeibare hulpvaardigheid zich tot een schuldenaar aan de onwetenden bekent.

'Vraye historie ende al waer' belooft ons de dichter van *Karel ende Elegast*, die niettemin verontwaardiging wekte bij Jan van Boendale door te vertellen, dat Keizer Karel uit stelen ging. Zijn gebruik van het woord 'historie' geeft ons te verstaan, dat alle doordringen naar gebeurtenissen van een vroegere tijd voor ons innerlijk gezichtsvermogen een verbeeldingsveld opent, waar het

voorheen gebeurde nog eens actueel wordt afgespeeld. Inderdaad gespeeld, het weze als een drama, het weze als een wedstrijd! J. Huizinga waagde de veronderstelling, dat de grondvorm van alle ontvankelijkheid voor het historische de gedaante zou vertonen van de matrijs der klassieke tragedie. Om deze reden kon het treurspel slagen als uitbeelding van de lotsvoltrekking over onze menselijkheid, was zijn mening.

Mag ik zeggen, dat deze verwantschap van historie en spel gemakkelijker waarneembaar wordt in de geschriften van L. J. Rogier dan in die van R. R. Post? Meer dan door een toeval, werkelijk in overeenkomst met zijn diepste aard, is Rogier van de letterenstudie tot de beschrijving van de geschiedenis overgegaan. Streng genoeg in zijn onderzoek en in de wetenschappelijke verantwoording hiervan, laat hij zich toch eerder huldigen als geschiedenis-schrijver dan als geschiedenis-vorser. Immers zijn spraak verraadt hem. Ze verraadt hem in de weinig hovaardige humor van de geboren Rotterdammer even getrouw als in de zinnenzwier van de geboren literator.

Voor hem is historie allereerst het gevolg van een onophoudelijke werking van zijn zeer scherp voorstellingsvermogen, dat tot werkdadigheid geprikkeld wordt door die bijzondere vorm van belangstelling, waarvoor het oorspronkelijk allerm minst baatzucht aanduidende woord 'inter-esse' werd uitgevonden. De geschiedkundige arbeid van Rogier is een gedurig met volle aandacht aanwezig zijn bij de gebeurtenissen, soms met een snaaks genoegen in de waarneming van hun verloop. Er staan bladzijden in zijn schrifturen, die met de trefzekerheid van een kunstenaar op de lezer het plezier overdragen, dat de schrijver genoot bij het kijken naar de feiten in zijn fantasie. Het is overbodig, een catalogoog van deze prikkelachtige passages aan te leggen, maar terloops mag toch wel herinnerd worden aan zulk een ongewoon verslag als door Rogier wordt gegeven van de dienst, die Neercassel in 1674 aan Arnoud Hellemans Hooft bewees, toen een elfjarige kleinzoon van de dichter Pieter Corneliszoon Hooft in de dominicanenkerk te Antwerpen een heiligschennis had begaan en de vicaris dit jongetje met wijze, vaderlijke list aan gerechtelijke vervolging onttrok door het in georganiseerde onopgemerktheid te ontvoeren.

Er bestaan mensen, die het Rogier persoonlijk kwalijk nemen, dat in het verleden weleens kerkvorsten met goede bedoeling en met goed resultaat een kind ontvoerd hebben of iets anders uitgehaald van deze aard, blijkbaar niet ten volle aansluitend bij het-

geen hun waardigheid aan eerbied opeist. In zijn geschiedenis van Port Royal vestigt Racine er de aandacht op, dat men Philippus van Macedonië niet uit piëteit jegens het koningschap mag afschilderen met twee ogen, terwijl hij er in werkelijkheid slechts één bezat. Dit blijft een gezonde stelregel, tenminste voor de schrijfkunst.

Het is daarbij een verplichtende stelregel tot objectiviteit. Hij vermindert de kans op de vergissing, objectiviteit te vereenzelvigen met een volgehouden grijsheid van toon. Voor een man van wetenschap begaat Rogier misschien de fout, dat hij zijn lezers en zijn hoorders nooit verveelt. De graagst verveelden onder hen plaagt dit allereerst met twijfel aan zijn ernst, vervolgens aan zijn bescheidenheid, waarna zij nog slechts een korte stap behoeven te zetten om ook zijn waarheidsliefde te wantrouwen. Omdat hij met gewapend 'inter-esse' te werk gaat en zich midden in het veld van de samenlopende omstandigheden begeeft, tekent Rogier zich voor zijn lezers af als iemand, wiens waarheidsliefde uit alledaagse liefde tot de werkelijkheid is voortgekomen. Hij leeft graag.

Toen Antoon Derkinderen in 1892 zijn wandschilderingen in de hal van het raadhuis te 's-Hertogenbosch begon te voltooiën, gaf Albert Verwey hem een wenk, waarmee op taferelen aangelegde kunstenaars nog steeds hun voordeel kunnen doen: 'Laat het vóór alle dingen leven zijn!'. Op taferelen aangelegd: is dit niet van nature de historicus, die minder de geschiedenis van de groten dan de geschiedenis van de velen wenst te bestuderen?

Het meest ingrijpende misverstand, dat zich bij de beoordeling van de geschriften van Rogier voordoet, vindt zijn oorzaak in onachtzaamheid voor de streving om de geschiedenis van een volk of van een volksgroep te boek te stellen. Men meent, dat hij personen kenschetst, wanneer hij in werkelijkheid de draagwijdte van hun verantwoordelijkheid nagaat. Ze staan bij hem met hun gedragingen niet in een ethisch vacuum, waarin ze zich op stille zondagen misschien graag spiegelen, teruggetrokken uit maatschappelijk verkeer. Tussen werking en uitwerking van zijn daden mag bij de onhandigste man nog altijd een mislukte poging tot voorzichtigheid verontschuldiging pleiten: wat hij gedaan heeft, levert stof aan de geschiedenis. Zelfs op de verhevenste zetels ontwaart de onderzoeker van geschiedenis vaak falende menselijkheid.

Miskenning van bedoelingen is hierbij een altijd dreigend gevaar. Directe tegenspraak ten spijt werd bijvoorbeeld de suggestie herhaald en gehandhaafd, als zou aan Rogier de staatsprijs voor letterkunde zijn uitgereikt vanwege zijn moed om onverwachte

waarheden op schrift te stellen. Ze werd hem uitgereikt vanwege zijn vermogen om de waarheid goed op schrift te stellen. Het verschil lijkt gering, omdat wel nooit iemand een geschiedenis met goed gevolg beschreven heeft, tot wiens hoedanigheden niet ook een zekere moed mocht worden gerekend. Maar het verschil is groot genoeg om de commissie, die de minister voorlichten moest, in verdenking te brengen van gedrevenheid door een geïnfecteerde smaak. Had Rogier meer piëteit aan de dag gelegd (wil men maar zeggen) hij zou minder roem hebben verzameld. Iets duidelijker uitgedrukt: de adviescommissie verkneukelde zich aan zijn opvallende stoutmoedigheden, deels gedebiteerd ten koste van de voorgeschreven piëteit.

Betreffende de voorgeschreven piëteit heeft niettemin Rogier met kracht van betoog, door veel ervaring gesterkt, zijn opvatting menigmaal kenbaar gemaakt. 'Levendig herinner ik mij, met welk een hardnekkigheid een deel van de redactie van de *Haarlemse Bijdragen* zich een kwarteeuw geleden verzette tegen het opnemen van een betoog, waarin werd aangetoond, dat de vernoeming in 1890 van de nieuw-gestichte parochie te Hillegersberg naar Sint-Hildegardis van Bingen op een historische dwaling berust. Volgens de hier bedoelde redactieleden gaf het geen pas de motieven, waarop een bisschoppelijk besluit berust had, aan wetenschappelijke kritiek te onderwerpen'. In de strijd tegen zulke verkeerd gegronde eerbied koos Rogier van zijn eerste optreden af partij tegen allen, die de feitelijke waarheid achterstelden bij hun aanhankelijkheid aan personen, groepen of stelsels. De ontsluiting van de vaticaanse archieven door Paus Leo XIII hield voor hem in, dat de gelovige iedere simpele waarheid, al zou ze nog zo beschamend klinken, onvoorwaardelijk en ongeschonden moet eerbiedigen als waarheid. Dit is geen gelijkberechtigde wetenschappelijke werkwijze naast andere, maar het is de allereerste gewetensplicht van de historicus. Voorzover het iemand moed kost, zijn geweten te volgen, heeft Rogier steeds grote moed betoond. Dit houdt mede in, dat hij ten opzichte van zijn stof-van-onderzoek onverschillig bleef voor de praatjes van omstanders en de inwerking van omstandigheden. Hij polemiseert niet.

Sinds hij een samenvattende beschrijving uitgegeven heeft van het jongste stuk geschiedenis van het katholieke kerkvolk in ons land, is er tot in Rome toe van verschillende kanten tegen Rogier geageerd met een persoonlijke felheid, die aan Post gewoonlijk bespaard bleef, misschien vanwege zijn priesterschap, doch waar-

schijnlijk ook, omdat in de mediaevistiek aan de lichtgeraaktheid hogere eisen worden gesteld dan in de ontwikkelingsgeschiedenis van het moderne leven. Wie hun grote handboeken leest, ziet toch al gauw, dat Post inzake piëteit precies dezelfde mening toegedaan is als Rogier. En als hij het niet zien zou, kreeg hij er een fijngevoelig bewijs van, toen Post in 1957 zijn *Kerkegeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* inleidde met de betuiging van zijn vreugde, omdat zijn werk aansluiting vindt in 'het schone boek van professor L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en de zeventiende eeuw*'. Hier voegde hij aan toe: 'Schrijver dezes vleit zich met de gedachte, dat de Nederlandsche kerkgeschiedenis in deze twee boeken van katholieke zijde op wetenschappelijke wijze van het begin tot aan de achttiende eeuw toe is beschreven'.

De term: 'op wetenschappelijke wijze' gebruikt Post, met zijn herinnering aan vroeger tijd, bewust in de betekenis van: onbevooroordeeld door strevingen om onverdedigbare dingen goed te praten in mens of gemeenschap. Ook waar met goede bedoeling fout werd gehandeld, neemt het respect voor de bedoeling de waarneembaarheid en de gevolgen van de fout niet weg.

Toen Post zijn eerste opstel liet afdrukken in *De Beiaard*, noemde hij dit *Wessel Gansfort in het licht van zijn tijd*. Hij stelde in dit artikel de vraag: 'Was Wessel Gansfort een pionier of alleen de verbreider van andermans leringen?'. Hier liet hij op volgen: 'Welk een andere betekenis krijgt de man naar gelang die vraag verschillend wordt beantwoord!'. Plaatsing in het licht van zijn eigen tijd schijnt iedere gestalte te verkleinen, als werd ze door de achterzijde van een verrekijker gezien. De meest oorspronkelijke mens blijft in allerlei opzichten verbonden met zijn voorgeslacht en afhankelijk van zijn tijdgenoten. Hij leeft in een gemeenschap, die men kennen moet om hem naar waarde en waarheid te kunnen beoordelen. Post centraliseert zulk een gemeenschap gaarne lokaal; Rogier doet het liever mentaal. Wat zich bij de een het eerst als geografische spreiding vertoont, laat zich bij de ander gemakkelijker aanzien als geestelijke beweging. In beide gevallen gaat het om de vorming van het historisch individu door de geschiedenis zelf, maar het gaat evenzeer om de inwerking van dit individu op het historisch verloop.

Chesterton heeft eens gezegd, dat twintig biografische werken over de Engelse Burgeroorlog een passend beletsel vormen om er de geschiedenis van te begrijpen. Door aan elke uitzonderingsfi-

guur volle aandacht te gunnen verzwakt de waarnemer zijn belangstelling voor hetgeen er aan mensen in het geheel niet uitzonderlijk is: hun verlangen om behoorlijk te eten, rustig te slapen, op tijd te trouwen en zo weinig mogelijk gestoord te worden bij hun arbeid. Deze gewooneheid gaat door. Ze hoort evenzeer tot de geschiedenis als hongersnoden, verwoestingen, heldendaden en omwentelingen. Ze werkt daar zelfs zichtbaar op in. Met hoeveel kracht ze dit soms doet, kan de hedendaagse katholiek in ons land gemakkelijk narekenen, wanneer hij de onaantastbaarheid van Schaepmans historische verdiensten een ogenblik wil vergelijken met de rustige onuitgeefbaarheid van zijn volledige werken.

Toch zou er geen Schaepman bestaan om beschreven te worden, indien het roomse kerkvolk van zijn dagen hem niet moeizaam de oogst had laten binnenhalen van hetgeen het zelf voortbracht, zelfs aan welwillende of onwelwillende weerwerking op zijn strevingen, al waren die uitzonderlijk. Tussen de historieschrijvers uit de tegenwoordige tijd is er naar de geest misschien niet een zo democratisch als Rogier. De norm van beoordeling, die hij telkens voorgangers aanlegt, is het geestelijk welzijn van de volgelingen. In feite schrijft hij minder voor het volk of over het volk dan namens het volk.

Is er bij Post een concentrische ontwikkeling van de stoffen, die hij aangrijpt, zodat hij ze van opstellen tot boeken brengt, bij Rogier maakt de schaarser terugkeer naar reeds behandelde onderwerpen als Delfshaven, Rotterdam, Neercassel, Schrant en koning Willem II toch een andere indruk. Bij hem drijft schrijversaanleg de pen naar detaillering en voltooiing van het tafereel. Minder misschien in het licht van hun tijd dan in de sfeer van hun omgeving plaatst hij zijn hoofdfiguren. Overheerst in het ene geval het chronologische en geografische aspect, in het andere krijgen wij meer ruimtelijke ideoplastiek.

Wie de geschiedenis van de historieschrijvers als onderdeel van de literatuurgeschiedenis bekijkt, kan moeilijk zeggen, op welke leeftijd zij gemiddeld het vruchtbaarst zijn geweest. Van sommigen is het jeugdwerk altijd het beste gebleven. Anderen kwamen na tientallen jaren van gespannen onderzoek pas tot een boeiende samenvatting van hun stof. Op allerlei leeftijden ontstonden er boeken schijnbaar in eens, zoals gedichten schijnen te ontstaan uit de ingeving van een bewogen ogenblik. Dit kristallisatieproces ver-rast telkens opnieuw, doch voor zover het iets wetmatigs vertoont, lijkt het zich het vaakst voor te doen aan het begin en tegen het

einde van een schrijversloopbaan. Vijf-en-zestig jaar worden is gewoonlijk ook voor historici niet het bereiken van het ogenblik, waarop zij beginnen, iets te beloven, hoewel G. M. Kam op die leeftijd nog niets had verzameld van het vele, dat vandaag in het naar hem genoemd museum staat. Op andere soorten van schrijvers heeft de historicus meestal het voordeel, dat zelfs bij verzwaking van de gevoelsdrift, uit zijn herinnering en levenslange scholing soms zijn rijpste werk ontbloeien en gedijen kan.

Om Post en Rogier te huldigen moet men ze weghalen uit hun werkkamer. Hun sterkste begeerte is dan wellicht, dat de hulde niet te lang zal duren. Ze hebben beiden veel te doen. Bij hetgeen zij doen, hebben wij meestal belang. Wat kunnen wij ons zelf en hun rechtvaardiger toewensen dan dat zij het nog lang op volle kracht zullen mogen doen? Immers bij mensen, wier levensgeluk voor een groot deel veroorzaakt wordt door hun arbeid, is dit een wezenlijke gelukwens.

DE PATROCINIA VAN ST. WILLIBRORD IN HET MIDDELEEUWSE BISDOM UTRECHT

DOOR

DR. H. J. KOK

WILLIBRORD, de eerste bisschop van Utrecht, stierf op 7 November 739 en werd in zijn abdij te Echternach bijgezet. Al spoedig na zijn dood begon zijn verering bij de monniken van Echternach en het volk en sedert 750 zijn gegevens daarover bewaard. Op verzoek van Beornrad, abt van Echternach en vervolgens aartsbisschop van Sens, schreef Alcuin tussen 785 en 797 een leven van de H. Willibrord. Hierin noemt hij verschillende malen Willibrord heilig en hij verhaalt, hoe zonder ophouden wonderen en genezingen bij de relikwieën van de H. Willibrord geschieden.¹ Hij besluit zijn *Vita s. Willibrordi* met een homelie op de heilige, waaruit blijkt, dat men zijn dies natalis in de abdij van Echternach vierde.² In dezelfde tijd, dat Alcuin zijn leven van de H. Willibrord schreef, liet Liudger, de eerste bisschop van Münster, zijn leven van abt Gregorius van Utrecht het licht zien. Ook hij noemde Willibrord heilig en gaf hem zelfs de titel belijder.³

Niet alleen met behulp van verhalende bronnen kan men aantonen, dat de H. Willibrord al vijftig jaren na zijn dood verering genoot, maar ook uit oorkonden, die ten behoeve van de abdij van Echternach uitgevaardigd werden, kan men duidelijk maken, dat reeds sedert 750 de H. Willibrord vereerd werd. Zo schonk een zekere Gerwina in 761 of 762 'ad monasterium sancti Willibrordi confessoris et pontificis, quod est constructum in honore sancte Marie et sancti Johannis Baptiste et apostolorum Petri et Pauli et sancti Andree...' haar curtis te Berg aan de Saale.⁴ In een oorkonde, die tussen 751 en 768 gedateerd moet worden, nam koning Pippijn het '...monasterio Epternaco, quod est constructum... in honore sancte Trinitatis et sancti Petri, quod sanctus Willibror-

1) *Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis auctore Alcuino*, MG. SS. rer. Merov. dl. 7, p. 113; p. 114; p. 117, c. 2; p. 127, c. 13; p. 133, c. 22; p. 134, c. 24; p. 135, c. 25.

2) *Omelia dicenda die natali sancti Wilbrordi*, MG. SS. rer. Merov. dl. 7, p. 138 e.v.

3) *Vita Gregorii abbatis Traiectensis auctore Liudgero*, MG. SS. dl. 15, p. 75, c. 10.

4) C. WAMPACH, *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter*, dl. 1, pars 2, Luxemburg 1930, no. 48.

dus episcopus suo opere edificavit...’ onder zijn bescherming en verleende hij er immunitet aan.¹ Uit deze beide oorkonden blijkt ook, dat St. Willibrord nog niet als beschermheilige van de abdij van Echternach beschouwd werd. Het klooster, dat hij te Echternach gesticht had, was aan de H. Drievuldigheid gewijd, zoals hijzelf getuigt in een tussen 698 en 714 uitgevaardigde oorkonde.² Als beschermheiligen van de abdij vindt men in oorkonden ook nog de H. Maagd Maria, de apostelen Petrus en Paulus, de H. Johannes de Doper en de H. Andreas genoemd.³ Na 750 treedt uit deze groep patroonheiligen, die in de oorkonden vermeld worden, vooral St. Petrus op de voorgrond, terwijl de overige patrocinia nauwelijks meer voorkomen.⁴ De titel van de H. Drievuldigheid treft men voor het laatst in twee oorkonden uit het jaar 774 of 775 aan.⁵ Ook St. Willibrord, de stichter van de abdij van Echternach, treedt na 750 als beschermheilige van zijn stichting op en in een oorkonde uit het jaar 758 of 759 is er voor het eerst van het ‘monasterium sancti Willibrordi’ sprake.⁶ Tot ongeveer 800 komen in een aantal oorkonden St. Petrus en St. Willibrordus gezamenlijk als beschermheiligen van de abdij voor.⁷ Na 800 wordt St. Willibrord de voornaamste beschermheilige van de abdij en na 900 draagt de abdij uitsluitend het St. Willibrordspatrocinium.⁸

Uit het bovenstaande kan men afleiden, hoe reeds betrekkelijk

1) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 23.

2) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 23; vgl. *Notitiae dedicationum ecclesiae Epternacensis*, MG. SS. dl. 30, pars 2, p. 773, op de datum 19 Oktober 696-698.

3) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 33. Berta schenkt in 721 ‘ad basilicam sancte Marie et sanctorum Petri et Pauli apostolorum vel ceterorum sanctorum, que edificata est in monasterio Epternaco...’ de villa Schankweiler. C. WAMPACH, *o.c.*, no. 48, waarin ook de H. Johannes de Doper en de H. Andreas als beschermheiligen worden aangeduid.

4) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 59 (9 Oktober 768-8 Oktober 769); no. 66 (9 Oktober 768-4 December 771); no. 70 (9 Oktober 773-8 Oktober 774); no. 79 (9 Oktober 775-8 Oktober 776); no. 114 (9 Oktober 797-8 Oktober 798).

5) C. WAMPACH, *o.c.*, nos. 72 en 74.

6) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 46. In een oorkonde, die tussen 751 en 768 uitgevaardigd is, schonk Boblina haar goederen te Elvingen ‘ad ecclesiam sancti Willibrordi’. Vgl. C. WAMPACH, *o.c.*, no. 52.

7) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 49 (767-768); no. 51 (751-768); no. 57 (751-768); no. 64 (9 Oktober 768-8 Oktober 769); no. 76 (739-775); no. 84 (9 Oktober 780-8 Oktober 781), no. 94 (9 Oktober 785-8 Oktober 786). Voor het laatst treft men beide heiligen gezamenlijk aan in een tussen Augustus 876 en augustus 877 uitgevaardigde oorkonde. Vgl. C. WAMPACH, *o.c.*, no. 152.

8) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 125 (9 Oktober 804-8 Oktober 805); no. 129 (9 Oktober 811-8 Oktober 812); no. 142 (28 Januari 835-27 Januari 836); no. 144 (20 Juni 852-19 Juni 853); no. 162 (19 Maart 907).

kort na het afsterven van de heilige zijn patrocinium die van de andere heiligen bij de abdij van Echternach begon te verdringen en hoe dit proces omstreeks 800 zo goed als voltooid was. Ook bij enige kerken in het bisdom Utrecht, die aan de abdij van Echternach behoord hebben, heeft dit proces zich voltrokken. De kerken van Vlaardingen, Oegstgeest, Heilo en Petten, die volgens de traditie door Willibrord gesticht zijn en waarop de abdij van Echternach in de 11e eeuw krachtens een schenking van Willibrord aanspraak maakte, waren aan St. Willibrord gewijd. Deze Willibrordspatrocinia hebben geleidelijk die van andere heiligen, waaraan de eerste bisschop van Utrecht deze kerken, die moederkerken van Holland waren, gewijd had en wier namen niet meer bekend zijn, verdrongen. Wanneer deze verandering van patrocinium precies heeft plaats gevonden, is niet vast te stellen, maar vermoedelijk in de 9e of 10e eeuw. Hierbij moet men ook rekening houden met de verwoesting van deze kerken door de invallen van de Noormannen. Deze invallen maakten de herbouw van vele kerken noodzakelijk en bij de nieuwe consecratie ervan kunnen ze onder de schutse van St. Willibrord gesteld zijn. Door deze St. Willibrordspatrocinia wilde de abdij van Echternach haar rechten op deze vier moederkerken in Holland duidelijk laten gelden. Aan de abdij van Echternach behoorde ook nog de St. Willibrordskerk te Kellen, terwijl de abdij door haar grondbezit op Walcheren invloed op de keuze van het St. Willibrordspatrocinium van de kerken van West- en Oostkapelle gehad kan hebben.

Aan het einde van de 9e eeuw deden de Noormannen invallen in de streek van Eifel en Moezel en de monniken, die al sedert 785 de feestdag van de stichter van hun klooster vierden, brachten zijn stoffelijk overschot in veiligheid.¹ Zij verborgen het op een veilige plaats in de kerk of in de crypte, waar het meer dan een eeuw bleef rusten. In 1016 verwoestte een brand de abdij en de kerk, maar vijftien jaren later was men met de herbouw gereed.² Aartsbisschop Poppo van Trier kwam op 19 Oktober 1031 om de nieuwe abdij in te wijden. Ook de sarcophaag met het stoffelijk overschot van de H. Willibrord was teruggevonden en op de dag van de kerkwijding werd deze onder het altaar van de H. Drievuldigheid, het hoogaltaar van de kerk, bijgezet.³

1) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 90.

2) C. WAMPACH, *Sankt Willibrord, sein Leben und Lebenswerk*, Luxemburg 1953, p. 366.

3) *Vita S. Willibrordi, auctore Thiofrido abbate Epternacensi*, AA. SS. Nov. III, p. 480, c. 34; *Notitiae dedicationum ecclesiae Epternacensis*, MG. SS. dl. 30, pars 2, p. 771.

Niet alleen in de abdij van Echternach, maar ook daarbuiten genoot St. Willibrord verering. In een calendarium van een missaal uit het einde van de 9e of het begin van de 10e eeuw, afkomstig uit het klooster te Essen, komt zijn feestdag reeds voor, terwijl de monniken in de abdij van Werden aan de Ruhr zijn feestdag aan het einde van de 10e of het begin van de 11e eeuw vierden.¹ Ook in het bisdom Utrecht, waarvan St. Willibrord de eerste bisschop was, zijn al vóór het jaar 1000 bewijzen voor zijn verering te geven. Liudger, die, voordat hij bisschop van Münster werd, enige maanden per jaar aan de domschool te Utrecht les gaf, noemde in zijn omstreeks 790 geschreven leven van abt Gregorius van Utrecht Willibrord belijder, hetgeen op een liturgische verering wijst.² Onder de opvolgers van St. Willibrord op de bisschopszetel te Utrecht had vooral Radboud, die tussen 900 en 917 bisschop van Utrecht was, een grote verering voor zijn heilige voorganger. Hij begeerde niet alleen het voorbeeld van St. Willibrord na te volgen, maar hij spoorde ook zijn gelovigen daartoe aan.³ Van zijn opvolger Balderik is een sacramentarium bewaard gebleven, waarin de H. Willibrord zijn misformulier had.⁴ In het psalterium van Wolbodo, die, voordat hij in 1018 bisschop van Luik werd, proost van het domkapittel te Utrecht was, bevindt zich een litanie van Alle Heiligen, waarin ook de naam van St. Willibrord voorkomt.⁵

De bisschoppen van Utrecht hebben ongetwijfeld de verering van St. Willibrord bevorderd, zoals we dat met zekerheid van bisschop Radboud weten. Als uiting daarvan hebben zij verschillende van hun eigenkerken onder de schutse van de H. Willibrord gesteld. Als zodanig zijn te noemen de kerken van Hillegersberg, Nederhorst den Berg, Houten, Herveld, Heteren, Beilen en Borger, verder de kapel, later parochiekerk te Hulst, en misschien ook de kerken te Stroe op Wieringen en te Olst.

De kanunniken van het Utrechtse domkapittel hadden eveneens verering voor St. Willibrord, zoals uit de omstreeks 1200 opgestelde ordinarius van de dom blijkt. Het kapittel vierde het feest

1) G. ZILLIKEN, *Der kölnner Festkalender*, Bonner Jahrbücher, dl. 119 (1910), p. 112.

2) *Vita Gregorii abbatis Traiectensis auctore Liudgero*, MG. SS. dl. 15, p. 75, c. 10.

3) *Vita Radbodi episcopi Traiectensis*, MG. SS. dl. 15, pars 1, p. 571, c. 5; *De sancto Radbodo episcopo Traiectense*, uitgegeven door H. TER HAAR in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, dl. 35 (1914), p. 165; *Homilia S. Radbodi de sancto Lebwino*, J. P. MIGNE, Patrologia Latina, dl. 132, col. 555.

4) P. SÉJOURNÉ, *L'ordinaire de St. Martin d'Utrecht*, Utrecht 1919-1921, p. 36 en p. 141.

5) M. COENS, *Anciennes litanies des saints*, Analecta Bollandiana, dl. 55 (1937), p. 66.

van de heilige als een festum fori of zondag.¹ Zeer waarschijnlijk werd reeds omstreeks die tijd in het gehele bisdom de dies natalis van de heilige op 7 November als zondag gevierd. Immers in zijn synodaal statuut van 16 Mei 1346 bevestigde Jan van Diest, bisschop van Utrecht, dat de feestdag van St. Willibrord als zondag gevierd moest worden, hetgeen bisschop Hendrik van Beieren in zijn statuut van 2 Oktober 1525 opnieuw verklaarde.²

Evenals in het domkapittel genoot St. Willibrord ook in het kapittel van St. Salvator te Utrecht verering. Daarbij stond dit kapittel in nauwe relatie met de abdij van Echternach. Op 29 Mei 1301 zonden de abt en het convent van Echternach aan het St. Salvatorkapittel enige relikwieën van St. Willibrord en hernieuwden zij de gebedsbroederschap tussen hen beiden.³ Enige maanden later, op 9 September 1301, betuigde het kapittel voor het kostbare geschenk zijn dank en bevestigde eveneens de in vergetelheid geraakte gebedsbroederschap.⁴ Aan dit kapittel behoorden de aan St. Willibrord gewijde kerken te Oudewater, Vleuten, Ossenisse en de kapel te Hulst, die door bisschop Burchard in 1108 daaraan geschonken was.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk, dat op de verspreiding van de St. Willibrordspatrocinia in het bisdom Utrecht twee centra invloed gehad hebben. Het ene was de abdij van Echternach, die enige van zijn kerken onder de bescherming van St. Willibrord stelde, terwijl het andere in Utrecht was gelegen, waar vooral de bisschoppen enkele van hun eigenkerken aan St. Willibrord toewijdden.

Voorzover tot nu toe was na te gaan waren er dertig kerken in het middeleeuwse bisdom Utrecht aan St. Willibrord gewijd. Volgens Muller waren ook de kerken te Wijhe en te Kerkwerpe op Schouwen onder de schutse van St. Willibrord gesteld.⁵ Dit ten onrechte. De eerstgenoemde was blijkens een oorkonde van 20 Mei 1521 een St. Nicolaaskerk, terwijl de kerk van Kerkwerpe het

1) P. SÉJOURNÉ, *o.c.*, p. 43 en p. [2].

2) J. G. C. JOOSTING, *Provinciale en synodale statuten*, in: J. G. C. JOOSTING en S. MULLER HZN., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, dl. 5, 's-Gravenhage 1914, p. 113 en p. 156.

3) C. WAMPACH, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit*, dl. 8, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der Grundherrschaft Echternach bis zum Jahr 1517*, Luxemburg 1951, no. 179.

4) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 180.

5) S. MULLER HZN., *De indeeling van het bisdom*, dl. 2, 's-Gravenhage 1915, p. 466 en p. 207.

St. Pancratiuspatrocinium droeg, zoals uit een oorkonde uit het jaar 1542 blijkt.¹ Ook Wampach is bij de opsomming van de St. Willibrordskerken niet volledig, terwijl hij eveneens aan verschillende godshuizen ten onrechte het St. Willibrordspatrocinium toekent.²

Hulst.

In 1108 schonk bisschop Burchard de kerken van Boechoute, Assenede, Axel en de kapel van Hulst aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht.³ Dit kapittel droeg in Juni 1217 deze godshuizen, waaronder ook de kapel te Hulst was, aan zijn thesaurier over.⁴ Wanneer deze kapel tot parochiekerk verheven werd, is niet bekend, maar in een oorkonde van 26 December 1225 is er voor het eerst van de parochie Hulst sprake.⁵ Omstreeks het midden van de 13e eeuw ontstond er een conflict over het patronaatsrecht van de kerk in Hulst tussen het kapittel van St. Salvator te Utrecht en dat van O.L. Vrouw te Kortrijk. Wolfert, heer van Maelstede, had zich dit recht aangematigd, maar op 29 Januari 1248 gaf hij het aan de rechtmatige eigenaar, het kapittel van St. Salvator, terug.⁶ Enige jaren later, in Januari 1252, beschikte hij er opnieuw over en nu schonk hij het aan het kapittel der O.L. Vrouwenkerk te Kortrijk.⁷ Zes jaren sleepte het conflict en pas op 26 December 1258 beslechtten scheidslieden het. In hun uitspraak kenden zij het patronaatsrecht van de kerk aan het kapittel van O.L. Vrouw te Kortrijk toe.⁸ Op 8 Juli 1264 bevestigde Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht, deze beslissing.⁹

De kerk van Hulst stond onder de bescherming van St. Willibrord en dit patrocinium treft men voor het eerst in een oorkonde van 5 December 1269 aan.¹⁰ Aan een acte uit het jaar 1237 hangt

1) J. G. C. JOOSTING, *Het huisarchief van Batinge*, Leiden 1910, regist. no. 30; Protocol van Johannes Beyer als notaris van de vicaris van de bisschop, dl. 2, fols. 162 en 166, Archief van de bisschoppen, no. 538, RA. Utrecht.

2) C. WAMPACH, *Sankt Willibrord, sein Leben und Lebenswerk*, Luxemburg 1953, p. 386.

3) S. MULLER FZN. e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, no. 278. Voortaan wordt dit werk aangehaald als OBU.

4) OBU., no. 641.

5) C. MUSSELY en E. MOLITOR, *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre Dame à Courtrai*, Gent 1880, no. 55.

6) OBU., no. 1159.

7) C. MUSSELY en E. MOLITOR, *o.c.*, no. 103.

8) OBU., no. 1467. 9) OBU., no. 1630.

10) J. ADRIAANSE en L. M. VAN WERVEKE, *Verzameling van akten der schepenen van Hulst* (1226-1499), Jaarboek De Vier Ambachten, jg. 1938, no. 9. In de bronnen wordt

een zegel met het randschrift, dat luidt dat St. Willibrord de patroon van de schepenen van Hulst is.¹

Ossenisse.

Deze parochie wordt voor het eerst in een oorkonde van 26 December 1225 vermeld.² Het patronaatsrecht van de kerk kwam blijkens een scheidsrechterlijke uitspraak van 26 December 1258 toe aan de thesaurier van het kapittel van St. Salvator te Utrecht.³ Het godshuis was aan St. Willibrord gewijd, zoals uit de rekening van de officiaal van de aartsdiaken ten dom over het jaar 1489 blijkt.⁴

Westkapelle.

Aan het einde van de 11e eeuw stond er een kerk in deze plaats. Thiofrid, abt van Echternach, verhaalt in zijn *Miracula sancti Willibrordi*, dat, toen de inwoners van Walcheren in conflict met Robert de Fries, graaf van Vlaanderen (1071-1093), raakten, zij in deze kerk, die door het bloed van de H. Willibrord gewijd was, samenkwamen en onder ede beloofden, dat zij hem, zolang als de graaf leefde, jaarlijks een cijns zouden betalen, als zij door zijn tussenkomst de overwinning behaalden.⁵ Deze gebeurtenis moet kort vóór 19 November 1083, de dag, waarop Thiofrid abt van Echternach werd, hebben plaats gehad.⁶ De eerste keer, dat men een vermelding van deze kerk in een oorkonde aantreft, dateert uit September 1162, toen paus Victor IV de Praemonstratenser-

St.-Willibrord steeds de beschermheilige van de kerk in Hulst genoemd. Slechts eenmaal treft men het patrocinium van O.L. Vrouw aan, en wel in een pauselijke breve van 12 November 1352. Daar de kerk van Hulst aan het kapittel van O.L. Vrouw te Kortrijk behoorde, heeft men zeer waarschijnlijk bij vergissing het patrocinium van O.L. Vrouw aan dit godshuis toegekend. Vgl. G. BROM, *Bullarium Trajectense*, 2 dln., 's-Gravenhage 1891-1896, no. 1445.

1) Jaarboek De Vier Ambachten, jg. 1933, p. 101.

2) C. MUSSELY en E. MOLITOR, *o.c.*, no. 55.

3) OBU, no. 1467.

4) P. M. GRIJPKINK, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars, zooals die voorkomen in de middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen dom*, dl. 1, Amsterdam 1914, p. 21.

5) *Miracula S. Willibrordi, auctore, ut videtur, Thiofrido abbate Epternacensi*, AA. SS. Nov. III, p. 458, c. 6. Hieraan is het verhaal in de *Vita S. Willibrordi, auctore Thiofrido, abbate Epternacensi*, AA. SS. Nov. III, p. 481, c. 35, ontleend. Vgl. voor de plaatsbepaling in dezelfde Vita p. 469, c. 13; *Miracula S. Willibrordi Epternacensia*, MG. SS. dl. 30, pars 2, p. 1371.

6) CH. VERLINDEN, *Robert Ier le Frison*, Antwerpen 1935, p. 34.

abdij te Middelburg met al haar bezittingen, waartoe ook de kerk van Westkapelle behoorde, onder de bescherming van de H. Stoel stelde.¹ Het godshuis was aan St. Willibrord gewijd. Dit blijkt uit een oorkonde van 2 Juni 1498, waarin Baldewinus Rumoldusz. pastoor van de St. Willibrordskerk te Westkapelle wordt genoemd.² Westkapelle was een centrum van de verering van St. Willibrord. Daar zou de heilige een tempel van een godin hebben aangetroffen en voor de ogen van de bewaker van de tempel zou hij het beeld van deze godin hebben vernield. Vol wraak zou de bewaker met getrokken zwaard Willibrord aangevallen en aan het hoofd verwond hebben. Nog eeuwen later, zo deelt Thiofrid mee, waren de achtergebleven bloedsporen op het voetstuk van het altaar zichtbaar. Ook het aanzienlijke grondbezit, dat de abdij van Echternach op Walcheren had, droeg ertoe bij de verering van St. Willibrord levend te houden.³

Oostkapelle.

In September 1162 stelde paus Victor IV de Praemonstratenserabdij van Middelburg met al haar bezittingen, waaronder ook de kerk van Oostkapelle voorkwam, onder de bescherming van de H. Stoel.⁴ Dit is de eerste keer, dat de kerk in Oostkapelle, die een van de vijf moederkerken van Walcheren is, vermeld wordt. De plaatsnaam Oostkapelle treft men reeds eerder aan in een lijst van goederen, die de abdij van Echternach op Walcheren bezat. Deze goederenlijst dateert waarschijnlijk uit de periode tussen 1128 en 1147.⁵ In zijn *Vita s. Willibrordi* spreekt Thiofrid, abt van Echternach (1083-1110), over een 'basilica, que Westcapella appellatur' in verband met gebeurtenissen, die omstreeks 1083 op Walcheren plaats vonden.⁶ De vermelding van de aan het einde van de 11e eeuw bestaande plaats Westkapelle doet de aanwezigheid van de plaats Oostkapelle veronderstellen en uit de naam Oostkapelle kan men weer afleiden, dat er in die plaats een godshuis

1) G. BROM, *Bullarium Trajectense*, dl. 2, p. 295.

2) R. FRUIN, *Inventaris van het archief van de O.L. Vr.-abdij te Middelburg*, 's-Gravenhage 1901, regest no. 1096.

3) C. WAMPACH, *Sankt Willibrord, sein Leben und Lebenswerk*, Luxemburg 1953, p. 320 e.v.

4) G. BROM, *Bullarium Trajectense*, dl. 2, p. 295.

5) R. FRUIN, *Grondbezittingen der abdij van Echternach op Walcheren*, Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., 3e serie, dl. 6 (1892), p. 298.

6) *Vita S. Willibrordi auctore Thiofrido, abbate Epternacensi*, AA. SS. Nov. III, p. 469, c. 13.

stond. De kerk van Oostkapelle was blijkens de rekening van de officiaal van de aartsdiaken ten dom uit het jaar 1558 aan St. Willibrord gewijd.¹ Op de keuze van dit patrocinium kan de abdijs van Echternach invloed gehad hebben, daar deze abdijs in de omgeving van Oostkapelle verschillende goederen bezat.²

Burgh.

Een vermelding van deze parochie treft men voor het eerst in de rekening van de provisor van Schouwen over 1328/29 aan.³ Er is weinig over deze kerk bekend. Het patrocinium komt in een acte van 10 Mei 1531 voor, waarin van de 'parochialis ecclesia sancti Willebrordi in Borgh' sprake is.⁴

Rhoon.

Diederik VII, graaf van Holland, verkocht op 21 Januari 1199 een stuk land onder Pendrecht, dat zich van het kerkhof van Pendrecht tot het ambacht van Katendrecht uitstrekte, aan Biggo en zijn neven, die tevens het patronaatsrecht van een aldaar te stichten kerk zouden bezitten.⁵ Dit verkochte stuk land kreeg de naam Roden, zoals uit een oorkonde van 20 Mei 1411 blijkt en waarmee de tegenwoordige naam Rhoon samenhangt.⁶ Op die dag gaf Willem VI, graaf van Holland, de helft van het land Pendrecht, dat het land van Roden heette en dat zich van het kerkhof van Pendrecht tot het ambacht van Katendrecht uitstrekte, met de tienden, het ambacht en het patronaatsrecht van de kerk aan Peter van Roden in leen. Boudewijn, heer van Rhoon en kanselier van Gelderland (1519-1578), deelt mee, dat 'Roeden is ghenampt naer een Ridders beghraven ende bemuyrde hofsteede, ghenampt het Sloet te Roeden, legghende in Zeelandt, alsoe die heeren van Roeden eertijts heeren sijn gheweest van Oost ende West Duvelandt

1) P. M. GRIJPKINK, *o.c.*, dl. 1, p. 93.

2) R. FRUIN, *o.c.*, p. 298.

3) S. MULLER Fzn., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, dl. 1, 's-Gravenhage 1889, p. 554.

4) Protocol van Johannes Beyer als notaris van de vicaris van de bisschop, dl. 1, fol. 23 vso., Archief van de bisschoppen, no. 538, RA. Utrecht. S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 210, noemt ten onrechte de H. Maagd Maria de beschermheilige van de kerk.

5) L. Ph. C. VAN DEN BERGH, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, dl. 1, no. 179, waar 9 Januari 1199 als datum is opgegeven (voortaan aangehaald als OBH). T. A. VAN DER VLIES, *De eerste eeuwen van Rhoon*, Rotterdam 1949, p. 89, geeft de juiste datering van de oorkonde: 21 januari 1199.

6) J. H. W. UNGER, *Regestenlijst van Rotterdam en Schieland tot 1425*, Rotterdam 1907, no. 1825.

ende van de dorpen daer omtrent legghende'.¹ Ook uit een oorkonde van 22 Februari 1239 blijkt, dat de heren van Rhoon van Duiveland afkomstig zijn.² Graaf Willem II van Holland beleende op die dag Boudewijn Hendriksz. van Duiveland, een kleinzoon van Biggo, met de helft van het land onder Pendrecht.

Voor het eerst wordt er van een kerk in Rhoon melding gemaakt in een oorkonde van 2 Mei 1230, waarin Floris IV, graaf van Holland, erkende het land van Schakerlo op Tholen op zekere voorwaarden van de kerk van Rhoon in erfpacht genomen te hebben.³ Deze kerk moet dus tussen 1199 en 1230 gesticht zijn. Zij was aan de H. Willibrord gewijd.⁴

Vlaardingen.

Onder de kerken, die in een uit de eerste helft van de 11e eeuw daterende aantekening, welke in een sacramentarium van de abdij van Echternach opgenomen is, zijn opgesomd, wordt ook de kerk van Vlaardingen genoemd.⁵ Opnieuw wordt er van haar melding gemaakt in een overeenkomst, die bisschop Willem van Utrecht en abt Reginbertus van Echternach op 28 December 1063 sloten.⁶ Hierin werd zij evenals in de bovengenoemde lijst van kerken met de titel moederkerk aangeduid. Onder de bezittingen van de abdij van Echternach, die paus Eugenius III in 1148 onder zijn bescherming stelde, was ook deze kerk.⁷ Enkele jaren later, in 1156, deed abt Gerardus van Echternach afstand van zijn aanspraken op verschillende kerken in Holland, waaronder ook die van Vlaardingen voorkwam, en ontving hij van graaf Diederik VI als schadeloosstelling honderdtwintig gemeten lands op Schouwen.⁸ Vervolgens kwam de kerk aan de abdij van Egmond, waarschijnlijk door een schenking van de graaf van Holland. In een instrument van de notaris Henricus de Haesdonc van 20 September 1479 immers wordt Nicolaas van Adrichem, abt van Egmond, de collator van het godshuis genoemd.⁹ De kerk stond onder de bescherming van

1) De Nederlandsche Leeuw, jg. 1902, col. 19; T. A. VAN DER VLIES, *o.c.*, p. 27.

2) De Nederlandsche Leeuw, jg. 1902, col. 18; T. A. VAN DER VLIES, *o.c.*, p. 90.

3) OBH., dl. 1, no. 321.

4) S. MULLER HZN., *o.c.*, dl. 2, p. 247.

5) O. OPPERMANN, *Fontes Egmundenses*, Utrecht 1933, p. 255.

6) OBU., no. 225.

7) H. G. A. OBREEN, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 's-Gravenhage 1937, no. 145.

8) H. G. A. OBREEN, *o.c.*, no. 155.

9) P. A. MEILINK, *Het archief van de abdij van Egmond*, 's-Gravenhage 1951, regist. no. 1286.

de H. Willibrord. Dit patrocinium treft men aan in een acte van 21 Maart 1529, waarin Wilhelmus Judoci de Delft geïnstitueerd werd 'ad vicariam sive perpetuam capellaniam, fundatam, erectam et dotatam in parochiali ecclesia sancti Willibrordi de Vlerdingen...'.¹

Hillegersberg.

Op 3 Februari 1028 bevestigde keizer Koenraad II de abdij Horst, die omstreeks 1050 naar Utrecht verplaatst werd en sindsdien St. Paulusabdij heette, in het bezit van haar goederen, waaronder ook de kerk van Rotta, die bisschop Adelbold († 1026) aan deze abdij geschonken had, genoemd wordt.² Deze kerk werd sedert de 13e eeuw naar de plaats, waar ze stond, als de kerk van Hillegersberg betiteld.³ Nog in de 15e eeuw behoorde dit godshuis aan de St. Paulusabdij te Utrecht. Zo droeg op 23 Februari 1404 Henricus Poelwyck, abt van dit klooster, de priester Johannes Henricus aan de officiaal van de aartsdiaken ten dom als pastoor van de kerk te Hillegersberg voor wegens de dood van de laatste pastoor Gerardus van Rodenzande.⁴ St. Willibrord was de beschermheilige van het godshuis, zoals uit het verslag van Jacobus de la Torre uit het jaar 1656 blijkt.⁵

Wassenaar.

In het tiendregister van 1275-1280 is er voor het eerst van een kerk in deze plaats sprake.⁶ Toch is deze kerk ouder, daar er in de onderhelft van de noordbouw nog sporen van haar oorspronke-

1) Protocol van de notaris Johannes van Goch, 1522-1544, fol. 3 vso., Archief van het kapittel ten Dom, no. 4329, RA. Utrecht.

2) OBU., no. 189. Vermoedelijk heeft bisschop Adelbold na 1018 de kerk van Rotta aan deze abdij geschonken. Vgl. I. H. GOSSES, *De vorming van het graafschap Holland*, in: *Verspreide Geschriften*, Groningen 1946, p. 307.

3) In zijn artikel: *De zoogenaamde patrona secundaria van de parochie Hillegersberg* in: *Haarlemse Bijdragen*, dl. 54 (1937), p. 166 e.v. heeft L. J. ROGIER aangetoond, dat de namen Rotta en Hillegersberg identiek zijn.

4) J. H. W. UNGER, *Regestenlijst van Rotterdam en Schieland tot 1425*, Rotterdam 1907, no. 1571.

5) *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, dl. 10 (1882), p. 235. S. MULLER Hzn., o.c., dl. 2, p. 255, noemt St.-Hildegardis de beschermheilige van deze kerk en hij twijfelt aan het patrocinium van St.-Willibrord. L. J. ROGIER heeft in zijn bovengenoemd artikel in de *Haarlemse Bijdragen*, dl. 54 (1937), p. 161-240, overtuigend bewezen, dat in de Middeleeuwen de kerk in Hillegersberg niet aan St.-Hildegardis was gewijd en hij houdt het patrocinium van St.-Willibrord voor zeer aannemelijk.

6) S. MULLER Hzn., *De indeeling van het bisdom*, dl. 1, 's-Gravenhage 1906, p. 9.

lijke bouw uit de 13e eeuw aanwezig zijn.¹ Blijkens het verslag, dat Jacobus de la Torre op 1 September 1656 naar Rome zond, was het godshuis aan St. Willibrord gewijd.²

Kerkwerve, later Oegstgeest.

Uit aantekeningen, die in de eerste helft van de 11e eeuw in een sacramentarium van de abdij van Echternach zijn opgenomen, blijkt, dat deze abdij op de kerk van Oegstgeest aanspraak maakte.³ In de overeenkomst, die bisschop Willem van Utrecht en abt Regimbert van Echternach op 28 December 1063 sloten, wordt onder de kerken, die Diederik III, graaf van Holland, en zijn zonen in bezit genomen hadden, ook de kerk van Oegstgeest genoemd.⁴ Tot 1156 handhaafde de abt van Echternach zijn aanspraken op deze kerk, maar in dat jaar stond abt Gerardus alle rechten op dit en andere Hollandse godshuizen aan de graaf van Holland af.⁵ De graaf beschikte nu vrij over de kerk van Oegstgeest. Op 22 Februari 1259 verwierven de abdis en het convent van Rijsburg in ruil voor verschillende goederen het patronaatsrecht van deze kerk van Diederik, heer van Teilingen.⁶ Deze Diederik of zijn voorgangers moeten op een of andere wijze de beschikking over het godshuis van de graaf gekregen hebben. Sindsdien behoorde de kerk aan de abdij van Rijsburg. Blijkens de rekening van de officiaal van de aartsdiaken ten dom uit het jaar 1518 was de kerk aan St. Willibrord gewijd.⁷ Op de keuze van dit patrocinium heeft de abdij van Echternach, waar St. Willibrord begraven was en grote verering genoot, zeker invloed gehad.

Heilo.

Evenals te Oegstgeest stond er in Heilo een kerk, waarop de abdij van Echternach in de eerste helft van de 11e eeuw aanspraak maakte.⁸ Zowel in de overeenkomst tussen bisschop Willem van

1) *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Zuid-Holland, Utrecht 1915*, p. 392.

2) *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, dl. 11 (1883), p. 109.

3) O. OPPERMANN, *o.c.*, p. 255; R. R. POST, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocesis Utrecht tot de 13e eeuw*, Utrecht 1928, p. 219.

4) OBU., no. 225.

5) H. G. A. OBREEN, *o.c.*, no. 145.

6) OBH., dl. 2, no. 51; M. HÜFFER, *Bronnen voor de geschiedenis van de abdij Rijsburg. 's-Gravenhage 1951*, no. 46.

7) P. M. GRIJPINK, *o.c.*, dl. 4, Haarlem 1932, p. 97.

8) O. OPPERMANN, *o.c.*, p. 255.

Utrecht en abt Reginbertus van Echternach van 28 December 1063, die betrekking had op de kerken in Holland, welke Diederik III, graaf van Holland, en zijn zonen in bezit genomen hadden, als in de oorkonde uit het jaar 1156, waarin abt Gerardus van Echternach van zijn rechten op de kerken in Holland afzag, wordt de kerk van Heilo genoemd.¹ Het is mogelijk, dat Diederik III of zijn opvolgers deze kerk ondanks alle aanspraken van de abt van Echternach aan de abdij van Egmond geschonken hebben.² Sinds de 13e eeuw kan men vaststellen, dat de kerk van Heilo aan de abdij van Egmond behoorde.³ Het godshuis was aan St. Willibrord gewijd, zoals blijkt uit een notarieel instrument van 20 Augustus 1537.⁴

Petten.

De abdij van Echternach bezat blijkens een aantekening uit de 11e eeuw, opgenomen in een sacramentarium van dit klooster, de kerk van Petten.⁵ In een overeenkomst, die bisschop Willem van Utrecht en Abt Reginbert van Echternach op 28 December 1063 sloten, werd deze kerk een moederkerk genoemd.⁶ In 1156 deden abt Gerardus van Echternach en zijn klooster van hun aanspraken op dit godshuis afstand.⁷ De kerk is in de winter van 1421 op 1422 door de zee verzwolgen, zoals uit een acte van 19 Juni 1422 blijkt, waarin hertog Jan van Beieren de gelovigen verzocht een aalmoes te geven voor haar wederopbouw.⁸ Het patrocinium treft men aan in een oorkonde van 17 Januari 1546. Hierin kregen de fabriekmeesters van de parochiekerk van St. Willibrord te Petten verlof enige landerijen van de kerk te harer behoefte te verkopen.⁹

Stroe op Wieringen.

In de rekening van de domfabriek uit het jaar 1395 wordt er van

1) OBU., no. 225; H. G. A. OBREEN, *o.c.*, no. 155.

2) R. R. POST, *o.c.*, p. 205.

3) O. OPPERMANN, *o.c.*, p. 75.

4) Protocol van Johannes Beyer als notaris van de vicaris van de bisschop, dl. 1, fol. 245 vso., Archief van de bisschoppen, no. 538, RA. Utrecht.

5) O. OPPERMANN, *o.c.*, p. 255. 6) OBU., no. 225.

7) H. G. A. OBREEN, *o.c.*, no. 155.

8) F. VAN MIERIS, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland*, dl. 4, Leiden 1756, p. 640.

9) Protocol van Johannes Beyer als notaris van de vicaris van de bisschop, dl. 3, fol. 216, Archief van de bisschoppen, no. 538, RA. Utrecht. Het patrocinium wordt niet bij S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 316, vermeld.

een kerk van St. Willibrord op het eiland Wieringen melding gemaakt. Blijkens de rekening uit het jaar 1400 stond deze kerk in Stroe.¹ In de 19e eeuw is de kerk van Stroe afgebroken en bleef er alleen een kerkhofterp over. Bij opgravingen heeft men daar een gave roodzandstenen doodkistdeksel gevonden, dat uit de 12e of 13e eeuw dateert.² Omstreeks diezelfde tijd moet er ook een kerk in Stroe gestaan hebben. In de eerste helft van de 10 eeuw maakte de St. Maartenskerk te Utrecht aanspraak op goederen in Stroe.³ Dit is de eerste keer, dat de plaats Stroe in de bronnen vermeld wordt. Van de kerk in Stroe is verder weinig bekend, maar misschien was het godshuis een bisschoppelijke eigenkerk.

Nederhorst den Berg.

Voor het eerst vindt men een vermelding van een kerk in deze plaats in het tiendregister van 1275-1280.⁴ Toch is deze kerk van oudere datum, daar verschillende gedeelten van het kerkgebouw uit de 12e eeuw dateren.⁵ Zij was een bisschoppelijke eigenkerk, hetgeen uit een omstreeks 1382 opgestelde lijst van de leenmannen van het Sticht Utrecht blijkt. Gijsbrecht van IJsselstein hield van het Sticht in leen 'die ghifte van der kerken, die men noempt ter Nederhorst, mit al horen toebehoren...'.⁶ Ook zijn vader Otto van IJsselstein bezat het patronaatsrecht, zoals uit een oorkonde van 25 Juni 1341 blijkt.⁷ Het godshuis stond onder de schutse van St. Willibrord, de eerste bisschop van Utrecht.⁸

Vleuten.

In een oorkonde van 1 Februari 1224 wordt voor het eerst van een kerk in deze plaats melding gemaakt.⁹ Blijkens deze oorkonde

1) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 1, p. 70.

2) H. M. VAN DEN BERG, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, dl 8: *De provincie Noordholland*, 2e stuk: *Westfriesland, Tessel en Wieringen*, 's-Gravenhage 1955, p. 260.

3) OBU., no. 49. Vgl. D. P. BLOK, *Het goederenregister van de St. Maartenskerk te Utrecht*, Mededelingen van de Commissie voor Naamkunde, jg. 33 (1957), p. 94.

4) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 1, p. 10

5) *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, Noord-Holland, 1ste stuk, Utrecht 1921, p. 273.

6) S. MULLER Fzn., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, dl. 2, 's-Gravenhage 1891, p. 664 en p. 665.

7) S. W. A. DROSSAERS, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad*, dl. 2, 's-Gravenhage 1955, regest no. 144.

8) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 351.

9) OBU., no. 716.

behoorde de kerk aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht. Zij stond onder de schutse van St. Willibrord.¹

Oudewater.

In het tiendregister van 1275-1280 wordt voor het eerst van een parochie Oudewater melding gemaakt.² Het patronaatsrecht van de kerk kwam toe aan de deken van het kapittel van St. Salvator te Utrecht, zoals uit een pauselijke brief van 5 Augustus 1350 blijkt.³ Hoe hij dit recht verkregen heeft, is niet bekend. Het patrocinium van de kerk in Oudewater tijdens de Middeleeuwen is aan twijfel onderhevig. Misschien was St. Willibrord de beschermheilige van het godshuis. In een acte van 4 December 1623 wordt hij als zodanig genoemd⁴ en ook op een in 1509 gegoten klok staat deze heilige afgebeeld.⁵ In een notitie echter, die de notaris Johannes Beyer op 20 April 1538 in zijn protocol opnam, noemt hij St. Lebuinus de hemelse schutspatroon van de kerk.⁶ Een vermelding van het St. Willibrordspatrocinium in een schriftelijke bron uit de tijd vóór de reformatie is tot nu toe niet aan het licht gekomen.

Houten.

In de eerste helft van de 10e eeuw bezat de St. Maartenskerk te Utrecht in de villa Houten een kerk met vijf hoeven, waaruit men mag afleiden, dat de kerk aldaar een bisschoppelijke eigenkerk was.⁷ Pas in een oorkonde uit het jaar 1227, waarin bisschop Otto van der Lippe een geschil tussen het kapittel van St. Marie te Utrecht en de graaf van Gooi betreffende tienden beslechtte, is er van het kerspel Houten sprake.⁸ Blijkens een acte van 3 October 1530 stond de kerk in Houten onder de schutse van St. Willibrord.⁹

1) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 394.

2) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 1, p. 17.

3) G. BROM, *Bullarium Trajectense*, no. 1360; R. R. POST, *Supplieken aan de pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V*, 1342-1366, 's-Gravenhage 1937, no. 304.

4) Archief van het geestelijk kantoor van Delft, inventaris in hs., no. 592, Stukken betreffende vicarieën, ARA. 's-Gravenhage.

5) Mededeling van de rijksdienst voor Monumentenzorg.

6) Protocol van Johannes Beyer als notaris van de vicaris van de bisschop, dl. 1, fol. 281, Archief van de bisschoppen, no. 538, RA. Utrecht.

7) OBU., no. 49. 8) OBU., no. 757.

9) Protocol van Johannes Beyer als notaris van de vicaris van de bisschop, dl. 1, fol. 8 vso., Archief van de bisschoppen, no. 538, RA. Utrecht. S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 386, noemt dit patrocinium niet.

Nieuwaal.

Op 2 Oktober 1031 schonk Meinwerk, bisschop van Paderborn, de kerk van Tuil met haar kapellen, waaronder die te Nieuwaal, aan de door hem gestichte St. Petrus en Paulusabdij, ook wel Abdinghof genaamd, te Paderborn. In de schenkingsacte deelde hij mede, dat hij de goederen, waarmee hij de abdij begiftigde, door erfenis van zijn ouders verkregen of zelf verworven had.¹ Nergens blijkt echter, tot welk van beide groepen de kerk van Tuil met haar kapellen behoorde. Paus Eugenius III bevestigde op 7 Mei 1146 de abdij van Paderborn in het bezit van haar goederen, hetgeen bijna veertig jaren later, op 27 Februari 1183 paus Lucius III herhaalde. Onder de bezittingen van de abdij, die in de beide pauselijke privileges genoemd worden, komt ook de kapel te Nieuwaal voor.² Wanneer de verheffing van deze kapel tot een zelfstandige parochiekerk heeft plaats gevonden, is niet bekend, maar dit moet in ieder geval vóór 1395 geschied zijn.³ De abdij van Paderborn heeft het patronaatsrecht van de kerk in Nieuwaal niet behouden. In 1425 bezat Arend van Herlaar het, terwijl in 1572 Theodatus a Rivis, een inwoner van Gellicum, het uitoefende.⁴ De kerk van Nieuwaal stond onder de bescherming van St. Willibrord. Dit blijkt uit een acte van 31 Januari 1427, waarin paus Martinus V aan Johannes Loy, rector van het H. Kruisaltaar in de kerk van St. Willibrord te Nieuwaal, verlof gaf een wijding aan de curie te ontvangen.⁵

Doeveren

In het in 1254 opgestelde Manuale van Willem van Ryckel, abt van St. Truiden, treft men voor het eerst een vermelding van de kerk in Doeveren aan.⁶ Zij was een dochterkerk van Aalburg en evenals de moederkerk was zij bij de abdij van St. Truiden ge-

1) OBU., no. 190. Deze oorkonde is verdacht, zoals R. R. Post in zijn boek *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de 13e eeuw*, Utrecht 1928, p. 45, noot 1, heeft aangetoond.

2) OBU., nos. 391 en 510.

3) S. MULLER HZN., o.c., dl. 1, p. 79.

4) L. H. C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, dl. 5, St. Michielsgestel 1876, p. 182; Bossche Bijdragen, dl. 5 (1923), p. 143.

5) *Repertorium Germanicum, Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten Martins V. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien vom Beginn des Schismas bis zur Reformation*, dl. 4, pars 2, Berlijn 1957, col. 2103; S. MULLER HZN., o.c., dl. 2, p. 419, noemt dit patrocinium niet.

6) H. PIRENNE, *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272)*, Brussel 1896, p. 71.

incorporeerd.¹ De kerk was aan St. Willibrord gewijd, zoals blijkt uit een acte van 21 Mei 1514. Op die dag kende paus Leo X aan Arnoldus de Spreuwen, geestelijke uit het bisdom Luik, een jaargeld uit de inkomsten van de kerk van St. Willibrord te Doeve-
ren toe.²

Herveld.

Keizer Otto III beslechtte op 18 December 996 een geschil tussen Balderik en zijn gemalin Adela enerzijds en het klooster van Elten anderzijds en kende de helft van Herveld aan dit klooster toe.³ Dit is de eerste vermelding van deze plaats. Van een kerk aldaar is voor het eerst omstreeks 1200 sprake. In een lijst van tienden, die omstreeks 1200 ten behoeve van het domkapittel te Utrecht werd opgesteld, treft men de mededeling aan, dat het recht van presentatie van deze kerk aan dit kapittel toekwam.⁴ Ook in de 14e eeuw bezat het domkapittel dit recht, zoals uit een oorkonde van 13 Mei 1348 blijkt. Op die dag erkende ridder Jan van Ho-
moet voor twee jaren de tienden en verdere inkomsten in de parochies Andelst en Herveld behalve de begeving van de kerken van het domkapittel in pacht ontvangen te hebben.⁵ Hoe het kapittel de kerk van Herveld verkregen heeft, is niet bekend, maar waarschijnlijk door een schenking van de bisschop. Het godshuis was aan St. Willibrord gewijd, zoals uit een oorkonde van 31 Oktober 1556 blijkt, waarin de officiaal van de aartsdiaken ten dom Herman Jacobsz. tot de vicarie van de H. Catharina in de parochiekerk te Herveld institueerde.⁶ Of St. Willibrord altijd de beschermheilige van de kerk is geweest, kan men betwijfelen, daar in een pauselijke brief van 5 Februari 1396, waarin Johannes de Schermbeke de vicarie op het altaar van St. Catharina kreeg toegewezen, St. Walburgis als zodanig wordt genoemd.⁷ Het is echter mogelijk, dat men in de pauselijke kanselarij een vergissing heeft gemaakt.

1) In 1181 had bisschop Boudewijn van Utrecht de kerk van Aalburg met haar dochterkerken bij de abdij van St.-Truiden geïncorporeerd. Vgl. *OBU.*, no. 505.

2) J. HEERENRÖTHER, *Leonis X pontificis maximi regesta*, Freiburg im Breisgau 1884-1891, no. 8929/30. S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 415, noemt dit patrocinium niet.

3) *OBU.*, no. 146.

4) S. MULLER Fzn., *Rechtsbronnen van den dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1903, p. 43.

5) K. HEERINGA, *Inventaris van het archief van het kapittel ten dom*, Utrecht 1929, no. 1022; *Regesten van het domkapittel*, RA. Utrecht.

6) *Tituli ordinandorum exhibiti*, fol. 321, Archief van de bisschoppen, no. 535, RA. Utrecht.

7) *Repertorium Germanicum*, dl. 2, Berlijn 1933, col. 356.

Heteren.

Een kerk in deze plaats vindt men voor het eerst vermeld in een oorkonde van 4 Juli 1292, waarin de ridders Rudolf en Hendrik Coc het kapittel van St. Marie te Utrecht verzochten de priester Godefridus met de kerk van Heteren te begiftigen.¹ Beide broeders hielden waarschijnlijk het patronaatsrecht van deze kerk in leen van het kapittel van St. Marie, dat het op zijn beurt weer in leen hield van de bisschop. Dit patronaatsrecht was aan de 'hofstede tot Heteren' verbonden, die omstreeks 1382 Dirk van Heteren als leen van het Sticht bezat.² Na zijn dood werd zijn zuster Geertuid van Groesbeek, echtgenote van Seger van Groesbeek, op 20 Februari 1420 met 'die hofstede tot Heteren mitten tienden, grof ende smal, mitter kerckgifte van Heteren ende mit allen hoeren tobehoren' beleend.³ Het Sticht heeft dit patronaatsrecht niet behouden, want blijkens een oorkonde van 6 April 1476 was het in het bezit van Willem, heer van Egmond en Baar.⁴ Het godshuis te Heteren stond onder de schutse van St. Willibrord.⁵

Kellen.

Men vindt van een kerk in Kellen melding gemaakt in een oorkonde, die vóór 5 April 1228 gedateerd moet worden en waarin Bartholomeus, abt van Echternach, aan de proost en het stift van Bedbur de kerk van Kellen onder voorbehoud van het patronaatsrecht overdroeg.⁶ Op 5 April 1228 bevestigde deze abt, dat hij aan Hendrik, proost van Bedbur, de kerk van Kellen overgedragen had.⁷ Enige dagen later, op 13 April 1228, verklaarde Bernhard, proost van het kapittel van Emmerik, dat hij Hendrik van Bedbur, die door de abt van Echternach tot pastoor van de kerk van Kellen was voorgedragen, de investituur verleend had. Tevens bepaalde hij, dat iedere opvolger van Hendrik van hem en zijn opvolgers

1) G. BROM, *Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht*, Utrecht 1908, no. 2450.

2) S. MULLER Fzn., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, dl. 2, 's-Gravenhage 1891, p. 692.

3) A. J. MARIS, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak*, 's-Gravenhage 1956, p. 97.

4) A. P. VAN SCHILFGAARDE, *Het archief van het huis Bergh*, z.p. 1932, regest no. 1074.

5) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 436.

6) OBU., no. 791; C. WAMPACH, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit*, dl. 8, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der Grundherrschaft Echternach bis zum Jahr 1517*, Luxemburg 1951, no. 21.

7) L. A. J. W. SLOET, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, no. 524; C. WAMPACH, *o.c.*, no. 22.

deze investituur te ontvangen had.¹ In 1231 keurde bisschop Wilbrand van Utrecht de overdracht van de kerk van Kellen, die aan het klooster van Bedbur door de abt van Echternach gedaan was, goed.² Deze regeling tussen de abdij van Echternach en het klooster van Bedbur is tot 1519 van kracht gebleven. Op 9 Augustus 1519 zette paus Leo X het klooster te Bedbur in een vrij wereldlijk stift om en incorporeerde hij daarbij de kerk van Kellen, terwijl hij tevens het collatierecht van de abdij van Echternach vernietigde.³ Het godshuis was aan St. Willibrord gewijd.⁴ Het patrocinium kan men verklaren uit het feit, dat deze kerk een eigenkerk van de abdij van Echternach was.

Hummelo.

Van het kerspel Hummelo is voor het eerst in een oorkonde van 10 April 1323 sprake.⁵ De Duitse orde, die het patronaatsrecht van de kerk bezat, ruilde het op 14 Augustus 1329 met Wouter van Keppel voor dat van de kerk van Drempt.⁶ Hoe de Duitse orde het patronaatsrecht van de kerk van Hummelo verworven heeft, is niet bekend. Het godshuis was blijkens een acte van 1 November 1328 aan St. Willibrord gewijd.⁷

Olst.

De eerste vermelding van de parochie Olst treft men aan in een oorkonde van 4 Mei 1295.⁸ Het kerkgebouw zelf dateert uit de

1) OBU., no. 791; C. WAMPACH, *o.c.*, no. 23.

2) C. WAMPACH, *o.c.*, no. 29.

3) L. A. J. W. SLOET, *Het hoogadellijk, vrij wereldlijk stift te Bedburg bij Kleef en zijne juffers*, Verhandelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, dl. 12, Amsterdam 1879, no. 148.

4) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 452.

5) W. E. SMELT, *Het oud-archief van de gemeente Zutphen*, Utrecht 1941, regest no. 65.

6) J. J. DE GEER TOT OUDEGEIN, *Archieven der ridderlijke Duitse Orde, Balie van Utrecht*, Utrecht 1871, no. 472. Vgl. over de ruil van de kerk H. J. KOK, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuws bisdom Utrecht*, Assen 1958, p. 125.

7) J. J. DE GEER TOT OUDEGEIN, *o.c.*, no. 469. Ook in het op 24 September 1571 opgestelde visitatieverslag van Aegidius de Monte, bisschop van Deventer, wordt St.-Willibrord de beschermheilige van het godshuis genoemd. Vgl. R. E. HATTINK, *Acta visitationis dioecesis Daventriensis ab Aegidio de Monte factae 1571*, Zwolle 1886, p. 60.

8) G. BROM, *Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht*, Utrecht 1908, no. 2616; P. A. A. M. WUBBE, *Archief der abdij St. Mariënborst te Ter Hunnepe*, 's-Gravenhage 1931, regest no. 62. B. H. SLICHER VAN BATH, *Mensch en land in de Middeleeuwen*, dl. 1, Assen 1944, p. 19 e.v., meent, dat het kerspel Luchere, dat tussen 1139 en 1156 vermeld wordt, de latere parochies Olst en Wijhe omvatte. De kerk van Olst heeft vermoedelijk de functie van die van Luchere, die een bisschoppelijke eigenkerk was,

13e eeuw.¹ Op 9 April 1572 visiteerde Aegidius de Monte, bisschop van Deventer, deze kerk. Blijkens het verslag, dat naar aanleiding daarvan werd opgemaakt, was St. Willibrord de beschermheilige van het godshuis, terwijl het St. Lebuïnuskapittel te Deventer het collatierecht bezat.² De bisschop van Utrecht bezat in Olst een hof, zoals uit een oorkonde van 29 Juni 1334 blijkt.³ In 1310 woonden er in de parochie Olst 'homines domini episcopi', die er een aantal hoeven bezaten.⁴ Reeds in 1234 moet er een bisschoppelijke hof geweest zijn, want op 1 Februari van dat jaar bezegelde bisschop Otto van Holland te Olst een oorkonde ten gunste van het klooster Bethlehem nabij Doetichem.⁵ In verband met de aanwezigheid van de bisschoppelijke hof in deze plaats is het mogelijk, dat de bisschop ook invloed heeft gehad op de stichting van een kerk aldaar, waarvan het collatierecht in de loop van de tijd in het bezit van het kapittel van Deventer kwam.

Beilen.

In een oorkonde uit het jaar 1139 wordt voor het eerst van een priester in Beilen melding gemaakt, waaruit men de conclusie kan trekken, dat er toen al een kerk in deze plaats stond.⁶ Opnieuw is er in het begin van de 13e eeuw van deze kerk sprake. In 1206 ruilde Diederik van Ahr, bisschop van Utrecht, met Frederik, abt van Ruinen, de kerk van Beilen en de kapel te Westerbork tegen de kerken van Steenwijk en Borne. In de oorkonde, waarin deze ruil geregeld werd, noemde de bisschop de kerk van Beilen 'ecclesiam nostram'.⁷ Hieruit blijkt wel, dat de kerk van Beilen een bisschoppelijke eigenkerk was. Blijkens een oorkonde van 7 November 1494 was St. Willibrord de beschermheilige van het gods-

overgenomen. De kerk van Wijhe, die blijkens het St.-Nicolaaspatrocinium uit de 13e eeuw moet dateren, is zeer waarschijnlijk van Olst afgescheiden. De vroegste vermelding van de parochie Wijhe vindt men in een oorkonde van 7 December 1261. Vgl. W. J. FORMSMA, *De oude archieven der gemeente Hasselt*, Assen 1959, regest no. 2. Voor het St.-Nicolaaspatrocinium te Wijhe vgl. H. J. KOK, *o.c.*, p. 178.

1) *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Overijssel*, 's-Gravenhage 1923, p. 114.

2) R. E. HATTINK, *o.c.*, p. 156.

3) P. A. A. M. WUBBE, *o.c.*, regest no. 104.

4) S. MULLER FZD., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, dl. 2, 's-Gravenhage 1891, p. 573.

5) OBU., no. 869.

6) OBU., no. 376.

7) OBU., no. 575.

huis.¹ De kerk van Beilen is een van de oudste godshuizen in Drente.²

Borger.

Op 2 Juli 1327 deden vijf pastoors in Drente, waaronder ook een zekere Johannes, pastoor te Borger, voorkwam, als scheidslieden uitspraak in een geschil tussen de ingezetenen van Weerdinge enerzijds en de proost en het klooster van Schildwolde anderzijds.³ Dit is de eerste vermelding van het bestaan van een parochiekerk in Borger. Toch is deze kerk ouder dan 1327, daar de toren van het kerkgebouw uit de 13e eeuw dateert.⁴ Het collatierecht van de kerk kwam aan de bisschop van Utrecht toe.⁵ Het godshuis was aan St. Willibrord gewijd, zoals uit een acte van 1 Mei 1491 blijkt. Op die dag verklaarden de kerkvoogden te Borger en 'sunte Wilbrordus', patroon van de kerk, aan het klooster Essen bij Groningen al hun aanspraken op een stuk grond op de Borger es, dat wijlen Egbert Veldynge aan St. Willibrord, patroon te Borger, vermaakt had, verkocht te hebben.⁶

Goënga.

Blijkens de in 1335 opgestelde rekening van Johannes Strote, wijbisschop van de Utrechtse bisschop Jan van Diest, was er in dat jaar een kerk in Goënga.⁷ In het verslag van 28 Juli 1511, opgenomen in het Register van de Aanbreng, werd St. Willibrord de patroon te Goënga genoemd.⁸

1) J. G. C. JOOSTING, *Het archief van de abdij te Dikninge*, Leiden 1904, regest no. 330. S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 502, noemt St.-Maarten ten onrechte de patroon van de kerk in Beilen. In een institutiebrief van 20 juni 1509 las hij Beilo i.p.v. Boilo. De kerk van Boyl was echter aan St.-Maarten gewijd. Vgl. H. J. KOK, *o.c.*, p. 65, noot 11.

2) I. H. GOSSES, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in het landschap Drente tot in de tijd der Republiek*, Groningen 1941, p. 8.

3) P. J. BLOK e.a., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, no. 311.

4) *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, Drente, Utrecht 1909, p. 9.

5) J. S. MAGNIN, *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*, Groningen 1855, p. 92.

6) Archief van het klooster Essen, inventaris no. 2, regest no. 103, RA. Groningen. Dit patrocinium ontbreekt bij S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 494.

7) S. MULLER Fzn., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, dl. 1, 's-Gravenhage 1889, p. 517.

8) I. TELTING, *Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk*, dl. 2, Leeuwarden 1880, p. 403.

Holwerd.

In een oorkonde uit het jaar 1333 is er voor het eerst van een kerk in deze plaats sprake.¹ Het godshuis stond onder de bescherming van St. Willibrord.²

Midsland.

In de kerkenlijst van Westergo uit het jaar 1440 wordt er van een 'Ecclesia sancti Willibrordi' melding gemaakt, dat met Midsland op het eiland Terschelling te identificeren is.³ Deze kerk wordt niet in de kerkenlijst van Westergo uit het midden van de 13e eeuw genoemd, zodat het godshuis in Midsland tussen 1250 en 1440 gesticht moet zijn. Over dit godshuis is verder weinig bekend.

Vlieland.

Een vermelding van een parochiekerk op het eiland Vlieland treft men voor het eerst in een rekening van de domfabriek uit het jaar 1395 aan.⁴ Of deze parochiekerk uit de kapel, waaraan Jan Persijn in zijn testament van 6 December 1353 tien schellingen vermaakte, voortgekomen is, kan men niet met zekerheid zeggen.⁵ Het godshuis was blijkens de rekening van de officiaal van de aartsdiaken ten dom uit het jaar 1538 aan St. Willibrord gewijd.⁶

1) J. W. BERKELBACH VAN DER SPENKEL, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Utrecht 1937, no. 1070.

2) J. REITSMA, *Oostergo, Register van geestelijke opkomsten van Oostergo volgens de opgave aan de Commissarissen der Staten van Friesland in 1580-81*, Leeuwarden 1888, p. 89, noot 4.

3) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 1, p. 350; *o.c.*, dl. 2, p. 550.

4) S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 1, p. 69.

5) Archief van de abdij Leeuwenhorst, inventaris no. 671 en regest no. 191, ARA, 's-Gravenhage.

6) P.M. GRIJPKINK, *o.c.*, dl. 3, Haarlem 1930, p. 137. S. MULLER Hzn., *o.c.*, dl. 2, p. 320, houdt de 'capella B. Nicolai de Fle', die in 1245 aan de St.-Odulphusabdij te Stavoren behoorde, voor identiek met deze parochiekerk. Reeds het verschil in patrocinium maakt deze veronderstelling weinig aannemelijk. Misschien is de St.-Nicolaaskapel identiek met de kapel te Westvlieland.

BIJLAGE

PATROCINIA VAN ST.-WILLIBRORD

	Stichting of vroegste vermelding van	Vroegste vermelding van het
Kapel	Par.kerk	Patrocinium
Beilen	1139	1494
Borger	1327	1491
Burgh	1328-29	1531
Doeveren	1254	1514
Goënga	1335	1511
Heilo	11e eeuw	1537
Herveld	1200	1396 St.-Walburgis 1556 St.-Willibrordus
Heteren	1292	
Hillegersberg	1028	1656
Holwerd	1333	
Houten	10e eeuw	1530
Hulst	1108 1225	1269
Hummelo	1323	1328
Kellen	1228	
Midsland	1440	1440
Nederhorst den Berg	1275-80	
Nieuwaal	1031 1395	1427
Oegstgeest	11e eeuw	1518
Olst	1295	1572
Oostkapelle	1162	1558
Ossenisse	1225	1489
Oudewater	1275-80	1538 St.-Lebuïnus 1623 St.-Willibrordus
Petten	11e eeuw	1546
Rhoon	1230	
Stroe op Wieringen	1395	1395
Vlaardingen	11e eeuw	1529
Vleuten	1224	
Vlieland	1353 (?) 1395	1538
Wassenaar	1275-80	1656
Westkapelle	11e eeuw	1498

MIDDELEEUWSE FRIESE HUWELIJKSTOESPRAKEN IN BAZEL

DOOR

M. P. VAN BUIJTENEN, W. J. BUMA
EN K. HEEROMA

INLEIDING

DE drie navolgende opstellen onder deze titel samengebracht, van de hand van verschillende auteurs, verdienen wat hun samenhang betreft enige toelichting. Door de opmerkzaamheid van de vroegere bibliothecaris van Leiden, Dr. T. P. Sevensma, kwamen na 1945 in de universiteitsbibliotheek van Bazel enige fragmenten of concepten van huwelijkstoespraken te voorschijn, rond de helft van de 15e eeuw in de Friese taal geschreven.

Na een voorlopige aankondiging ¹ in 1950, gaf Buma deze tekst ² met het nodige apparaat in 1957 in het licht. Zowel uit de tekst als uit het brede commentaar van de uitgever bleek spoedig, dat naast het dubbele aspect van de taal, de verwoording en de stijl, evenzeer het kerkhistorisch element ten aanzien van huwelijk en huwelijkssluiting verdere aandacht verdiende. Uit een haast onontwarbare en palaeographisch weerbarstige kluwen was in eerste aanleg de tekst vastgesteld. Gezien de vele moeilijkheden bleven enkele punten dubieus en enige bleken later kwestieus. De voortgezette studie, waarom de uitgever gevraagd had, is dan ook niet uitgebleven. Nadat Heeroma de toespraken stijlcritisch had benaderd en Van Buijtenen de kerkhistorische achtergrond verkend, werd in overleg met Buma besloten de resultaten gezamenlijk te publiceren.

Vanwege het belang van de gevonden tekst, die als vertegenwoordiger van dit genre, in de volkstalen weinig of geen vergelijkingsmateriaal biedt, wordt hier, mede als uitnodiging tot kennismaking aan een breder kring van onderzoekers, de oorspronke-

1) W. J. BUMA, *Geestelyke Literatuur in Oud-Friesland*, in: *Trjeresom, Ynlidingen bâlden yn de Fryske seksje fan it Ned. philologekongres 1950*, Grins-Djakarta, 1950.

2) W. J. BUMA, *Âldfryske boulikstaspraken, mei ynliding, oantekenungen, nammelist, wurdboek en in Ingelske gearfetting*, Assen, 1957.

lijk Friese tekst vervangen door een vertaling in het Nederlands, verzorgd door de uitgever van het oorspronkelijk.

Het behoeft tenslotte nauwelijks betoog, dat de samenwerking van het driemanschap niet inhoudt, dat men het onderling over het verstaan en de interpretatie van de tekst geheel eens is geworden. Bij een driespraak ¹ aan dit thema gewijd, is van een andere volgorde dan de thans gebodene uitgegaan. De nu gekozen dunkt ons uit een oogpunt van overzichtelijkheid de voorkeur te verdienen. Achtereenvolgens zullen behandeld worden: Bernardus Rordahusim en zijn kring, de teksten en het commentaar.

BERNARDUS RORDAHUSIM EN ZIJN KRING

Ternauwernood heeft Bernardus Rordahusim zijn intrede gedaan in de Friese literatuurgeschiedenis of de legende dreigt zich van hem meester te maken. Min of meer voorzichtig had Buma hem voorgesteld als de auteur van twee der drie fragmentarische 'huwelijktoespraken', welke staan opgetekend in het 15e eeuwse handschrift uit de universiteitsbibliotheek van Bazel.² De uitgever bouwde de conclusie van het auteurschap op een passage in het derde fragment, waarin duidelijk naar Bernardus als maker van de twee vorige teksten verwezen heette te worden.³ De vertaling van deze verwijzing zou luiden: 'Deze heilige orde (lees huwelijk) als frater Bernardus goed heeft (gezegd), hebben (geen) heilige mensen gemaakt'. Nader toetsing van het geschrevene door Heeroma heeft aan het licht gebracht, dat in het moeilijk te lezen handschrift, zoals het bij Buma afgedrukte facsimile ook te zien geeft, staat: 'Andere heilige orden als (die) van Benedictus, Bernardus, Franciscus hebben heilige mensen gemaakt'.⁴ Door deze verbeterde lezing is Bernardus Rordahusim weer teruggebracht tot de positie van afschrijver van een tweetal tractaten in genoemd handschrift nl. een 'Tractatus medicine Solerriane' en een 'Sacerdotalis computus' van een priester, genaamd Ludolphus de Wida, plebanus in Schadenstlene.⁵ Het auteurschap van de twee genoemde toespraken is dus niet meer met zekerheid voor hem op te eisen.

1) Vergadering van de noordelijke afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op 14 februari 1959 te Leeuwarden.

2) Ms. F. VII. 12 van de universiteitsbibliotheek te Bazel.

3) Buma, *a.w.*, p. 16.

4) Zie de hiernavolgende tekst in de uitgave van Buma.

5) Vermoedelijk verlesen of verschreven uit Schackensleven.

Uitgaande van zijn veronderstelling, dat frater Bernardus met zoveel woorden was genoemd, spreekt Buma op verschillende plaatsen¹ over een 'frater', een 'geestelijke', wiens naam Bernardus luidt en die geboren en getogen is in Roordahuizum. Immers, tweemaal aan het einde van de geciteerde tractaten noemt hij zich als afschrijver. Beide explicits laten wij volgen, omdat ze dienst kunnen doen bij onze verdere opsporingen. f. 180^r Deo gracias Finitus et completus per me bernardum studentem temporis tunc hildensim Anno domini M^o cccc^o xlv^o.² f. 208^r Explicit computus sacerdotalis scriptum per manus bernardi rordahusim qui temporis tunc visitans hildensim sub anno domini 1445.³

Geheel begrijpelijk voor degene, die uitging van een verwijzing in de tekst, waarin sterk het sacramenteel karakter onder verwijzing naar schrijftuurplaatsen van het huwelijk wordt beklemtoond, naar 'frater Bernardus', is de identificatie van deze persoon met de als afschrijver genoemde Bernardus Rordahusim. Vergeeflijk is dus ook het in de inleiding door elkaar gebruiken van de aanduidingen 'frater', een 'geestelijke' enz.

De betiteling 'Roordahuzumer geestelijke' zou aanleiding kunnen geven tot misverstand, hetgeen dan ook prompt geschied is. Buma bedoelt er kennelijk mee, zoals hij te voren ook heeft uiteengezet: 'geboren en getogen te Roordahuizum'.

De Encyclopedie van Friesland, een jaar na Buma's boek verschenen, promoveerde de man van het Bazelse handschrift tot pastoor aldaar. 'Van een pastoor van Roordahuizum uit de 15e eeuw enige Oudfr. huwelijkstoespraken'.⁴

Wellicht is men geneigd zich af te vragen of het niet te veel eer is voor een onbekend middeleeuws auteur, die zich bezighoudt met het afschrijven van weinig tot de verbeelding sprekende tijdrekenkundige verhalen, met als toegift enkele fragmentarische friese 'preekjes', na te gaan of deze, al dan niet, en waar dan wel, pastoor is geweest. Wij geloven op voorhand te kunnen stellen, dat ten aanzien van Bernardus Rordahusim met grote waarschijnlijkheid een milieu valt aan te wijzen, waarvoor van oudsher onder de historici in Nederland een grote belangstelling bestaat. Bovendien brengt dit onderzoek een enkele vraag van methodische aard naar voren, waar het gaat over het kalendarium in het Bazelse handschrift, die onder ogen gezien dient te worden.

Wij moeten terugkeren naar Bernardus Rordahusim van de ex-

1) BUMA, *a.w.*, p. 16. 2) BUMA, *a.w.*, p. 14. 3) BUMA, *a.w.*, p. 15.

4) *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam, 1958, i.v. Roordahuizum.

plicits in het ongecompliceerde stadium, waarin Buma op grond van de eigen woorden van de afschrijver zegt: „De schrijver deelt ons dus mee, dat hij in Roordahuizum geboren en getogen is en dat hij in 1445 een tijdlang in Hildesheim heeft vertoefd.¹

Wij kunnen verder Buma nog bijvallen, wanneer hij Bernardus als de afschrijver van de twee eerste fragmenten – het derde staat op een ingeschoven blaadje – beschouwt. Ook van de kalender kan men met enig recht volhouden, dat hij van dezelfde afschrijver is en wel van Bernardus Rordahusim. Bij de maand Januari staat, als de ‘dies nefasti’ genoemd worden, een klein fries commentaar ter toelichting van het aantal ongeluksdagen. Gelet op het computistisch karakter van de andere door hem afgeschreven verhandelingen is deze conclusie wel toelaatbaar. Aanknopingspunten voor verder onderzoek zijn derhalve:

1. de naam van de copiïst
2. de vindplaats van het handschrift
3. het verblijf in Hildesheim in 1445
4. de kalender.

De eerstgenoemde twee punten zijn snel afgehandeld. Evenmin als Buma zijn wij erin geslaagd tot nu toe Bernardus Rordahusim elders terug te vinden.

Uiteraard heeft wat de vindplaats aangaat in eerste instantie ook de uitgever een ogenblik gedacht, vanwege de herkomst van het handschrift nl. de boekerij van het Karthuizerklooster in Bazel, aan samenhang met deze orde. Aanvankelijk hebben wij dit spoor ook gevolgd, zij het mede op andere gronden. Bij een bezoek aan Bazel in 1950, vóór de uitgave van de Aldfryske Houlikstaspraken, was het ons opgevallen, dat er zich in de handschriftencollectie een band bevond met Gelderse stukken, o.a. op waterstaatkundig gebied. Daar er in de 15e eeuw een levendig verkeer heeft bestaan tussen de Bazelse Karthuize en het Nederrijnse en Nederlandse gebied, zou wellicht de Arnhemse Karthuize, Monnikshuizen, in aanmerking hebben kunnen komen. Later bleek uit een schrijven van de Bazeler universiteitsbibliotheek dat dit handschrift² met Gelderse stukken eerst in de 19e eeuw daar was verworven.

Een tweede mogelijkheid, in April 1958 door ons geopperd, was: kan dit handschrift van Bernardus Rordahusim oorspronkelijk afkomstig zijn van het Augustijner koorherenstift, S. Leonhard, in Bazel? Het antwoord luidde: het is in de Karthuize van

1) BUMA, p. 16. 2) C. III. 38.

Bazel gekomen door Georg Carpentarius, die pas in 1511 zijn professie aldaar heeft gedaan. Er is voor een verhuizing van S. Leonhard naar de Karthuize, hoewel niet onmogelijk, niet de minste aanwijzing.

Van de twee resterende aanknopingspunten onderzoeken wij eerst de kalender en vervolgens het verblijf in Hildesheim.

DE KALENDER

Buma heeft medegedeeld, dat de beschrijving van het handschrift door hem gegeven, afkomstig is van Mr. P. Gerbenzon.¹ Deze medewerker volstond met de gebruikelijke mededeling over enkele, voor een nadere localisering dienstig geachte, heiligendagen. Het zijn er zeven. Walburgis, Babia, Pelusius, Kilianus, de twee Ewalden, de aankomst der relieken van de Ewalden en Hubertus. Verder maakt hij er attent op, dat er kruisjes zijn gezet achter de namen van Bonifatius, Odulphus, Vitus en Willibrord.

Wanneer men kalenderonderzoek bedrijft, gaat men gewoonlijk als volgt te werk. Men consulteert het uitgebreide werk van Grotefend², waarin in tegenstelling tot de zakuitgave³, ook de 'volledige' edities van de kalenders van de Noordduitse bisdommen en de verschillende kloosterorden zijn opgenomen. In vele gevallen zal de identificatie van het te bestuderen geval met een der afgedrukte wel mogelijk blijken.

Kruitwagen⁴, voor Nederland wel de grootmeester van deze materie, heeft een nog meer verfijnde methode ontworpen. Na te hebben opgesomd, welke menigte van heiligen in de meeste kalenders zonder meer worden gevonden, zoekt hij naar een criterium

1) Gaarne brengen wij hier dank aan Mr. Gerbenzon voor de ons ter beschikking gestelde fotocopies van de kalender.

2) H. GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bnd. I *Glossar und Tafeln*, Hannover, 1891.

II¹ *Kalender der Diöcesen Deutschlands, der Schweiz und Skandinaviens*, Hannover, 1892.

II¹¹ *Ordenskalender. Heiligenverzeichnis. Nachträge zum Glossar*, Hannover und Leipzig, 1898.

3) H. GROTEFEND, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover, 9.A. 1948.

4) B. KRUITWAGEN O.F.M., *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, V. Studiemateriaal (Heiligen-geografie voor den kalender van het middeleeuwsche bisdom Utrecht, 's-Gravenhage, 1942, p. 155 vv). Ook verschenen in: *Het Boek XXV* (1938-1939), blz. 7-44; 81-112.

om de ware locale heiligen af te zonderen. Naast het element van de oudste heiligen in de stad Rome vereerd, en die men voor de eigen kalenders van een bisdom gevoelig er buiten had kunnen laten, nam men gemeenlijk de veertig namen, voorkomend in de canon van de Mis plus een tachtigtal 'jongere' heiligen of feesten, eerst in later tijd ingevoerd. Met de 'festa Domini' en die van Maria, de Engelen, St. Jan de Doper, de Apostelen en Evangelisten, zijn er dit bij Kruitwagen 187 stuks. Deze gehele groep is dan in deze methode volmaakt irrelevant voor de localisering, behalve wanneer een der jongere heiligen, b.v. vanwege aanwezigheid van relieken, in rubriek of rood is geschreven. Daardoor kan een speciale verering in een bisdom of een orde gemarkeerd worden.

Slechts diè in rood geschreven namen of ook wel in kapitaal aangegeven heiligen of feesten vormen een aanwijzing, hetzij dit inhoudt, dat ze als 'festum chori', dus voor liturgisch gebruik als speciale dag golden, hetzij als 'festum fori', dus in de burgermaatschappij als niet werkdag, of zogenaamd als 'geboden' feestdag werden beschouwd.

Tenslotte wijst de auteur erop, dat aan deze criteria slechts waarde kan worden toegekend, wanneer wij te maken hebben met kalenders, die officieel voor een bisdom of voor een orde zijn opgesteld. Waar sprake is van niet-officiële, d.i. voor particulier gebruik of voor bepaalde congregaties bestemde kalenders, vooral in gebeden- en getijdenboeken, is het manoeuvreren met die in rood geschreven heiligen een waar kruis. In sommige, zegt Kruitwagen, worden de rode namen van een aantal bisdommen zo door-eengemengd, dat er geen touw aan vast te knopen is; in andere worden bepaalde namen ten onrechte in rood of niet rood aangegeven, hetzij uit slordigheid, hetzij uit particuliere devotie, hetzij omdat men gedachteloos een kalender overnam, die dateerde uit een tijd toen er nog een andere regeling gold. Niettemin is naar ons gevoel zo'n weerbarstige kalender nooit een produkt van zuivere willekeur en moeten er met kennis van zaken en enig geluk toch de 'ligging' van de schrijver naar middeleeuwse trant en zijn 'zondagse' stemmingen uit afgelezen kunnen worden.

Over het algemeen genomen zou men dus op aanraden van Kruitwagen kunnen beginnen met de 187 genoemde namen, behalve als ze in rood staan aangegeven, te verwaarlozen. Trekt men van de in rubriek aangegeven dagen nog een aantal door het gemeene kerkelijk recht en door gewoonte ook elders algemeen als

feestdag gevierde dagen af, dan krijgt men een zeer klein getal specifieke feestdagen, waaruit men aanstonds een kalender van een bisdom of orde pleegt te herkennen. Tevens moet men er dan rekening mee houden, dat in niet-officiële kalenders terwille van een patroonfeest of wegens de aanwezigheid van relieken een of andere dag in rood staat aangegeven, die overigens niet in b.v. de bisdomkalender naar voren komt.

Omdat de kalender van Bazel zo optimistisch begint – gezien althans in het licht van de Utrechtse kalender – met Pontianus in kapitaal te schrijven en de feesten van Bonifatius, Odulphus, Vitus en Willibrord met een kruisje gesigneerd worden, – dagen, die Utrecht in rood pleegt aan te geven – stellen wij hieronder de in de Bazelse kalender in kapitaal (= rood) aangegeven dagen naast die van de Utrechtse kalender.¹

UTRECHT	BAZEL
Januari	Januari
14 PONCIANUS	14 PONCIANUS
21 AGNES	20 AGNES
Februari	Februari
	4 AGATHA
Maart	Maart
17 GERTRUDIS	11 GREGORIUS
April	April
	9 MARIA EGYPTIACA

1) Nadat dit artikel aan de hand van een fotocopie van de kalender, waardoor de kleuren door de zwart-wit-weergave vervallen, was geschreven, heeft een vluchtig door mij te Bazel ingesteld onderzoek aangetoond, dat enkele in kapitaal geschreven namen nl. Annunciatio Mariae (25 Maart), Resurrectio Domini (27 Maart), Maria Egyptiaca (9 April), Philippus en Jacobus (1 Mei) niet in rood zijn geschreven. De kapitaal geschreven namen van Margaretha (13 Juli) en Jacobus (25 Juli) en enkele vigilies zijn respectievelijk met groen onderstreept of in groen geschreven. Verder blijken een groot aantal namen, die klein geschreven zijn eveneens met rood of groen onderstreept. De reden hiervoor is evenmin duidelijk. Ongetwijfeld moet dit bijv. bij de vier dagen, welke op Kerstmis volgen, aanduiden, dat ze als Zondag moesten worden gevierd. Voor de meeste andere dagen lijkt dit zeer onwaarschijnlijk en is de bedoeling derhalve onduidelijk.

Mei	Mei
12 PANCRACTIUS	6 S. JOHANNES ANTE PORTAM LATIN.
13 SERVATIUS	25 URBANUS
Juni	Juni
5 BONIFATIUS	5 †
12 ODULPHUS	12 †
25 TRANSLATIO LEBUINI	15 †
Juli	Juli
4 TRANSLATIO MARTINI	1 VIGILIA VISITAT. MAR.
22 MARIA MAGDALENA	13 MARGARETHA
Augustus	Augustus
29 DECOLLATIO JOH. BAPT.	
September	September
17 LAMBERTUS	7 VIGILIA NATIV. B.M.V.
22 MAURITIUS	
October	October
1 REMIGIUS	
10 VICTOR ET SOC.	
November	November
2 COMMEMORATIO ANIMARUM	
7 WILLIBRORDUS	7 †
12 LEBUINI OBITU	
25 KATHARINA	25 KATHARINA
December	December
6 NICOLAAS	6 NICOLAAS

Gevoegelijk zouden hiervan nog kunnen worden geschrapt, omdat ze ook elders vaak als feestdag werden gevierd, St. Agnes, St. Jan voor de Latijnse poort, Maria Magdalena, St. Jans Ont-
hoofding, Allerzielen, Katharina en St. Nicolaas. Ook de twee
vigilies van de feesten van Maria Visitatie en Maria Geboorte in

de Bazelse kalender kunnen vervallen omdat deze alle vigilies in kapitaal geeft. Van enig positief resultaat kan, zoals de vergelijking leert, niet gesproken worden. Verdere nasporingen aan de hand van Grotefend brengen – zeker met deze enkele in kapitaal geschreven dagen van de Bazelse kalender – al even weinig inzicht.

Om te beginnen dienen wij er acht op te slaan, dat de hier aan de orde zijnde kalender een aantal verschuivingen laat zien gewoon als gevolg van slordigheid. In Januari moet Paulus, de eremiet, eenmaal worden doorgestreept en is S. Agnes een dag naar boven geschoven. Zo staat – om van andere soortgelijke fouten te zwijgen – S. Elisabeth in November op 18 November en de octaafdag van Sint Martinus op 17 November. Zou men op dit laatste gegeven serieus ingaan, dan belandt men met behulp van de aanwijzingen van Grotefend, ten onrechte natuurlijk, in Bourges, waar het octaaf van Martinus op de 17e in plaats van de 18e November werd gevierd!

De conclusie van ons onderzoek anticiperend zouden wij willen stellen, dat voor alle kalenders en inzonderheid voor die, welke wij als niet-officiële moeten bestempelen, slechts één wijze van uitgeven verantwoord is, nl. een volledige opsomming van alle namen met alle aanwezige aanduidingen, hetzij de namen in blauw, rood of kapitaal worden geschreven, rood of met andere kleuren worden onderstreept enz. Op deze wijze hebben Willem de Vreese en Edw. Gaillard¹ 26 Dietse kalenders tussen 1907 en 1913 uitgegeven, die menige onduidelijkheid uit andere kalenders begrijpelijk maken. Had vervolgens Prof. Stapper in 1917 niet zulk een uitnemende studie² over de viering van het kerkelijk jaar in de kathedraal van Munster in de middeleeuwen doen verschijnen, dan zouden wij thans de Bazelse kalender niet met zulk een grote graad van waarschijnlijkheid als een van dit Munsterse bisdom kunnen betitelen. Stapper heeft in zijn studie, die ook aan Kruitwagen schijnt te zijn ontgaan, een ontwikkelingsbeeld van de Munsterse feestkalender laten zien, uitgaande van het nog geringe getal heiligendagen in het missale Hadriano-Gregorianum van omstreeks 790, via die van de Ordinarius van de Dom 1265–1270, het collec-

1) W. DE VREESE en E. GAILLARD, *Dietsche Kalenders*, Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie, XXI (1907), XXII (1908), XXIII (1909), XXV (1911), XXVII (1913).

2) Dr. STAPPER, *Die Feier des Kirchenjahres an der Kathedrale von Münster im hohen Mittelalter*, Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde, Bnd. LXXV, Abt. 1, Münster 1917. Wij danken hier gaarne Dr. J. Prinz, gemeentearchivaris in Munster, die ons op dit artikel opmerkzaam heeft gemaakt.

tarium van 1280-1300, naar die van het Munsterse brevier van 1365. Alle vier zijn integraal weergegeven en voorzien van een even uitvoerig als uitnemend commentaar, waarbij de genesis van nieuwe feesten en de rangsverhogingen en -verlagingen op de voet wordt gevolgd.

Om de vergelijking zo eenvoudig mogelijk te doen zijn, gaan wij naast elkaar plaatsen de Munsterse kalender, zoals die bij Grotefend staat afgedrukt. Daarnaast volgt de uitgave ervan door Stapper, met dien verstande, dat wij bij enkele sporadisch voorkomende verschillen in zijn bronnen, hebben gekozen voor de lezing, welke overeenstemt met de kalender van het Bazelse handschrift. Bij nader toezien blijkt dan, dat bij een groepje van heiligendagen, waar van de Munsterse kalender wordt afgeweken, aan Utrechts infiltraat gedacht moet worden. Verwonderlijk is dit niet als men op de afkomst van de vermoedelijke auteur, Bernardus Rordahusim, uit Friesland en wel het gedeelte ervan, dat onder het Utrechts bisdom behoorde, let. Daaraan zullen ook wel de aangekruiste 'Utrechtse' heiligendagen te danken zijn.

Het heeft, menen wij, geen zin bij het onderzoek, dat op de persoon van Bernardus Rordahusim gericht moet blijven, aan alle kalendarische bijzonderheden aandacht te schenken. Slechts enkele punten willen wij vooraf aanstippen.

Voor Munster spreken met wel doorslaggevende duidelijkheid de viering op 27 Juli van de 'Translatio Karoli', een feest, dat men in de Munsterse kalender van Grotefend mist! Het dankte zijn ontstaan aan een reliekenoverbrenging naar Munster, waar in de Dom ook een altaar te zijner ere werd opgericht. Bij Grotefend wordt men voor de 'Translatio' op deze dag verwezen naar Aken, Frankfurt am Main en Trier. Stapper¹ deelt ons mede: 'Sodann nahm Erzbischof Rainald um Weihnachten 1165 zu Aachen in Gegenwart Barbarossas und vieler geistlichen und weltlichen Groszen, im Auftrage des Gegenpapstes Paschalis mit feierlichem Gepränge die Kanonisation Karls des Groszen vor. Seine Verehrung wurde später vom rechtmässigen Papste "toleriert". Als Friedrich II im Jahr 1215 die Überreste des Kaisers in einen neuen Prachtschrein legen liesz, scheint man in Münster Reliquienteile erhalten zu haben, da man sein Fest später dort am 27 Juli, dem Tage jener Reliquienerhebung feierte und im neuen Dom einen Altar Caroli Magni errichtete'.

1) STAPPER, *a.w.*, p. 21.

Zo spreekt de feestdag van de 'Adventus duorum Ewaldorum', de aankomst van een reliekschat van de beide Ewalden, wier gewone feest (ook elders wel) op 3 October valt, voor het alleenrecht van Munster. Stapper¹ merkt bij de viering op 29 October van deze 'Adventus' op: 'Das Fest findet sich zu diesem Datum in keinem anderen Kalendarium. Auch ist eine Translation an diesem Datum weder zu Köln noch zu Trier bekannt'.

Opmerkelijk is wel – en nu ten ongunste van een identificatie – het ontbreken van zowel het oude als later ingevoegde nieuwe feest van de grondlegger van het bisdom Munster, S. Ludger. Misschien is hier nawerking van een paar toevallige factoren, die zelfs in de Dom de viering ongunstig hebben beïnvloed, merkbaar. De eigenlijke feestdag van 26 Maart, welke altijd in de Vasten pleegt te vallen en in het Breviarium van 1365 als 'Festum antiquum' is bestempeld, wordt begrijpelijkerwijze nog eens overgevierd. Men koos hiervoor de dertigste dag na het heengaan van de heilige kerkvorst nl. 24 April, de 'tricesimus Ludgheri'. Het brevier van 1365 zet deze dag niet in rood, maar onderstreept alleen met die kleur. Stapper wijst² erop, dat zelfs in de Dom – en nu weer vanwege de vaak met Pasen concurrerende viering, waarbij de officies van dit hoogfeest praevaleerden –, Ludger met een simpele commemoratio bij de Vespers moest volstaan.

In het voorbijgaan mag bij het noemen van de Paasdag misschien even gewezen worden op de zowel bij Grotefend en ook in Bazel met kapitaal (maar niet rood) aangegeven 27 Maart, de 'Resurrectio Domini'. Bij Grotefend volgen in de Munsterse kalender dan met ijzeren consequentie ook nog op 15, 22 en 26 Mei de feesten van Pinksteren, Drievuldigheid en Sacramentsdag. Kruitwagen³ heeft dit computistisch curiosum alesignaleerd. Het heeft geen enkele bruikbare waarde voor het vaststellen van het jaar, waarin de kalender ontstond. Op grond van een reeds bij S. Augustinus te vinden uitspraak, dat de 'Incarnatio' (Maria Boodschap 25 Maart) samenviel met de dag van Christus' sterven, moest dan de 'Resurrectio' of Paasdag op 27 Maart vallen. Om dan van deze, voor de werkelijk geldende kalender en van de maanstand afhankelijke, irrelevante dag ook nog Pinksteren, Drievuldigheidszondag enz. af te leiden, is zinloos en slechts 'Spielerei'.

Wij eindigen dit deel van het kalenderonderzoek met nog enkele losse opmerkingen. Ook het eigenlijke patroonfeest van het bis-

1) STAPPER, *a.w.*, p. 49. 2) STAPPER, *a.w.*, p. 106.

3) KRUITWAGEN, *a.w.*, p. 166.

dom Munster wordt 'overschaduwd' door een ander, zoals de feestdagen van zijn stichter de H. Ludger. Was in Keulen S. Petrus de patroon van het bisdom, de jongere filiatie Munster koos St. Paulus. Naar oud romeins gebruik nu werden de 'principes Apostolorum' samengevierd en wel op 29 Juni. Nu is het goed te begrijpen, waarom wel in de Dom maar minder misschien in de omgeving ervan na het solemnele feest van Petrus en Paulus van 29 Juni, dat van de Commemoratio St. Pauli daags erna, wat aan kleur moest inboeten.¹

Verschil in feestgraad in opgaande en neergaande lijn is in allerlei officiële kalenders eveneens te constateren. Ons Bazels kalendarium noteert in kapitaal eerst op 4 Februari St. Agatha. Dit wordt kennelijk doorgehaald en op de goede datum 5 Februari wordt zij herhaald, doch niet kapitaal. Dorothea volgt eronder op 6 Februari. Deze maagd wordt dan nog eens gerepeteerd op de 12e van dezelfde maand. Wanneer men nu ziet, dat in de officiële kalender van Utrecht Agatha niet rood staat, maar wel in twee van de (Utrechtse) diëtse kalenders van de Vreese en Gaillard nl. kalender 21 en 25 en dat 21 ook Dorothea, die in Utrecht officieel op 12 Februari staat, eveneens op de 6e van die maand noteert, dan is het duidelijk, dat er vele fluctuaties waren. Eenzelfde opmerking valt te maken over Gregorius, de paus, op 12 Maart. In Munster staat hij bij Grotelfend er ongekleurd op. Het Breviarium van 1365 onderstreept hem rood en voegt toe in rood festum. Bazel schrijft hem kapitaal, maar weer per ongeluk op 11 Maart. Utrecht geeft hem gewoonlijk zonder enig accent, maar in kalender 21 staat hij b.v. ook rood.

Curieus in April is nog de vermelding van Georgius of wel St. Joris. Wanneer ons opnieuw niet de 21e kalender van de Vreese te hulp ware gekomen, die dezelfde lezing heeft, dan hadden wij in het Latijnse kalendarium van Bazel op 23 April vermoedelijk niet zo gauw verwacht als lezing: Georgi ridder martyris! Hiermede komt tevens de landsaard om de hoek kijken. Spreekt er bovendien affiniteit uit met de 'riddermatige' groep, die overigens

1) Een nog aannemelijker verklaring is te vinden in de mededeling van A. SCHÜTTE, welke mij eerst later in handen kwam. Hij schrijft in zijn studie getiteld: *Die Patrozinien des Münsterer Domes, seiner Kapellen und seiner Nebenkirchen*, in: *Auf roter Erde, Beiträge zur Geschichte des Münsterlandes und der Nachbargebiete*, 8 Jrg. Nr. 10, 1933, S. 73: 'Der 29 Juni war von Anfang an das Patronfest des Domes, doch man hat, seitdem Bischof Burchard das besondere Kapitel für den alten Dom gestiftet hat, in diesem das Fest Pauli Bekehrung, 25 Januar, als Patroziniumsfest begangen, wie auch dies Kapitel das Bild Pauli Bekehrung im Siegel führte.'

in Friesland anders gestructureerd is? In de Bazelse huwelijks toespraken is eveneens, althans in het tweede fragment (II, 4) sprake van 'da edele vrouwa N. tha breyth', dat gezien het eerste stuk niet alleen als een epitheton ornans, doch als titel bedoeld kan zijn. Ook moet nog even in verband met vaderlandse – Utrechtse – invloed, noodzakelijk worden teruggegrepen op het feest van Pontianus, voor Utrecht alleen, een geboden feestdag op 14 Januari. Toch heeft deze viering ook buiten het Utrechts diocees haar betekenis behouden, misschien wel door de steun verworven door vaderlandse folkloristische gebruiken. In de kalender van de Windesheimers, dus ook in hun oostelijke en zuidelijke filialen buiten het Sticht, was volgens van der Woude ¹ een eigen kalendarium in zwang, die een gemitigeerde Utrechtse blijkt te zijn. Dat Pontianus ² daarin zijn oude glorie handhaafde is gezien de omstandigheid, dat het een 'geschenkendag' was, niet geheel onbegrijpelijk. Op Poncen en Agneten – 14 en 21 Januari – wisselden jongens en meisjes hun cadeaux. Met deze, zeker niet als volledig bedoelde toelichting laten wij de drie kalenders hun eigen woord spreken. Na lezing en vergelijking zullen weinigen aan de derde, nl. die van Bazel, een Munsterse oorsprong willen onzeggen.

1) S. VAN DER WOUDE, *Het kalendarium van Windesheim*, in: *Huldeboek Kruitwagen*, 's-Gravenhage, 1949, p. 465.

2) Intussen valt ten aanzien van Pontianus nog te vermelden, dat blijkens een opgave bij STAPPER in zijn werk *Die älteste Agende des Bistums Münster*, Münster, 1906, S. 147, Pontianus in de litanie van Allerheiligen compareert. Hij noemt: 'Ludgerus, Lambertus, Remigius, Servatius, Willibrordus, Ägidius, Lebuinus, Georgius, Pontianus, Victorinus und Florianus (deren Reliquien Kaiser Friedrich Barbarossa nach der Eroberung Mailands dem Bischofe von Münster geschenkt hatte), Dionysius, Bonifatius, Mauritius, Gereon, Antonius und Odulphus, Walburgis, Gertrudis, Margaretha, Katharina, Barbara, Ursula und Elisabeth.'

JANUARI

Grotefend	Stapper	Bazel
1 CIRCUMCISIO DOMINI	CIRCUMCISIO DOMINI	CIRCUMCISIO DOMINI
2 Octava Stephani protom.	Octava Stephani	Octava sci. Stephani
3 Octava Johannis ap. et ev.	Octava Johannis	Octava sci. Johannis
4 Octava Innocentum m.	Octava Innocentium	Octava Innocentium
5 Vigilia	Vigilia	VIGILIA
6 EPIPHANIA DOMINI	EPHIFANIA DOMINI	EPYPHANIA DOMINI
7		
8		
9		
10 Pauli primi eremite	Pauli primi heremite	Pauli primi heremite
11		Pauli primi heremite *
12		
13 Octava epiphantie domini	<i>Octava ephyfanie</i>	Octava epiphantie
14 Felicis pb. cf.	Felicis in Pincis presbyteri	PONCIANI MART.
15	Mauri abbatis	Mauris abbatis
16 Marcelli pp. m.	Marcelli pp. et m.	Marcelli pape et mart.
17 ANTONII ABB. CF.	Anthonimonachiet conf.	Anthonii confessor.
18 Prisce v.m.	Prisce virg.	Prische virgin.
19 Marii et Marthe m.	Marii et Marthe	Fabiani et Sebastiani
20 Fabiani et Sebastiani	Fabiani et Sebastiani	AGNETIS VIRGINIS
21 AGNETIS V.M.	AGNETIS VIRG Festum	Vincentii mart.
22 Vincentii m.	<i>Vincentii m.</i>	Vincentii mart.
23 Emerentiane v.m.	Emerentiane	
Macharii m.	Macharii mr.	
24 Timothei ap.	Thymotei ap.	Thymotey apostoli
25 CONVERSIO PAULI AP.	CONVERSIO S. PAULI	CONVERSIO SCI. PAULI
26 Polycarpi ep. m.	Policarpi ep.	Policarpi
27 Johannis Chrysostomi ep. cf.	Johannis Crisostomi	Johannes crisostimus
28 Octava Agnetis v.m.	Octava Agnetis	Octava Agnetis virgin.
29 Valerii ep. cf.	Valerii ep.	Valerii epi. confessor.
30 Aldegundis v.	Allegundis virg.	Allegundis virgin.
31	Julii conf.	Ignatii epis. et mart.

* Doorgehaald met rood

FEBRUARI

	Grotefend	Stapper	Bazel
1	Ignatii ep. m. Brigide v.	Brigide virg.	Brigide virg.
2	PURIFICATIO MARIE v.	PURIFICATIO B. Marie	PURIFICATIO BTE. MARIE
3	BLASII EP. M.	Blasii ep. et m.	Blasii epi.
4			AGATHE VIRGINIS *
5	Agathe v.m.	Agathe virg.	Agathe virgin.
6	Dorothee v. Vedasti et Amandi	Vedasti et Amandi	Dorothee virgin.
7			
8			
9	Appolonie v.m.	Apolonie virg.	Apollonie virgin.
10	Scholastice v.	Scolastice v.	Scolastice virgin.
11		Desiderii	
12			Dorothee virgin.
13			
14	Valentini m.	Valentini m.	Valentini mar.
15			Faustine virgin.
16	Juliane v.m.	Juliane v.	Juliane v.
17			
18		Symeonis ep. et m.	Simeonis epi.
19			
20		Eucherii ep.	Eucherii confessor.
21			
22	CATHEDRA PETRI AP.	CATHEDRA PETRI	CATHEDRA SCI. PETRI
23	Vigilia	Vigilia	VIGILIA
24	MATTHIE AP.	MATHIE AP.	MATHIE APLI
25	Walburgis v.	Walburgis v.	Walburgis v.
26			
27		Leandri ep.	Fortunati epi.
28		Romani abb.	Romani abbis.

* Doorgehaald met rood

MAART

	Grotefend	Stapper	Bazel
1			Suitberti epi.
2			Simplicii mart.
3			
4			Lucii
5			Foce martir.
6			Victoris et Victoriani mart.
7	Perpetue et Felicitatis m.	Perpetue et Felicitatis	Perpetue et Felicitatis
8			
9		Quadraginta militum	XLa martm.
10			
11			GREGORII PAPE
12	Gregorii pp.	<i>Gregorii pape</i>	
13			
14			
15			Saluii confessoris.
16			
17	Gertrudis v.	Ghertrudis virg.	Ghertrudis v.
18			
19			Johannes heremite
20			
21	Benedicti abb.	Benedicti abb.	Benedicti abbatis
22			
23			
24			
25	ANNUNCIATIO MARIE V.	ANNUNTIATIO B. MARIE	ANNUNCIACIO MARIE V.
26	Ludgeri	<i>Ludgeri ep.</i>	
27	RESURRECTIO DOMINI		RESURRECCIO DM.
28			
29			Eustasii epi.
30			
31			Babie v. filie sci quirini

APRIL

	Grotefend	Stapper	Bazel
1			Theodore virgin.
2			
3			Theodosi v.
4	Ambrosii ep. cf.	Ambrosii ep.	Ambrosii epi.
5			
6			Firmini mart.
7			Pelusii presbi.
8			
9		Marie Egyptiace	MARIE EGIPTIACE
10			
11			
12			Zenonis epi
13			
14	Tiburtii et Valeriani m.	Tiburtii et Valeriani	Tiburcii et Valeriani
15			Helene virgin.
16			
17			
18		Valerii m.	Eleutherii epi.
19			Thimomis diacon.
20			
21			
22			Gay pape.
23	GEORGII M.	<i>Georgii m.</i>	Georgius Ridder mart.
24	LUDGERI EP.	<i>Ludgeri ep.</i>	Alexandri mart.
25	Marci evang.	<i>Marci ew.</i>	Marci ewang. ap.
26			
27			
28	Vitalis m.	Vitalis m.	Vitalis mart.
29			Petri mart.
30			Eutropii epi. mart.

MEI

	Grotefend	Stapper	Bazel
1	PHILIPPI ET JACOBI AP.	PHILIPPI ET JACOBI AP.	PHILIPPI ET JACOBI
2		Atanasii ep.	Anathasii (!) epi.
3	INVENTIO CRUSIS	INVENTIO S CRUCIS	INVENCIO SCE. CRUCIS
4	Florani m.	Floriani m.	
5	ASCENSIO DOMINI		Gordiani mart.
6	Johannis ante portam latinam	Johannis ante port. lat.	JOHANNES AN. PORTAM LAT.
7			Victoris mart.
8			
9			
10	Gordiani et Epimachi m.	Gordiani et Epimachi mm.	Mathey mart.
11			
12	Nerei, Achillei et Pancratti m.	Nerei. Achilei et Pancratii	Pancratii mart.
13	Servatii epi.	SERVATII EP.	Servatii epi.
14			
15	FESTUM PENTECOSTES		
16		Peregrini m. et ep.	Peregrini epi.
17			Siri confessor
18		Marci m.	
19			
20			Basilie v. mart.
21		Thimotei dyaconi	Secundi mart.
22	FESTUM TRINITATIS		Helene virg.
23		Desiderii ep.	
24			
25	Urbani pp.m.	Urbani pape	URBANI PP.
26	FESTUM VENERABILIS SACRAMANTI		Augustini epi.
27		Julii m.	
28			
29	Octava Trinitatis		Maximini epi.
30			Felidis ppe.
31	Petronille v.	Petronille virg.	Petronille virgin.

JUNI

	Grotefend	Stapper	Bazel
1	Nicomedis m.	Nicomedis m.	Nycomedis mart.
2	Marcelli et Petri m.	Marcellini et Petri	Marcelli et petri
3		Herasmi m.	Herasmi mart.
4			
5	BONIFACII EP M.	Bonifatii et soc. eius.	Bonifacii et socio. eius. †
6			XX mrm.
7			
8			
9	Primi et Feliciani. m.	Primi et Feliciani mm.	Primi et Feliciani mart.
10			Rogati mart.
11	Barnabe ap.	Barnabe ap.	Barnabe api.
12	Odulfi cf.		Odulphi confessor. †
13			
14			
15	Viti, Modesti et Crescentie. m.	Viti Modesti	Viti mart. †
16			
17			
18	Marci et Marcelliani m.	Marci et Marcelliani	Marcelli et Marcelliani mart.
19	Gervasii et Protasii m.	Gervasii et Protasii	Gervasii et Protasii mrm.
20			
21	Albani m.	Albani m.	Albani mart.
22	Decem milium militum	Decem milium martyrum	Decem milia mrm.
23	Vigilia	Vigilia	VIGILIA
24	NATIVITAS JOHANNIS BAPT.	JOHANNIS BAPTISTE	NATIVITAS JOHIS BAPTE.
25	Gallicani m.	Lebuini con.	
26	Johannis et Pauli m.	Johannis et Pauli	Johannis et Pauli
27	Septem dormientium m.	Septem dormientium	
28	Leonis pp. Vigilia	Leonis pape Vigilia	Leonis ppe. VIGILIA
29	PETRI ET PAULI AP.	PETRI ET PAULI APOSTOLORUM	PETRI ET PAULI APLI.
30	COMMEMORATIO PAULI AP.	COMMEMORATIO S. PAULI	Commemoracio Pauli

JULI

	Grotefend	Stapper	Bazel
1	Octava Johannis Bapt.	Octava b. Johannis Baptiste	VIGILIA
2	VISITATIO MARIE	Processi et martiniani	VISITATIO BTE. MARIE
3		Translatio Thome	
4	Translatio Martini	Translatio s. Martini	Translatio Martini
5			
6	Octava Petri et Pauli ap.	<i>Octava apostolorum</i>	Octava Petri et Pauli apolor.
7			
8	Kiliani et soc.m.	Kyliani et soc.	Kiliani et sociorum
9	Octava visitationis Marie		Octava visitacionis
10	Septem fratrum m.	Septem fratrum	Septem fratrum
11	Translatio Benedicti	Translatio Benedicti	Translatio Benedicti
12	Felicit et Naboris	Naboris et Felicit	Felicit et Naboris
13	MARGARETHE V.	<i>Margarete virg.</i>	MARGARETE V.
14			
15	DIVISIO APOSTOLORUM	Divisio apostolorum	Divisio apostolorum
16		Hillarini m.	
17	Alexii cf.	Alexius	Alexii confessor
18	Arnulfi ep. cf.	Arnulphi ep.	Arnulphi epi.
19			
20			
21	Praxedis virg.	Praxedis virg.	Praxedis virgin.
22	MARIA MAGDALENE	MARIA MAGDALENE VIRG.	Maria Magdalene
23	Liborii ep.	Liborii	Liboreij confessor.
24	Vigilia	Vigilia	VIGILIA
25	JACOBI APOST.	JACOBI AP.	JACOBI APLI.
26	Anne Matris Marie	Anne	Anne virgin. (!!)
27		Festum Karoli regis solempniter	Karoli translationis
28	Pantaleonis m.	Panthaleonis m.	Panthaleonis mart.
29	Felicit pp. simplicis	Felicit – Simplicii	Felicit Simplicii
30	Abdon et Sennes m.	Abdon et Sennes	Abdon et Sennes
31	Germani ep. cf.	Germani conf.	Germani epi.

AUGUSTUS

Grotefend	Stapper	Bazel
1 AD VINCULA PETRI	VINCULA PETRI	VINCULA PETRI
2 Stephani pp. m.	Stephani pp. et m.	Stephani ppe. et mart.
3 Inventio Stephani protom.	<i>Inventio Stephani</i>	Inventio Stephani
4 Adventus Walpurgis	<i>Adventus Walburgis</i>	
5 Oswaldi regis	Oswaldi regis et m.	Oswaldi regis
6 Sixti pp. et Aliorum m.	Sixti pp. et m.	Syxti ppe.
7 Donati et Afre m.	Donati. Afre et soc.	Donati ppe. Afre et socior.
8 Cyriaci et soc. m.	Ciriaci m. et soc.	Ciriaci et socior. ei
9 Vigilia	Vigilia Laurentii	VIGILIA
10 LAURENTII M.	LAURENTII M.	LAURENTII MART.
11 Tiburtii m.	Tiburtii m.	Tibercii mart.
12 Clare	Clare v.	
13 Hippolyti et soc. m.	Ypolyti et soc. eius	Ypoliti mart.
14 Eusebii Vigilia	Eusebii Vigilia	Eusebii confesor VIGILIA
15 ASSUMPTIO MARIE V.	ASSUMPTIO B. MARIE	ASSUMPTIO BTE MARIE
16 (ANNE MATRIS MARIE)		
17 Octava Laurentii	Octava Laurentii	Octava Laurentii
18 Agapiti m.	Agapiti m.	Agapiti mart.
19 Magni m.	Magni m.	Magni mart.
20 Bernardi abb.	Bernardi abb.	
21		
22 Octava assumptionis timothei et Symphoriani	<i>Octava Marie</i> Timothei et Symphoriani	Octava assumptionis
23 Vigilia	Vigilia Tymothei et Apollinaris	VIGILIA Thimothey v.
24 BARTHOLOMEI AP.	BARTHOLOMEI APOSTOLI	BARTHOLOMEY APLI.
25		
26 Herenei et Habundi m.	Herenei et Abundi mm.	
27 Rufi m.	Rufi m.	Rufi mart.
28 Augustini ep. Hermetis m.	<i>Augustini ep.</i> Hermetis	Augustini epi.
29 DECOLLATIO JOHANNIS BAP.	DECOLLATIO S. JOHANNIS	Decollatio Johannis
30 Felicis et Adaucti	Felicis et Adaucti	Felicis et Adaucti
31		Pauli epi.

SEPTEMBER

	Grotefend	Stapper	Bazcl
1	Egidii abb.	Egidii abb.	Egidii abbat.
2			
3			Marcelli mart.
4		Marcelli m.	
5	Victorini m.	<i>Victorini m.</i>	
6			
7	Regine v.m. Magdalberte v.	Magdelberte virg.	VIGILIA
8	NATIVITAS MARIE	NATIVITAS B. MARIE	NATIVITAS BTE. MARIE
9	Gorgonii m.	Gorgonii m.	Gorgonii mart.
10	Proti et Hyacinthi m.		
11		Proti et Hyacinthi m.	Prothi et Iacincti
12			
13			
14	EXALTATIO CRUCIS	EXALTATIO CRUCIS	EXALTACIO SCE. CRUCIS
15	Octava Nativitatis Nicomedis	<i>Octava Nativitatis</i> Nicomedis m.	
16	Eufemie	Eufemie	
17	Lamberti ep. m.	Lamberti ep.	Lamberti epi.
18			
19			
20	Vigilia	Vigilia Mathei	VIGILIA
21	MATTHEI AP. ET EV.	MATHEI AP. EW.	MATHEY APLI.
22	MAURITII ET SOC. M.	Mauricii et sociorum	Mauricii et sociorum
23	Thecle v.	Thecle virg.	
24		Roberti conf.	Concepcio Johannis Baptiste
25			
26	Cypriani et Damiani m.	Cipriani m. Justine	
27	Cosme et Damiani m.	Cosme et Damiani mm.	Cosme et Damiane
28	Wenceslai m.	Wenselai m.	
29	MICHAELIS ARCHANGELI	MICHAELIS ARCHANGELI	MICHAELIS ARCHANGELI
30	HIERONYMI DOCT. ET CONF.	JERONIMI	Heronimi presbri.

OCTOBER

	Grotefend	Stapper	Bazel
1	REMIGII EP.	Remigii conf.	Remigii epi.
2	Leodegarii ep. m.	Leodegarii m.	
3	Duorum Ewaldorum	Duorum Ewaldorum	Duorum Ewaldorum
4	Francisci cf.	Francisci	Francisci confessor.
5			
6			
7	Sergii et Bacchi	Sergii et Bachi	Sergii et Bachi
8		Marcelli et Apulei	
9	Dionysii et soc. m.	Dionisii et soc. eius.	Dionisii et sociorum
10	VICTORIS ET SOC. M.	<i>Gereonis et Victoris</i>	Gereonis et Victoris
11	Translatio Augustini	Translatio s. Augustini	
12		Quatuor milium non- gentorum LXXXVI Martyrum	4 ^{or} milium mrm.
13			
14	Calixti pp. m.	Calixti pape	Calixti ppe.
15	Maurorum m.	Maurorum	
16	Galli abb.	Galli abb.	Galli confessor
17			
18	Luce ev.	Luce ew.	Luce ewan ^{te}
19		Januarii et soc.	
20			
21	UNDECIM MILIUM V.M.	<i>Undecim milium virginum</i>	Undecim milium virgin.
22	Severi ep.	Severi conf.	Severi epi.
23	Severini ep.	Severini ep.	Severeni epi.
24			Crisanti et Darie v.
25	Crispini et Crispiniani m.	Crispini et Crispiniani	Crispini et Crispiniani mrm.
26	Amandi ep. cf.	Amandi ep.	Amandi confessor
27	Vigilia	Vigilia Simonis et Jude	VIGILIA
28	SIMONIS ET JUDE AP.	SIMONIS ET JUDE AP.	SIMONIS ET JUDE AP. LORUM
29	Adventus duorum Ewaldorum m.	Adventus duor. Ewaldorum	Adventus duorum Ewaldorum
30			
31	Quintini m.	Quintini m.	Quintini mart.

NOVEMBER

	Grotefend	Stapper	Bazel
1	OMNIUM SANCTORUM	OMNIUM SANCTORUM	OMNIUM SANCTORUM
2	COMMEMORATIO ANIMARUM	<i>Victorini et Floriani</i>	Commemoracio Animarum
3	Huberti ep. cf.	Huberti ep.	Huberti confessor
4			
5			
6	Leonardi abb. cf.	Leonardi conf.	Leonardi epi.
7	Willibrordi ep. et cf.	Willibrordi conf.	Willibrordi epi. †
8	Quatuor Coronatorum m.	Quatuor Coronatorum	4 ^{or} Coronatorum
9	Theodori m.	Theodori m.	Theodori
10	Martini pp. m.	Martini m.	
11	MARTINI EP. CF.	MARTINI EP.	MARTINI EPI.
12	Cuniberti ep.	Cuniberti ep.	Cuniberti epi.
13	Briccii ep. cf.	Briccii ep.	Briccii epi.
14			
15			
16		Othmari conf.	
17			Octava Martini
18	Octava Martini	Octava Martini	Elizabeth vidue
19	Elizabeth vidue	<i>Elizabeth vidue</i>	
20			
21		Columbani abb.	
22	Cecilie v.m.	<i>Cecilie virg.</i>	Cecilie virgin.
23	CLEMENTIS PAPE	<i>Clementis pape</i>	Clementis ppe.
24	Chrysogoni m.	Crisogoni m.	Crisogoni mart.
25	KATHARINE V.M.	<i>Katerine v.</i>	KATHERINE V.
26	Lini pp.m.	Lini pape et m.	Lini ppe. et mart.
27			
28			
29	Saturnini, Chrysanti, Mauri et Darie	Saturnini, Crisanti mm. Vigilia	Saturnini et so. ^{or} VIGILIA
30	ANDREE APOST.	ANDREE AP.	ANDREE APLI.

DECEMBER

	Grotefend	Stapper	Bazel
1		Eligii conf.	Eligii mart.
2		Longini militis	
3			
4	Barbare v.m.	<i>Barbare virg.</i>	Barbare virg.
5			
6	NICOLAI EP. CF.	<i>Nicolai ep.</i>	NYCOLAY EPI.
7	Octava Andree ap.	Octava Andree ap.	Octava Andree
8	CONCEPTIO MARIE V.	CONCEPTIO S. MARIE	CONCEPTIO MARIE V.
9			
10			
11	Damasi pp.	Damasi pape	
12			
13	Lucie v.m.	Lucie virg.	Lucie v.
14			
15			Octava Conceptionis
16			
17			
18			
19			
20	Vigilia	Vigilia Thome	VIGILIA
21	THOME APOST.	THOME AP.	THOME APLI.
22			
23			
24	Vigilia	Vigilia	VIGILIA
25	NATIVITAS DOMINI	NATIVITAS DOMINI	NATIVITAS XTI.
26	STEPHANI PROTOM	STEPHANI M.	Stephani Protomo mart.
27	JOHANNIS AP. ET EV.	JOHANNIS AP. ET EV.	Johannis apli et ewan ^{te}
28	INNOCENTUM M.	INNOCENTIUM	Sanctorum Innocentum
29	THOME EP CANTUAR.	Thome ep. Cantuariensis	Thome epi et mart.
30			
31	Silvestri pp.	Silvestri pape et m.	Silvester ppe.

Wanneer een nadere bestudering van de voorafgaande kalender met toch wel zeer grote waarschijnlijkheid de naam van het bisdom Munster naar voren brengt, dan is, met voorbijgaan van de vindplaats Bazel, het onderzoekingsveld geografisch bepaald door de lijn Roordahuizum, Munster en Hildesheim.

Welke mogelijkheden of waarschijnlijkheden liggen er voor een Fries in de laatste twee plaatsen? Juister nog moet de vraag misschien luiden: is er in Munster en Hildesheim plaats voor Bernardus van Roordahuizum en een Friese 'kring'? Deze 'kring' behoeft men zich niet groot voor te stellen, maar er moeten eventueel meer Fries schrijvende geestelijken toe behoord hebben. Immers, zowel in Buma's aanvankelijke als in Heeroma's latere opvatting zijn de huwelijks toespraken van twee c.q. drie auteurs afkomstig. Strikt genomen kan ook nog worden verondersteld, dat deze fragmenten in Friesland zelf zijn gemaakt en geëxporteerd. Gelet op de verschillende in het deel afgeschreven tractaten, welke haast alle van buitenlandse afkomst zijn, en de localiseringen in Munster en Hildesheim, is die veronderstelling niet direct aannemelijk te noemen. Ook dient er op te worden gelet, dat de drie verschillende teksten bij enig verschil in opbouw een overeenkomst in gedachtengang vertonen, die niet slechts door het thema, de huwelijks sluiting, gegeven is. Zij zijn uit een bepaald milieu afkomstig.

De eerste vraag, welke zich opdringt en die los van alle speculaties staat, om de eenvoudige reden, dat Bernardus Rordahusim de kwestie met zoveel woorden noemt, is: wat studeert men anno 1445 in Hildesheim? Een universiteit is er niet, terwijl toch Bernardus er geen twijfel over laat bestaan, dat studie de drijfveer van zijn bezoek is. In Bernardus hebben wij, gezien de aard van de door hem afgeschreven verhandelingen, met iemand te maken, die geestelijke aspiraties heeft, misschien op weg is geestelijke te worden of het zelfs al is. Voor wie mocht twijfelen, of deze conclusie wel opgaat voor de afschrijver van allerlei met mathematica en astronomie samenhangende tractaten van tijdrekenkundige aard, naast enkele ascetische en theologische, verwijzen wij naar de uitspraak van de abt van Spanheim, Johannes Trithemius, die verklaart, dat voor een monnik vier dingen nodig zijn: kennis van de theologie, muziek, rechten en de 'ars computistica'.¹ Denkt

1) Quatuor autem monachis, quantum ad eorum statum attinet, scienda sunt: sine quorum scientia unitas ecclesiastica non diu posset in suo robore subsistere. Theologia,

men aan het buitenland in de 15e eeuw voor een reisdoel of een studiegelegenheid, dan ligt een universiteitsstad haast voor de hand. Zou Bernardus tot een orde behoren, dan had men met enige recht en reden een vermelding ervan bij zijn naam kunnen verwachten. En ook al liggen in Hildesheim in 1445 de stiften en kloosters van allerlei soort, reguliere Kanunniken, Karthuizers en Benedictijnen enz., een monachaal Mekka als Prémontré, Cîteaux of Monte Cassino kunnen wij er niet construeren noch een beroemd moederklooster, zoals bij voorbeeld Steinfeld voor de Friese Premonstratensers was.

Als men echter het jaartal mede in het oog houdt en de 'orbis catholicus' overziet, dan schieten met Deventer en Zwolle als centra, de richtingspijlen langs vele kanten naar Duitsland, Zwitserland en België. In een overzichtskaart van de spreiding van de Moderne Devotie komen Munster en Hildesheim wel degelijk voor, met name als de centra van twee nauw verbonden groepen van devoten. Met deze categorieën van devoten, de Windesheimers en de Broeders van het Gemene Leven, zijn wij in het krachtveld van de grootste religieuze expansie in die jaren. De enorme en snelle verspreiding van de Windesheimse Congregatie en haar vertakkingen is bekend genoeg. Het is Post, die in zijn boek over de Moderne Devotie¹ de eenzijdige nadruk, welke vooral in de Nederlandse literatuur over deze stroming op Windesheim valt, bewust heeft verlegd naar die der Broeders van het Gemene Leven. Het is toch opvallend, hoe de beweging van Geert Groote, eenmaal door Hendrik van Ahaus uit de IJsselstreek naar Westfalen overgebracht door de stichting van het Fraterhuis Springborn in Munster, wortel schoot in de omringende gebieden.

De Duitse literatuur over de 'Fraterherren' is overvloedig en in overeenstemming met het belang van deze stroming, welke een diepgaande invloed heeft uitgeoefend.² Vele monografieën zijn er

musica, iura, et ars computistica. JOAN. TRITHEMIUS SPANHEIMENSIS. *Opera pia et spiritualia*, quotquot, vel olim typis expressa vel mss. reperiri potuerunt a R. P. Busaeo, S.J. redacta... Mainz, 1605, p. 753-754.

1) R. R. POST, *De Moderne Devotie, Geert Groote en zijn stichtingen*, Patria-Serie XXII, Amsterdam, 1940, p. 7.

2) Voor een aantal publicaties op dit terrein en een overzicht van de stand van het onderzoek in Nederland en Duitsland verwijzen wij naar: W. J. ALBERTS, *Zur Historiographie der Devotio Moderna und ihrer Erforschung*, Westfälische Forschungen, XI. Bnd, Münster, 1958, S. 51.

'Zu besonderem Rang erhob sich das Haus der Fraterherren in Herford, dem kleinen geistlichen Territorium im Nordosten des Landes. Schon bald nach seiner Errichtung

verschenen over de verschillende huizen en samenvattende studies, waarvan de vroegere steeds zoeken naar het verband tussen de 'devotio' en het verschijnen van Hervorming, Doperse mentaliteit en humanisme. Westfalen speelt in de vertakking van de huizen een toonaangevende rol. Naast Munster is straks ook Herford een van de uitvalbases naar het oosten.

Na de oprichting van het Munsterse fraterhuis in 1401 heeft zich tot de tijd, waarin ons onderzoek valt, de volgende ontwikkeling voorgedaan. De eerste serieuze poging tot filiatie is Keulen in 1417. Daar tussen vallen de later verdwenen huizen van Osnabrück en Osterberg. Rond 1439-1440 – de jaartallen van de stichting voor de onderscheidene huizen zijn niet steeds nauwkeurig te bepalen – valt de fundatie van Hildesheim, dat zelf in 1455 weer Kassel in het leven riep. Met de Nederlandse groepering en die van de zuidelijke Nederlanden: Deventer, Zwolle, Amersfoort, Delft, Hulsbergen, Harderwijk, Den Bosch (twee huizen), Doesburg, Groningen, Munster, Keulen, Herford, Wezel, Hildesheim, Cassel in Hessen, Brussel, Gent en Geeraardsbergen komt het geheel op negentien huizen, hetgeen volgens Post¹ in overeenstemming is met de opgave van Johannes Busch, de tijdgenoot en propagandist van de Windesheimse beginselen. Voor het gemak voegen wij hier het overzichtskaartje in, dat misschien het belangrijkste element vormt in een overigens weinig nieuws brengende studie.²

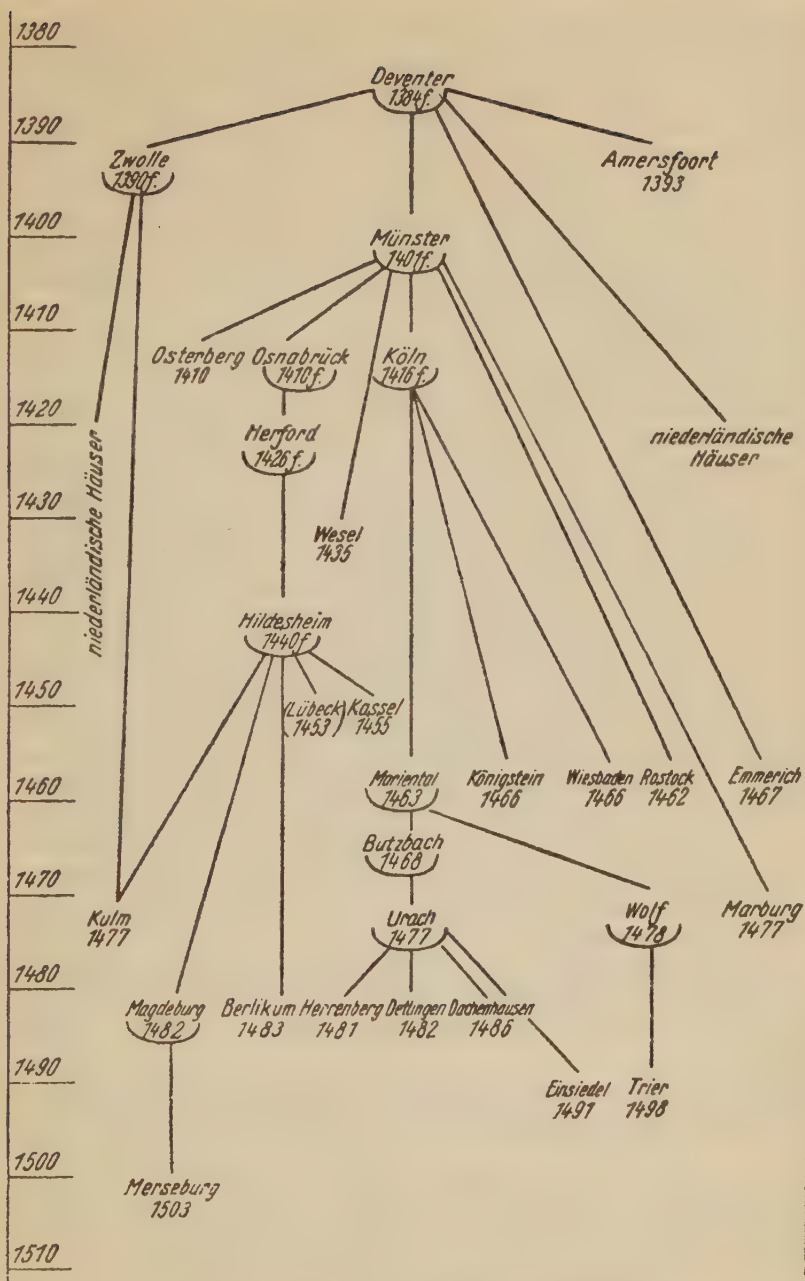
Met Johannes Busch is de trait d'union voor Windesheim en de Broeders van het Gemene Leven gegeven voor Duitsland. Vanzelfsprekend bleven in Nederland de banden tussen beide instellingen nauw vanwege de Geert Groote-traditie. Maar ook in de Duitse gebieden bleef men zich verwant voelen.

Busch, de Zwollenaar, die in Windesheim was ingetreden, maakte al spoedig furore door de vernieuwingssfeer van Windesheim te gaan brengen in vele Duitse kloosters, een werk, dat reeds door

(in den 20er Jahren des 15. Jahrhunderts) durch den Osnabrücker Priester Konrad Westerwolt ging von hier eine lebhaft nach Osten gerichtete Gründungstätigkeit aus, deren grösster Erfolg die Bildung der Brüdergemeinschaft in Hildesheim war.' A. HARTLIEB VON WALLTHOR, *Das Verhalten der Westfalen in den geistigen Umwälzungen der Neuzeit bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Der Raum Westfalen, Bnd IV, T. I, *Wesenszüge seiner Kultur*, Münster 1958, S. 303.

1) POST, *Moderne Devotie*, a.w., p. 70.

2) H. NOTTARP, *Die Brüder vom gemeinsamen Leben*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. XXXII, Weimar, 1943, S. 395.

Overzicht van de verspreiding der „Fraterherren“.

prior Hendrik Loeder van Frenswegen was begonnen.¹ Wat officieel was aangevat, kreeg weldra sanctie van boven af. Het Concilie van Bazel in 1435 draagt de visitatie van de kloosters der reguliere kanunniken en kanunnikessen in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Werden aan hen op. Dat ook andere kloosters de hervormers thuis kregen, blijkt uit Busch' uitvoerig werk: 'De reformatione monasteriorum diversorum ordinum'.² Het arbeidsterrein werd onder auspiciën van kardinaal Nicolaas van Cusa nog verbreed tot Maagdenburg en Thuringen.³

Onwillekeurig gaan dus de gedachten bij het lezen van Bernardus Rordahusims mededeling, dat hij in 1445 in Hildesheim verblijft, uit naar de omgeving van Johannes Busch. Wij weten, dat Busch juist in die jaren woont in het door hem gereformeerde klooster van de Augustijner kanunniken, dat in Sulta bij Hildesheim op de weg naar Brunswijk was gelegen en aan St. Bartholomaeus was toegewijd. Niet zonder veel tegenstand en voorzichtig proberen, slaagde Busch erin hier voet aan de grond te krijgen. Hij wordt gesecondeerd door Herman Lau en Johan Bodiker, afkomstig uit het klooster Georgenberg bij Goslar. Van 1440-1447 en 1459-1479 was Busch hier zelfs proost. Zijn voorganger in het ambt had men met zachte dwang doen resigneren.

Bij nader toezien is de vraag gewettigd, of wij Bernardus in deze omgeving wel te zoeken hebben. Had hij tot de medewerkers van Busch behoord, dan zou deze zijn naam zeker vermeld hebben. Uit Busch' mededelingen leren wij Sulta kennen als een 'société close', een oude gemeenschap met merkwaardige (drink)gewoonten, waar hijzelf en zijn helpers aanvankelijk slechts node werden geduld. Deze lieden hadden zelf nog van alles te leren, laat staan, dat men er heenging 'om te studeren'.

Ongetwijfeld heeft Busch deze eerste jaren van zijn verblijf in Sulta-Hildesheim meer fiducie gehad in het élan van de daar juist aantredende Broeders van het Gemene Leven of wel de 'Fraterherren'.

Sinds Hendrik van Ahaus het Munsterse huis en zijn filiaalstichtingen Keulen, Herford, Wezel in het Munsterse colloquium

1) *Het Frensweger handschrift betreffende de geschiedenis van de Moderne Devotie*, ed. W. JAPPE ALBERTS en A. L. HULSHOFF, Werken Hist. Gen. IIIe Serie, no. 82, Groningen.

2) JOHANNES BUSCH, *Chronicon Windesbemensis und Liber de reformatione monasteriorum*, ed. K. GRUBE, *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen*, Bnd. XIX, Halle, 1886.

3) R. R. POST, *Kerkegeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, II, Utrecht, 1957, p. 105.

had samengebracht¹, bereikte hij een soortgelijke afronding van interessen als het Zwolse colloquium had gevonden. Post constateert hierbij: 'Dat de grenzen tussen de groep Zwolle en Munster zoo precies samenvielen met de moderne rijksgrenzen tusschen Deutschland en Nederland, moet aan toevallige omstandigheden geweten worden. Hendrik Ahaus, de eerste rector van Munster, heeft deze splitsing op zijn geweten.'²

Van deze Munsterse concentratie uit komt, eerst moeizaam, maar dan krachtig, met de medewerking van Herford, Hildesheim tot stand. De oorsprong is te zoeken bij de clericus Gotfried van Nieheim, die van het Herfordse huis uit in 1430 begon te pionieren. Alleen en hier en daar in kloosters wonend, propageert hij de idee van een gemeenschappelijk leven bij de priesters. In zijn onderhoud voorziet hij door de gewone werkzaamheden van de Fraterherren: het boeken afschrijven en boeken binden. Zelfs is hij een erudiet met een schat van boeken in het Latijn en – kenmerk van de Devoten – in de volkstaal. Wanneer de koorheren van het St. Mariastift in Schüsselkorb, die hem zeer terwille zijn, de Luremanshof ter beschikking stellen en de bisschop ter plaatse zijn instemming betuigt, kan men zeggen, dat ook Hildesheim is begonnen. In 1440 krijgt hij van het Munsterse colloquium verdere steun in de vorm van Ahaus' meest geliefde medewerker en eerste rector van Hildesheim, Bernard Buderich, Reynerus, de eerste rubricator, en nog twee clerici. Volgend jaar kwamen erbij Peter Dieppurch, waaraan én Duitsland én Nederland hun grote kennis van de broederschap voor een deel ontleen.³

Spoedig moest de Luremanshof worden verlaten en wel in 1444 op last van de stadsregering, die met een deel van de clerus en met de burgerij de broeders weinig gunstig gezind is vanwege het nieuwe en ongehoorde van hun leefwijze. Terwijl het colloquium

1) K. LÖFFLER, *Heinrich von Ahaus und die Brüder vom gemeinsamen Leben in Deutschland*, Historisches Jahrbuch, XXX Bnd, München, 1909, S. 762 ff.

K. LÖFFLER, *Neues über Heinrich von Ahaus*, Westfälische Zeitschrift, Bnd. LXXIV Abt. I, 1916.

2) POST, *Moderne Devotie*, a.w., p. 79.

3) *Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Luchtenhofe zu Hildesheim. Mit einer Einleitung*, ed. R. DOEBNER, *Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens*, Bnd. IX, Hannover-Leipzig, 1903.

G. BOERNER, *Die Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Luchtenhofe zu Hildesheim. Eine Grundlage der Geschichte der deutschen Bruderhäuser und ein Beitrag zur Vorgeschichte der Reformation*, Fürstenwald, 1905.

W. BRUEGGEBOES, *Die Fraterherren (Brüder des gemeinsamen Lebens) im Luchtenhofe zu Hildesheim*, Inaugural-Dissertation Münster, Hildesheim, 1939.

Tekening op perkament van Lüchtenhof, 1638. Bibliotheca Beverina. W. Brüggeboes, *Die Fraterherren*. (Brüder des Gemeinsamen Lebens im Lüchtenhofe zu Hildesheim, 1939, p. 47)

van Munster besluit het huis maar op te heffen, springt Johannes Busch, dan proost te Sulta, in de bres, om de intussen betrokken Lüchtenhof als fraterhuis te redden. Busch, die dus op het Munsterse colloquium aanwezig was, heeft bewerkt, dat de beslissing over de opheffing nog een jaar zou worden aangehouden.¹

Zo bleef dus de 'Congregatio Horti Luminum Beatae Mariae Virginis in Brulone prope Hildensem' behouden. De naam Lüchtenhof, die verband houdt met de zes of acht schellingen, welke jaarlijks uit de hof wegens waslicht aan de koster van de dom moesten worden opgebracht, was hiermede ingeburgerd.

Groot moet men zich het geval niet voorstellen. Het regent klachten in de beginjaren van de

1) BUSCH laat het colloquium van Munster aan rector Bernard Buderich zeggen: Prepositus de Sulta vult, ut per annum adhuc ibi permaneat. Faciatis ergo. De *Annalen* delen mee: 'Patres autem colloquii decreverunt, revocari dominum Bernardum cum suis, et nihilominus per quosdam in oppositum laboratum fuit, maxime per Johannem Bussz priorem et primum reformatorem monasterii in Sulta ordinis canonicorum regularium. Que reformatio eodem tempore inchoata fuit. Idem enim prior audiens diffinicionem patrum statim ad patres accessit, eo quod et ipse illo in tempore a capitulo veniens de Windensem Monasterii esset. Qui in tantum laboravit, quod sententia jam lata revocaretur usque ad futurum colloquium,' p. 6.

Over de controverse hierover met Boerner zie S. VAN DER WOUDE, *Johannes Busch. Windesheimer Klosterreformer en Kroniekschrijver*, Diss. Amsterdam S.U., Edam, 1947.

kroniek over de benauwde behuizing, die veel zelfoverwinning kostte om te blijven bij de aankomenden. Helaas kan ik niet verklaren, dat in de broederlijst van Lüchtenhof de naam van Bernardus Rordahusim bewaard is gebleven. Er is intussen een overeenkomst in de kroniek met Bernardus' expliciet van zijn tractaten, welke bewijst, dat men om studiewille – en dan 'studie' in de zin der Moderne Devotie, nl. een leven van ingekeerdheid en arbeidzaamheid in het afschrijven – daar intrad. Bovendien blijkt uit de bouw en de toon van de Bazelse Huwelijkstoespraken, dat hier de Moderne Devotie aan het woord is. Bovendien wijst het schrift op het beroemde fraterschrift. Tenslotte leren wij Lüchtenhof kennen als een 'société ouverte', waar een ruime doorstroming is van nieuwe krachten.

De kroniek van Lüchtenhof, zeer uitvoerig over de broeders en hun werk sinds 1440, vertelt levendig over het dagelijks leven in huis en over het komen en gaan van de verschillende huisgenoten. In de levensbeschrijving van de tweede rector, Johannes Hoge de Lone of Loen, die in 1457 Bernardus Buderich komt op te volgen, vinden wij een zeer typerende passage. Johannes moet tot de werkers van het eerste uur in Lüchtenhof behoord hebben en zal er in de dagen kort na de overgang van de Luremanshof gearriveerd zijn. De kroniekschrijver doet een amusant verhaal over zijn entrée en de motieven ertoe. Geboren uit ouders, behorend tot de middenstanders van Westfalen, komt hij terwille van de studie naar Hildesheim: 'causa studii venit ad Hildensem'. De studierichting, welke hij zoekt, wordt duidelijk omschreven in het vervolg van de zin en blijkt uit zijn verdere optreden. De kroniek vervolgt de mededeling met deze woorden: 'Geleid door de goede gesteltenis, die hij had meegekregen van onze collatiebroeders in Zwolle, waar hij tevoren als bezoeker was geweest, nam hij poolshoogte in de verschillende kloosters. In de omgeving van Hildesheim hoort hij, dat er een klooster van reguliere kanunniken is. Daar gaat hij heen, vastbesloten een leven van ingekeerdheid te gaan leiden. Maar zo ingekeerd is de aspirant-kanunnik weer niet, dan dat hij bij allerlei gelegenheden zijn lachen niet kan houden. Zelf moet hij, die de grootste moeite had in voor anderen doodernstige situaties zijn lachen te houden, verteld hebben, waarom hij geen voet bij de kanunniken heeft binnengezet. 'Bij de linden' aangekomen, gaat het verhaal verder, ontdekte hij, dat dit klooster Zulta genoemd werd. Van die naam alleen al kreeg hij rillingen en moest er zo om lachen, dat hij zei: nooit zal ik in

dat Zulta binnen gaan. Wat zou mijn familie wel niet zeggen als zij hoorde, dat ik in Zulta zat! Hij maakte rechtsomkeert. Toen hij vernam, dat er in de buurt ook een huis van de Broeders van het Gemene Leven was, spoedde hij zich daarheen, maakte zich geen zorg om de schuurachtige verblijfplaats, maar kwam binnen, maakte kennis en bleef tot zijn dood.’¹

Niet alleen de woordovereenkomst en misschien de spelling Hildensem, maar de gehele achtergrond van de afschrijver van het Bazelse handschrift en het afgeschrevene wijzen voor Bernardus Rordahusim de weg naar deze Lüchtenhof. Tenminste wij zien geen andere redelijke mogelijkheid voor een Fries in het jaar 1445 met toch wel uitgesproken clericale zaken doende, wiens hand het typerende fraterschrift verraadt in *textualis formata* en *bastarda* – zo kenmerkend voor de groep, dat er genealogieën van handschriften op gebouwd kunnen worden –, die voor ons afschreef, althans bewaarde de schetsen voor de preken bij gelegenheid van enkele Friese huwelijken, geschreven in de geest van de collaties van de Broeders des Gemenen Levens.

Misschien is het hier de plaats ook de Munsterse kalender opnieuw even ter sprake te brengen. Zowel in Hildesheim, waarover de *Annalen* expliciet spreken, als vermoedelijk in Munster volgen de *Fraterherren* de kalender van het bisdom met hier en daar een kleine eigenheid. Zoals nu de Windesheimse kalender een zwaar Stichts kenmerk vertoont met enkele particulariteiten, zo kunnen de viering van Pontianus naast de eigen Munsterse traditie

1) ‘Hic de mediocribus licet non infimis oriundus parentibus ex Westfalia causa studii venit ad Hildensem spirituque bono, quem collacionantibus patribus nostris in Swollis, ubi antea visitaverat, imbiberat, ductus monasterialia perlustravit loca. Audiens autem de prope, Hildensem claustrum consistere regularium, perrexerat illac emendacioris vite sue firmum habens propositum. Cumque venisset ibidem bij de linden, prout sepius ab ore ejus audivimus, comperto nomine monasterii, quod Zulta diceretur, abhorrens et nomen deridens in cachinnum solvebatur, erat enim valde risibilis etiam ex facili causa, quare et sepius correptus sibi ipsi in hoc imperare pro primo non potuit. Nam eo stante cum fratribus ad legendum „Benedicite” vel „Gracias” vel alio quoquam loco occurrente aliquo inusitato eventu aut etiam, si cuculus de prope cantasset cantum suum, mox in tantum ridere ceperit, ut alii se abstinere a risu vix aut nullo modo potuissent, unde et magnam sibi violenciam sepe fecit, ne in ecclesia aut aliis locis maturitati congruis ridere inciperet. Unde et ait: „Nunquam ego Zultam intrabo istam, quid enim dicturi essent mei, si in Zulta me conmanere audirent? Et protinus se avertens abibat. Audiens autem, quod et congregacio clericorum communis vite similiter prope Hildensem esset, illuc properavit nec vilia quodammodo tuguria nostra curavit, sed introiens et noticiam fecit et inibi usque ad mortem suam permansit.’
DOEBNER, p. 37-38.

en de kruisjes bij Bonifatius, Odulphus enz. gezien worden als reminiscenties aan Utrecht.

Plaatst men de enkele sporen, die Bernardus van zijn Hildesheims verblijf naliet naast die van de huiskroniek van Lüchtenhof, dan treft ons de analogie in de woorden 'studii causa' en over het verblijf in Zwolle van Johannes Hoge 'visitaverat'

I „per me bernardum studentem temporis tunc hildensem”

„Hic (Johannes) ex Westfalia causa studii venit ad Hildensem”

II „bernardi rordahusim qui temporis tunc visitans Hildensem”

„(Johannes) . . . spirituque bono, quem collacionantibus patribus nostris in Swollis, ubi antea visitaverat”

Bovendien kan als parallel nog dienen het bericht over de intrede van Hermannus de Rintelen, in de eerste dagen van Lüchtenhof. 'Anno d(omini) XLI venit ad nos Hermannus de Rintelen conversus per Godfridum et dominum Bernardum, qui fuit visitans in Hildensem'. Aanvankelijk meenden wij nog, dat enige waarde viel toe te kennen aan de vorm Hildensem. Boerner zegt: 'Als lateinischer Name für Hildesheim ist nun im Lüchtenhof allgemein gebraucht Hildensem (unflektiert) und als das zugehörige Adjektivum Hildensemensis. Nur bei einem einzigen Schreiber haben die Namen andere Gestalt.' Intussen blijkt uit de oorkonden, dat de 'unflektierte' vorm Hildensem vaker voorkwam.¹

Een andere vraag is: indien Bernardus Rordahusim in Lüchtenhof verbleven heeft, waarom levert de huiskroniek dan geen bericht over hem? Dieppurch geeft een vrij volledige tableau de la troupe en de obituaria van Hildesheim, Keulen, Munster – want er zat nog al wat trek in de beweging – verzwijgen hem ook.

Als mogelijk antwoord laten wij enige mededelingen uit de Annalen volgen.

Reeds in de dagen van de ellendige behuizing in de Luremanshof, die zij deelden met enkele andere aanwezige families, is het er een gastvrij oord. Hoewel zelf gasten, waren wij toch gastheren, zo zelfs, dat men zijn bed met een ander deelde of zelf 'in straminibus' sliep.² Uit Munster, Herford en Wezel komen de broeders als een Conrad Westerwold en Hendrik Calcar, die de broeders

1) BOERNER, *o.c.*, S. 94.

2) 'Unde et sepe contigit, ut alibi divertens stratum proprium hospitibus relinqueret, frequentius tamen hoc ipsum facere fratres alios necessitas compulsi hospitalitatis causa, unde sepe accidit, ut duo in uno lecto condormitent, alii autem in straminibus aut ubi melius poterant.' DOEBNER, p. 5.

miniaturen in rood en blauw leren maken en afschrijven. Zij waren in dit opzicht niet self-supporting en de aanwas vlotte niet zozeer vanwege de armelijke omstandigheden. Niet allen die kwamen bleven, zooals dat in de beginperiode meestal is, voegt Dieppurch er vergoelijkend bij.¹ Dit was in 1441. Maar ook onder een andere groep van passanten kan Bernardus gerekend moeten worden. Het jaar van diens verblijf in Hildesheim is 1445. In 1446 staat er geschreven, dat er een vonk van tweedracht ontstond tussen Hildesheim en Munster. Hildesheim is jarenlang – met en zonder lidmaatschap van het colloquium – in de oppositie tegen Munster gebleven zonder ooit de banden radicaal te verbreken. Derhalve keerden in 1446 de Munsterse broeders naar hun huis terug, omdat zij bemerkten, dat de rector, Bernardus Buderich, meer hart toonde voor die uit Herford afkomstig waren en waar hij zich meer verwant mee voelde.² In 1449, wanneer er oorlog is in het Munsterse, wijkt een deel der Fraterherren uit. Onder de uitgewekenen verschijnen er ook in Hildesheim o.a. Johannes Colonie, die het schrijfhuis bouwt. In 1450 zijn allen weer verdwenen. Het huis van Hildesheim was toevluchtsoord in de dagen van rector Bernardus. Wat wegens balsturigheid of zwakke gezondheid in kloosters of fraterhuizen het niet uit kon houden, werd opgenomen.³ Sommigen verweten hem dit. Wilt gij soms een asyl maken van ons huis, zo vroegen zij hem, zodat de spreekwijze straks zal

1) 'Circa idem tempus venit ad nos dominus Conradus Westervolt rector domus in Hervordia cum Hinrico Kalkar, qui docuit fratres facere blaveas et rubeas litteras et paginare. Nam pauci fuerunt fratres et propter incommoda nonnulla, ut assolet in primordiis, non omnes qui venerunt manserunt.' DOEBNER, p. 5.

2) 'Interea redierunt fratres de Monasterio ad suos successive, ut tandem nec unus remaneret cum domino Bernardo, videntes, quod maiorem sensum haberet ad fratres Hervordenses, quia melius cum eis concordant. Quibus ablatis adhuc plus conjugebatur illis, ita quod non multum curabat de Monasteriensibus nec de eorundem colloquio et visitacionibus, quod non latuit eos etc. Et inde effervuit scintilla displicencie inter Monasterienses et Hildensemenses, que variis eventibus accidentibus augmentabatur usque ad annum domini LXXV vel circiter.' DOEBNER, p. 13.

3) 'Set et hiis, qui instigatione inimici aut infirmitate corporali urgente recessissent a monasteriis aut a fratrum congregacionibus, tantum condoluit, ut^c, quamquam domui nostre hoc non expedire clarum esset, nichilominus tamen tales colligere paterneque fovere non destitit, si quo modo alii resipiscere aut convalescere possent. Quod etiam tandem cognoscentes fratres eidem consentire amodo in similibus difficiles fuerunt. "Num, aiunt, civitatum profugorum de domo nostra facere vultis?," ita ut in proverbium statim vertitur commune: "Qui nequit invenire locum, vadat in Hildensem ad dominum Bernardum." Quibus ille: "Credo, quod majus meritum habebit apud deum qui errantem reducit ovem quam qui converterit a novo peccatorum." DOEBNER, p. 33-34.

luiden: Qui nequit invenire locum, vadat in Hildensem ad dominium Bernardum? Hij verweerde zich met te zeggen: ik geloof, dat God meer verdienste toekent aan wie een dolend schaap terugbrengt, dan die een zondaar tot zijn eerste bekering brengt.

Wellicht is het ook mogelijk, dat Bernardus Rordahusim na eerst in Munster, gezien zijn kalender, en later in Hildesheim onderwezen te zijn, naar een ander huis in Herford of Wezel is getrokken of als zovelen van de 'Fraterherren' zijn jaren heeft gesleten als rector van een der vele zusterhuizen. Want de band tussen laatstgenoemde huizen, ook van Hildesheim en Munster uit, was sterk. De bewijzen hiervoor zijn voor de Nederlands-Duitse stichtingen nadrukkelijk vastgelegd in de studie over 'Das geistliche Lied der Devotio Moderna'.¹ De jaren, waarin de aanvang van Bernardus' werkzaamheden valt – wij vermoeden, dat zijn verblijf in Munster aan dat in Hildesheim voorafgaat – worden misschien aangeduid in de tijdrekenkundige tafels, afgeschreven tussen f. 95 en f. 97. De zoneclipsen staan aangegeven voor de jaren tussen 1439 en 1462, die van de maan tussen 1440 en 1462. De indicties, schrikkeljaren, Zondagsletters enz., staan getabelleerd over de jaren 1442–1540.

Eindelijk is het ook niet ondenkbaar, dat Bernardus Rordahusim, na een begin bij de Fraterherren, nog in een andere orde is getreden. Wat wij in hem ook willen zien, in ieder geval geen gewone scholier – dit met het oog op de afgeschreven tractaten en zijn geformeerd handschrift – die in de lagere regionen van het onderwijs verkeert.

Lüchtenhof zelf heeft geen school gehad, maar de bemoeiingen met de schooljeugd, waaruit zij recruteerden, zijn steeds sinds de eerste grondleggers Gotfried en Bernardus Buderich intensief geweest. Zo blijkt uit een latere mededeling, dat Hermannus van Rintelen van de 'school' van Hildesheim werd verkregen. De voor de schooljeugd gegeven 'collationes' zullen hieraan niet vreemd geweest zijn. Ook het bewaren van geld voor scholieren en het houden van contact met hen, rekenen zij in Lüchtenhof tot hun taak. Dankbrieven van ouders en verzorgers uit latere jaren getuigen ervan.

Toch zal de weg, lopend van de Zwolse broeders naar Hildes-

1) St. MARIE JOSEPHA (G. G. Wilbrink), *Das geistliche Lied der Devotio Moderna. Ein Spiegel niederländisch-deutscher Beziehungen*. Diss. Nijmegen, Nijmegen, 1930. Hierin ook overzichtskaarten. Vergelijk ook: E. BARNIKOL., *Studien zur Geschichte der Brüder vom gemeinsamen Leben*, Ergänzungsheft Zeitschr. Theol. und Kirche, Tübingen, 1917.

heim, zoals Johannes Hoge die ging, eerder in de lijn van de Fries, die van Roordahuizum via Munster in Hildesheim belandt, gelegen hebben dan die van Hermannus van Rintelen.

Het zou zijn bekroring en voor een juiste situering van de Bazeler teksten zijn nut kunnen hebben uit de 'Annalen' een beeld van het leven in Lüchtenhof te tekenen. Een verwijzing naar de monografieën moge volstaan. Vooral de voornaamste bezigheid en wetenschappelijk bedrijf van de Fraterherren is een in het oog springend hoofdstuk. Hoeveel uren in de schrijfstoelen werden doorgebracht in Hildesheim is niet bekend, maar in het geestverwante Herford was dit zeven uur per dag. De lof aan de gestorven medebroeders gebracht slaat behalve op hun goede, simpele, religieuze levenswijze haast alleen op hun verdiensten in het vervaardigen van handschriften. Kruitwagen heeft reeds in 1942 in zijn verhandeling over het fraterschrift het Hildesheimse schrift zijn plaats aangewezen.¹ Over het hoofd van Busch is aan Lüchtenhof de gepaste hulde gebracht: 'Een merkwaardige blik op de culturele taak die Busch heeft vervuld in zijn arbeid als apostel van de Moderne Devotie in Duitsland, geven ons de boeken uit de bibliotheek van het klooster te Sulta. Tien handschriften zijn daarvan, voor zover bekend overgebleven. Dat negen van die manuscripten stammen uit de tijd toen Busch praepositus was, is reeds veelzeggend en een duidelijke aanwijzing van de geestelijke bloei in dit tijdperk. . . Tot de bibliotheek behoorde de thans nog bewaard gebleven grote bijbel in vier banden, door Bern. Buderich († 1457), de rector van de Broeders des gemenen levens te Hildesheim, afgeschreven. Men herinnert zich onmiddellijk dat het onze Busch is geweest, die deze broeders de vestiging te Hildesheim mogelijk heeft gemaakt en hen heeft geholpen. De ijverige copisten hebben de "totam bibliam in magna forma" aan Sulta ten geschenke gegeven, een monumentaal getuige van Busch' verdienste voor het culturele leven van zijn tijd'.²

Gelet op de vorm van de Bazelse huwelijkstoespraken en haar bouw, geloven wij dat het voor geen bestrijding vatbaar is voor wie de in de volkstaal gehouden en met veel verve getinte colaties van een Johannes Veghe³ in gedachten houdt, dat hier dezelfde school aan het woord is. De verdeling van de punten wordt

1) KRUITWAGEN, *a.w.*, p. 53.

2) VAN DER WOUDE, *a.w.*, p. 139.

3) JOHANNES VEGHE. *Ein deutscher Prediger des XV. Jahrhunderts*, ed. F. Jostes, Halle, 1883

in de Bazelse teksten opgegeven naar het schema, dat wij van Veghe kennen en dat dan minutieus werd uitgesponnen met beelden uit het leven van alle dag, maar met een vaste teneur om van de aarde beginnend langzaam te transcenderen naar mystieke hoogten.

Men vergelijkte slechts de tien punten, die Veghe, na ze opgesomd te hebben, uitspint met de acht, welke de huwelijkstoel spraken geven over de maagdelijke staat, om te beseffen, dat de tekst, die ons gebleven is, slechts concept en fragmentarisch is. Wat een 'Fraterherr' wist te vertellen over de staat der weduwen, ook in de schetsen even aangeroerd, en waarvan St. Anna de exponent is – al schrijft de Bazelse kalender ook S. Annae virginis! – daarvoor moet men de twee haar door Veghe gewijde collaties nalezen. Ook dezelfde autoriteiten van kerkvaders en profanen met exempelen inclusief worden ten tonele gevoerd.

Ter ondersteuning van de stelling, dat wij hier met stijl van de moderne devoten hebben te maken, mogen wij niet onvermeld laten, dat De Bruin, een kenner van dit terrein, zonder enig verder commentaar, na het verschijnen van Buma's uitgave, aankondigde: 'De toespraken zijn opgebouwd volgens het schema van de toenmalige collaties. Ofschoon Buma ze kerkhistorisch niet situeert, is aannemelijk te maken dat de vervaardigers, met name de schrijver van het eerste tweetal, Bernardus van Rordahuzum, die in 1445 in Hildesheim verbleef, beïnvloed is geweest door de "Moderne Devotie."'¹

Dat wij ook wat de inhoud betreft bij de 'Fraterherren' aan het goede adres zijn, ware aan het volgende te demonstreren. Zowel in Nederland als in Duitsland hebben de volgelingen van Geert Groote in de eeuw na hem dezelfde strijd tegen de oude orden moeten voeren.

Post miskent enigszins de strevingen van Hildesheim door te stellen, dat men daar de stap naar het kanonikaat heeft gezet, overigens opgedrongen, waardoor zij later van de Unie van Munster zijn vervreemd.² Hij geeft toe, dat zij weigerden de naam van kanunnik te dragen. Zelf zeggen de Hildesheimers, dat zij de namen college, kanunnik en kapittel alleen in nood zullen gebruiken. Gelijk voegen zij erbij: 'Wat is noodzaak? Als ze ons naar onze status vragen, of wij monniken zijn, een regel hebben, kunnen wij zeggen een congregatie te vormen van priesters en clerici, in

1) *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie XLII, pag. 180.

2) *Post, Moderne Devotie, a.w.*, p. 88.

gemeenschap levende naar een wijze door de Heilige Stoel goedgekeurd. Speciale titels en kleding en geloften leidden tot een nieuwe orde. Daarom heeft het geen zin, dat sommige eenvoudige broeders zeggen: wij hebben de regel van Martinus of der apostelen. Een gemeenschappelijk leven van clerici is geen nieuwe, ongewone titel, maar ontleend aan de kerkvaders.’¹ Nog in 1483 luidt het in Hildesheim, als het opnieuw over de unie gaat: ‘In zo’n unie van kanunniken is nu in alles voorzien. Men behoeft niet te arbeiden, maar er kunnen dag- en nachtoefeningen gehouden worden, kerken bediend, gepreekt, gezongen worden en tijd vrij gemaakt voor beschouwing. Dit is echter goed voor literati en baccalaurei. . . Maar nederigen, eenvoudigen, middelmatig geleerden en armen passen beter bij onze instelling, waarvan de apostel zegt: Inderdaad broeders, denkt eens aan uw eigen roeping terug: niet velen waren wijzen naar het vlees, niet velen machtig, niet velen aanzienlijk, maar het dwaze der wereld heeft God uitverkoren. Om deze en andere zaken heeft ons huis in Hildesheim zich onttrokken in onwil zich in deze unie te begeven, zoals het ook tevoren reeds had gedaan.’²

1) ‘Sed obstabant nomina dignitatum, qui fastus videbatur superbie, sc(ilicet) collegium, canonicatus, capitulum etc. Unde tunc placuit, quod et hucusque retentum fuit, ut rebus nominum utentes, nomina ipsa supprimerent, nisi necessitas aut utilitas urgeret extrema. Que enim est necessitas, ut hoc nomine collegio cotidie utamur sive in litteris sive verbis aut quod nos ipsos canonicos vocitemus aut capitulum pro colloquio ponamus? Sufficit enim generaliter de modo vite nostre interrogantibus, an monachi simus aut quam regulam habeamus, assignare titulum hunc vel similem, scilicet congregacionem vel vitam presbitorum et clericorum secundum certa statuta a sede apostolica aprobata et confirmata in communi vivencium. Nam titulus inusitatus et novus, habitus similiter inusitatus novus salva humili, simplici et penitenciali vestitu et professio solempnis ad certam regulam religionem novam inducunt, ideo non valet, quod dicunt aliqui simplices fratres se habere regulam s. Martini aut apostolorum. Vita autem clericorum communis non est novus aut inusitatus titulus set ex decretis patrum sumptus.’ DOEBNER, p. 63.

2) ‘Demum sequitur, hanc unionum s(cilicet) canonicorum peroptime deservire donibus sive collegiis, que in omnibus ita previsi sunt, ut laborare necesse non habeant set principaliter inherere divinis officiis, nocturnis sive diurnis, preesse ecclesiis, cantare, predicare, contemplacioni vacare etc. Et sic convenit magis personis ad hec aptis, s(cilicet) litteratis et bone personatis aut baculariis ceterisque qui humilibus exercitiis nequaquam subdi paciuntur, prout experientia cotidiana edocemur, cum eciam qui in principio laboriose et ferventes fuerunt tandem nonnumquam inveterati laborare, humiliari aut obedire postea vix cogi poterunt, ut aliquando de necessitate eos poni apud sorores oporteat aut alibi. Quapropter humiles, simplices et mediocriter litterati et pauperes magis nostre institutioni conveniunt, de quibus apostolus: “Videte, fratres, vocacionem vestram, quoniam non multi sapientes, non multi nobiles secundum carnem, set abjecta mundi elegit deus” etc. Tales enim oportet esse communes et in

Als de Bazeler tekst de term 'ordo' laat vallen – een benaming onlangs voor het huwelijk in een schrijven van de Hervormde Synode weer gelanceerd – dan blijkt voor de herkomst te zoeken in het arsenaal van de Hildesheimers en hun geestverwanten, waar de term zwaar geladen blijkt.

Op een gegeven ogenblik trekt de annalist van Hildesheim van leer tegen zijn tegenstrevers de monnikenorden. Hoewel zij er nooit tegen opzien een of meer van hun broeders daarvoor af te staan, omdat ook zichzelf dit als een hogere levensstaat beschouwen, toch moeten zij het wel als hun eer te na komend beschouwen, dat dit met oneerlijke middelen geschiedt. In de oude controverse, dat de 'Fraterherren' geen regel hebben en niet 'geordend' zijn, heeft een monnik aan een simpele broeder spottend de vraag voorgelegd: 'Er staat geschreven over de opstanding der doden, dat elk (zal verrijzen) in zijn orde, maar jullie die geen wet, geen regel, geen orde hebt, bij wie zullen jullie zijn?' Toen de ondervraagde aarzelde, voegde hij er spottend aan toe (met een woordspeling op Job): 'met hen, onder wie geen orde, maar de eeuwige verschrikking woont'. Dan repliceert Dieppurch zelf: 'Dus als orde-lozen zullen allen, die gered worden en geen ordelingen zijn, verrijzen. Dus alleen aan de ordebroeders, zegt de apostel (toen ze nog niet gesticht waren): alles onder U geschiede ordelijk. Dus allen, die in de christelijke religie leven, maar buiten de orden, zijn ordelozen? En welke Christen is zonder wet en zonder orde? Toch alleen de zonen van Belial, die zich wanen als losgeslagen woudezels. Is een clericus niet in de clericale orde, de priester in de priestertelijke, de maagden in de hare, de weduwen in die der weduwen en gehuwden in de orde van het huwelijk?'¹

De kring van Bernardus Rordahusim is, dunkt mij, hiermede

ullo privilegiatos. Propter hec et alia domus Hildensemensis supersedit, nolens se intromittere in illam unionem, sicut et prius dudum fecerat.' DOEBNER, p. 276.

1) '...quidam religiosus quendam fratrem clericum simplicem interrogavit: "Scriptum," inquit, "est de resurrectione mortuorum, unusquisque autem in suo ordine, vos ergo nullam legem, nullum habentes ordinem aut regulam, cum quibus eritis?" Quo hesitante subjunxit: "Cum illis, inter quos nullus ordo set sempiternus horror inhabitat." Ecce quales sagitte potentes et acute vulnerare immaculatum, ecce quale rete ante oculos nondum pennati. Ergo citra religiones sine ordine resurgent universi salvandi? Ergo solis religiosi dicit apostolus: Omnia autem ordinate in vobis fiant?, cum nondum instituti erant. Ergo in Christiana religione viventes citra religiones sine ordine sunt? et quis sine lege, sine ordine Christianus? nonne filii Belial? qui se ut onagros liberos putant, nonne clericus in ordine est clericali, sacerdos sacerdotali, virgines virginali, vidue viduali, maritati aut uxorati in maritali seu matrimoniali?' DOEBNER, p. 158.

toch wel gevonden en bepaald. Maar is de Fries uit Roordahuizum in deze omgeving een eenling? Wij kennen geen volledige lijsten van alle fraterhuizen, maar in de Annalen¹, in de obituaria van Keulen en Munster vinden wij: Martinus van Leeuwarden, in 1431 rector van het zusterhuis te Borken, die in 1456 overleed², en in Hildesheim een clericus Johannes Lewardie, Fries, uit wiens vaderlijk erfdeel 80 rijnsse guldens verworven werden, overleden vermoedelijk tussen 1473 en 1479. Wellicht kan later onderzoek nog eens de auteurs van de gevonden fragmenten en andere vruchten van Bernardus' arbeid opleveren.

Wij willen gaarne toestemmen, dat met deze studie meer waarschijnlijkheden dan zekerheden gewonnen zijn. Maar mag men, de uitgestrekte, half Europa omvattende, werkingssfeer van de Moderne Devotie in aanmerking genomen, aanstonds afdoende conclusies verwachten, waar nationaal begrensd onderzoek reeds vaak zo moeizaam verloopt?³

De relatie Friesland-Hildesheim is hiermede, wat de thans ten dienste staande gegevens aangaat, uitputtend behandeld. Dit kan echter niet van de omgekeerde: Hildesheim-Friesland worden gezegd, welke wij elders aan de orde hopen te stellen.

M. P. VAN BUIJTENEN

1) 1433. Confirmatie van de unie tekent o.a. 'Et ego Martinus Lewardi confessor sororum in Borken ex animo subscripsi.' DOEBNER, p. 254. † 1456.

2) H. A. ERHARD, *Gedächtniss-Buch des Frater-Hauses zu Münster*, Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Alterthumskunde, Bnd. VI, 1843, waar p. 106 en p. 109 Martinus Lewardie wordt genoemd.

K. LÖFFELER, *Notizen über Westfälische Fraterherren aus dem Kölner Gedächtnisbuche*, Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Alterthumskunde, Bnd. LXXIII, Abt. I, p. 216.

3) Wij zijn van mening, dat bij later voortgezet onderzoek wel eens zou kunnen blijken, dat Sankt Leonhard te Bazel, waar de kloosterhervorming door Windesheim via Bödeken tot stand is gekomen, een rol heeft gespeeld. Hier toch leefde en werkte de Fries Augustinus Dodo, in 1503 aan de pest overleden, die een der stuwende krachten was bij de editio princeps van de werken van St. Augustinus, in Bazel bij Amerbach gedrukt. Augustinus Dodo reisde voor dit doel door half Europa om de Augustinus-handschriften bijeen te brengen. De vrij late aankomst van het Bazeler handschrift, dat omstreeks 1445 is geschreven, in de Karthuizer bibliotheek (1511) wordt dan begrijpelijker.

VERTALING DER OUDFRIESE HUWELIJKS- TOESPRAKEN

In het voorwoord van mijn uitgave der in Bazel gevonden Oudfriesse teksten sprak ik de hoop uit, dat de vorm en de inhoud daarvan voor vele landgenoten en anderen een aansporing tot verdere studie mochten zijn, omdat de laatste aanwinst op Oudfries terrein de belangstelling van taalkundigen en theologen ten volle verdient. Sneller dan ik had kunnen denken, is deze wens in vervulling gegaan. Op 14 febr. 1959 is de nieuw ontdekte teksten te Leeuwarden reeds de eer van een symposion, georganiseerd door de noorderlijke afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, te beurt gevallen. Voorts was de 20ste Pinksterbijeenkomst van de vereniging 'Frisia Catholica' op 18 mei 1959 in 'Vinea Domini' te Witmarsum grotendeels aan hetzelfde thema gewijd. Min of meer als een uitvloeisel van genoemde samenkomsten mag deze driedelige publikatie beschouwd worden, met dien verstande evenwel, dat mijn aandeel ditmaal beperkt is tot de onderstaande vertaling der teksten in het Nederlands. Voor mijn opvatting aangaande de bouw en de inhoud der toespraken moge ik verwijzen naar p. 48-58 van mijn editie. Ten slotte vestig ik er nog de aandacht op, dat ik op twee plaatsen in de derde, moeilijk toegankelijke tekst een conjectuur heb overgenomen, die resp. door Prof. Dr. K. Heeroma en Dr. E. Galama werd voorgesteld.

TEKST I

Een ogenblik met uw aller verlof, ik verzoek u, dat gij aandachtig
luistert. Dan spreek ik gaarne alle goeds, te weten van het heilige
huwelijk, dat naar mijn mening hier aanstaande is. God geve, dat
het gelukkig en vruchtbaar moge zijn en in Uw naam moge be-
gonnen worden. Dat daarop een goede voortzetting moge volgen
en vervolgens een goed einde. Dan hoop ik, dat het godzalig zij.

Wat nu de eerbiedwaardigheid van het heilige huwelijk betreft,
zo spreek ik aldus, gelijk God zelf gesproken heeft in het heilige
evangelie: 'Alwaar twee vergaderd worden in Mijnen naam, daar
ben Ik de derde'. Wat dat aangaat, zeg ik derhalve: 'Overal waar
een man en een vrouw in de naam van God en volgens de godde-
lijke zedewet zich verenigen, en de heilige geboden ook van de
wet onderhouden zijn, daar is de gebenedijde God des hemels en
Zijn goddelijke genade en gunst met hen beiden.' En dat zulks

waar is, dat is ons op duidelijke wijze aangetoond in deze drie punten.

3 Ten eerste, dat de gebenedijde God van de hemel deze staat des levens, dat is het huwelijk, zelve heeft verordend en ingesteld en niemand anders, geen apostelen noch evangelisten, geen belijders noch martelaren, noch één van de heiligen, maar alleen God van de hemel zelve. Deswege wordt deze staat, dat is het huwelijk, een *heilig* huwelijk genoemd.

4 Ten tweede nu is het huwelijk heilig, dewijl dit de plaats is. Immers God van de hemel heeft het huwelijk verordineerd in het allerheiligste oord, dat er op aarde is; dat was in het heilige paradijs, toen Hij Adam en Eva schiep en hun beiden gebood, dat zij vroom en rechtvaardig daarin zouden leven.

5 Ten derde nu is het huwelijk ook daarom geheiligd, omdat God van de hemel het huwelijk verordende en instelde in de allerheiligste tijd, dat was vóór dat men ter wereld zonde kon doen.

6 Om die reden mag ik stellig zeggen, dat dit huwelijk geheiligd is, zoals ik ulieden nu duidelijk verklaard heb, en dat al degenen, die in het heilige huwelijk godvruchtig leven, beter en volmaakter Gode kunnen dienen dan gij dat in welke staat des levens ook bereikt, naar gij thans goed gehoord hebt.

7 Dit willen we nu laten rusten en wij willen nu onze aandacht bepalen bij de bruidegom, die inderdaad een rechtschapen man is, geheten N., die het heilige huwelijk wil sluiten, zoals de wet gebiedt en de Heilige Schrift zegt en zoals ook bij een heilig huwelijk behoort. En eveneens bedankt hij N.N., dat zij, toen hij zijn boden voor het eerst uitzond, die boden vriendelijk ontving en hun eenen andermaal bier inschonk en met velerlei op duidelijke wijze goedgeдаaan heeft. En toen hij haar als wettige vrouw trachtte te winnen, dat zij hem hare trouw beloofde. Daarom wil hij gaarne het allerliefst bewerken, dat hun nakroost zeer talrijk is.

8 Nu begeert hij, dat men de vrouw, de bruid, ter begroeting voor hem late verschijnen en dat men ze hem overgeve in Gods hand en in de zijne. God geve, dat ze gelukkig en oud mogen worden. God van de hemel schenke hun ook dit, dat zij goede kinderen mogen krijgen, wie zij en hun verwanten ter wille en van dienst kunnen zijn en die de goede werken aldus verrichten, dat wij allen Gods geboden volbrengen. Voorts verzoek ik volgaarne, dat men voor zijn welzijn insta, dat men hem zodanig goed verschaffe, als hem bij monde van N.N. beloofd werd. Op deze wijze kunnen wij zijn goedkeuring verkrijgen. God helpe ons uit alle nood.

Hierop begeren wij dan, dat er opsta een betrouwbaar man, die 9
ons een goed antwoord hierop geve. God geve hun en ons allen
geluk en vreugde. Amen.

Met verlof van de gastheer: gij hebt terecht gesproken van het 10
heilige huwelijk, dat het heilig en Gode welbehaaglijk is. Ik zeg
(daarentegen), de maagdelijke staat heeft Hij het eerst geheiligd,
want Hij wilde het kind van een maagd worden.

Ten tweede spreek ik van de staat der weduwen, want God 11
wilde gezegend worden door Anna, die weduwe was. Om deze
reden is de maagdelijke staat Gode welgevalliger dan de huwelijks-
staat (unde *virginitas opus dictum verum etc.*). Immers, de voor-
treffelijkheid der vrouwen is voor ieder duidelijk in (deze) acht
punten.

Ten eerste, omdat de vrouw gemaakt is van de ribbe des mans 12
en de man is gemaakt van het slijk.

Ten tweede is de vrouw geschapen in het paradijs en de man 13
buiten het paradijs.

Ten derde, dat God de menselijke gestalte aannam door een 14
vrouw en niet door de mannen.

Ten vierde, dat geen vrouw instemde met Gods dood, noch 15
(ook) de vrouw van Pilatus, maar (wel) koningen en vorsten.

Ten vijfde hing de kracht van God af van een vrouw tijdens 16
het lijden van Christus, toen de mannen vluchtten.

Ten zesde, dat God het eerst verschenen is aan een vrouw, 17
namelijk aan de heilige Maria Magdalena.

Ten zevende, omdat het woord van een reine vrouw – en niet 18
(van) een reine man – machtiger is dan het koor der engelen.

Ten achtste, dat de vrouw met groter ere begroet is door een engel. 19

Uit dien hoofde zijn de vrouwen alle lof waard, die men van hen 20
spreken en verkondigen kan.

‘Maar zoudt gij met dergelijke woorden ons onze vrouwen ont- 21
nemen, dat zou een grote ramp zijn. Doch gaat zitten en drinkt en
schept vreugde, want wij zullen u een goed bescheid geven. Ik
zeg: ‘Ten eerste, dat God van de hemel alle kwade zaken ten
beste keert!’

Hierna bedanken wij de mannen buiten (de zaal) en de vrouwen 22
hierbinnen, de koks en de schenkers, dat zij ons voortreffelijk
hebben ontvangen en onthaald met datgene vooral, wat wij het
allerliefste hadden. En zouden wij iets misdaan hebben, dat zouden

wij gaarne in orde willen laten maken, zoals men dingen, waarover men geen ruzie maakt, behoort te herstellen.

23 Zoals er geschreven staat, dat deze lieflijkheid alle lieflijkheid te boven gaat, die men verhalen en beschrijven kan, daarom wordt ze vergeleken met het goud, want het goud is meer waard dan alle metaal en koper.

24 Bovendien staat er geschreven, dat de man vader en moeder, zuster en broeder en al zijn verwanten zal verlaten. Deswege verzoeken wij de vrouwen, dat zij de vrouwe, de bruid, gereed maken, opdat zij daarmede klaar is, wanneer hij zijn zwaard trekt. Vervolgens verzoeken wij, dat men ons niet met bier werpe en ook niet met fakkels achtervolge. En een ieder neme zijn eigen stok op en daarmede goede nacht. Amen.

TEKST II

1 Met verlof van de heer des huizes en met toestemming van alle gasten moge ik thans enkele woorden spreken, aldus: Wij zijn hier naar uw huis gekomen met de heer bruidegom vanwege de edele vrouwe N., de bruid, ten einde het heilige sacrament toe te dienen, dat in het Fries een *aefte* (huwelijk) heet, want het huwelijk is inzonderheid geheiligd om drie redenen.

2 In de eerste plaats vanwege Hem, die dit huwelijk geheiligd en ingesteld heeft, want dat heeft geen profeet of patriarch etc. ingezet, doch alleen de gebenedijde God Jezus Christus vijfduizend en negenhonderd jaar geleden, voordat de Zoon geboren werd uit de reine moeder en maagd Maria. Toen het geschiedde, dat Hij Adam en Eva schiep, toen gebod Hij hun dit, dat zij het heilige huwelijk zouden onderhouden, met deze woorden: 'Crescite et multiplicamini etc., weest vruchtbaar en vermenigvuldigt en vervult de aarde'.

3 Ten tweede is dit huwelijk te prijzen vanwege de uitnemendheid van de plaats, waar dit heilige huwelijk ingesteld werd, te weten in het paradijs, dat het lieflijkste oord is, zo, dat er op aarde geen schoner is, toen God een slaap op Adam deed vallen en hem een rib uit zijn zijde brak, waarvan etc. Secundum glosam genesis (volgens de glosse op Genesis).

4 Hier vandaan lopen drie aderen, die naar het hart der vrouwen zelve gaan. Dat betekent, dat de man de vrouw zal liefhebben boven alle schepselen, die God tussen hemel en aarde heeft geschapen en de vrouw wederom de man. Dienaangaande zegt de apostel

Paulus: 'Melius est nubere quam uri' (Het is beter te trouwen dan te branden) qua propter homo relinquet patrem et matrem, fratrem et sororem, et adhaerebit uxori suae etc. Dat de man etc. ut supra (zoals boven).

In het paradijs nu had God geboden het te onderhouden in de 5
scheppingsorde, ten einde onkuisheid te vermijden en om kinderen te verwekken. Dienaangaande spreekt de apostel Paulus: 'unusquisque habeat uxorem etc'. (Een iegelijk man dient één vrouw te hebben, nl. om hoererij te voorkomen en om kinderen voort te brengen). Wat dat (laatste) betreft, zegt Aristoteles: 'Naturalissimum est unumquodque aliud de se simile sibi procreare' – bij alle volmaakte wezens die volgroeid zijn, welke God geschapen heeft, is het de natuurlijkste zaak, dat een ieder zijns gelijke voort-
brengt.

In het eerste boek van Mozes is geboden, (het) met name te 6
onderhouden, om vrede en rust te hebben. Daarom wensen wij u toe, dat de strijd van de twee partijen der nakomelingen tot stilstand, rust en vrede komt door een huwelijk.

Dit zal onder hen zo zijn, dat de man de vrouw van ganser 7
harte zal liefhebben. Daarom spreekt de apostel Paulus: 'Quicunque diligit uxorem suam diligit se ipsum' [Efeziërs 5 : 28: 'Die zijn eigen vrouw liefheeft, die heeft zichzelf lief']. Dit betuigt ons de apostel Paulus: 'Erunt duo in carne una' [I Cor. 6 : 16; Efeziërs 5 : 31: 'die twee zullen tot één vlees wezen']. Augustinus verklaart ons aldus dit woord en zegt: 'De man en de vrouw zullen in alle lichamelijke dingen geheel één zijn en hij zal geen andere spijs hebben dan zij'; immers, wat dat betreft, zegt men terecht met een schertsend woord aldus: 'Lanx disper quippe sepe dat discernere lippe' [Immers, een ongelijke schotel geeft vaak schele ogen]. En voorts zullen zij uit één schotel eten en uit één beker drinken. – Ambrosius verklaart (het) ons zo, dat de man en de vrouw volkomen in hetzelfde begeren des vlees zullen zijn. En de vrouw heeft geen macht over haar eigen lichaam, want het behoort de man toe; en het lichaam des mans behoort aan de vrouw. – Gregorius geeft ons de volgende uitleg: 'dat de man en de vrouw volkomen eensgezind zullen zijn in het lichamelijke'. De man zal geen andere vrouw begeren dan zijn eigen vrouw en zij geen (andere) man, zolang ze leven. Het huwelijk toch is van groot nut voor ons, daar het is ingesteld om tezamen troost te vinden, opdat de een de ander zal troosten in de zorg en de ziekte, waarin ze zijn.

Vervolgens ook is dit huwelijk onze Heer zeer aangenaam, want 8

het behaagde Hem zelve te Kana in Galilea, in een stad, op een bruiloft van de evangelist Johannes en zijn bruid, daar veranderde hij het water in wijn, toen er wijn ontbrak.

- 9 Eveneens was het [Hem] welgevallig tempore diluvii (ten tijde van de zondvloed), toen Hij Noach en diens vrouw en diens kinderen met hun vrouwen in de ark sloot, opdat het huwelijk voor altijd zou bestaan, terwijl Hij overigens de ganse wereld deed verzinken.
- 10 Het heilige huwelijk zal zodanig wezen, dat de vrouw de man onderdanig zal zijn in betamelijke dingen, hetgeen hieruit voortvloeit. Toen God Adam en Eva uit het paradijs dreef, toen gaf Hij hun twee vervloekingen mede. Aan Adam gaf Hij deze: 'Ga henen, gij zult uw levensonderhoud met zweet en grote moeite verwerven'. Tot Eva sprak Hij aldus: 'Ga henen, gij zult te allen tijde aan uw man onderworpen zijn'.
- 11 Wij zijn gekomen, om het heilige sacrament toe te dienen, zoals de heilige christelijke Kerk dit heeft ingesteld en Onze Heer in de hemel geve, dat dit voornemen zo voorspoedig moge zijn, als er maar ergens een zaak op de allerbeste wijze kan gaan.

TEKST III

- 1 Met verlof van de heer des huizes en toestemming der gasten... etc. Wilt gij aandachtig luisteren, dan spreek ik (alsboven), namelijk van het heilige huwelijk, dat, naar het mij voorkomt, hier aanstaande is volgens de zede en de gewoonte des lands. God geve [het], dat het in de naam van Jezus moge gesloten worden; dat daarna een goede voortzetting en een goed einde mogen volgen. Zo hoop ik dan, dat, als God het wil, het gelukkig en vruchtbaar zij.
- 2 En wilt (ons) nu vergunnen, dat wij u een thema kiezen: 'Quod nuptie facte sunt in cana galilee', dat is te zeggen in het Fries: 'Bruiloften zijn gehouden in het dorp Kana in het land van Galilea'. Hieruit mogen wij tot drieërlei bruiloft besluiten, namelijk de lichamelijke van de man en de vrouw, de geestelijke van God en de mensenziel, (terwijl) de derde bruiloft eeuwig en zonder einde (is). De beide laatste nu wil ik laten rusten en ik wil op de eerste nader ingaan etc. Het huwelijk dan is heilig om menige reden, namelijk om drie.
- 3 Ten eerste heeft het ingesteld de allerheiligste man, die ooit op aarde kwam; geen profeten of patriarchen etc., maar Jezus Christus alleen, vijfduizend en negenhonderd jaar geleden, voordat de

Zoon geboren werd uit de reine maagd Maria. Anderszins heilige orden, zoals van Benedictus, Bernardus en Franciscus, hebben heilige lieden gesticht, doch God (zoals boven) [heeft het huwelijk ingesteld].

Ten tweede: in de heiligste plaats;

Ten derde: in de heiligste tijd vóór de zonde.

Ten teken, dat degenen, die getrouwd zijn, in het huwelijk wel zonder zonde kunnen leven, is het noodzakelijk, dat ze (dit) zelf willen. Dat nu is tegen de ketters, die beweren, dat er niemand in het huwelijk zonder zonde kan leven en het eeuwige leven (kan) verwerven. Er staat immers geschreven etc., hoe het altoos zonder zonde [was] op de heiligste plaats en tijd etc. Nu zou dit hun redenering wel eens kunnen zijn, dat ze zeggen, dat het volkomen waar was in de tijd vóór de zonde, doch ná de tijd der zonde kon niemand het eeuwige leven verwerven. Neen, dat heeft ons God (ook) na de tijd der zonde getoond, dat het even heilig is, aangezien Hij zelf etc. met Zijn moeder en discipelen in het dorp kwam (zoals boven) en het bruiloftsmaal met zulk een machtig, eerbiedwaardig teken eer bewezen heeft, dat Hij het water etc. Nu kan een ieder rechtschapen mens het duidelijk zien: had het God niet behaagd, dan had hij het bruiloftsmaal niet met zulk een machtig teken geëerd. Daarom moeten wij hieruit een volledige lering putten: als vrouw en man, die mijn woorden kunnen begrijpen (en) die leven in het aardse huwelijk volgens de punten, die gijlieden hierna etc. [zult horen?], kunt gij zonder twijfel het eeuwige verwerven.

Vervolgens wil ik u drie korte punten van het heilige huwelijk noemen en daarmee wil ik dan mijn uiteenzetting besluiten.

Het eerste punt: hoe het heilige huwelijk het eerst in de wereld is gekomen;

het tweede punt: waaróm het ingesteld is;

ten derde: hoedanig de punten zijn, welke de mens, die het eeuwige huwelijk begeert, schuldig is in het huwelijk te onderhouden.

In de tijd, toen God van de hemel Adam geschapen had in het aardse paradijs, toen was Adam alleen en had hulp noch troost, want er staat geschreven aldus: homo solus aut deus est aut bestia, dat wil zeggen...; voorts is er geschreven: ergo loquitur deus sicut scriptum sit in libro genesis: Non est bonum h[ominem] esse solum etc. Toen liet God een slaap op Adam vallen en brak uit zijn zijde een rib, waarvan Hij een vrouw maakte, die Eva heette,

welke God hem tot vrouw en tot echtgenote gaf. Toen Adam ontwaakte, zag hij Eva bij zich zitten; toen sprak Adam aldus: *hoc os est ex ossibus meis et hec caro est ex carne mea* etc. Nu zoudt gij kunnen vragen etc., waarom Eva even goed een lering (voor ons) is als Adam; dit was ons ten voorbeeld, dat de man en de vrouw twee mensen en één lichaam zullen zijn.

12 Ten tweede: *quare institutum est* (waarom het is ingesteld): om onkuisheid te vermijden. Paulus zegt: '*ergo unusquisque propter fornicationem vitandam suam habeat uxorem*' (derhalve zal een iegelijk man om hoererijs te vermijden zijn eigen vrouw hebben, 1 Cor. 7 : 2). Hieruit dient de vrouw op te maken, dat zij blijmoedig haar man moet ontvangen, want niemand wordt vrijgesproken van de zonde der onkuisheid, die hij buiten het huwelijk begaat. En hoe men zich in het huwelijk moet gedragen, dat laat ik hier rusten.

13 Ten derde: om kinderen te verwekken ter ere Gods en om het koor der engelen aan te vullen, waar Lucifer met al zijn trawanten is uitgeworpen in de afgrond der hel. – En geenszins om zijn hartstocht te bevredigen, hetgeen nu helaas dikwijls in de wereld geschiedt.

14 En voor degenen, die hun kinderen niet opvoeden ter ere Gods en tot deugden, vrees ik en zie ik het donker in, en ze dienen wel op te passen, dat ze niet de weg opgaan, die Eli en zijn kinderen tevoren hebben bewandeld. Eveneens heb ik een exempel gelezen van een man, die Lucresius heette, hetwelk ons Meester Boëthius beschreven heeft in het boek van 'De onderwijzing der kinderen' [fan der kinderleringe = 'De disciplina scholarium']. Deze man Lucresius had een zoon, die Sangwineus heette, van wie hij zeer veel hield; en deze Sangwineus wilde zijn meester niet gehoorzaam zijn, want de vader wilde hem niet met strenge hand regeren. Deze Sangwineus nu moest en zou steeds alle dagen weer een ander ambacht leren, zo ongedurig was hij van aard; zodat zijns vaders erfgoed en diens have bijna verteerd werd; dat tenslotte kon zijn vader hem geen geld meer geven. En als nu deze Sangwineus meerderjarig geworden was, toen kende hij geen ambacht, waarmee hij in zijn onderhoud kon voorzien, toen moest hij noodgedrongen stelen, wat hij ook inderdaad deed. Het kwam zo ver, dat hij betrapt werd en hij zei het tegen zijn vader. Deze had zijn zoon zeer lief, naar hij meende, maar (in feite) haatte hij zijn zoon zeer. En hij loste hem tweemaal van de galg, bijna met al zijn goederen. De derde maal kon de vader zijn zoon niet loskopen,

toen moest deze toch nog hangen. En als men hem naar de galg leidde, toen begeerde Sangwineus een kus van zijn vader ten afscheid, omdat hij hem zo behandeld had. Toen nu de vader al schreiende naar zijn zoon toeliep en hem ten afscheid zou kussen, pakte deze toe en beet zijn vader de neus af. Op deze wijze waren ze beide te schande gemaakt. En toen zeide zijn zoon Sangwineus: 'Denkt hierdoor aan mij'. En hierdoor denke een ieder mens eraan, dat hij zijn kinderen onder strenge tucht houde, wanneer ze jong zijn; want als ze oud en volwassen zijn, dan zijn ze de ouders te sterk om hun een pak slaag te geven en van het woord der ouders trekken ze zich niets aan. 'Had mijn vader mij onder de duim gehouden en geslagen in mijn jeugd, dan was het zo ver niet gekomen, nu moet ik hier tot schande van al mijn verwanten hangen'.

Hierdoor bedenke een ieder rechtschapen mens, dat hij zijn kinderen zo goed mogelijk lere en regere, opdat zij met hun kinderen, die in het aardse huwelijk leven, ook hierna het eeuwige huwelijk deelachtig worden. 15

Tiark en Thyka (nu: Tsjerk en Tsjikke) zullen deze zojuist genoemde punten van het heilige huwelijk trouw nakomen en indien God hun heeft beschoren, dat ze kinderen zullen krijgen, dan zullen zij die op deze wijze in bedwang houden. Dat schenke hun de Vader etc. 16

Mijn beste mensen, opdat gij het weet, waarom wij hier gekomen zijn, zo spreek ik deze woorden uit naam van Thrick (?) en bedank Thyka's vader en moeder en al hun verwanten, vanaf de eerste tot de laatste tijd; vanaf het ogenblik, dat N.N. afgezanten uitzond, dat zij die voortreffelijk onthaalden; en toen hij N.N. tot wettige gezellin trachtte te winnen, dat zij zijn boden uitnemend ontvingen met spijs en met drank, met warm en met koud (voedsel), en met alles, wat voor hen passend en aangenaam was om te ontvangen, waarna er over een goede bruiloft werd beraadslaagd en die werd vastgesteld. 17

Vervolgens, dat zij hem een schriftelijk antwoord zonden, en dag en uur werd bepaald, om het heilige huwelijk te sluiten. 18

Ten derde, toen hij zelf kwam, opdat zij hem op waardige wijze tot echtgenoot nam, dat ze hem toezegden en beloofden N.N. tot echtgenote, met haar vrije wil en toestemming, wat hij, zo God het wil, voldoende zal bewijzen met [een] wettig teken of (met) getuigenis en inzonderheid met datgene, wat haar verwanten het meest aangenaam is. En (zo) verlangt hij (dan), dat men hem N.N. 19

overgeve en haar late gaan in Gods hand en de zijne, tot heil van hun beider zielen. Amen.

Dit willen we nu laten rusten etc.

W. J. BUMA

AUTEURSCHAP EN STRUCTUUR DER 'ALDFRYSKE HOULIKSTASPRAKEN'

Buma heeft in zijn boek *Aldfryske Houlikstaspraken* (Assen, 1957) de Friese of Friesgetinte teksten uit het verzamelhandschrift F VII 12 in de U.B. te Basel door een diplomatische uitgave voor het onderzoek toegankelijk gemaakt en meteen door een uitvoerige inleiding al een eerste belangrijke bijdrage tot dat onderzoek geleverd. Zijn belangstelling is daarbij vooral uitgegaan naar een drietal teksten die moeten hebben gefunctioneerd bij huwelijksplechtigheden en bruiloften. Twee van de drie zijn geschreven op de bladen 147 en 148 van de oorspronkelijke codex, de derde is, met een kleiner letter en veel afkortingen, neergekrabbeld op een later tussen 147 en 148 ingevoegd blaadje. De derde tekst blijkt ook in vele opzichten afhankelijk van de eerste twee. De schrijver van het ingevoegde blaadje heeft kennelijk de codex tot zijn beschikking gehad en met behulp van de Friese teksten op de bladen 147 en 148 een haastige preekschets voor persoonlijk gebruik samengesteld. Zijn afkortingen zijn zo willekeurig, dat zij alleen voor hemzelf duidelijk kunnen zijn geweest. We hebben hier ongetwijfeld te maken met een autograaf. Is de schrijver van het ingevoegde blaadje (en auteur van de preekschets) ook de afschrijver van de codex geweest? Buma meent van niet, maar ik zou deze vraag liever open willen laten. Ongetwijfeld zijn er verschillen in het schrift, maar die kunnen te herleiden zijn tot de verschillen die nu eenmaal altijd bestaan tussen haastige aantekeningen voor persoonlijk gebruik en rustig netschrift dat voor iedereen leesbaar moet zijn.

Buma meent verder van de beide Friese teksten uit de codex dat zij niet alleen afgeschreven, maar ook vervaardigd zijn door de afschrijver van de codex. Deze laatste maakt op de rectozijde van blad 180 in een onderschrift zichzelf bekend als Bernardus, en uit een ander onderschrift, op bl. 208 r, blijkt dat deze naam gecompleteerd kan worden met Rordahusim. Uit beide onderschriften blijkt dat Bernardus Rordahusim in 1445 als 'studens'

tijdelijk in Hildesheim verbleef en daar toen twee tractaten afschreef. Dat deze Bernardus ook de vervaardiger van de Friese teksten is geweest, leidt Buma af uit een plaats in de derde tekst, op het ingevoegde blaadje. De lezing zowel als de interpretatie van Buma zijn hier echter aanvechtbaar en daarmee komt de stelling, dat Bernardus de auteur zou zijn geweest van de eerste twee Friese teksten op losse schroeven te staan. Taalkundige en stilistische analyse van die eerste twee teksten maakt het m.i. waarschijnlijk, dat ze van verschillende auteurs zijn en hier in afgeschreven vorm voor ons liggen. Als men Bernardus niet alleen als afschrijver maar ook als Fries auteur wil vinden, kan men ongetwijfeld beter naar de tekst op het ingevoegde blaadje kijken dan naar de teksten in de codex.

Ik wil eerst mijn opvatting van de dubieuze plaats op het ingevoegde blaadje nader toelichten. De schrijver van de preek-schets zet uiteen, dat het huwelijk drieërlei is, t.w. het vleselijke huwelijk tussen man en vrouw, het geestelijke tussen God en de ziel, en tenslotte het eeuwige huwelijk dat zonder einde is. Met betrekking tot het vleselijke huwelijk merkt hij dan op, dat het heilig is om drie redenen. In de eerste plaats omdat het is gemaakt door de heiligste man die ooit op de wereld kwam, niet door profeten noch door patriarchen, maar alleen door Jezus Christus, 5900 jaar voor de Zoon geboren werd uit de reine maagd Maria. Daarop volgt: 'Dis[sen] hey[lige] orden als bene bernar[dus] frater habbet macket heylige lyud Mer god vtsupra'. Aldus de lezing van Buma, die op blz. 16 van zijn boek na 'frater' nog 'haet' en na 'macket' nog 'nen' invoegt en de aldus verkregen zin als volgt vertaalt: 'Deze heilige orde hebben, zoals frater Bernardus terecht zegt, geen heilige mensen gemaakt, maar God, zoals hierboven al gezegd werd'. Bekijken wij echter de reproductie van het handschrift naast blz. 17, waar wij de passage in kwestie op de 12de regel terugvinden, dan merken wij op, dat het eerste woord, door Buma als *Dis* gelezen, een heel vreemde *D* heeft, waaraan de bovenste krul ontbreekt. De tweede letter van dit woord lijkt eerder een *r* dan een *i*, de derde zou behalve een *s* ook wel een *e* kunnen voorstellen. Het ligt beslist meer voor de hand om hier *Ore* (of desnoods *Ors*) te lezen dan *Dis*. Er staat geen punt achter dit woord, dus er is geen bepaalde aanwijzing, dat hierna iets is weggelaten. Na dit eerste woord heeft de schrijver kennelijk *orden* geschreven, maar dit later weer doorgestreep¹. Achter dit doorge-

1) Buma vermeldt deze bijzonderheid niet.

streepje woord volgt dan *hey orden als bene. bernar fran. habbet macket heylige lyud Mer god utsupra*. Het woord dat ik hier als *fran.* heb weergegeven, is in het handschrift geschreven als *fra* met een streepje boven de *a*, een zeer gebruikelijk teken voor een weg-gelaten *n* of *m*. Ook *bene.* is opgelost uit de voor dit Latijnse woord gebruikelijke afkorting. De punt daarachter kan er echter op wijzen, dat het woord met *bene* niet voltooid was. Buma heeft hier niet op gelet en evenmin de mogelijkheid overwogen, dat *fra* met een streepje boven de *a* behalve *frater* ook wel een woord zou kunnen aanduiden dat met *fran* begint. Naast deze bezwaren tegen Buma's lezing zijn er niet minder ernstige te formuleren tegen zijn interpretatie. Hij maakt *Bernardus frater* tot onderwerp van een bijzin en moet daarvoor aannemen, dat er een werkwoords-vorm *haet* is weggevallen. Het werkwoord van de hoofdzin *habbet* wijst op een meervoudig onderwerp, als hoedanig stellig *heylige lyud* in aanmerking kan komen. Het woord *orden* vat Buma op als objectsvorm van een enkelvoud en vult in verband daarmee zijn verondersteld *Dis* aan tot *Dissen*. De parallelplaats uit de eerste tekst, die hij in zijn aantekening op blz. 67 noemt, heeft echter *dissen orde*. Zijn vertaling zou nu moeten worden: 'Deze heilige orde hebben, zoals frater Bernardus terecht zegt, heilige mensen gemaakt'. Maar dat klopt niet in verband met de context. In het voorafgaande wordt nl., zoals wij hebben gezien, uitdrukkelijk vastgesteld, dat *geen* heilige mensen (als profeten, patriarchen enz.) het huwelijk hebben gemaakt, maar God de Zoon. Om zijn interpretatie hiermee in overeenstemming te brengen voegt Buma voor *heylige lyud* het woord *nen* in. Dan zegt de besproken zin inderdaad hetzelfde als de voorafgaande, maar ook niets nieuws. Herhaalt iemand in een haastige preekschets zozeer zichzelf?

Ik wil de parallelle plaatsen uit de drie teksten hier volledig citeren. I heeft in r. 16 vgg.: 'Ende dattet waer is dat is vns in openbarlike ghewiist als in trem punten Aller aerst dat dye benedide god fan hemelrike dissin orde dat is dit aefte zelue heft ghe-seet ende maket ende anders ghemen Gheen appostelen neer ewangelisten neer confessoren neer marteren neer een fanda heylighum Dan god van hemelrike zeluen. Aldaer vm zoe is disse orde dat is dat aefte ghe heten een heyligh aefte'. II heeft in r. 6 vgg.: 'Want dat aefte is sunderlinghe heylighet vm tre zaken Aller erste vmme thine ther dit aefte heylighet ende maket heft want hit heeft gheen propheta neer gheen patriarcha etc. maghet. Mer alene dye benedide god iesus christus vr viif tuzent ieren ende ix

hundert ieren eer dy soen born wart fan ther reyna moeder ende maghet maria'. III heeft in r. 17 vgg.: 'Soe is dat afte hey[lich] in mannig p[unt] als in trem Int arste hyt had m[acket] d[y] aller h[eylichste] man Der ye opp eertrick quam Nen propheten ner patriarchen etc. Mer all lenne iesus christus wr v thu[zent] je[ren] ende ix hundert eer dy soen beer wert fan der rey[na] ma[ghet] maria'. Het is op het eerste gezicht duidelijk, dat de schrijver van de derde tekst de tweede voor zich had liggen: hij citeert deze vrijwel letterlijk. Het is echter juist in de eerste tekst, dat het huwelijk een *orde* (overigens geen *heylige orde*) genoemd wordt. En het zinnetje, dat op het geciteerde gedeelte van de derde tekst volgt en dat Buma beschouwt als een verwijzing naar 'Bernardus frater', komt in deze vorm noch in de eerste noch in de tweede tekst voor. Dat maakt de op zichzelf toch al zonderlinge verwijzing nog zonderlinger.

Alle moeilijkheden vervallen echter, wanneer wij in plaats van *Dis* het grafisch aannemelijker *Ore* (of *Ors*) lezen, geen enkel woord toevoegen, maar alleen *bene.* beschouwen als een, voor een kloosterling geenszins onwaarschijnlijke, persoonlijke afkorting van *Benedicti*, het volgende *bernar* aanvullen tot *Bernardi* en *fran* tot *Francisci*. Er worden hier dan drie grote stichters van kloosterorden genoemd, bij uitstek voorbeelden van heilige mensen, zoals die in het algemeen door de *propheten* en *patriarchen* van de voorafgaande zin al werden aangeduid. Op de mededeling, dat het huwelijk is gemaakt door God de Zoon en niet door heilige mensen, volgt dan de variërende toelichting: 'Andere, heilige, orden, als die van Benedictus, Bernardus en Franciscus, hebben heilige mensen gemaakt, maar God [heeft, als hierboven reeds werd gezegd, de orde van het huwelijk gemaakt, die dus nog heiliger is]'.¹ De schrijver van de derde tekst kan bij deze variërende toelichting gedacht hebben aan een passage van de eerste, nl. r. 35 vgg.: 'Ende alle da ghene daer in da heyligha aefte ruchtelike libbent sint dat hya bet ende volkomelike goede tyennya moghen zoe ghiis in enich ordo genet', d.w.z. 'En al degenen die in de heilige echt op rechte wijze leven, dat zij beter en op volkomen wijze God dienen kunnen als gij het in enige kloosterorde geniet'. Deze wending heeft de schrijver van de derde tekst dan verbonden met de gedachte, dat het huwelijk de allerheiligste instelling is, omdat het door God zelf en niet door enig heilig mens is ingezet. Dat de

1) Buma heeft zich in zijn nu gepubliceerde vertaling bij mijn opvatting aangesloten.

schrijver van de derde tekst Bernardus Rordahusim als de auteur van de beide eerste, regelmatig in de codex opgenomen, teksten beschouwt, blijkt nergens uit en er komt ruimte voor de veronderstelling, dat hij juist zelf Bernardus Rordahusim geweest is.

Ik wil nu mijn mening toelichten, dat de beide eerste teksten verschillende auteurs hebben gehad en dat de schrijver van de codex, Bernardus Rordahusim, ze heeft afgeschreven. De schrijver van de tweede tekst heeft met die van de derde de eigenaardigheid gemeen, dat hij graag Latijnse citaten te pas brengt. De schrijver van de eerste doet dit in veel mindere mate of misschien zelfs in het geheel niet. Het enige Latijn, dat men bij hem vindt is, in r. 72-3, *wnde virginitatis opus dictum verum etc.*, maar dit is geen eigenlijk citaat, maar eer een soort bronvermelding, waarschijnlijk niet bij de voordracht uitgesproken en enkel pro memorie neergeschreven.¹ De Latijnse woorden volgen nl. op de Friese zin: 'Wm diis willa zoe is die joncfrouwelike staet goede byhagheliker dan dy staet des aeftes'. Daarentegen citeren de beide andere schrijvers herhaaldelijk in het Latijn. De auteur van de tweede tekst laat op het Latijnse citaat soms een Friese vertaling volgen, die van de derde doet dat nergens. Het laatste is begrijpelijk bij een preekshets voor eigen gebruik. Bij de mondelinge voordracht zal hij waarschijnlijk wel een Friese vertaling hebben toegevoegd. De schrijver van de eerste tekst citeert daarentegen tot driemaal toe de Bijbel in het Fries. Merkwaardigerwijs heeft Buma deze citaten bij zijn opsomming op blz. 47-8 over het hoofd gezien. De plaatsen zijn I, 9-11: 'Als god selue heeft ghesproghen in da heyligha ewangelio Soe in wat stede twe woer gaderet werden in myne name daer bin ik dy tredda'; I, 105-7: 'Als der screuen staet fan Dat disse liafheyt geet buppa alle lyafheyt darma spreka mey ende vertellen wm des villa zoe is hyo likat da golde'; I, 109-11: 'Hiir buppa soe staet ter ghescreuen dat dye menscha schel wr ya fader ende moder suster ende broder ende alle hyare vrinden'. Op vele andere plaatsen in de eerste tekst worden, zonder dat men van regelrechte citaten kan spreken, duidelijke toespelingen gemaakt op bijbelteksten (I, 27; 68; 75-7; 78-9; 80-1; 82-3; 84-5; 86-7; 88-9²; 90-1). Behalve I, 10-1 en I, 27 hebben alle citaten en toe-

1) Wat de uitdrukking *virginitatis opus* betreft, wijst Van Buijtenen mij op AUGUSTINUS, die in zijn tractaat *De bono conjugali* spreekt van *opus nuptiarum* (XI.12.9).

2) Ecclesiasticus 7, 21.

3) Woerd vat ik hier op als een verschrijving voor *werd* 'waardig' (praed.). Dat *pur* *vrouwa* woerd een contaminatie zou zijn (BUMA blz. 110 s.v. *pur*), geloof ik niet.

spelingen op bijbelplaatsen in de eerste tekst een spitsvondig, om niet te zeggen speels karakter. In de tweede tekst is daar geen sprake van. Daar is de toon doorlopend ernstig.

Behalve verschillen in toon en citaten zijn er echter ook verschillen in taal en spelling tussen de eerste en de tweede Friese tekst. Gezien de geringe omvang van de beide stukken (I omvat bij Buma 116 regels druks en II niet meer dan 88) hebben de verschillen in woordvoorraad (bv. in I *aldulke* en *alzoden* tegenover *aldusden* of *aldusdan* in II) op zichzelf niet zoveel bewijskracht. Dat is echter wel het geval met de verschillende frequentie van de *th*-spelling en de verschillende schrijfwijze van het voorvoegsel *ver-*. Wat dit laatste betreft, biedt de eerste tekst drie voorbeelden, een met de spelling *for-*, een met *ver-* en een met *woer-*; de tweede vier voorbeelden, waarvan drie met de spelling *wr-* en een met de spelling *vr-*; de derde, afgezien van de onzekere gevallen, negen voorbeelden, waarvan drie met de spelling *for-*, een met *foer-* en vijf met *ver-*. I en III staan hier dus gezamenlijk tegenover II. Nog sprekender is dit bij de *th*-spelling: in I vertonen de demonstrativa en daarmee samenhangende of daarvan afgeleide relativa, lidwoorden, bijwoorden en voegwoorden 4 maal een *th* en 145 maal een *d*, in II vertonen dezelfde woorden 59 maal een *th*, 3 maal een *t* en 54 maal een *d*; andere woorden waarin men aan het begin etymologisch een *th* kan verwachten hebben in I in 3 gevallen een *th* en in 7 een *t*, in II 4 maal een *th* en 2 maal een *t*; woorden die etymologisch een *t* of *d* moeten hebben, worden (afgezien van het voorzetsel *to*, dat zowel in I als in II vrijwel steeds met *th* wordt gespeld) in I slechts eenmaal opgesierd met een *th*, in II daarentegen 14 maal. Vooral de pronomina en hun aanhang vertonen dus wel een zeer karakteristiek verschil: II heeft in meer dan 50 % der gevallen een *th*, I in nog geen 3 %. Het is uitgesloten, dat een afschrijver, zonder dat het voorbeeld er aanleiding toe gaf, een dergelijke regelmaat in zijn spellingsvariatie zou hebben gebracht. De afschrijver van de codex moet voorbeelden met verschillende spellingsgewoonten voor zich hebben gehad. Bij de derde tekst, die als gezegd vermoedelijk een autograaf is, vinden we het volgende beeld: bij de pronomina en hun aanhang 170 gevallen met *d* en slechts 2 met *th* (ongeveer 1 %), bij de etymologische *th*-woorden 11 maal *t* en 6 maal *th*, bij de woorden die etymologisch *t* of *d* moeten hebben 5 maal een averechtse *th* (alweer afgezien van het voorzetsel *to*, dat in III echter veel vaker met *t* wordt gespeld dan in I of II). III staat dus stellig dichter bij I dan bij II,

maar is ten opzichte van de anlaut der pronominale woorden nog iets moderner.¹ In de vierde tekst die Buma heeft uitgegeven, de Legenda de Sancto Huegberto, die geschreven is in een Fries-Nederduitse mengtaal, vindt men geen enkel pronominaal woord met *th*, terwijl de andere woorden met etymologische *th* er ook in de grote meerderheid der gevallen een *d* hebben gekregen (maar er is toch nog één geval met *th* en één met *t*). Dit vierde stuk kan van belang zijn om de spellingsgewoonten van de afschrijver van de codex te leren kennen, omdat hij hierbij waarschijnlijk geen Fries, maar Nederduits voorbeeld voor zich heeft gehad, dat hij, al afschrijvende, enigermate verfriest heeft.

De conclusie van dit alles is, dat Bernardus Rordahusim onmogelijk de auteur kan zijn geweest van de eerste twee Friese teksten, die hij in zijn codex heeft afgeschreven. In plaats van één Frieschrijvende clericus krijgen wij er nu echter drie, waarvan II de oudste is geweest en III (= Bernardus?) de jongste. Er is wellicht iets als een kring geweest met een traditie van preken in het Fries. Wij kunnen de drie schrijvers uit hun werk nog wel iets nader trachten te karakteriseren.

In de tweede tekst, de oudste, horen wij een onbetwifelbare clericale toon. Wij hebben hier een toespraak (preek, formulier) voor ons, die een priester heeft voorgelezen ten huize van de bruid, voordat bruid en bruijom elkaar het heilig sacrament van het huwelijk toedienden. In het begin zegt de priester, mede namens de gasten, tot de vader van de bruid: 'wy sint al hiir komen tho iowe huze mittha hera tha breeghama wmme da edele vrouwa N tha breyth tho be ghane dat heylighe sacrament' (II, 3-5) en aan het slot herhaalt hij: 'wmme thet heylighe sacrament zoe sint wy komen tho by gane als hit thyo heylige cristenheyt hat seth' (II, 85-6). Er is in deze tekst maar één man aan het woord en er is geen spoor van samenspraak in. Buma maakt het zich ten onrechte moeilijk met een woord *twawoerd*, dat hij in r. 2 meent te moeten lezen en dat hij, ofschoon het noch in het Oudfries, noch in enig ander Germaans dialect voorkomt, wil interpreteren als 'samen-spraak' (blz. 51). Dit woord *twawoerd* staat er nl. niet. De priester zegt: 'By this hueshera oerlowe ende by aller iestena orlifwe Scel hiit weza een twa woerd tho sprekane al dus'. Dat wil zeggen:

1) De recensie van Campbell in *It Beaken* 21, 207-8 maakt mij opmerkzaam op de verhouding van *ende* en *and*. I en III gebruiken steeds *ende*, II daarentegen naast 28 maal *ende* ook 7 maal *and*, en wel uitsluitend in de tweede helft (daar staat 7 maal *and* tegenover 15 maal *ende*).

‘Met verlof van de gastheer en van alle gasten zal het zijn é twee woorden (dus een paar woorden, een woordje) aldus te spreken’. De tweede tekst is in zijn geheel een ernstig betoog, dat stijf staat van citaten uit de Bijbel en de Vaders, en in zijn deftig-oratorische dictie geen spoor van rijmenspel vertoont. Buma heeft terecht een vergelijking getrokken met het reformatorische huwelijksformulier. Met de bruiloft heeft de tekst niets te maken, die komt pas later op de avond. De priester die de tweede tekst spreekt, vereenzelvigd zich volkomen met de toegesprokenen en bedient zich uitsluitend van de ‘inclusieve’ wij-vorm, ofschoon hij zich door zijn gebruik van het Latijn en zijn kennis der autoriteiten tegelijk duidelijk als priester doet gelden.

Er is een opvallend verschil in opbouw tussen de tweede tekst en het eerste gedeelte (r. 1-39) van de eerste. In beide wordt de heiligheid van het huwelijk betoogd aan de hand van drie punten. Maar in de tweede tekst zijn die drie punten: 1°. dat God zelf het huwelijk heeft ingesteld, toen Hij Adam en Eva schiep en hun het gebod gaf om vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen; 2°. dat het huwelijk is ingesteld in het paradijs (en dus terugwijst naar het paradijs); 3°. dat God zijn welgevallen aan het huwelijk heeft betoond bij de bruiloft in Kana, waar Hij het water veranderde in wijn, en bij de Zondvloed, waar Hij Noach met zijn vrouw en kinderen redde van de ondergang (II, 68-76). In de eerste tekst zijn de eerste twee punten dezelfde, alleen veel beknopter aangeduid, en komt er als derde punt, eveneens zeer beknopt, bij, dat het huwelijk is ingesteld in de ‘allerheiligste tijd’, voor er zonde op de wereld was. Deze ‘allerheiligste tijd’ is een min of meer spitsvondige tegenhanger van de ‘allerheiligste plaats’ (d.i. het paradijs) die bij het tweede punt genoemd wordt. Beide uitdrukkingen, ‘allerheiligste plaats’ en ‘allerheiligste tijd’, ontbreken in de oudere tweede tekst en zijn kennelijk voortgekomen uit een latere behoefte aan een meer toegespitste systematiek. Ik ben het niet met Buma eens, waar hij op blz. 52 betoogt, dat de schrijver van het tweede stuk het derde punt, de ‘allerheiligste tijd’, zou hebben vergeten. Hij bekijkt de tweede tekst vanuit de eerste en houdt geen rekening met de mogelijkheid, dat, omgekeerd, de eerste een latere, gewijzigde vorm van de tweede vertegenwoordigt.

In het eerste gedeelte van de eerste tekst is de theologie tot een minimum gereduceerd. De spreker gebruikt er doorlopend de ik-vorm en begint al dadelijk bij het begin in de toon van een rijmende voordracht:

Een lutiik by mankes moede
 ende bid v dat hy holden hleeste
 Soe sprec ik gherne al dat beste
 Als vanda heiliga Aefte
 Daer my thiink dat hiir vorhanden is
 God iuwe dat hiit sillich ende wruchtik moete wessa
 En de in diin ¹ name begonnen moete wiirda
 Dat dar ney moete folgya een goet myddel
 Ende voertmeer een goet eende
 zoe hoeft ik dat hiit syllich zee.

Dit is niet zozeer een stichtelijke toespraak vóór de toediening van het sacrament, als wel een zwierige heilwens, onder aanroeping van Gods naam, 's avonds, voordat de bruijom zijn bruid uit het huis van haar vader naar zijn eigen huis gaat brengen. Er spreekt een onmiskenbare retorische vaardigheid uit deze aanloop, die we terugvinden in de beknopte en toegespitste formulering van de drievoudige heiligheid des huwelijks.

Door de toediening van het sacrament wordt de tweeheid van bruid en bruijom tot een drieheid : 'Soe in wat stede twe woergaderet werden in myne name daer bin ik dy tredda'. Deze wending komt in de tweede tekst niet voor, maar volgt logisch uit de aanloop en geeft aanleiding tot verdere uitwerking van de vrome zegenwens. Daarna volgen pas de drie punten, kort en overzichtelijk door hun expliciete parallelisme. En dan sluit de spreker zijn felicitatie af met de wending, dat men om heilig te leven en God volkomen te dienen net zo goed, of beter, kan trouwen dan in een klooster gaan (I, 34-39). Dit laatste is ook weer een toevoegsel van de schrijver van de eerste tekst, die in de tweede onbekend is. Er is in dit hele eerste gedeelte van de eerste tekst eigenlijk niets, wat niet door een 'ontwikkelde leek' gezegd zou kunnen worden. Het is theologisch goed verantwoord, maar meer hoffelijk dan pastoraal van toon. Het past in de mond van een smaakvol ceremoniemeester op een goed-christelijke bruiloft.

Wat nu verder volgt, zou in de mond van een clericus bepaald misplaatst zijn: het is een rol in een bruidsspraak, een tafelspel, zoals Buma al heeft opgemerkt. Hij spreekt van de 'Oudfriese *mekere*, de Middelnederlandse *maecmaker* of de Groninger *moaksman*, een persoon die op verzoek van de vrijer met de familie van

1) Lees in plaats van *diin* het pronomen *siin*.

het meisje onderhandelde en de huwelijksvereenkomst in orde maakte' (blz. 49). Van r. 40 tot 64 rijmt onze *mekere*, zoals bij zijn rol paste, er lustig op los. Hij bedankt voor de ontvangst bij het opmaken van de overeenkomst en vraagt uit naam van de bruidegom om de bruid aan haar wettige heer over te geven, dit alles natuurlijk opgesierd met de nodige vrome wendingen en retorische strijkages. Hij nodigt tenslotte 'een goet man' (natuurlijk van de familie van de bruid of namens deze sprekende) uit om hem (en daarmee de 'partij' van de bruidegom) van antwoord te dienen op deze formele opeising van de bruid. Dan staat met r. 65 inderdaad de uitgenodigde achtbare man op en geeft zijn rol ten beste. Terwijl de *mekere* zijn rol grotendeels in de wij-vorm heeft gezegd, spreekt de gevolmachtigde van de bruidspartij in de ik-vorm. Het getuigt van gevoel voor compositie, dat de tegenstem geen geritmeerde en rijmende voordracht uitsprekt, maar in flitsend betogend proza een reeks spitsvondige contra-argumenten opsomt. Het overgeven van de opgeëiste bruid is een spel en de tegenstem zorgt hierbij voor de nodige spanning. Alle argumenten, acht in getal, zijn aan de Bijbel ontleend. Als auteur kan men hierachter wel een geestelijke zien – niemand is beter dan een geestelijke in staat om met bijbelteksten alles te bewijzen –, maar men kan zich toch moeilijk voorstellen, dat het ook een geestelijke is geweest die deze passage op een bruiloft, als 'goet man' sprekende namens de bruid, ten beste heeft gegeven.¹ Met r. 94 keert de stem van de *mekere* weer terug, rijmend en in de wij-vorm (met uitzondering van één plaats in r. 97, waar hij blijkbaar een dronk uitbrengt), en zijn antwoord is al even schertsend als de argumentatie van de tegenstem: laten we het afdrinken! wij, partij van de bruidegom, zullen jullie, partij van de bruid, goed 'bescheid doen'! De familie van de bruid wordt bedankt en alles wat de 'opeisers' verkeerd mochten hebben gedaan, zullen ze graag weer goedmaken. Al zegt ook de Heilige Schrift, dat de liefelijkheid van de maagdelijke staat, omdat zij alles te boven gaat, te vergelijken is met goud, er is een andere tekst die hierbovenuit gaat, nl. dat een mens zijn vader en moeder en hele familie moet verlaten. Het 'opeisen' van de bruid wordt na deze bijbelse motivering nog eens uitdrukkelijk herhaald en het eind van het bruiloftsfeest wordt aangekondigd. De 'opeisers' verzoeken de gasten ordelijk het huis (van de bruid) te verlaten, ieder met zijn eigen stok, zodat er geen ruzie kan

1) Verg. de reactie in III, 72-3. Een ernstig geestelijke kon zich blijkbaar stoten aan dit spel met de Bijbel.

komen (na alle feestdronken!). Sprekende namens de partij van de bruidegom verzoekt de *mekere* tenslotte (natuurlijk aan de partij van de bruid, die in het huis achterblijft), 'datma hws myt nene byere swynze ende myt brande oeck ney zyete' (r. 114-5). Het behoorde blijkbaar tot het bruiloftsritueel, dat bij het afscheid, als de bruidsstoet naar het huis van de bruijom trok, deze door de achterblijvenden met bier en fakkels werd nagegooid, ongetwijfeld om op magische wijze de vruchtbaarheid van het huwelijk te bevorderen. ('Ney zyete' kan niet, zoals Buma wil, van *neisitta*, 'nazitten', komen, maar veronderstelt een ofri.* *neiskiata*, nfri. *neisjitte*, 'naschieten').¹ De samenspraak ter afsluiting van de bruiloft herhaalt in spelvorm, wat tevoren door onderhandelingen tussen beide partijen was geregeld.

Buma spreekt (blz. 48) van een samenspraak tussen twee geestelijken. Dit lijkt mij op grond van bovenstaande analyse uiterst onwaarschijnlijk. De auteur van de eerste tekst zal wel een geestelijke geweest zijn, en dan een met onmiskenbare stilistische vaardigheid, maar hij heeft zich m.i. als spelers in zijn 'tafelspel' leken voorgesteld. Dit verklaart ook het ontbreken van het Latijn in de tekst, terwijl blijkens de Latijnse 'bronvermelding' in r. 72-3 de auteur wel in het Latijn heeft gedacht. Op zichzelf zou het niet onmogelijk zijn, dat een geestelijke het eerste gedeelte, r. 1-39, de inleiding tot het tafelspel, op een bruiloft zou hebben uitgesproken. In dat geval moet men in deze tekst geen twee, maar drie stemmen onderscheiden. Maar het rijmende begin pleit ervoor om ook dit eerste gedeelte bij de rol van de *mekere* te rekenen en structuur en inhoud pleiten er niet tegen. We kunnen de rolverdeling, zoals Buma die op blz. 49 heeft aangegeven, dus wel aanhouden. Maar dan moeten we op grond van het feit, dat noch *mekere* noch 'goet man' redelijkerwijs geestelijken geweest kunnen zijn, ook concluderen, dat het eerste gedeelte van de eerste tekst, in tegenstelling tot de tweede tekst, geen preek is geweest. Hoogstwaarschijnlijk heeft de (geestelijke) auteur van de eerste tekst de tweede wel gekend en gebruikt, maar hij heeft een geheel andere compositie gemaakt, die ook bestemd was om geheel anders te functioneren.

De schrijver van de derde tekst heeft zowel de eerste als de tweede gekend en gebruikt. Hij had immers de door Bernardus Rordahusim geschreven codex tot zijn beschikking (als hij al niet Bernardus in eigen persoon was). Overzien wij de structuur van

1) Verg. BROUWER, *Wouter in Tialle*, blz. 41: 'schieten, branden ende blaken onder het bevestigen vant houwelijck.'

de derde tekst, de jongste van de drie, dan merken wij op dat deze meer overeenstemt met die van de eerste dan die van de tweede. Er is ook in deze derde tekst een eerste gedeelte (r. 1-134), dat zich duidelijk aftekent van een tweede (r. 134-157) en dit tweede gedeelte is het begin van de samenspraak tussen *mekere* en 'goet man'. Het verschil met de eerste tekst bestaat hierin, dat in de derde alleen het eerste deel van de rol van de *mekere*, overeenkomend met I, 40-64, is uitgeschreven. In III, 157 moet de gevolmachtigde van de bruidspartij met zijn tegenargumenten beginnen, maar de auteur heeft dat verder wel geloofd en volstaan met de aanduiding 'Dyt will wy leta stan etc.' De tegenstem moest zijn rol maar kennen en anders kon hij zijn tekst halen uit bl. 147 v° van de codex'. Maar er is nog een verschil tussen I en III. In de derde tekst klinkt in wat de rol van de *mekere* moet zijn niet de eigen stem van een *mekere*. De spreker vereenzelvigt zich nergens met de partij van een bruidegom in een wij-vorm, maar spreekt over de bruidegom en zijn zaakwaarnemers uitsluitend in de derde persoon. Het slot van de eerste opeisingspassage in I: 'Hiir wp zoe beieret *wy* dan Datter wp stande een goet man daer *ws* jowe een goet antwerd al hiir fan' (I, 62-3), heeft geen tegenhanger in III. Hier ontbreekt ook het echte rijmplezier van de *mekere* en in de plaats daarvan vinden we een zekere nuchterheid, die zelfs in zo'n speelse passage behoefte houdt aan de systematiek van een 'lettera tiid' en een 'iii tiid'. Het klinkt haast als een serieus juridisch betoog. Iets dergelijks kunnen wij opmerken bij het eerste gedeelte van III. Dit klinkt niet als een zwierige felicitatie bij wijze van inleiding tot een bruidsspraak, maar als een serieuze preek, die in toon veel dichters bij II dan bij I staat. Bij I konden wij denken aan drie stemmen, een geestelijke in de inleiding en twee lekespelers in de volgende bruidsspraak, maar pleitte er toch veel voor om de tekst van de inleiding bij de rol van een van de lekespelers te voegen. In III liggen de zaken precies andersom. Men kan ook hier denken aan drie stemmen, een geestelijke die de preek houdt en twee wereldlijke, van de *mekere* en zijn tegenspeler. Maar hier pleit alles ervoor om de preek aan een echte geestelijke toe te schrijven. Het is, zoals ik nog nader uiteen zal zetten, een preek met een zekere theologische hartstocht en pastorale bewogenheid, waarin alle autoriteiten in het Latijn worden geciteerd, een preek tenslotte met een aanzienlijke lengte (anderhalf maal zo lang als II en drie maal zo lang als de inleiding van I). En bij een zo zakelijke en serieuze tekst als er in III voor de *mekere* is uitgeschreven,

is het helemaal niet onmogelijk, dat de geestelijke die de preek hield, hem meteen voor zijn rekening heeft genomen. Hiervoor pleit ook, dat de opsteller van de preekschets op het losse blaadje, die blijkens zijn vele persoonlijke afkortingen haast had en alleen een tekst voor eigen gebruik wilde maken, niettemin de hele rol van de *mekere* (althans tot het punt waar de gevolmachtigde van de bruidspartij moest invallen) heeft uitgeschreven en met een *amen* (zijn eerste en laatste) afgesloten. Wat op het blaadje stond, was blijkbaar het aandeel van één man aan de bruiloftsviering, niet meer maar ook niet minder.

Als deze analyse van III juist is, heeft er tussen het ontstaan van II en van III een merkwaardige verschuiving plaats gevonden wat betreft de functie van de trouwpreek. De preek II is gehouden vóór de huwelijksluiting. In I is de 'preek' onderdeel geworden van een vrolijk bruiloftsspel, dat 's avonds, ter afsluiting van de bruiloftsdag, werd opgevoerd. In verband daarmee is het theologisch element tot een minimum gereduceerd en het pastoraal karakter verdwenen. III veronderstelt dezelfde situatie als I: er wordt 's avonds ten huize van de bruid bruiloft gevierd, eindigend met de officiële opeising van de bruid door de bruidegom, maar niettemin is hierin de trouwpreek in volle omvang hersteld. Die preek werd toen dus blijkbaar 's avonds gehouden, vlak voor de bruidstoet naar het huis van de bruidegom zou vertrekken. Misschien kan uit de verschuiving van de preek naar het eind van de bruiloft en zijn verbinding met het bruiloftsspel een streven van de geestelijkheid blijken om de bruiloften, met hun herinneringen aan een heidense voortijd, verder te kerstenen. Dat hebben zij dan aanvankelijk gedaan door een 'fatsoenlijke' tekst voor een bruiloftsspel te schrijven, waarin een gereduceerde en aangepaste trouwpreek was opgenomen (tekst I), en vervolgens ook door zelf met een complete preek op de bruiloftsavond te verschijnen en zelfs een deel van de rol van de *mekere* over te nemen (tekst III).

In de kring van Bernardus Rordahusim vertegenwoordigt de derde tekst dus wellicht de laatste fase van een bepaalde ontwikkeling in de pastorale bemoeienis met de huwelijksviering. Het loont de moeite de opbouw van III nog eens wat nader te beschouwen. De aanloop van III sluit in het algemeen aan bij I, maar de eerste zin is juist overgenomen uit II. Hieruit blijkt al dadelijk, dat de auteur van III de beide oudere teksten tegelijk voor ogen en in zijn geest moet hebben gehad. In de eerste zin van III zit een *crux*, doordat de schrijver wat al te vlug vooruit heeft gewild en zich

geen tijd heeft gegund om alle woorden op te schrijven. Legt men het begin van III 'by des hus hera mode ende der jestena orloff een hoe ma etc.', naast dat van II: 'By this hueshera oerlowe ende by aller iestena orlifwe Scel hiit weza een twa woerd tho sprekane al dus', dan zou men de hypothese kunnen wagen, dat III heeft bedoeld te schrijven: 'by des hus hera mode ende der jestena orloff [schil hit weza] een [twa woerd tho sprekane] hoe ma [dat heylighe aefte schil begaen]'. Na de aanloop noemt de auteur van III zijn thema, eerst in het latijn, de taal waarin hij denkt, dan in Friese vertaling: 'Quod nuptie facte sunt in cana galilee Dat is tho freska to spracken Brutloften sint macket in dat dorp cana des landes galilee'. Dit thema is ontleend aan het derde punt van II. De schrijver onderscheidt, zonder er dadelijk verder op in te gaan, drieërlei huwelijk: het vleselijke huwelijk (tussen man en vrouw), het geestelijke huwelijk (tussen God en de ziel) en het eeuwige huwelijk. Deze indeling heeft III niet aan I en II ontleend en moet dus in het kader van deze preken iets eigens heten. III is allermintst een slaafse compilatie, maar gebruikt van zijn voorgangers alleen die elementen die in zijn eigen gedachtegang passen. De schrijver behandelt dan eerst de heiligheid van het vleselijke huwelijk, waarbij hij de systematiek (instelling door de heiligste persoon op de heiligste plaats in de heiligste tijd) ontleent aan I, maar een deel van de bewoordingen aan II. Daarna wordt III geheel zelfstandig en origineel. Uit zijn thema, het verhaal van de bruiloft te Kana – wel bij uitstek een tekst voor een preek op een bruiloft! –, vloeit voort, dat het mogelijk is na de zondeval in het vleselijke huwelijk nog heilig, d.w.z. zonder zonden, te leven en langs deze weg te komen tot het eeuwige leven. Onze priester polemiseert uitdrukkelijk tegen de ketters die beweren, dat het vleselijke huwelijk alleen maar in het paradijs, voor de zondeval, een heilig leven mogelijk maakte.¹ Als God geen welgevallen had gehad in het huwelijk te Kana, had hij daar het water niet in wijn veranderd. Omdat het vleselijke huwelijk door God is ingesteld en door Jezus' aanwezigheid bij de bruiloft te Kana uitdrukkelijk erkend (men zou haast kunnen zeggen: wedergeboren), wijst het heen naar de eeuwige bruiloft. Dit is de strekking van de passage III, 46–50: 'Hiir om so salla wy des hebben een foel la[r]a [afte] als wiiff ende man der myn reden kannet for stan dar libbe[n]t sint in da flas[lika] A[fte] ney da p[untten] der yem al h[iir] ney [schillet hera] su[n]der

1) Ook hier wijst Van Buytenen mij weer op AUGUSTINUS, *o.c.*, XXV, 33, en voorts op ALDHELMUS, *Opera* (ed. Giles) p. 7, VIII.

twyuel hy mo[eten] f[or] c[rygha] d[at] e[wighe] [afte]'. Ik vertaal dit, met de enkele toevoegingen die ik mij naast die van Buma heb veroorloofd: 'Hierom zullen wij ook een voller echt hebben (t.w. het eeuwige huwelijk, dat in het derde punt genoemd wordt). Als man en vrouw, die mijn uiteenzettingen kunnen begrijpen, leven in het vleselijke huwelijk volgens de punten die jullie hierna zullen horen, zullen jullie zonder twijfel het eeuwige huwelijk verkrijgen'.¹

Uit de laatste passage blijkt duidelijk, dat het thema van deze preek eigenlijk is: door het vleselijke huwelijk tot het eeuwige huwelijk. Nogmaals wordt het wezen van het huwelijk nagegaan in drie punten: hoe het is ingesteld, waarom het is ingesteld en hoe men zich in het huwelijk moet gedragen om tot het eeuwige huwelijk te komen. Deze drie punten zijn in feite ontleend aan tekst II, maar de schrijver van III brengt ze niet alleen in een systeem, maar werkt ze ook zelfstandig en uitvoerig uit. Punt 1: het huwelijk is ingesteld in het paradijs bij de schepping van de mens; Eva is geschapen uit de rib van Adam en daarom moeten man en vrouw één vlees zijn; even treft ons hierbij nog een plaats in r. 72-3, want de schrijver polemiseert hier blijkbaar in volle ernst tegen I, 75-7, waar schertsend gesteld wordt dat de vrouw superieur is, omdat zij uit de rib van de man is gemaakt en de man maar uit slijk: 'Nw mocht hy f[orstande] wessen etc. quare ewa eque bene de terra sicut adam', d.w.z.: 'Nu kunnen jullie begrijpen, waarom Eva even goed van slijk is gemaakt als Adam'.² Punt 2: het huwelijk is ingesteld om de onkuisheid te vermijden; de in II geciteerde tekst van Paulus wordt ook hier aangehaald en de vrouw vermaand haar man altijd met blijdschap te ontvangen (om hem niet in de verleiding te brengen zich buitenechtelijk te bezondigen). Punt 3: het huwelijk is ingesteld om kinderen te verwekken (verg. II, 31 vgg.) en dat, welverstaan, niet om dusdoende de geslachtsdrift te bevredigen ('naet om nen moet tho kelan'), maar om die kinderen zo op te voeden in de vreze des Heren, dat ze het door Lucifers val leeggeworden engelenkoor weer kunnen aanvullen: 'Hiir om so thing een yowelich goet menscha datter siin kynden leer ende styor tho den besten opp dat hya myt hira kinden dar libben sint inda flaslika Afte ende der ney becrigha dat ewighe Afte', d.w.z. 'Hierom zij ieder goed mens erop bedacht, dat hij

1) Bij Buma is deze passage m.i. niet op bevredigende wijze verklaard.

2) Mijn lezing en interpretatie wijken hier af van die van Buma, die m.i. geen goede zin opleveren.

zijn kinderen lere en besture ten beste, opdat zij met hun kinderen die leven in de vleselijke echt, hiernamaals de eeuwige echt deelachtig mogen worden'. Het derde punt wordt toegelicht met een uitvoerig verhaal uit Boethius, evenmin als de hoofdgedachte van III in I of II te vinden, van een zekere Sangwineus die door zijn vader Lucretius te slap en toegankelijk werd opgevoed en in plaats van in het koor der engelen terecht kwam aan de galg. Het pastorale accent, dat in I geheel ontbreekt, heeft III gemeen met II, maar in III is de manende stem toch heel wat dringender en directer, zonder traditionele formulierentaal en retorische strijkages. Stilistisch is I de interessantste figuur van de kring van Bernardus Rordahusim, maar als pastorale persoonlijkheid is het stellig III. Deze laatste spreekt in zijn preekschets bruidegom en bruid ook persoonlijk toe bij hun werkelijke namen, Tiark en Thyka. Het was voor hún bruiloft dat hij zich geroepen voelde, met voorbijgaan van de bestaande en in zijn codex ingeschreven formulieren, een geheel nieuw en persoonlijk werkstuk te componeren, dat hen waarachtig zou opwekken tot een godvruchtig huwelijksleven, gericht op het eeuwige huwelijk in Gods heerlijkheid. Hij heeft dit stuk ook persoonlijk op de bruiloft willen voordragen en zich daarmee tegelijk een rol laten aanleunen, die doorgaans niet door een priester werd vervuld. Of zou de schrijver van III misschien een familielid (oom, neef of broer) van bruidegom Tiark geweest zijn en dus in een dubbele functie op de bruiloft aanwezig zijn geweest? Wie weet wat de archieven ons nog eens onthullen over Bernardus en zijn kring! Als filoloog kan men niet verder komen dan de veronderstelling, dat de ernstige theoloog die 'Heerom' was, zich als verkondiger van het hemels bruiloftsfeest tussen de aardse bruiloftsgasten maar matig op zijn plaats moet hebben gevoeld. Wij weten niet in welke stemming hij daags na het feest zijn prekebriefje in de codex heeft geschoven, maar zeker heeft hij niet vermoed, dat hij juist dank zij dit kleine gebaar nog vijf eeuwen later de onderzoekers evenzeer zou kunnen boeien door zijn belangstelling voor het essentiële als intrigeren door zijn verwaarlozing van het bijkomstige!

K. HEEROMA

EEN MIDDELNEDERLANDS LEVEN VAN SINT BONIFATIUS

DOOR

DR. W. JAPPE ALBERTS

INLEIDING

IN de handschriften-collectie van het Rijksarchief te Arnhem bevindt zich een kleine codex, waarin zijn opgenomen een viertal Middelnederlandse teksten, en wel de volgende.

1. Een beschrijving van het martelaarschap van Sint Eusebius en zijn metgezellen (blad 2^r-11^v).
2. Korte – soms uit slechts enkele volzinnen bestaande – verhalen van wonderen, op voorspraak van Sint Eusebius geschied te Arnhem of elders (blad 12^r-25^r).
3. Het verhaal van de wonderbaarlijke redding van Jan then Poel en zijn huisvrouw, op voorspraak van Sint Eusebius geschied op de Rijn bij Arnhem (blad 25^v-33^v).
4. Een beschrijving van het leven van Sint Bonifatius (blad 35^r-52^v).

De – thans los – in een perkament omslag vervatte codex is genummerd R.A. Arnhem, Hs. 191; op de voorzijde van de omslag staat met een 15de eeuwse hand geschreven: *Sunte Eusebius legende ende meer anderen*.¹ De codex bestaat uit 52 bladen papier, gebonden in 5 quaterntjes; alle bladen, behalve blad 1 en blad 34, zijn aan twee zijden beschreven. Op de achterzijde van blad 1, waarvan de rechterbovenhoek is afgescheurd, staat met in rood geschreven letters: *Hier beghinnet sunte Eusebius legende*. Blad 34 is blanco. De bladen zijn ongeveer 15 cm. hoog en 11 cm. breed; het aantal regels per bladzijde van de eerste vier quaterns bedraagt 16-18, behoudens enkele bladzijden, waarvan het aantal regels iets kleiner is. Het aantal regels van de vijfde quatern bedraagt ongeveer 21 per pagina. De spaarzaam gerobriceerde teksten zijn geschreven met verschillende handen; de eerste drie tek-

1) Op de binnenzijde staat de aanduiding 1900, no. 432. Naar aanleiding van mijn onderzoek inzake het patrocinium van Sint Eusebius was de Gemeentearchivaris van Arnhem, Mr. K. Schaap, zo vriendelijk mij op het bestaan van deze kleine codex te wijzen.

sten vertonen een tamelijk onbeholpen, hoewel duidelijk schrift, zeker geen werk van geoefende schrijvers of schrijfsters. De vierde tekst – waarom het hier gaat – is veel beter geschreven. Het is werk van een geoefende schrijver of schrijfster, die een lettertype gebruikt, dat aan de door de Broeders van het Gemene Leven en de Windesheimers veel gebruikte rotunda doet denken.¹ Dit duidelijke schrift, het gebruik van de volkstaal en de inhoud van deze codex maken het waarschijnlijk, dat bij de samenstelling ervan de bedoeling heeft voorgezeten, deze verzameling te laten dienen tot voorlezing in de refter en tot stichting van de nonnen² van het bij Arnhem gelegen, tot de Windesheimer congregatie behorende, klooster Bethanië³, waar – zoals hierna zal worden uiteengezet – de codex vermoedelijk ontstaan is.

De verzameling is waarschijnlijk tot stand gekomen in de laatste decennia der 15de eeuw. De 2de, 3de en 4de quatern, waarin de sub 2 en 3⁴ vermelde wonderverhalen opgenomen zijn, moeten in ieder geval na 1475 beschreven zijn; midden in de 3de quatern op blad 25^r eindigt de met de 2de quatern op blad 12^r aanvangende serie korte wonderverhalen en op blad 25^v vangt het verhaal over Jan then Poel aan, dat op de laatste pagina van de 4de quatern eindigt. Dit gedeelte kan niet vóór 1475 geschreven zijn, want op blad 22^r staat: Dit geschieden in den iaer ons Heren doe men screeff MCCCC ende LXXV. De verhalen over Eusebius en over Bonifatius bevatten geen enkele aanduiding omtrent de tijd waarop zij geschreven zijn. Het schrift, in het bijzonder dat van het Bonifatiusleven, wijst naar de tweede helft der 15de eeuw. De conclusie is, dat wij hier waarschijnlijk met laat 15de eeuwse hss. te doen hebben, de watermerken van het papier laten deze conclusie toe.

De vraag, waar de teksten geschreven zijn, is betrekkelijk eenvoudig te beantwoorden. Op blad 49^v in de levensbeschrijving van Sint Bonifatius komt de volgende zinsnede voor: ende ter stont warent steen die noch te Dockum sijn ende hier toe Bethanien een stuck af is van den stenen. Hieruit zou zijn af te leiden, dat de levensbeschrijving van Sint Bonifatius in ieder geval in het klooster Bethanië bij Arnhem geschreven is. Er bestaat generlei aanleiding om aan te nemen, dat de overige drie teksten van elders afkomstig

1) Zie KRUITWAGEN, *Paleografica, Paleotypica*, etc. (1942), pag. 53 sqq.

2) Zie W. JAPPE ALBERTS en A. L. HULSHOFF, *Het Frensweger Handschrift*; Teksten en Documenten, I (1958). Inl. p. IX en X.

3) Zie *Monasticon Batavum*, Deel II, pag. 24.

4) Zie pag. 361.

zijn. Immers, de volgorde der teksten maakt het waarschijnlijk, dat de samenstelling dezer codex verband houdt met de verering van de heilige Eusebius. In 1452 was de bouw van de aan Eusebius gewijde kerk begonnen¹ en in de tweede helft van de 15de eeuw heeft deze heilige in het middelpunt van de religieuze belangstelling gestaan. Zijn verering zal in Arnhem en omgeving in brede kringen ingang hebben gevonden, zodat het geenszins bevreemdend is, dat de nonnen van Bethanië onder hun schrifturen een verhaal van Eusebius' martelaarschap en een serie wonderverhalen^{1a} bezaten. Het verhaal van Bonifatius zal daar vanwege het bezit van de Dokumse steen aan toegevoegd zijn.

Thans iets over het hier voor het eerst gepubliceerde Leven van Sint Bonifatius.²

Deze tekst is waarschijnlijk een der vroegste Middelnederlandse versies van een levensbeschrijving van Sint Bonifatius. Vergelijking met de door Levison uitgegeven Latijnse teksten der *Vitae sancti Bonifatii*³ leert, dat wij hier te doen hebben met een tekst, die aan een deel van die Latijnse teksten ontleend is, en wel aan:

1. de *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*
2. de *Vita altera Bonifatii*
3. de *Vita tertia Bonifatii*

Deze Middelnederlandse tekst is ten dele een woordelijke, hoewel onbeholpen en geenszins foutloze vertaling van passages uit de bovengenoemde Vitae, anderdeels een onnauwkeurige en véelal sterk verkorte samenvatting van andere gedeelten van die Vitae, voornamelijk uit de Vita auctore Willibaldo en de Vita tertia. De hier gepubliceerde tekst vangt aan met een vertaling van enkele volzinnen uit caput 6 der Vita altera⁴; hierop volgt een vertaling, c.q. samenvatting, van caput 1 van de Vita auctore Willibaldo.⁵

1) Zie H. PORTHEINE Jr., *De oude St. Martinikerker te Arnhem*; B. en M. van 'Gelre', Dl. VI, p. 67. 1a) Gedeeltelijk uitgegeven in J. A. Slemkes, *Sagen en sproken van het oude Gelre*, I (1932), pag. 83.

2) Over Bonifatius zie men de voortreffelijke monografie van THEODOR SCHIEFFER, *Winfried-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas*, 1954. Voorts het recente verzamelwerk: *Sankt Bonifacius*.

3) *Vitae sancti Bonifatii archiepiscopi Moguntini*; recognovit Wilhelmus Levison; in: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, 1905.

4) 'Die heilige man historien van Engelant' (= Beatus Bonifatius Beda commemorat); zie: *Vita altera*, ed. Levison, pag. 66, regel 7-25.

5) 'Doe dit kynt Bonifatius dat ewige leven besitten hier namaels' (= Cum enim primaevo, ... vitam aeternam possideret); zie: *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 4, regel 26 sqq., pag. 5, 6 en 7.

Een vrije weergave van het slot van caput 6 van de *Vita altera*¹ sluit zich daarbij aan. Wat dan volgt is een paraphrase van gedeelten van de capita, 2, 3, 4 en 5 van de *Vita auctore Willibaldo*, blijkbaar hier en daar aangevuld met stichtelijke overwegingen van de schrijver.² Op blad 42^v van de Middelnederlandse tekst volgen wederom fragmenten, ontleend aan de *Vita tertia*³, waarbij het o.m. opvalt, dat de schrijver, die zich hier nauw aansluit aan de *Vita III*, het aantal jaren van het verblijf van Bonifatius bij Willibrord, hetwelk de *Vita III* op 13 aangeeft, op 3 terugbrengt, in overeenstemming met de *Vita auctore Willibaldo*.⁴ Het afbreken van Bonifatius' verblijf te Utrecht en de reis naar Hessen neemt de auteur over uit de *Vita auctore Willibaldo*⁵, om dan de daarop gevolgde reis naar Rome aan de *Vita altera* te ontleenen⁶, zij het dan ook wederom met grove fouten in de vertaling. Het slot van deze passage, waarin de datum vermeld wordt, is wederom overgenomen uit de *Vita auctore Willibaldo*.⁷ De nu volgende reis uit Italië naar Midden-Duitsland wordt beschreven achtereenvolgens aan de hand van de *Vita III*⁸ en van de *Vita auctore Willibaldo*.⁹ Dan volgt een fragment uit de *Vita III*¹⁰, waarna de auteur weer overgaat naar de *Vita auctore Willibaldo*.¹¹ De tekst van de vermelding van de benoeming van Bonifatius tot aartsbisschop van Mainz sluit het dichtst aan bij de tekst van de *Vita III*, caput 6.¹² Aan dezelfde *Vita* is ook de dan volgende passage omtrent de voorzieningen getroffen voor de duur van Bonifatius' afwezigheid in

1) 'Dese heilige man Bonifatius of verstoert geweest (= Hic itaque, de quo . . . non irritabatur); zie: *Vita altera*, ed. Levison, pag. 66 regel 25 sqq., pag. 67, regel 1 sqq.

2) Zie: *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 26; vergelijk de hier gepubliceerde tekst op blad 38^v-42^r.

3) 'Doe was dese heilige man God biddende . . . etc.' (= Caput 3, *Vita III*); zie ed. Levison, pag. 80, regel 9 sqq.

4) Zie ed. Levison, resp. pag. 81, regel 2, en pag. 24, regel 7; vergelijk ook in Levisons editie pag. 81, noot 1.

5) 'Doe gaf Willibrordus Bonifacio die benedictie. . . . (= Cui protinus vir Dei. . .), zie: *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 26, regel 4 sqq.

6) Zie ed. Levison, pag. 69, regel 9 sqq.

7) Zie ed. Levison, pag. 29, regel 15, 16.

8) Zie ed. Levison, pag. 81, regel 20 sqq. en pag. 82, regel 1 en 2.

9) Zie ed. Levison, pag. 31, regel 10 sqq., en pag. 32, regel 1 en 2.

10) Zie ed. Levison, pag. 82, Cap. 5: 'His ita peractis. . . acciperet benedictionem.'

11) Zie ed. Levison, pag. 34, regel 15 sqq., pag. 36, regel 20 sqq., pag. 37, regel 1 sqq., pag. 39, regel 7 en 8, pag. 40, regel 9-11.

12) Zie ed. Levison, pag. 82, regel 26 sqq.

verband met de voorgenomen reis naar Friesland ontleend ¹, waarbij is op te merken, dat bij de opsomming van de geestelijken, aan wie Bonifatius een deel van zijn taak overdraagt, Lullus niet vermeld wordt, hoewel diens naam in de overgenomen passage van de Vita III wèl voorkomt. Ook de schrijfwijze van de plaatsnamen is afwijkend.² Uit de Vita auctore Willibaldo neemt de auteur vervolgens over de vermelding van Karlomans dood, en de opvolging van Pippijn ³, de ziekte van Bonifatius, de regeling van zijn vervanging ⁴, en de verdere voorbereidingen voor zijn reis naar Friesland.⁵ Het begin van deze reis ('Doe toech die heilige bisscop... ' etc.) is aan de Vita III ontleend ⁶, met dien verstande, dat Attolanus (ten rechte Ethelherus) niet in de Vita III, doch slechts in de Vita auctore Willibaldo genoemd wordt, waar ook de andere metgezellen nominatim opgesomd worden.⁷ Op deze passage volgt een merkwaardig tekstgedeelte. Het vangt aan met 'Ende si sijn voert getogen in een dorpen bi Dockum...'.⁸ Dit verhaal van de vrouw, die aan Sint Bonifatius geen brood wilde geven, staat in geen van de overgeleverde door Levison uitgegeven Latijnse teksten. Op de vraag, waar de auteur van het Middelnederlandse Leven van Bonifatius dit verhaal vandaan kan hebben, zal aan het slot van deze inleiding nog met een enkel woord worden ingegaan.

Op het verhaal van de stenen volgt het uit de Vita III ten dele woordelijk vertaalde relaas van de martelaarsdood van Sint Bonifatius en zijn metgezellen ⁹, met uitzondering van de passage: 'Doe quamen daer toe dat volc van dat dorp daer die broede steen waren geworden ¹⁰ – welke zin uiteraard in geen der Latijnse teksten voorkomt – en van de passus 'Doe die heilige bisscop Bonifatius sach... ' ¹¹; de laatstbedoelde passus vormt een uitbreiding van de

1) Zie ed. Levison, pag. 84, cap. 7, regel 1 sqq.

2) Zie hierover de voetnoten bij de tekst op pag. 377.

3) Zie ed. Levison, pag. 44, regel 18 sqq., pag. 45, regel 1 sqq.

4) Zie ed. Levison, pag. 45, regel 6 sqq.

5) Zie ed. Levison, pag. 45, regel 17 sqq. en pag. 46, regel 1 sqq.

6) Zie ed. Levison, pag. 84, regel 22 en 23, pag. 85, regel, 1, 2 en 3, pag. 85, cap. 9 geheel.

7) Zie ed. Levison, pag. 48, regel 1 sqq.

8) Zie de hierna uitgegeven tekst, pag. 379.

9) Zie ed. Levison, pag. 86, regel 20 sqq; zie ook: Vita auctore Willibaldo, ed. Levison, pag. 49 en 50, welke tekst hier minder trouw gevolgd is.

10) Zie de hierna uitgegeven tekst, pag. 380.

11) Zie de hierna uitgegeven tekst, pag. 380.

mededeling opgenomen in de Vita altera, caput 16¹, uit welke Vita eveneens de datum is overgenomen.² Aan de Vita III is daar ontleend de passage: 'Dat getal der heiliger martelers was LII... Heiliger Drievoldicheit'³, terwijl ten slotte de passage over de roof en de ruzie een samenvatting is van hetgeen daaromtrent in de Vita auctore Willibaldo vermeld is.⁴ Het dan volgende verhaal van 'Sunte Bonifatius suster' is wederom een vreemde – niet aan de Latijnse teksten ontleende – toevoeging, evenals de verdere – met enkele gegevens uit de Vita auctore Willibaldo aangevulde – tekst van af: 'Daer nae doe Bonifatius begraven had geweest toe Utricht XII iaer lanc...' tot het einde; in dit gedeelte komen verschillende herhalingen van reeds eerder gedane mededelingen voor.

Uit het voorgaande moge de merkwaardige samenstelling van de hier gepubliceerde tekst duidelijk geworden zijn. Er blijft nu nog de vraag, over welke bronnen de auteur heeft beschikt. Hoewel de soms vrijwel woordelijke vertalingen aanleiding geven tot de veronderstelling, dat de auteur afschriften van de drie Vitae voor zich gehad heeft, is zulks toch minder aannemelijk; immers de vertalingen en de samenvattingen zijn herhaaldelijk zó foutief, en doen de chronologie herhaaldelijk in zodanige mate geweld aan, dat men veeleer geneigd is aan te nemen, dat de auteur een reeds eerder – vermoedelijk slordig bewerkte – tekst voor zich gehad heeft, die hij eventueel nog verder bedorven heeft. Hierbij komt nog, dat de aanwezigheid van afschriften der drie Vitae in een klein nonnenklooster als Bethanië, dat ook niet als een centrum van schrijfwerkzaamheid kan gelden – men denke aan de tamelijk onbeholpen schrijfwijze der teksten sub. 1, 2 en 3 – niet erg waarschijnlijk is. Het tamelijk verwarde slot van het Bonifatius-leven steunt deze conclusie. Zo zou men er toe komen aan te nemen, dat de auteur een Latijnse of een in de volkstaal geschreven compilatie voor zich gehad heeft en die heeft bewerkt.

Er waren dergelijke compilaties van de Vitae van Bonifatius. Wij kennen er een uit het bij Warendorf gelegen Westfaalse klooster Freckenhorst⁵, dat de heilige Bonifatius tot patroon had, en waar men dus een goede grond had om een levensbeschrijving

1) Zie ed. Levison, pag. 73, het bericht in de Middelnederlandse tekst omtrent het stuk van de schedel van Bonifatius te Dokkum is uiteraard latere bijvoeging.

2) Zie ed. Levison, pag. 73, regel 10.

3) Zie ed. Levison, Vita III, cap. 12, regel 5–7, en cap. 13, regel 8 sqq.

4) Zie ed. Levison, pag. 50/51.

5) Zie: SCHMITZ-KALLENBERG, *Monasticon Westfaliae*, 1909, S. 26.

van Bonifatius in de volkstaal op te stellen. Deze Nederduitse levensbeschrijving geschreven in de 2de helft van de 15de eeuw, is een compilatie uit de *Vita auctore Willibaldo* en de *Vita altera*.¹ Met de hier uitgegeven tekst heeft zij echter zeer weinig overeenkomst, zodat zij hoogstwaarschijnlijk niet als 'Vorlage' voor de tekst uit Bethanië gediend heeft.² Er zijn meer van dergelijke compilaties geschreven en in omloop geweest; met één dezer compilaties kan de hier gepubliceerde tekst dan samenhang gehad hebben. Zodanige samenhang bestaat niet met een Middelnederlands Bonifatius-leven, dat is opgenomen in een codex van de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer.^{2a} De hier beschikbare ruimte laat niet toe op dit vraagstuk nader in te gaan. In dit onderzoek zou immers de werkwijze der M.E. auteurs moeten worden betrokken, hetwelk aan de behandeling van de hier gepubliceerde, op zich zelf niet belangrijke tekst, een te grote uitbreiding zou geven.³

Ten slotte nog een enkel woord over de herkomst van het verhaal over de stenen.⁴

In de Kroniek van Johannes de Beka komt in de beschrijving van het martelaarschap van Bonifatius de volgende passage voor: 'His itaque gestis cruenti carnifices de strage sacrorum Martyrum exultantes reversi sunt ad propria, ut epulando diem festum agerent in magna laetitia, et ecce miraculum inauditum. Quoniam omnes panes eorundem grassatorum conversi sunt in lapides, qui pro memoria sanctorum Martyrum hodierno tempore servantur apud Frisones'.⁵ De auteur van het Middelnederlandse Bonifatius-leven kan de versie van Beka gekend hebben, maar dan doet zich de vraag voor, waarom hij een andere versie brengt, en waar hij deze vandaan heeft. De reden waarom de auteur het verhaal over de in stenen veranderde broden doet, is duidelijk: het klooster Bethanië bezat één der stenen, die uit de oven van de Friezin afkomstig

1) Zie: WILMANS, *Die Kaiserurkunden der Provinz Westfalen*, (1867), Bd. I, S. 416, Anm. 2; en: *Westf. Urk. Buch*, III (1859), S. 828, Anm. 3.

2) De Nederduitse tekst uit Freckenhorst is gepubliceerd in: *Denkmäler alter Sprache und Kunst*, herausgegeben von Dr. Dorow, Bd. I (1823), S. 53-86. Ten onrechte schrijft Dorow deze tekst toe aan de 13e eeuw.

2a) Een nadere mededeling over dit Hs. is in voorbereiding; Dr. A. C. F. Koch was zo vriendelijk mijn aandacht op dit Hs. te vestigen, waarvoor ik hem gaarne dank zeg.

3) Het voornemen bestaat om bij de in voorbereiding zijnde editie van de Eusebius-tekst op dit probleem zo mogelijk nader in te gaan.

4) Zie hiervoor pag. 365.

5) BEKA, ed. Buchelius, 1643, pag. 16; *Chronicon auctius JOANNIS DE BEKA*, ed. MATTHAEUS, *Analecta*, III, (1738), pag. 26.

zouden zijn. Mogelijk is dit ook één der redenen geweest waarom het Leven van Bonifatius in deze codex werd opgenomen. Het verhaal over de stenen werd door de auteur niet terloops vermeld; hij komt er nog eens op terug in het slot van de levensbeschrijving. Over de herkomst van het verhaal over de ontmoeting met de Friezin zou een onderzoek ingesteld moeten worden bij de Nederlandse en Friese geschiedschrijvers vóór 1500. Eerst een zodanig onderzoek zou kunnen leren of, en zo ja, waar deze in het Middelnederlandse Bonifatius-leven uit Bethanië opgenomen versie reeds eerder voorkomt.¹

«blad 35^r. Hier begint dat leven des heiligen bisscops sunte Bonifacius ende sijn passie.²

Die heilige man sunte Bonifacius was geboren in een eylant dat nu hebben ende bewonende sijn die engelsche. Ende het hevet sinen oerspronc getogen van die sassien. In dit eylant hier hevet voermaels gestaen een paradijs Gods uut welken paradijs hebbe gelopen ende gevloeyt voel costelic salven van dat brittannische meer hent tot die romelische hoecheiden. Ende die ander om gelegen landen hevet bestort ofte bevloeyt mit den kosteliken roeck; uut desen kosteliken salven, als wi lesen, hevet geweest Furseus² ende sijn broeder Willibrordus die daer een groet vermeerre hevet geweest des kersten gelove. Ende oec dese heilige man sunte Bonifacius ende voel andere glorioser mannen als Bede bescrevende is in die historien van Engellant. «bl. 35^v» Doe dit kijnt Bonifacius was in sijnre kijntschen iaren, was hi seer verciert mit voel doechden. Doch hi was gespeent en gevoedet overmits der moederliker sochvoldicheit, was hi seer gemynd van sinen vader boven alle sijn ander kijnder, mer dat kijnt setten in sijn herte toe versmaden alle dese verganclike dingen, ende onder die voete te werpen alle dese rijckdomme ende heerlicheiden deser werlt. Daernae doe dat kijnt Bonifacius was olt vier of vijf iaer doe gaf hi hem totten dienste Gods ende setten hem toe waken ende toeleren, ende toe holden ewelic een cloesterlic leven, ende dat was stedelic in sijn hert. Ende doe bestont hi Gode te dienen, dat hi doe te prediken ghinc ende toe hoeren dat woert Gods als mitten klerken, priesteren ende mit dat gemeyn volc, alst daer een gewoente was in den lande. Ende

1) Ook dit onderzoek moet tot een later tijdstip uitgesteld worden.

a) In rood geschreven.

2) BEDAE, *Hist. Eccl.*, III, 19.

daer nae openbaerde hi sinen vader <bl. 36^r> dat hij in sinen syn hadde geset, ende nam raet aen sinen vader, ende vragede hem wat sijn wil was. Als den almechtigen God te dienen ende die rijcdomme der werlt te versmaden.

Als dat die vader hoerden verwonderde hy hem seer, ter stont dreygede hi hem ende verboet hem dat ^a, ende seide dat hi die geestelicheit solde laten. Daer toe smeecten hi mit voel sueten ^b woorden, ende gaf hem daer quaden raet, als dat hi solde bliven bi der sorgen deser werlt, op dat hi wesen mocht sijn erfgenaam van desen tijtlike guede nae sijnre doot. Daer nae temptierde ende beroerde die vader den soen op dat hi hem afneygen ende aftrecken mocht van dat guede opsat ende gueden wille, ende dat mit voel smekeliken woorden ende mit cloecheit, ende seide, dattet voel beter ende lichter te dragen of te holden waer dat vleyschelike leven sijnre ioncheit in der werlt, dan dat <bl. 36^v> cloesterlike leven ende herdicheit der oerden. Ende doe beloefden hi hem mit voel bedriechliken sermonen ende smekeliken woorden, op dat hi hem mocht rekenen van ^c gueden opsatte, ende brengen tot dier quader last deser werlt. Mer dat heilige kijnt dat vervullet was mitten heiligen geest, hoevoel dattet hem sijn vader verboet God te dienen, soe voel te meer was hi aennemende stercheit des herten, op dat hi mocht vercrigen die hemelsche schat ende vroude in den ewigen leven. Daer nae gaf hi hem ter scholen mit groter vlyticheit ende neersticheit als te leren die letteren ende consten der heiliger scrift. Daer nae als die gotlike barmherticheit werkende was in wonderliker manieren in den heiligen kijnde, alsoe dat God sinen iongen ridder in die cleyn oltheit was gevende vertroestinge des goeden beghijn, ende vermerende was die sorchvoldicheit sijns <bl. 37^r> wille. Daer nae miet een wonderlic ordel overmits die schickinge Gods soe dat die vader des heiligen kijnts seer siec wart. Ende alle die herdicheit sijns herten settende achterrugge. Ende liet roepen sijn kijnt, mit een vergaderinge sijnre vriende of die naesten magen ende seide hem wat sijn wil was als dat se sienen soen solden brengen in dat cloester dat genoemt is in der hoecheit.¹ Doe seide die vader ende ^d sprack den trouwen man ende heiligen

a) Hs.: *bi* doorgehaald.

b) Hs.: *suetenliken; liken* doorgehaald.

c) Hs.: *Gode* doorgehaald.

1) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison: Ad Escancastre = Exoniam (Exeter) pag. 6, regel 24; zie aldaar pag. 6, noot 1.

d) Hs.: *ende, bis*, doch éénmaal doorgehaald.

vader die doe ter tijt was abt, ende geheiten was Wanfrandus.¹ Ende beval hem geloeflike sinen soen overmits trouwen boden sijnre uutseindinge. Welke heilige kijnt doe noch was in die kijntlike oltheit geset, wijsselic sprack tot sinen vrienden ende naesten magen die bi hem stonden ende seide, dat hi langen tijt hadde begeert hem onder te geven ende onderdanich te wesen die cloesterlike re <bl. 37^v> gulen en leven, ende dat bewees hi hem mit een redelike ende verstandelike voertbrenginge. Doe sprack die abt van den cloester geringe ende seide: Ic sal raet nemen mitten broederen ende hoerre alre woerde ende meyninge als die oerden helt. Ende als dat gedaen was, gaf hy volboert ende consent mit benedixien, ende volcomen begeerten ende macht als dat dat heilige kijnt^a solde wesen in den cloester. Doe was die vader genakende den artikel ofte ure sijns doots soe een lange tijt die goede wil ende goede opsat des heiligen kijnts behyndert was, bestont nae des vaders doot weder toe wassen, ende enen gueden voertganc nam, mitter hulpen des almechtigen Gods wert doe vervullet. Doe setten hi in sijn hert den alre oversten Vader onser verloesinge nae te volgen. Ende versmaden al dese eertsche dingen, ende alle heerlicheit van de <bl. 38^r> ser werlt. Ende arbeide daer nae toe vercrigen dat loen des ewigen erfscap, ende glorie des ewigen levens nae die waerachtige stemmen der waerheit seggende: Alle die gene die achterlaten vader ende moeder, susteren ende bruederen, lant ende alle dingen die deser werlt toe hoeren, die sal hondertvolt weder ontfangen ende dat ewige leven besitten hier namaels. Deze heilige man Bonifacius en was niet begerend^c geweest die glorie ende eer van deser werlt, noch lof der menschen. Mer hi hevet gehoersam geweest sinen oversten, ende eendrachtich mit sinen broederen. Den hongerigen hevet hi ghebroken of gegeven dat broet. Ende die naecten hevet hi gecleet. Ende die wesen ende weduen gevandet ende gevisentiert in hoeren liden ende tribulacien. Ende hi heeft hem bewaert onbesmyt van deser werlt. Ende in alle desen dingen en hevet hi hem niet <bl. 38^v> verhoveerdicht of verstoert geweest. Oec soe hevet hi sijn leven geordiniert nae die leringe ende exempelman der heiligen, ende nae die ierste insettinge^b der eerweerdiger voorgaender vaders. Ende onderdanich geweest, ende verciert mit voelen geesteliken werken. Ende boven al brande hi van bynnen mit die Gotlike verstandenisse ende gracen. Als dat hi hem daer toe

1) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison: Vulfhardo, pag. 6, regel 26.

a) Hs.: *kijn*.

b) Hs.: *insettin*.

gaf mit groter neersticheit tot sijne leringe, dat hem geen tijt toe swaer en wert of versinnende of vergetende was. Ende hoe voel toe meer dat hi op quam tot die groetheit des gotliken verstands, soe voel toe meer hevet hi voert gegaen tot der ewiger salicheit. Als sijn trouwe medebroeders ende heilige manne hebben voer waer becant gestaen of een getuych gegeven ende op gehalten hebben sijn leringe stedelike overmits die grote gedachten der scriften dat gedaen hebben <bl. 39^r> nacht ende dach tegen die grote moeyenisse ende vervolginge ende inblasinge des viants van der hellen. Hier tegen hevet die heilige man hem selven verwaert ende beschermt overmits die stadige sorghe sijns herten. Ende mit gedencknisse der heiliger ewen ende der geboden Gods. Ende daer sijn ^a hem haastelike weder overgevallen die inblasinge des viants, ende dat ten iersten mit quader luste sijnre ioncheit, ende oec mit gevoelen vleescheliker begeerten. Ende dat mitter hulpen Gods hevet wedergestaen. Daer nae hevet die heilige man versmaet dese verganclike dingen ende was holdende ser neerstelike die geestelicheit des cloesterliken levens in sijnre ioncheit overmits een goet regiment ende onderscheit des voergenoemden ambts van den cloesters. Ende hit hevet hi voel iaren gehalten. Voert soe is sijn herte, synen synne ende ver <bl. 39^v> stant mit groter vuericheit gekeert totter leringe ende totter heiliger scrift, ende dat mit uitsprekinge der consten van gramatica, ende mit settinge der versen, oec was hi geleert over te setten die hystorien, ende sunderlinge toe interpreteren der hystorien overmits der verstandnisse der heiliger Drievoldicheit. Ende was oec verciert mit die lovelike conste toe dictieren alsoe dat hi andertwerf een leytsman hevet geweest der vaderliker insettinge ende een vermeerre der meysterscap. Ende een discipel te wesen en hevet hi niet geweygert, want als daer gescreven staet: hi en is niet weerdich meister te wesen, die sich niet oetmoedich en kent tot enen discipel te wesen, want die en is niet gehoersam die sinen oversten niet en wil onderdanich wesen. Ende die gehoersamheit hevet dese heilige man Bonifacius sinen over <bl. 40^r> ste abt bewesen, ende oec sinen medebroeders mit woerden ende mit werken. Hij hevet oec neerstich geweest te arbeiden, ende oec die regel toe holden sijns heiligen vaders sunte Benedictus, hi gaf allen dengenen die mit hem woenden een goet exempel in leringe, in geselschap, in reynicheit, ende al toesamen waren si nemende of ontfangende vrucht van desen heiligen man,

a) Hs.: *si* doorgehaald.

op dat hi mocht van hem allen crigen dat ewige leven overmits hoeren gebede. Ende alsoe mynlike had hem die heilige man tot sinen medebroeders, alsoe dat in hem allen wyes die gotlike gracie, dat sijn geruchte of faem was comende in allen dien cloesteren die daer omtrint gelegen waren van mannen ende vrouwen, welke mannen gecomen sijn totten heiligen man Bonifacius ende hebben van hem ontfangen grote leringe der heiliger scriftueren, overmits die gracie des heiligen <bl. 40^v> Geestes. Daer nae doe die heilige man Bonifacius olt was XXX iær, wert hi verheven tot die priesterlike staet, doe wert hi vervullet mitten seven gaven des heiligen Geestes. Hi was altijt seer neersteliken arbeidende in sinen gebede, als dat die toernicheit sijn lijdsamheit niet verwonnen en hevet, ende die haesticheit sijn lancmoedicheit niet gestoert en hevet, noch die waelluste sijns vleysches en heeft aen gestreden sijn reynicheit, of gyericheit en hevet verwonnen sijn abstinensie. Nye en hevet hi in alle sinen leven gedroncken wijn, of enich ander dranck daer men droncken af werden mach. Daer nae hevet dese heilige man in sijn hert gesat dat hi wolde trecken uut sinen lande, ende wolde achterlaten vriende ende mage, ende trecken in een ander lant, dit gaf hi sinen abt ende sinen broederen te kennen, doe sit dit hoerden <bl. 41^r> verwonderden sy hem seer, ende Bonifacius seide, dattet van den heiligen Geest alsoe was geordiniert. Doe nam hi mit hem twee broeders ende is getogen in der stat die ghenoecht was Iundemucht.¹ Ende daer nae is hi getogen totter stat die genoemt was Torstet², daer bleef hi een luttel tijts. Doe hoerden dese heilige man, dat daer grote twydracht was tusschen den coninck van Vrancrijc die geheiten was Karolus, en den coninc van Fryeslant die geheiten was Radbodus³, ende grote kyvynghe was onder den volc, dat meeste deel was mit den coninc van Frieslant ende waren verdervende die heilike kerken, ende makende afgodyehusen, ende die kersten gelove al heel onder die voete geworpen. Doe was die heilige man siende die grote boesheit, is hi haestelic getoghen tUtrecht⁴ in der stadt ende daer verwachten hi den coninc van Frieslant, daer nae die co <bl. 41^v> ninc daer quam, sprack die heilige man totten coninc ende vraechden hem of hi wael moest prediken den volc dat ewangelium Christi ende leren hem dat

1) *Vita auct. Willibaldo*, ed. Levison: Lundenweech, pag. 16, regel 6.

2) *O.c.*; pag. 16, regel 9: Dorstet.

3) *O.c.*; pag. 16, regel 14: Redbodum.

4) *O.c.*; pag. 17, regel 1: Trecht.

kerstengelove, doe gaf hem die coninc oerlof. Doe is hi getogen in Friesland^a ende hevet gepredict dat woert Gods.

Daer nae is hi weder om getogen in sijn cloester ende hevet daer mit die broeders gelevet als hi te voeren plach te doen. Een corte tijt daer nae wert die abt van den cloester sieck hent totter doot, doe waren die broeders seer droevich, die abt starf, ende die broeders vrageden den heiligen man Bonifacius die doe ter tijt geheiten was Wijnfridus¹, ende seiden hem hoe dit si^b gesloten hadden ende overdragen als dat hi hoer abt solde wesen, mer hi wederstondet ende en woldet niet wesen. Mer op dat sy niet en solden wesen sonder overste, <bl. 42^r> soe hevet hi hem gesat enen geesteliken man die geheiten was Stephanus daer si wael mede bewaert waren. Daer nae is hi van daer getogen totter steden geheiten Ventawih², van daer is hi gecomen te Romen totten pawes Gregorium, die de ander was in den namen, ende daer wert hi van hem heerlic ontfangen. Doe hi daer een luttel tijts geweest had, ende die pawes had vernomen die werken des heiligen mans, geboet hi hem doe te trecken in Turyngiam³ ende solde leren den volke ende prediken dat ewangeli ende dat kersten gelove, ende wisen hem den wech der salicheit. Doe hi dit alte samen wael gedaen had, hoerden hi seggen dat die coninc Radbodus⁴ van Friesland waer gestorven. Doe is hi haestelic van daer gevaren mit groter bliscap ende hoepten dat Friesland solde die gelove ontfangen, ende is doe gecomen in Franckrijck. <bl. 42^v> Want doe Karolus die coninc sijn rijcke ende macht was gesterct ende gecomen op die Friesen. Doe was dese heilige man God biddende om gracie des heiligen Geestes ende is getogen op dat oever des groten meers, ende van daer is hi gevaren mit enen schip hent in den Rijn mitter hulpen ende gracien Gods, ende is gecomen in der stadt die nu Utrecht⁵ heit, ende hier voermaels plach te heiten Wiltenborch^{c,6}. Ende doe daer ter tijt Willibrordus regierende ende predictie die

a) Hs.: doorgehaald: *ende hevet doe getogen in Friesland*.

1) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 19, regel 5: Wynfrith.

b) Hs.: *hem* doorgehaald.

2) *O.c.*, pag. 20, regel 19: Cuentawich; zie aldaar noot 3.

3) *O.c.*, pag. 23, regel 2: Thyringea.

4) *O.c.*, pag. 23, regel 17: Raedbodi.

5) *Vita III*, ed. Levison, pag. 80, regel 13: Trecht.

c) Hs.: *burgh* doorgehaald.

6) *Vita III*, ed. Levison, pag. 80, regel 14: Wiltenburg, zie ook *o.c.* pag. 80, noot 1. Vgl. voorts: Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel II, eerste stuk, door E. J. HASLINGHUIS, eerste afl., 1956, pag. 2.

gelove ende dat woert Gods. Doe Willibrordus hoerden ende verstont dat ^a tot hem waer comende alsulken heiligen man, hevet hi hem ontfangen mit grote bliscap ende mit groter eren. Ende doe sy malcanderen hadden gegruet, bat hem Willibrordus dat hi wolde wesen sijn hulper tot dat werk des ewangeliis ende dan mit die vergaderinge hoerre beyder leringe mochte bekeren dat friessche <bl. 43^r> volc ende wesen nemende van den aenbeden des viants ende brengen se tot Christum overmits dem geloeve. En dat friessche volcs was noch dienende den viant ende aenbedende waren die afgaden overmits die blijntheit des herten. Bonifacius was bi Willibrordum drie iaer ¹ ende was daer regierende die kercken geestelic. Doe die heilige man Willibrordus sach die grote geestelicheit van Bonifacio, ende sach dat hi sympel was als een duve ende wijs als dat serpent was hi begerende van Bonifacio dat hi dat bisdom wolde aennemen. Doe antwoerde Bonifacius dat hi des niet weerdich en waer bisscop toe werden. Mer die man Gods Willibrordus die vol was mitten heiligen Geest sach wael dat hi hoger solde werden verheven van God van Hemelrijc, seinde hi hem te Romen totten heiligen Apostolen Peter ende Pauwel. Doe gaf Willibrordus <bl. 43^v> Bonifacio die benedictie, ende hi is van daer getogen tot eenre stat die geheiten is Amanaburg ², ende van daer is hi getogen in Germanien. Ende daer hevet hi dat gelove geleert ende gepredict dat ewangelium Christi, ende hevet gedestruert ende verdorven die afgodhuysen. Doe dit die heilige man had gedaen, is hi anderwerf gecomen te Romen. Ende doe hi te Romen quam wert hi eerlic ontfangen van den heiligen pawes Gregorio doe hi daer had geweest een luttel dagen, ende vol was mit die engelsche leringe. Als dat die pawes Gregorius hoerden, nam hy sijn heilige medebroeders van Romen. Ende gaf hem den bisscopshoet ende wert bisscop gemaect op ter stont. Ende gaf hem die benedixie. Ende daer nae was die pawes den heiligen man sterckende in sijn guede werken, ende seide hem toe: O mijn broeder hoe menich dusent menschen hebstu bekeert toe den kersten gelo <bl. 44^r> ve die daer toe voeren hadden aen gebeden die afgaden. Ende hoe groten getal der kijnderen der heiliger kerken solde bedrogen werden als hem soe groten hemelschen lichte on-

a) Hs.: *bi* doorgehaald.

1) Zie inleiding, pag. 364.

2) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 26, regel 8: Amanaburch (= Amöneburg, in Hessen, oostelijk van Marburg); vgl. THEODOR SCHIEFFER, *Wifrid-Bonifatius* (1954), S. 141/42.

togen of genomen worde. Nu want ghi een man sijt van groten geruchte ende seer edel sijt in onser geestelicheit, soe rade ic die grote voelheit der menschen tot hoerre sielen salicheit. Als dat ghi nu dat pont dat u nu bevolen is dubbeltvolt God van Hemelrijc weder moecht brenghen. Nu neemt bi u ^a die herdelike test mit die cantige stenen ende gaet toe mueten dan gygant Golyas, die al Israhel verslynnende is. Ende ist dat sake dat U geoffert wort in uwen lesten die crone der martelaren, wile se vroelic ontfangende wesen, ende en wilt niet twyvelen toe vercrigen die hemelsche dingen nae desen sterfliken rijcdommen. Doe dit die heilige pawes hem toe geseit had, liet hi hem gaen in een heili <bl. 44^v> ghe cussinge. Doe die pawes den ^b heiligen man archbisscop maecten dat was pridie kalendarum decembrium, ende gaf hem doe een anderen name als dat hi heiten solde Bonifacius, toe voeren was sijn naem Wijnfridus.¹ Die pawes geboet hem mit gehoersamheit ende mit pawes macht alsdat hi trecken solde over dat geberchte in die landen, ende solde toe niet maken die grote ketterie die daer was. Doe was dese heilige bisscop Bonifacius gehoersam den pawes ende is getogen in dat lant van Turyngia ende int lant van Hessen mit die leringe des heiligen ewangeliis, ende mit die hulpe des heiligen Geestes. Ende hevet verwandelt hoer seden, ende hevet verstoert die ketterye. Ende voel afgoden verdorven, ende sunderlinghe den afgot Iovis ² die daer stont onder enen boom die seer groet was, welke stede geheiten was Gycesmere.³ Daer nae hevet die heilige bisscop den boem af <bl. 45^r> laten houwen, ende doe sie bestonden te houwen dede God van Hemelrijc een groet miracel geschien, als dat die boem is gevallen in vier stucken, van welken stucken die heilige bisscop Bonifacius daer af hevet laten maken een kerke, ende doe si rede was doe hevet hi se gewyct in die ere des heiligen apostels sunte Peters. Als dit al geschiet was, doe was dat geruchte des heiligen bisscops over comende tot den coninc Karolum van Vrankrijc. Doe nam ^c die coninc raet mit sinen princen, ende mit concent ende volboert van den gemeynen volc als dat si den heiligen bisscop Bonifacium seer biddende waren mit groter begeerten

a) Hs.: *der* doorgehaald. b) Hs.: *die* doorgehaald.

1) Zie: *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison; pag. 29, noot 2.

2) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 31, regel 13; Iobis.

3) *O.c.*, pag. 31, regel 13; Gaesmere (= Geismar, in Hessen). Zie aldaar noot 1. Vgl. ook A. BIGELMAIR, *Die Gründung der Mitteldeutschen Bistümer*, in: *Sankt Bonifatius, Gedenkgabe zum zwölfhundertsten Todestag*, (1954), S. 263/64.

c) Hs.: *nan*.

dat hi trecken solde te Romen, ende halen die benedixie ^{a.1} Doe seinden hi weder boden om te Romen totten pawes Gregorium die geheiten was die ionxte, ende begeerden weder om die vrient-schap ende liefde, ende oec die vrede als hi toe voeren plach te <bl. 45^v> hebben mitten pawes Gregorius die doe cortelic was gestorven. Doe hevet die pawes weder gescreven een vredelike antwoerde, ende oec alle voergaende vrient-schap ende liefde ende mynne dat hevet die pawes den heiligen bisscop Bonifacio gegeven, ende oec alle sinen ondersaten. Daer nae sijn die boden weder om gecomen tot den heiligen bisscop ende hebben hem die antwoorde gebracht. Doe hi die brieve gelesen had, hevet hi God daer seer afgedanct ende seer vroelic geweest in Christo Jhesu. Doe hevet die heilige bisscop int dat lant gemaect twee kerken, ende bi elke kerke een cloester getymmert. Die een kerke hevet hi gewyct in die ere des heiligen apostels sunte Peter. Ende die ander hevet hi gewyct in die ere sunte Michael ende alre engelen. In desen voerscreven cloesteren ende kerken wort God van Hemelrijck gelovet gedanct ende gebenedijt huden des <bl. 46^r> dages.² Doe hi dit al te samen volbracht, is hi getogen in des hertichs lant geheiten Hugobertus van Baguarien ³, ende daer heeft hi geleert dat kersten gelove ende gepredict dat ewangelium Christi. Daer van is hi getogen te Romen totten pawes Gregorium mit een schaer volcs uut Vranckrijc, ende oec van Baguarien, ende van Britannyen, op dat hi mochte hoeren sijn sprake, ende oec sijn gebet mochte deelachtich werden. Die pawes ontfienct hem eerlike. Daer nae doe hi een luttel tijts daer ^b geweest had is hi weder om getogen mit een deel heildoms, ende is gecomen in Ytalien in een stat die geheiten was Lyndbrandus.⁴ Daer na is hi getogen totten hertich van Baguarien ende daer hevet hi gepredict dat woert Godes ende die

a) Hs.: *bisscop* doorgehaald.

1) Zie over de verhouding tot de Frankische koningen (hofmeiers): H. BÜTTNER, *Bonifatius und die Karolinger*, Hessisches Jahrb., Bd. 4, 1954, S. 21 sqq.

2) In de *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 35, regel 11 sqq., zijn de namen der plaatsen, waar de kerken gesticht werden, vermeld. De eerste in 'Frideslare' (= Fritzlar) en de tweede in 'Hamanaburch' (= Amöneburg). Vgl. SCHIEFFER, *Winfrid-Bonifatius*, S. 148.

3) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 35, regel 19, 20: 'Baguariorum temporibus Hugoberti ducis'. Zie aldaar noot 4.

b) Hs.: *toe* uitgeradeerd.

4) In de *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 37, regel 11-14, staat: 'Italiamque perveniens, Ticenae urbis ingressus est moenia et apud honorandum Langobardorum Liodbrandum regem, iam senio fessus membris, requiescebat.'

sacramenten der heiliger kerken hevet vernyet ende die geen die daer afgodye oeffenden hevet hi verdreven ende oer die ketters toe niet gemaect. Daer <bl. 46^v> nae doe die heilige bisscop dat heilige kersten gelove vast had gemaect in dien luden, doe is hi weder getogen tot sinen lande, doe hi daer quam, was gestorven die coninc Karolus, ende sijn twee soene als Karolomannus ende Puppynus ¹ die waren besittende ende regierende hoers vaders lant.

Doe hebben dese twe hertigen in der liefsten Gods gebrant. Si hebben overmits die leringe des heiligen bisscops Bonifacius uut hoeren lande verdreven die ketterye, ende hebben gevestiget dat heilige kersten gelove. Daer nae liet die hertich Karolomannus roepen alle die bisscoppen ende priesteren ende klerken, ende ander heilige mannen ende hevet geholden enen met, als dat sy in den late sunte Bonifacius maecten eertbisscop toe Mens ² in der stadt. Doe was dese heilige bisscop Bonifacius <bl. 47^r> seer sorchvoldich voer sijn ondersaten. Daer nae ³ doe die heilige man lange tijt had beseten dat bisdom van Mens ende had God van Hemelrijc neerstelike gediend, wert hem geseit dat die heilige bisscop van Utrecht Willibrordus waer gestorven ende had vercregen dat ewige leven, doe was hi seer droevich. Doe nam hi raet van sinen medebisscoppen ende mit synen klercken ende mitten coninc Puppino.⁴ Doe ordinerde ende schichte hi toe trecken tUtricht, ende maecten den man Sturym ⁵ abt in dat cloester dat geheiten is Fuldensis ⁶, ende beval hem die sorge van sinen cloester. Ende Willibaldum maecten hi pastoer, ende beval hem dat regiment in die stede die geheiten is Oestede⁷. Ende Burgardo hevet hi gesant in die stede die geheiten is Wyrtendurch.⁸ Ende Wigbertum hevet hi gesant in dat cloester dat geheiten is in Hersellda.⁹ Ende dit hevet die heilige va <bl. 47^v> der Bonifacius al toe samen wijsselick ^a gescicket ende geordiniert.¹⁰

1) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 39, regel 8: 'Carlomanni et Pippini.'

2) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 82, regel 28, 29: 'et beatum Bonifacium archiepiscopum metropolitanae civitati Maguntie presidere fecerunt.'

3) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84, caput 7, waarop de Middelnederlandse tekst duidelijk teruggaat, zoals bijv. blijkt uit de vermelding van Sturmi.

4) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84: Pippini regis^o.

5) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84: 'Sturmi'.

6) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84: 'in cenobio Fuldensi'.

7) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84: 'Hestede (= Eichstätt)'.

8) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84: 'Wirciburch (= Würzburg)'.

9) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84: 'Herovesfeld (= Hersfeld)'.

a) Hs.: *wijslickick*.

10) Zie over deze passage o.a. WOLFGANG FRITZE, *Bonifatius und die Einbeziehung von*

Daer is ghestorven die hertich Karolomannus, ende Puppinus ¹ sijn broeder hevet beseten ende ontfangen dat heel rijck van Vranckrijck ende dat hevet hi heerlike nae die vermanynghe des heiligen bisscops Bonifacius geregiert. Daer nae is die heilige bisscop cranc geworden in den lichaam, hi en mocht altijt niet reysen tot dien raet of insettinge der geesteliker mannen, hevet hi overmits des conincs raet Puppini enen geesteliken geleerden man geheiten Lul, bisscop gemaect in sijn stede, ende hevet hem bevolen sijn ondersaten, ende hevet hem erfgenaem gemaect in Christo Jhesu. Dit hevet die heilige bisscop Bonifacius al toe samen wisselick gescict ende geordiniert.^a Daer nae doe dit tijt quam dat God sinen dienre wolde halen van deser groter tribulacien ende <bl. 49^r> drucke deser werlt, hevet die heilige man Bonifacius overmits die ingevinge des heiligen geestes ^b <bl. 48^r> getogen ^c in frieslant ende hevet mede genomen voel broeders die prediken solden dat woert Gods ende doe hi trecken wolde, beval hi Lul, die hi bisscop gemaect had in sijn stede alle die kerken ende cloesteren, ende die leringe des volcs. Ende seide hem voert als dat sijn tijt gecomen waer, ende solde haest van desen leven varen ende sijn sterfdach waer nakende, dat hi ontfangen solde dat loen des ewigen levens. Oec seide hi hem, hoe dat hi hadde begonnen te tymmeren kerken in Turyngiam ², die solde hi volmaken ende volbrengen totten eynde. Ende voert seide hi hem, dat hi die kerke die begonnen was in die stede geheiten Fulda, solde volmaecken. Ende als hi doot waer solde hi sijn lichaem in die stede ende kerke begraven. Ende hi seide kijnt alle dingen hebby voer gescicket mit enen wijsliken raet ende ordinyeringe alle dat geen dat ons noet is op den wech of in onser reysinghe. <bl. 48^v> Mer boven al dat lynne cleet daer dit olde lichaem in sal gewonden werden dat legget by mijn boeken. Hier seide hy hem allen sinen doot te voeren, ende dat hi in Frieslant solde sterven. Doe Bonifacius die heilige bisscop synen broederen alle dinc toesamen had geseit ende geprophetiert,

Hessen und Thüringen in die Mainzer Diözese, Hessisches Jahrb., 1954, Bd 4, S. 37 sqq., en de aldaar vermelde literatuur; zie ook *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 44, regel 6 sqq.

1) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 44, regel 18: 'Pippinus'.

a) Hs.: geordiniet.

b) Na *geestes* doorgehaald *tUtrecht*.

c) Hetgeen hier volgt tot aan *toe schepe doer den Rijn tUtrecht* staat op een afzonderlijk, ingehecht blaadje papier.

2) *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 46, regel 16: Thyringea.

waren die broeders ^a seer droevich ende screyden seer dat si soe heiligen vader solden verliesen. Doe antwoerde die heilige vader ende seide dattet most wesen wanttet God van Hemelrijck alsoe geordiniert had. Doe toech die heilige bisscop mitten broederen toeschepe doer den Rijn tUtricht ¹ <bl. 49^r> tot die broeders die Willibrordus ² had gelaten in sijn cloester, ende hevet daer lange tijt bi hem gebleven in dat selve bisdom, ende hevet dat volc geleert ende gepredict ^b dat woert Gods. Van Utricht is hi voert getogen in Friesland ende hevet medegenomen veel broeders, ende weder gepredict dat woert Gods. Ende doe hi toech doer dat water dat geheiten is Almere ende is gecomen in Friesland dat geheiten is Oestrike ende Vestrike ³, daer hevet hi gemaect tenten of cleyn huuskens, daer hevet hi den volke gesterket in den kersten gelove die geen die Willibrordus daer had bekeert. Daer nae heeft dese heilige bisscop Bonifacius van daer getogen mit seinen medebiscoppen als Eobanus ende oec Attolanus ⁴ ende hevet alle die <bl. 49^v> lande gepredict dat woert Gods ende gedoept die heiden ende bekeert ^c totten gelove Christi veel dusenden van der afgodye. Ende dit hevet hi gedaen mit sinen medebiscoppen, ende oec veel priesteren, dyaconen ende leviten, moniken ende klerken, dese al te samen hebben mit den heiligen man Bonifacius dat woert Godes gepredict. Ende si sijn voert getogen in een dorpken bi Dockum, doe badt die heilige man Bonifacius broet van een vrou voer sine gesellen. Die vrouwe antwoerde ende seide si en had geen broet. Doe seide Bonifacius, wat is in den oven, doe seide si, daer sijn steen in. Doe sprac die heilige man, steen moetent bliven, ende ter stont warent steen die noch te Dockum sijn, ende hier ^d toe Bethanien een stuck af is van den stenen.⁵ Doe dit gesciet was, is sunte Bonifacius getogen te Dockum mit seinen gesellen. Daer waren vergadert <bl. 50^r> veel tyrannen die desen mannen wolden

a) Hs.: *broedes*.

1) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 84, regel 23: 'Traiectum'.

2) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 85, regel 2: 'sancto Clemente'.

b) Hs.: *gepredic*.

3) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 85, regel 28 sqq.: 'transmensus est flumen quod nuncupatur Almere et ad pagos Fresonum pervenit, qui appellantur Ostroche et Westroche.'

4) *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 86, regel 5. Zie echter: *Vita auctore Willibaldo*, ed. Levison, pag. 48, waar de overige metgezellen genoemd zijn, o.m. Ethelherus.

c) In Hs. doorgehaald *die*.

d) In Hs. *een* doorgehaald.

5) Zie hiervóór, inleiding, pag. 365.

marteliseren. Doe vermaenden sunte Bonifacius sinen gesellen dat sy manlike ende sterkelic staen solden in den gelove Christi, ende dat si volherdich solden wezen totten einde toe, ende en solden niet ontfuchtende wesen die geen die dat lichaem doden, mer aen der sielen sy geen macht en hebben. Doe¹ seiden die broeders eendrachtelic, weet lieve vader dat ons Willibrordus onse meister geleert heeft als dat wy daer om onse gelove ontfangen hebben dat wi onse sielen geven sullen om Christus wil, want hi gestorven is in den cruce, op dat hi ons verloesen solde mit sinen duerbaren bloede. Doe waren dese heilige mannen gaende totter doot lovende ende benediende den Here die sy daer toe geordiniert had ende si rieden den heiligen bisscop dat hy niet op en solde holden dat woert Gods <bl. 50^v> te prediken hoewael dat dat rasende volc quaet waer. In alle desen heiligen mannen was een hert ende een siele, dat sy hoer siele hebben gegeven ende geset om Christus wil. Doe was dese heilige bisscop Bonifacius vervullet mit voel bliscappen, ende nam dat boeck des heiligen ewangelijs ende predicten den boesen volc ende tyrannen dat woert Gods, ende wijsden hem den wech der salicheit. Doe quamen daer toe dat volc van dat dorp daer die broede steen waren geworden² mit groter boesheit mit hoerren wapen, ende ander tyrannen die sijnre verwachtende waren mit groter haesticheit ende raserye, aengaende mit hoeren sweerden ende stocken ende armborsten als wolven hebben si gelopen ende ingevallen in die kechten Gods, en hebben se haestelic doot geslagen ende ter eerden geworpen. Doe die heilige bisscop Bonifacius sach³ dat hi sterven solde aen den <bl. 51^r> sweerde, doe leide hi dat ewangeliumboek op sijn hoeft, ende seide dat hi daer onder den slach wolde ontfangen ende sijn beschermynge hebben in den doot, welke lexe hi lief in sinen leven hadde, hi stont vast in der gelove ende badt God van Hemelrijc voer sinen vianden. Ende als hi sijn gebet had gedaen stack hi uut sijn hoeft ende boedet den tyran, hi en sloech niet meer af dan een stuck van der hernpannen mitter platten des heiligen bisscops, welke stuck is noch toe Dockum int cloester. Ende die heilige man mit sinen medebroederen is gestorven op den vierden dach na kalendas Junii, der maent. Dat getal der heiliger martelers was LII. Mer XIII worden gebrocht mit den heiligen bisscop Bonifacius van den kerstenen

1) Deze zin is woordelijk vertaald uit *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 86, regel 26–30.

2) Zie hiervóór, inleiding, pag. 367.

3) Deze passage staat in *Vita altera*, ed. Levison, pag. 73, caput 16. Zie hierover nog TH. SCHIEFFER, *Winfried-Bonifatius* (1954), S. 272/73.

tUtricht ende daer eerlich ontfangen sijn in die kerke, die gewyet is in die ^a eer der heiliger ^b Drievoldicheit.¹ <bl. 51^v> Daer nae doe al over geleden was ende die martelers doot waren, doe sijn si geloepen haestelic totten scepen daer Bonifacius in had sijn eten ende dranck, ende voert ander reyscap boeken ende voert ander heilige cleder. Onder dit reyscap vonden sy een tonneken wijn ^c ende sy meynden dat daer in geweest hadde golt of silver. Doe vonden sy wijn daer in, ende sy hebben gedroncken daer af ende hebben hem onder malcanderen selven doot geslagen. Doe dit geschiet was is sunte Bonifacius suster ² gecomen ende hevet hem gehaelt mit VIII gesellen, ende hem gebracht tot Utrecht ende hevet hem daer begraven mit sinen gesellen. Want hi toe Utrecht lange tijt bisscop had geweest. Daer nae doe Bonifacius begraven had geweest toe Utrecht XII iaer lanc, doe en wolde hi daer niet langer liggen. Doe geschie <bl. 52^r> den daer voel teykenen als dat alle die clocken worden luydende, die si dit vernamen hebben si dat heilige lichaem ghebracht toe Fulden in den cloester dat hi selver gesticht hadde, ende daer is hi noch begraven, soe hy selven begeert had in sinen leven, behalven sijn platte die is noch toe Dockum. Daer nae doe Puppinus die coninc van Vrankrijk hoerden dat sunte Bonifacius gedodet was toe Dockum hevet hi gesant voel volcs ende groet goet ende sy hebben daer getymmert een kerke op die stede daer hi gemartelisiert was, ende was gewyet in die ere des heiligen bisscops sunte Bonifacius ende sijnre gesellen. Doe cregen si daer een fonteyne, die staet in die kerke ende noch voel teyken doet. Ende daer wert getymmert een cloester van Premonstreit oerden ³ in welken cloester nu ter tijt is een goet leven, ende den dienst Gods wort daer <bl. 52^v> heerlic gehouden. Item dat getal der heiliger martelers die mit den heiligen bisscop sunte Bonifacius gepassijt worden waren LII. Met XIII lichamen der martelers worden vergadert ende worden tUtricht mit heiligen bisscop Bonifacio mit groter eren ende bliscappen gebrocht mit

a) Hs.: *in die bis*, doch eenmaal doorgehaald.

b) In hs. *kerken* doorgehaald.

1) Zie voor deze passus: *Vita tertia*, ed. Levison, pag. 88, caput 13; vgl. ook *Vita altera*, ed. Levison, pag. 78, regel 15 sqq. Vergelijk over de Triniteitskerk, die in de overige bronnen niet vermeld wordt, S. MULLER, Westd. Zeitschr., 1897, S. 279.

c) In hs. *doer* doorgehaald.

2) Mogelijk is hier bedoeld Willibalds zuster Walburg, abdis van Heidenheim (zie SCHIEFFER, *Winfried-Bonifatius*, S. 277). Dit zou ook nog een zekere relatie met Arnhem medegebracht hebben.

3) Bedoeld is de Bonifatiusabdij te Dokkum; zie *Monasticon Batavum*, II, pag. 58.

sanghe ende melodien ende psalmodien heerlic ontfangen in die kerke der heiligher Drievoldicheit ende daer sijn si begraven. In vier heiliger stede ¹ wert geeert die heilige bisscop sunte Bonifacius, ende geschien noch grote miraculen. In den iersten in Dockynga dat nu heit Dockum. Ende tUtrycht, ende toe Mens daer hy bisscop was, ende in syn cloester dat geheiten is ^a Fuldensis. Item alle die martelers behalven XIII die mit sunte Bonifacius gedodet waren, bleven al te samen tot Dockum.

1) Zie *Vita altera*, ed. Levison, pag. 74, regel 5 sqq.

a) In Hs. doorgehaald *fulgen*.

REGISTER EERSTE JAARGANG

- Aa, Maurits v. d., burgem., 248
Aalburg, 284
Aartsdiakens, 144, 145
Aartspriesters v. Holland, 12, 22
Abbink, G. A. M., prof., 16
Abcoude, Jan v., 216
Abdinghof, abdij, 284
Abel, Jacob, paus. not., 162, 163, 165
Acta sanctorum, 188, 195, 235
Adaem, Joannes, fr., 80, 81
Adalbert, St., 206
Adelbold, b. v. Utr., 279
Adolf van Kleef, hert., 64, 65
Adriaan VI, paus, 129-168 (passim), 178, 185, 199-201, 225, 236, 237
Adrichem, D. v., O.F.M., 71
Adrichem, Nicolaas v., zie Nicolaas
Aduard, klooster, 21, 261
Aemstel, Malsen, 220
Aerden, L., pr., 16
Aerts, Norbertus, S.J., 241
Aflaten, 27-107
Agricola, Rudolf, 227
Ahaus, Hendrik van, prior 322
Aire, Pierre de l', zie Area
Aken, 150, 302
Aken, kap. v. O.L.V., 135
Albrecht v. Beieren, 49, 64, 65
Albrecht van Mainz, a.b., 156
Alcuinus, 198, 269
Aleander, Hieronymus, humanist, 152-168
Alexander IV, paus, 51, 52, 54, 57, 59, 66, 79, 91, 95, 97
Alexander VI, paus, 84, 132, 133, 142, 143
Alfrink, B. J., a.b. v. Utr., 15
Alkmaar, 227
Allard, H. J., S.J., 20
Almere, 379
Altamus, 221
Amandus, H., 196
Amelia, 73
Amersfoort, 184, 320, 321
Amöneburg (Hessen), 374
Amstelland, 193
Amsterdam, 10, 21, 60
Anagni, 51
Andelst, 285
Anna, relikwie v. d. H., 138
Antoine de Brion, zie Brion
Antonianen, 27-107
Antonius Chaberti, zie Chaberti
Antonius Hugonis, questierder, 33, 35
Antonius, H., kluizenaar, 27-107
Antoniusvuur, Sint-, 72ss.
Antonucci, A., 128
Antwerpen, 61, 112, 131, 137, 172, 263
Antwerpen, O.L.V., 135, 136, 137
Appeltern, Jacob van, 142
Aquilus, Hendrik, hist., 223
Area, Petrus de, 40
Arend van Herlaar, 284
Arias, Fr., S.J., 252
Arles, 83, 84
Armstorff, Georg von, 162-166
Armstorff, Paul von, raadsheer van Karel V, 162-166
Arnhem, 60, 361, 362
Arras, (Fr.), 121
Assendelf, Dirc v., 253
Assenede, 274
Athenas Belgicas, 187
Aufgang Europas v. F. Heer, 261
Augustijnen, 72
Autun, bisdom, 32
Axel, 274
Ayta, Rinsia ab, 181
Baecx, Adriaan, 205
Baecx, Barbara, 171, 173, 181
Baecx, Catharina, 188, 206
Baecx, familie, 238, 239
Baecx, Joachim, pr., 172, 238, 239
Baecx, Johannes, 172, 181
Baecx, Maria, 181
Baert, Joannes, 37, 80, 81
Bailleul (Belle), commanderie Flandria, 28, 32, 33, 36-40, 48, 80-82
Bakhuizen-van den Brink, R. C., 183
Balderik, b. v. Utr., 272
Baldewinus Rumoldusz., past., 276
Ballan, klooster, 83, 89
Ban, Jan Albert, kan., 17, 176, 191, 192, 206-209
Barbefosse, Domus S. Antonii, 34, 40, 48, 64, 65, 98, 100
Barret, J., vic.-cap. te Luik, 120
Barten, J., S.J., 16
Bartholomeus, abt v. Echtenach, 286
Baselius, Jacob, hist., 179
Basin, Thomas, 178, 212
Batus, Gaius, 200, 236
Baudartius, W., pred., 224
Bazel, 293 v.v., 344
Bazel, calendarium van, 306-317
Bazel, concilie v., 53

- Beda, 368
 Bedbur, stift, 286, 287
 Begijnen, 124
 Beieren, Hendrik v., zie Hendrik
 Beieren, Jan v., zie Jan
 Beilen, 272, 288, 289, 291
 Beka, Joh. de, 185-187, 203, 367
 Beld, A. J. v. d., pr., 25
 Belle, zie Bailleul
 Belonje, J., 20
 Beornrad, abt, 269
 Berckel, fam. van, 251
 Berg (aan de Saale), 269
 Bergen, J., pr., 16
 Bergen-op-Zoom, 131
 Berkhout, H. N. P. J., rec-
 tor, 21, 25
 Berlikum, fraterhuis, 321
 Bernard, proost v. Emme-
 rik, 286
 Bernulfus, St., 199, 214
 Bethanië, kl. bij Arnhem,
 362, 366, 367, 379
 Bethlehem, kl. bij Doetin-
 chem, 288
 Beverwijck, Joh., medi-
 cus, 179, 186, 194, 215,
 216-222, 227
 Bèvres, Jean de, 45
 Beijer, Gerardus, proost
 van West-Friesland, 38
 Beyer, Joannes, not., 283
 Beysens, J. Th., prof., 20,
 25
Bibliotheca Belgica van Va-
 lerius Andreeae, 184, 187,
 188, 189, 205, 206, 211,
 212, 224
 Biggo, 277, 278
 Bizarrus, Petr., 227
 Blankenheim, Frederik v.,
 b. v. Utr., 30
 Blok, P. J., prof., 20
 Bloquerie, Gilles de, vic-
 gen., 159
 Bodiker, Johan, 322
 Boechoute, 274
 Boëthius, 342, 359
 Bollandus, Joh., 188, 195,
 233, 235
 Bombinus, Paulus, 234
 Bomelius, Henr., hist., 223
 Bomell, notarius, 83
 Bommel, C. v., b. v. Luik,
 9, 120, 124, 127, 128
 Bon, Jean, pr., 119
 Bonifatius, St., 196, 261,
 361-382
 Bonifatius VII, paus, 51
 Bonifatius VIII, paus, 52,
 57, 60, 78, 79, 94, 97
 Bonifatius IX, paus, 30,
 35, 51, 57, 66, 67
 Bonn, 121, 135
 Bont, B. J. M. de, pr., 2
 Booth, Corn., burgem.,
 176, 177, 194, 200, 203,
 229, 230, 237, 238
 Borculo, 134
 Borger, 272, 289, 291
 Borken, 334
 Borne, 288
 Borret, Th. J. H., 9
 Bosch, Catharina, 123
 Boscharts, Willibr., O.
 Praem., 211
 Bosius, Jac., 233, 234
 Boskoop, 42
 Botellier, Joh., 224
 Bots, P. M., rector, 18
 Boudewijn Hendriksz. v.
 Duiveland, 278
 Boudewijn, heer v. Rhoon,
 277
 Bourbon, 80, 82
 Bourges, 301
 Bouzies, B. de, raadsheer,
 109
 Boxhorn, Marcus, 232
 Brabant, aartsdiaconaat,
 135, 148
Brabantia Mariana, 189,
 210
 Brakel, zie Godescalcus,
 Ricoldus en Joannes
 Brancadoro, C., 128
 Brechaeus, Joh., 223
 Breda, 114
 Breda, bisdom, 6, 7, 15
 Brederode, 172
 Breughel, Pieter, jr., 63
 Brinck, Joh., prof. in Leu-
 ven, 217
 Brinckius, Ernest, prof.,
 179, 214
 Brion, Antoine de, 33, 58
 Brion, Hubert de, 33, 63
 Broekentiende, 219
 Broere, Cornelis, 4, 9
 Broglie, M. de, b. v. Gent,
 110, 114, 128
 Brom, Gerard, 1
 Brom, Gisbert, 19, 21, 24
 Bronchorst, Jan v., elect,
 30
 Bruinvis, C. W., 20
 Brussel, 320
 Buchell, Arend van, 169,
 175, 179, 185-187, 194,
 198, 200, 201, 209, 216,
 222, 231
 Buderich, Bern., prior,
 323, 325, 328, 329, 330
 Budts, past. te Brussel, 116
 Bugge, Joannes, kan., 10,
 17, 193, 202, 209, 212
 Bunnik, 173
 Burchard, b. v. Utr., 220,
 273, 274
 Burchard, b. v. Würzburg,
 377
 Burgh (op Schouwen),
 277, 291
 Burgt, F. P. van de, pres.,
 9, 24
 Burgundius, N., 180
 Burman, Caspar, 170, 174,
 178, 199, 200, 201
 Busch, Johannes, 320, 322,
 324, 330
 Butkens, Christoffel, 185-
 187, 230-232
 Butzbach, fraterhuis, 321
 Bijleveld, W. J. J. C., 20
 Buytenen, M. P., archiva-
 ris, 16
 Calcar, Hendrik, fr., 327

- Calendarium, 306-317
 Calixtus III, paus, 51, 77, 78
 Callier, A. J., b. v. Haarlem, 11, 14
 Cambrai, Fr., 121
 Campen, Joannes van, 38
 Camphusius, Theodorus, 220
 Canisius, St. Petrus, 252, 253
 Capaccini, F., nuntius, 116, 118, 127, 128
 Capproen, Jan, fr., 37
 Caprara, Joh. Bapt., 128
 Carpentarius, Georg, O. Cart., 297
 Casta, Godefridus de, 36, 80, 82
 Castellanus, Petr., 227
 Castiliono, Joh. de, not., 146, 147
 Catechismusonderricht, 240-256
 Catenoy, commanderie v. St. Antonius, 29
 Catharina, Sint-, 64, 65
 Cathedralicum, 145
 Cats, Jacob, 220
 Cavaillon, 56
 Celles, A. P. F. G. de, ambass., 118, 119
 Chaberti, Antonius, questierder, 34
 Chartres, bisdom, 155
 Cherny, Domus S. Antonii, 32
 Chigi, Fabio, nuntius, 234
 Chrysosthomus Neopolitanus, 219
 Ciamberlani, A., 128
 Clarisse, A., 2
 Clarisse, J., 2
 Clemens IV, paus, 54, 57, 75, 77, 80, 91, 92, 93
 Clemens VI, paus, 51
 Clemens VII, paus, 68
 Cnobbaert, Joh., uitgever, 210
 Coc, Hendrik, 286
 Coc, Rudolf, 286
 Codde, Petrus, ap. vic., 11
 Collegium Philosophicum, 111, 112, 118, 120, 121, 126, 128
 Colonie, Joh., frater, 328
 Compostel, Henricus, kan., 40
 Compostella, St.-Jacob v., 58, 67, 96
 Concilie v. Lateranen, 29
 Concordaat 1827, 128
 Condroz, aartsdiaconaat, 137
 Condulmaro, Gabriele, zie Eugenius IV
 Conringus, Joan., pred., 233
 Copis, Jan, aartsdiaken, 152, 153
 Coppens, J. A., pr., 5, 9
 Cornelissen, J. D. M., prof., 21
 Cothen, 173, 178
 Coudewater, 131
 Court, Pieter de la, 180, 181, 182
 Cramer, J. J., aartspr., 116
 Crespy, vrede v., 36
 Crocus, Corn., 214
 Cromvoirt, Godefr., S. J., 71
 Culemborg, 71
 Cumulatie v. beneficies, 136 ss.
 Cusa, Nicolaas v., kard., 322
 Cuyten, J., pres. Haren, 9
 Dachenhausen, fraterhuis, 321
 Daconnes, Joh., 40
 Dalen, J. A. van, 20
 Danckenersi, J., zie Daconnes
 Danckenoës, J., zie Daconnes
 Danckonis, J., zie Daconnes
 Delfshaven, 267
 Delft, 213, 320
 Delft, Wilh., zie Wilhelmus
 Derkinderen, A., schilder, 264
 Dettingen, fraterhuis, 321
 Deventer, 60, 134, 262, 288, 320, 321
 Dieppurch, Peter, frater, 320, 327, 328, 333
 Diest, 131
 Diest, Jan v., b. v. Utr., 30, 273, 289
 Dirc II v. Ahr, b. v. Utr., 288
 Dirc v. Heteren, 286
 Dirc III, gr. v. Holland, 280, 281
 Dirc V, gr. v. Holland, 219
 Dirc VI, gr. v. Holland, 278
 Dirc VII, gr. v. Holland, 277
 Dirc v. Teilingen, 280
 Dodt van Flensburg, J. J., 169
 Does, Jan van der, burgem., 185, 222
 Doesburg, 320
 Doeveren, 284, 285, 291
 Dokkum, 365, 379, 381, 382
 Domesteyn, 216
 Doorn, E. C. M. van, 119
 Doorn, Joh. v., drukker, 203
 Dordrecht, 60, 194, 216-222, 227, 228
 Dordrecht, Lebuinus v., zie Lebuinus
 Dordrecht, Matthaeus, schepen, 228
 Dordrecht, Willem v., schepen, 228
 Dorestad, 372
 Dotrenghe, T., raadsheer, 109, 110, 111, 113, 115, 117, 120, 121
 Douza Theodorus, 175, 185

- Drempt, 287
 Dreackwaert, 216
 Dreackwaert, Zweder v., 216
 Dresch, N. J. M., 20
 Driessen, A., 19
 Droog, M. P. R., 19
 Duiveland, 277, 278
 Düren, 137, 138, 139, 140
 Duyck, Wilh., 221
 Dwingelo, 60

 Ebelsohn, Jac., 48
 Echternach, abdij, 269-287
 Eem, van der, 203
 Eemsteyn, klooster, 216, 220
 Egbert Veldynge, 289
 Egmond, abdij, 207, 262, 278, 281
 Egmond, Willem v., zie Willem
 Eichstätt, 69, 71, 207, 377
 Einsiedel, fraterhuis, 326
 Elisabethsvloed, 219
 Elten, klooster, 285
 Emmekercke, 220
 Emmerich, 321
 Enckenvoirt, Goyart van, 130, 131
 Enckenvoirt, Hendrik van, 131
 Enckenvoirt, Jan van, 131
 Enckenvoirt, Liesbeth van, 131
 Enckenvoirt, Willem van, zoon van Goyart, 131
 Enckenvoirt, Willem van, kard., 129-168
 Enckenvoirt, Zeger van, rector, 131
 Encyclopedisten, 115
 Eobanus, St., 379
 Erkenrudekercke, 219
 Espen, Zeger B. v., 125
 Essen, Dtsl., 272
 Essen, klooster bij Groeningen, 289
 Essink, J. G. H. C., pr., 24

 Estius, Guilielmus, 202
 Eucharistie, 194
 Eugenius III, paus, 278, 284
 Eugenius IV, paus, 35, 51
 Eugenius V, paus, 53, 54
 Eugenius VI, paus, 54
 Eusebius St., 361, 362, 363
 Everegem, 45
 Executoriaalbrieven, 143
 Eyck, Jan van, 65

 Falco, fr., comm. van Pont-à-Mousson, 28, 63, 69
 Famenne, aartsdiaconaat, 135, 144-148
 Febronius (Hontheim), 125
 Philips de Schone v. Bourg., 137
 Flandria, zie Bailleul
 Floris IV, gr. v. Holland, 278
 Foere, L. de, 110
 Fontanus, Nic., med., 234
 Franciscus Xaverius, H., 172
 Frankfort, 29, 302
 Frans I, koning v. Fr., 36, 155, 157
 Freckenhorst bij Warendorf, klooster, 366
 Fredericus, abt v. Ruinen, 288
 Fredericus, H., 196, 199, 236
 Frederik Barbarossa, keizer, 302
 Frederik II, keizer, 302
 Frederik III, keizer, 218
 Frenswegen, klooster, 320
 Fruin, Robert, prof., 12, 20
 Fulda, 377, 378, 381, 382
 Furseus, broer v. St. Wilibrord, 368

 Gabbema, collectie-, archivalia, 179, 238

 Gabre, Dominicus de, 37
 Gaesbeek, Jac., 216
 Gaesbeek, Zweder, 216
 Gaiffier, J. F. de, raadsheer, 109
 Gaillard, Edw., 301
 Gasman, M. J., pr., 19
 Gastonis, Joannes, zie Joannes
 Geeraardsbergen, 320
 Geerdink, E., pr., 24
 Geertruid v. Groesbeek, 286
 Geismar (Hessen), 375
 Gellicum, 284
 Gent, 320
 Genua, 56, 57
 Georgenberg, klooster, 322
 Georgius, St., 304
 Gerbenzon, Mr P., 297
 Gerdes, D., hist., 183, 185
 Gerardus, abt v. Echternach, 278, 280, 281
 Ghert, P. G. van, 109, 113-127
 Giberti, Gian. Matteo, secr., 154
 Gils, Ant. v., pr., 5
 Gislenus Scrivere, 181
 Gobbelschroy, P. L. J. S. van, min., 112, 117-120
 Godebald, b. v. Utr., 219
 Godescalcus de Brakel, 219
 Godsdienstonderwijs, zie Catechismusonderricht
 Goënga, 289, 291
 Goeree, 42
 Gompertz, L. P. A., 19
 Gonnet, C. J., archiv., 20, 21, 25
 Gontonis, Bern., pr., 83, 86-89
 Goossens, W., pr., 6
 Gorcum, Martelaren van, 201, 202
 Görtz, J. P., 19
 Goubau d'Hovorst, M. J. F. G., 119, 128

- Gouda, 43, 60, 176
 Goudanus, Herm., 223
 Graaf, J. J., pr., 2-4, 8-10, 12, 14, 17, 18, 20, 25
 Gratiotus, b. v. Eichstätt, 53
 Gregorius, H., b. v. Utr., 196, 197, 269, 272
 Gregorius II, paus, 373, 374
 Gregorius III, paus, 376
 Gregorius VII, paus, 94, 126
 Gregorius IX, paus, 52, 55
 Gregorius X, paus, 52, 57
 Gregorius XI, paus, 52, 57, 94
 Grevenbrouck, fam. van, 131
 Groen van Prinsterer, G., 5
 Groenesteyn, Diederik Alb., ridder, 178, 184
 Groenlo, 173
 Groesbeeck, Geertruid, zie Geertruid
 Groesbeeck, Seger v., zie Seger
 Groningen, 320
 Groningen, bisdom, 15
 Grünberg, Domus S. Antonii, 48
 Grutere, Joës de, alias van Strype, notaris, 80, 83
 Guerin, Petrus, not., 83, 84, 89
 Gulick, L. v., S. J., 251
 Gijsbrecht v. Ysselstein, 282
 Haarlem, 8, 207
 Haarlem, Sint-Bavo, 1
 Haarlem, bisdom, 7, 9, 11, 15, 193, 206-208
 Haarlem, Dominicanen, 207
 Haarlem, Johannieters, 207, 228
 Haarlem, kapittel v., 10, 191-193
 Haarlem, scholen, 207
 Habets, Jos., pr., 6, 7
 Hacquerie (dioc. Luik), 83, 86
 Haer, Flor. v. d., 224
 Haesdonc, zie Henricus de Haesdonc
 Hageman, Fr., kuiper, 123
 Harderwijk, 60, 179, 320
 Hartmann Schedel, arts, 65, 104, 105
 Hasius, Joh., iurist, 224
 Hattem, 60
 Hau, de (bij Kleef), 64, 65
 Have, Jan, schepen, 228
 Heda, Wilh., 185-187, 199
 Heem, Petrus, past., 40
 Heerdt, J. A. J. ter, pr., 24
 Hegel, W. F., 113, 114
 Heiligenkalender, 297-317
 Heilo, 271, 280, 291
 Heinsius, Daniel, 186
 Helden, 131
 Hellendoorn, 60
 Helvetius, Claude, 115
 Helya de Noerde, questierder, 33
 Hemert, P. van, 113
 Hendrik v. Beieren, b. v. Utr., 196, 272
 Hendrik v. Vianden, b. v. Utr., 274
 Hendrik, proost v. Bedbur, 286
 Hendrik II, koning v. Fr., 37
 Henneman, J. J., archivaaris, 15, 25
 Henricus de Haesdonc, not., 278
 Hens, H., pr., 15
 Hensen, A. H. L., pr., 14, 20, 21, 25
 Herford, klooster, 321, 322, 327-330
 Herlaar, Arend van, zie Arend
 Herman Jacobsz., pr., 285
 Hermans, vic. gen., 123, 124
 Herrenberg, fraterhuis, 321
 Herstel bissch. hiërarchie, 128
 Hersfeld, klooster, 377
 's-Hertogenbosch, 60, 113, 131, 217, 262, 264, 320
 's-Hertogenbosch, bisdom, 5, 7-10, 15, 23
 's-Hertogenbosch, S. Jan, 135, 137
 Herveld, 272, 285, 291
 Hesbaye, 152
 Heteren, 272, 286, 291
 Heteren, Dirc v., zie Dirc
 Heyden, L. J. v. d., pr., 25
 Hildegardis, Sint-, 18, 265
 Hildesheim, zie Sulta
 Hilhorst, G., pr., 24
 Hillegersberg, 18, 265, 272, 279, 291
Historia Gelrica v. Pontanus, 179, 188, 190
 Höchst, commanderie van St. Antonius, 29
 Hoeck, F. van, S. J., 20
 Hofman, J. H., past., 14, 18, 24, 204
 Hoge de Lone, Joh., rec-tor, 325, 327, 330
 Hogendorp, Gijsb. Karel v., 111
 Hohorst, abdij, 279
 Hollander, Petrus de, S. J., 241-243, 253
 Holwerd, 290, 291
 Hommer, J. L. A. v., b. v. Trier, 120, 123
 Homoet, Jan van, zie Jan
 Honcop, Adr. v., zie Winsem
 Hooft, Arn. Hellemans, 263
 Hooft, P. C., 194, 226, 263
 Hoogveld, J. H. E. J., prof., 19, 24
 Horst, Ch. van der, 9, 10, 120, 128
 Horst, J. J. v. d., pr., 19

- Hortensius, Lambertus, 171, 203
Houding (Heneg.), 45
Houten, 272, 283, 291
Hoyneck van Papendrecht, C.P., pr., 178, 182, 193
Hubert de Brion, zie Brion
Hubertus de Dordraco, kan., 219
Hubertus, H., 196
Hucpertus, hertog v. Beieren, 376
Huges, Joannes, 36, 37
Huizinga, J., prof., 19, 263
Hullu, J. de, 20
Hulsbergen, 320
Hulst, 272-274, 291
Humbertadij, O.S.B., 45
Hummelo, 287, 291
Hutten, Ulrich von, 163
Huwelijkstoespraken, 293-359
Huijben, J., O.S.B., 21, 25

Ierseke, 137
Ingenwinckel, Jan, kan., 143
Innocentius IV, paus, 51, 59, 63, 66, 67, 90, 91
Innocentius VI, paus, 34, 51, 78
Innocentius VIII, paus, 56, 58, 66, 67, 77, 92, 95, 96, 98
Isenheimer altaar, 72

Jacoba v. Beieren, gravin, 64, 65
Jacobus v. Denmarcken, wijb. v. Utr., 207
Jan then Poel, zie Poel
Jan van Nassau, elect van Utr., 59
Jan v. Beieren, gr. v. Holland, 281
Jan van Homoet, 285
Jan Persijn, 290
Jansen van Capel, Evert, 227

Jerusalem (pelgrimstocht), 50, 58, 67, 90, 91, 96, 227
Joannes de Brakel, 219
Joannes Loy, rector, 284
Joannes XX, paus, 52, 54, 60
Joannes XXII, paus, 28, 52, 54, 60, 174
Joannes Gastonis, questierder, 32, 33
Joannes Henricusz., past., 279
Joannes Karonis, zie Karonis
Joannes Rovelli, zie Rovelli
Joannes de Schermbeke, 285
Joannes Strote, wijb., 289
Joannes Wraet, zie Wraet
Johannes, zie Joannes
Jong, Kard. J. de, 3, 14, 19, 23, 24
Jonge van Ellemeet, B. M. de, 20
Josef II, keizer, 122, 123, 126
Jovius, Paulus, 132, 200, 236
Jozefisme, 125 v.v.
Jubileeaflaat, 192
Jülich-Berg, hertog v., 137, 138
Julius II, paus, 142, 144, 146, 162
Juten, G. C. A., pr., 6
Jutfaas, 173

Kalender, zie Heiligenkalender
Kam, G. M., 268
Kampen, 171, 227
Karel de Grote (verering), 302
Karel V, keizer, 36, 151-158, 176, 185
Karel VIII, k. v. Fr., 58
Karel Martel, 372, 373, 375, 377

Karloman, 365, 377, 378
Karonis, Joannes, questierder, 34
Kassel, 320, 321
Katendrecht, 277
Katholicon tijdschrift, 116
Katwijk a. d. Rijn, 246, 247
Keernan, Gerulfus, 212
Kellen, 271, 286, 291
Kempens, aartsdiaconaat, 135, 146, 147, 148
Keppel, Wouter v., zie Wouter
Kerkwerpe, zie Oegstgeest
Keulen, 29, 32, 142, 320, 321, 322, 327, 333
Kints, C. van, prof., 9
Kist, N. C., 2
Kleyntjens, J., S.J., 20
Klönne, B. H., 19
Kloostervisitatie, 322
Klopjes, 242 v.v.
Kloppenburg, H. J., pr., 24
Knuif, W. L. S., prof., 24
Königstein, 321
Krüger, J. B., pr., 6, 7
Kulm, fraterhuis, 321

Lambertus, H., 196
Lambruschini, L., nunt., 120
Langenhove, kan., 225
Lap van Waveren, Albert, 171
Lap van Waveren, Gijsbertus, 169-239
Lap van Waveren, Jan, 171, 181, 188
Lap van Waveren, Nicolaas, 171
Lau, Herman, fr., 322
Lebuinus v. Dordrecht, 217
Lebuinus, St., 196, 283
Leeuwarden, Mart. v., rector, 334
Leiden, 201, 240-256

- Leiden, jezuïeten, 240-256
 Leiden, univ., 113, 208
 Leith, domus S. Antonii, 48, 62, 63, 68
 Lennep, David Jacob, prof., 2
 Leo X, paus, 54, 56, 59, 154, 159, 166, 285, 287
 Leo XIII, paus, 265
 Leoninus, Elbertus, kans., 182-185, 224
 Leuven, universiteit, 132, 151, 153, 156, 158, 171, 172, 173, 182, 193, 217
 Lewardie, Joh., clericus, 334
 Lichtenberg, domus S. Antonii, 48
 Lipsius, Justus, 204, 205, 222
 Liudger, zie Ludger
 Loaysa, Juan de, curieprelaat, 157
 Lochner, Stephan, beeldh. 65
 Lodewijk Napoleon, kon., 113, 114
 Loeder, Hendrik, prior, 322
 Loemel, Jan v., aartsdiaken, 148, 149
 Lokhorst, Willem van, 185
 Lommel, A. van, S.J., 10, 14, 20, 24
 Londen, 372
 Loos, J. C. v. d., pr., 11, 14, 19, 21, 22, 25
 Lottom, H. van, pr., 10
 Louter, J. G., prof., 16, 21, 25
 Loy, Joh., zie Joannes Lübeck, 322
 Lüchtenhof, fraterhuis, 324, 325, 326, 327, 329, 330
 Lucius III, paus, 284
 Ludger, St., 269, 272, 303
 Luik, bisdom, 28, 29, 32, 104, 128, 135, 142, 148, 150, 158
 Luik, kathedraal kap., 132, 143, 147
 Luik, Saint Barthélémy, 135
 Luik, Saint Denys, 135
 Luik, H. Kruiskerk, 28
 Luik, Saint Lambert, 135
 Luitprant, koning, 376
 Lullus, a. b. v. Mainz, 365, 378
 Lux, A. J. L. M., 9, 10
 Lydius, Jac., pred., 194-195, 202, 229, 230
 Lygnes, Baltazar, pr., 80, 81
 Lynden, familie van, 185, 186
 Lynx, *Le-*, blad, 111
 Maagdenburg, 321
 Maanen, C. F. v., min., 118, 119, 126
 Maastricht, 32, 73, 150
 Maastricht, Antoniuskapel, 27
 Maastricht, commanderie van St-Antonius, 29, 65, 83, 85, 104, 105
 Maastricht, St. Servaas, 135, 136, 142
 Maechden van den Hoeck, 12
 Magnetisme, 114
 Mainz, 138, 139, 377, 382
 Makeblijde, Lud., S.J., 252
 Malaeanus, Ludov., 217
 Manuel, Juan, spaans gezant, 157, 158
 Manutius, Aldus, 234
 Marburg, 321
 Marcellinus, H., 197, 211
 Marck, Ant. v. d., pr., 148
 Marck, Everh. v. d., b. v. Luik, 148-160
 Maria v. Hongarije, landvoogdes, 36, 39
 Mariafeesten, 93, 95, 98
 Mariëntal, fraterhuis, 321
 Maroilles, abdij, 45
 Martelaren, protestante, 177
 Martinus V, paus, 34, 51, 53, 284
 Matthaëus v. Dordrecht, prof., 217
 Matthaëus, A., hist., 178, 183, 184, 201, 223
 Maximiliaan v. Oostenrijk, keizer, 153
 Mazio, R., 120, 128
 Méan, F. A. de, a. b. v. Mechelen, 118, 119, 120, 121
 Mechelen (België), 33, 128, 188
 Mechelen, St. Rombout, 135, 137
 Medenblich, Rumoldus v., pr., 201, 202
 Medici, Giulio de', nepoot v. Leo X, 154, 157, 164
 Meekes, H. J. pr., 25
 Meersen, H. Sacrament van, 31, 32
 Meeuwen, P. A. v., raadsheer, 109, 113, 121, 123
 Meinwerck, b. v. Paderborn, 284
 Melanchton, Philips, 237
 Melroy, zie Velde de Melroy
 Menasseh ben Israel, 190
 Mercier, D., kard., 17
 Merseburg, 321
 Mersman, Franc., baljuw, 81, 82
 Meyer, B. A., pr., 25
 Meyer O.P., G. A., 19
 Meylink, A. A. J., 9
 Middelburg, 31, 276
 Midsland, 290, 291
 Mierlo, 211
 Mierlo, Govert, b. v. Haarlem, 11, 20
 Mierlo, heren van, 131
 Mierlo-Hout, 130, 131
 Milwijck, Joan. de, 221
 Minneboden, Reynaldus, zie Reynaldus

- Minnendael, klooster, 220
 Mitte de Saint-Chamond, Theodore, zie Theodore
 Moderne Devotie, 319-334, 362
 Moers, Antonius van, 36
 Moll, Willem, 2
 Möllmann, M. P. J., 20, 25
 Monnikshuizen, 296
 Monte, Aegidius de, b. v. Deventer, 288
 Monte, Antonius del, kard., 149
 Montmajour, klooster, 83, 84
 Montzima, Bucho v., 181, 214
 Montzima, Folcardus v., 181
 Montzima, Pompejus v., kan., 235
 Montzima, Poppo v., 181
 Montzima, Taco v., 181, 214
 Morbeke, Ludov. de, fr., 80, 81
 Moringius, Gerhardus, 200, 225, 236
 Motte Fanjas, priorij, 56
 Muller Fzn, S., 20, 176
 Münster, 301, 303, 304, 318-333
 Münster, calendarium van, 306-317
 Musenlus, Barth., 220
 Musius, Corn., 193, 201, 202, 213
 Müter, H. M. J., pr., 25
 Mijs, Johanna, gehuwd met Goyart v. Enckenvoirt, 130
 Nassau-Dietz de Jongere, Johan, 240
 Nassau, Jan v., zie Jan *Necrologium* van Bugge, 10
 Nederhorst den Berg, 272, 282, 291
 Neercassel, Joh., ap. vic., 263, 267
 Neurenberg, 104, 105
 Nicolaas v. Adrichem, abt, 278
 Nicolaus V, paus, 53
 Nicolaus Schouttetten, 221
 Nieheim, Godfried, frater, 323, 327, 329
 Nieuwaal, 284, 291
 Nieuwland, Nic., b. v. Haarlem, 11, 20, 207
 Nihusius, Bartholdus, pr., 189, 193, 233, 234, 235
 Noerden, Helias van, kan., 40, 42
 Nolet, W., pr., 18, 25
 Nonneseter, domus S. Antonii, 48
 Noordeloos, P., 16, 21, 22, 25
 Noot, Jhr. H. v. d., 112
 Nova Terra, Nic, zie Nieuwland
 Noyelles, Helias, 37, 80, 81
 Nuyens, W., 9
 Nijvel, 123
 Obsonium, 145
 Odulphus, H., 196, 199, 236
 Oegstgeest, 271, 273, 280, 281, 291
 Oems, Claes, O.E.S.A., 61
Officia propria, 196-198
 Olaus Stenonis, 48
 Oldeboorn, 60
 Oldenzaal, 191
 Olst, 272, 287, 288, 291
 Ondernard, N. A., b. v. Namen, 123
 Oosterbaan, D. P., 22
 Oostergoo, 379
 Oostkapelle, 271, 276, 291
 Opperman, O., prof., 19, 260
 Orssoy, Goswinus de, 48
 Orten, 6
 Ortizius, Blasius, 200, 225
 Os, Fiacre de, past., 80, 82
 Osnabrück, 320, 321
 Ossenisne, 273, 275, 291
 Osterberg, 320
 Otto II v. Lippe, b. v. Utr. 283
 Otto III v. Holland, b. v. Utr., 288
 Otto v. Ysselstein, 282
 Oudenrijn, 173
 Ouderkerk a. d. Amstel, 20
 Oudewater, 273, 283, 291
 Outremanni, D', 225
 Ovezandius, Henr., 234
 Paasdatum, 303
 Palavicini, Joh. Bapt., b., 56
 Pallaes van de Sterre, 178
 Pancratijs, St., 274
 Paredis, J. A., b. v. Roermond, 6
 Parijs, 28, 53
 Patrocinia, 269-292
 Paulus III, paus, 81
 Pendrecht, 277, 278
 Perk, provisor v. Kenne-merland, 207
 Persijn, Jan, zie Jan
 Persijn, Jul., 7, 13
 Perugia, 51
 Peter v. Roden, 277
 Petitiëbeweging 1828-1829, 128
 Petri, bankiershuis, 139
 Petten, 271, 281, 291
 Philips de Goede, 31, 43
 Piacenza, 179
 Pippijn de Korte, 269, 365, 377, 378, 381
 Pius II, paus, 219
 Pius V, paus, 196, 197
 Pius IX, paus, 9
 Placet, 126
 Platus, Hieron., S.J., 252
 Plechelmus, H., 197
 Plemp, Corn., advocaat, 193, 202, 213
 Poel, Jan then, 361, 362
 Poelenburg, familie, 215
 Poelwijck, Henricus, abt, 279

- Polman, P., O.F.M., 16, 21
 Pont-à-Mousson, com-
 manderie v. St. Anto-
 nius, 28, 29, 32
 Pontanus, Is., 179, 188,
 190, 194, 199, 214, 217,
 222
 Pontianus, St., 305, 326
 Poppo, a.b. v. Trier, 271
 Porta, Joris de, 37, 80, 81
 Possuinus, 236
 Post, R. R., prof., 14-16,
 19, 21, 25, 257-268
 Prein, J. A. M., prof., 15,
 16, 25
 Prenger, H. J. J., prof., 9
 Pretere, P. de, S.J., 252
 Priesterretraite, 124
 Puteanus, Erycius, 189,
 190, 204, 212, 225
 Pyll, 38

 Quellerie, Antoine de la,
 37, 38
 Quentovic (Ventawih),
 373
 Quest, 27vv.

 Radbod, H., b. v. Utr.,
 196, 272
 Radbod, koning, 372, 373
 Raet, Karel de, 37, 80, 81
 Rainald v. Dassel, a.b. v.
 Keulen, 302
 Raoux, A. Ph., raadsheer,
 109, 112
 Rappard, F. A. L. v., 20
 Raynaudus, Theophil.,
 S.J., 218
 Reginbertus, abt, 278, 280,
 281
 Relikwieënverering,
 138 ss.
 Remy, Bertrand, 45
 Reservaties, 141 ss.
 Rêves, kasteel, 112
 Reynaldus Minneboden,
 220
 Rijsenburg, abdij, 280
 Reyphins, L. A., raads-
 heer, 109-115
 Rhoon, 242, 277, 278, 291
 Ricoldi de Brakel, 219
 Riedwijck, C. van, 232
 Rientjes, A. E., pr., 19
 Rintelen, Herm. de, fr.,
 327, 329, 330
 Ravis, Theodatus a,
 zie Theodatus
 Robert de Fries, gr. v.
 Vlaanderen, 275
 Rocheel, Joannes, 80, 81
 Roden, zie Rhoon
 Roden, Peter v., zie Peter
 Rodenzande, Ger. v.,
 past., 279
 Roermond, bisdom, 6, 7,
 16, 23
 Rogier, L. J., prof., 15, 16,
 21, 25, 257-268
 Rome, Anima, 134
 Rome, Sapienza, 132, 143
 Roordahuizum, 295, 296,
 318, 330, 334
 Roordahuizum, Bernar-
 dus v., 294, 295, 302,
 318-333, 344, 348, 350,
 354, 356, 359
 Rootselaar, W. F. N. v., 19
 Rooy, N. de, pr., 16
 Roordahuism, Bern.,
 zie Roordahuizum
 Rosignollius, Bern., S.J.,
 252
 Rossum, A. A. J., pr., 24
 Rossum, J. R., uitgever,
 13
 Rostock, 321
 Rotta, zie Hillegersberg
 Rotterdam, 60, 267
 Rotterdam, bisdom, 15
 Rousseau, J. J., 115
 Roussiau, Jan, 37
 Rovelli, Joannes, ques-
 tierder, 34
 Rovenius, Phil., ap. vic.,
 173, 191-193, 197, 201-
 203
 Royaards, H. J., 2
 Ruppeforti, Hector de,
 kan., 89
 Ryckel a Geldrop, Jos.,
 abt, 221
 Ryckel, Willem v.,
 zie Willem
 Rijk, J. A. de, pr., 1, 9
 Rijkenberg, E. H., 25
 Rijsenburg, 246
 Rijsenburg, seminarie, 4

 Saer, bij Meerlo, 42
 Saint-Antoine, abdij, 29,
 33, 36, 40, 55, 56, 59, 61,
 64, 69, 72, 83, 84
 Saint-Omer, 39
 Sana, René de, 37
 Sandelinus, G., 209
 Sandhorst, gezusters van,
 klopjes, 244
 Sasbout Vosmeer, ap. vic.,
 11, 196
 Sauterius, Dan, 225
 Scerpswert, Elyas, goud-
 smid, 236
 Schackensleven, 294
 Schaepman, A. C. M.,
 pres., 24
 Schaepman, A. I., a.b. v.
 Utr., 13, 16, 19
 Schaepman, Dr H. J. A.
 M., 2-4, 7-13, 24, 267
 Schaik, J. A. S., pres., 19,
 24
 Schakerlo (op Tholen),
 278
 Schalkwijk, 173
 Schedel, Hartmann,
 zie Hartmann
 Schenkus, Georg., 227
 Schermbeke, Joh. de, zie
 Joannes
 Schildwolde, klooster, 289
 Schisma, Westers-, 262
 Schoengen, M., 20
 Scholl, Jacob, proost in
 Straatsburg, 162
 Scholten, Anna, 172, 181
 Scholtens, Mr. H. J. J.,
 21, 22, 25

- Schoorl, Andreas van,
proost v. West-Fries-
land, 38
- Schouwten, 278
- Schrant, J. M., prof., 116,
267
- Schuerzac, Henricus, kan.,
40
- Schüsselkorb, 320
- Schutjes, L. H. C., pr. 5, 7,
9, 16
- Schuurman, Anna Maria,
191
- Schuylenburg, Agatha v.,
251
- Schijndel, 137
- Scranc, Joan., kan., 89
- Seger v. Groesbeeck, 286
- Seminarie, 115, 116, 120
- Sens, 269
- Sentijn, Willem, 37, 38,
48, 80, 81
- Servatius, H., b. v. Ton-
geren, 196
- Servilius, hist., 223
- Sevensma, T. P., bibl., 293
- Simon, A., kan., 128
- Sixtus IV, paus, 52, 54, 57,
58, 66-68, 79, 92-96, 133
- Smeets, R. G. R., pr., 24
- Smissaert, M. P., 231, 232
- Smit, J. W. L., prof., 9,
10, 17
- Sneltjng, B. L., pr., 24
- Snickers, P. M., a.b. van
Utr., 17
- Son, J. B. van, min., 9
- Sonnius, b. v. 's-Hert., 8
- Spreeuwen, Arn. de, 285
- Stalpert v. d. Wielen, Vin-
cent, O. Carm., 246
- Staveren (Fr.), 48, 60
- Steenstrate, Jacob, 37, 80,
81
- Steenwijk, 288
- Steinfelt, klooster, 319
- Stenonis Olaus, zie Olaus
- Stephanus, abt van Nhut-
celle, 373
- Sterck, J. F. M., 2, 21, 25
- Sterckx, E., past., 120
- Stolk, L., 25
- Strickius, Harmanus, 206,
209
- Stroe (op Wieringen), 272,
281, 282, 291
- Strote, Joh., zie Joannes
- Strijen, Joh. a., b. v. Mid-
delburg, 217
- Strijpe, Joës van, zie Gru-
tere
- Sturm, abt v. Fulda, 377
- Suffridus Petri, 214
- Sulta, klooster bij Hildes-
heim, 295-297, 318-334,
345
- Surburg, 162
- Surius, Laur., O. Carth.,
197
- Susius, Jacobus, 222
- Sweertius, Franciscus,
187, 227
- Switbertus, H., bisschop,
196
- Tarlati, Bern., kard., 146
- Tempel, Marcus v. d., S. J.
240,
- Tempel, Wilh. van den,
221
- Temporaliteit v. Utrecht,
overdracht v. d., 185
- Theodatus a Ravis, 284
- Theodorus, abt v. St.-
Ant., 83, 84
- Theodore Mitte de Saint-
Chamond, abt, 33, 63
- Therouanne, abdij O.S.B.,
39
- Thiofried, abt, 198, 211,
275
- Thomsoun, Ricardus, 48,
68
- Thorbecke, J. R., 5
- Thijm, Jos. Alberdingk,
1, 2, 3, 8
- Tiedradeskercke, 220
- Tiesselmekercke, 219
- Tongeren, kapittel v.
O.L.V., 28, 135, 137, 159
- Tongeren, Leprozenhuis,
28
- Tongerlo, 211
- Torre, Jac. de la, 202, 234
- Torrius, Lucas, 200, 225
- Touquières, 45
- Tournon, Fr. de, kard.,
29, 36, 80, 82
- Tous, Willem, 40
- Trier, 121, 302, 321
- Triglant, J., pred., 244,
245, 246
- Trithemius, Joh., abt, 318
- Truiden, St., klooster, 284
- Tuil, 284
- Turnhout, Petrus v., vic.,
38
- Unigenitus*, 126
- Urach, fraterhuis, 321
- Urbanus V, paus, 51, 52,
57, 94
- Urbanus VI, paus, 52
- Urbanus VIII, paus, 201
- Ursula, Sint-, 65
- Utrecht, 60, 171-174, 372,
373, 377, 379, 381, 382
- Utrecht, aartsbisdom, 7,
10, 11, 15
- Utrecht, archieven,
175-177
- Utrecht, bisdom, 29, 40
- Utrecht, Carthuizers, 216
- Utrecht, domschool, 272
- Utrecht, Johannieters, 207
- Utrecht, kap. ten Dom,
135, 142, 272, 279, 285
- Utrecht, kap. St. Jan, 135,
142
- Utrecht, St. Maarten, 30,
31, 33, 35, 282, 283
- Utrecht, kapittel v. S. Ma-
rie, 33, 40, 283, 286
- Utrecht, St. Paulus, 279
- Utrecht, St. Pieterskerk,
199, 220
- Utrecht, St. Salvator, 171,
178, 273, 274, 275, 283
- Vaderlandse heiligen, 195-
202

- Vadstena (Zw.), 46
 Vaernewijck, Marcus v.,
 39
 Valerius Andreae,
 170, 180, 184, 187-189,
 200, 205, 211, 212, 224
 Valkenburg (Z.H.), 247
 Vannel, Fr., fr., 63
 Veen, S. J. van, 20
 Veghe, Joh., fr., 330, 331
 Velde de Melroy, J. B. R.
 v. d., 128
 Veldynge, Egbert,
 zie Egbert
 Velthuisen, B. P., pr., 24
 Venlo, 223
 Verheylewegen, vic. gen.
 Mechelen, 116
 Verhoofstad, P. M., pr.,
 15, 16, 21, 25
 Vernuleus, Nicolaas, 132,
 217
 Verwey, Albert, 264
 Vesalia, Everardus de, 227
 Vesalia, Joannes de, 227
 Vesalius, Andreas, med.
 dr, 194, 227
 Vianden, zie Hendrik van
 Vianden
 Vianen, 172
 Victor IV, paus, 275, 276
 Viglius van Aytta,
 178-182, 188, 214, 221,
 223, 236
 Vignacourt, Jacques de, 45
 Vinea, Antonius de, kan.,
 40
Vita Radbodi, 197
Vita Viglii, 179, 180
 Viterbo, Egidio, kard.,
 162, 163, 164, 168
 Vlaardingen, 271, 278,
 279, 291
 Vleuten, 273, 282, 291
 Vlieland, 290, 291
 Vlissingen, 133
 Vollenhove, 61
 Voltaire, 115
 Voskoel, Gerard, schepen,
 228
 Vrec, F. J., b. v. Haarlem,
 2, 4, 9, 10, 14
 Vreese, W. de, 18, 301
 Vregt, J. F., pr., 8-14, 20,
 22
 Vreze, Joannes die, 38
 Walburgis, St., 381
 Walcheren, 271, 275
 Walhorne, 137
 Wampach, Camille, 261
 Wanfrancus, abt, 370
 Warmond, seminarie, 2, 10
 Warnsveld, 219
 Wassenaar, 279, 291
 Waveren, Amelia van, 177
 Waveren, Gijsbertus Lap
 van, zie Lap v. Waveren
 Weerdinge, 289
 Weesp, 170, 223
 Wel, W., S.J., 71
 Wensing, J. H., pr., 2, 4,
 9, 24
 Werden, abdij, 272
 Werenfried, H., 196
 Wessel Gansfort, 259, 266
 Westerbork, 288
 Westergoo, 379
 Westerwold, Conrad, fr.,
 327
 West-Friesland, proosdij,
 38, 39
 Westhouten, 40
 Westkapelle, 271, 275, 276,
 291
 Wetering, H. v. d., a.b. v.
 Utr., 14, 24
 Wevelinchoven, Floris v.,
 b. v. Utr., 30
 Wezel, 320, 321, 322, 327,
 328
 Wichmans, August., O.
 Praem., 189, 210, 211,
 217
 Wida, Ludolphus de, pr.,
 294
 Wiesbaden, 321
 Wigbert, abt v. Fritzlar,
 377
 Wilbrand, b. v. Utr., 287
 Wilhelmus Judoci de
 Delft, 279
 Willem v. Egmond, 286
 Willem v. Ryckel, abt, 284
 Willem I, b. v. Utr., 278,
 280, 281
 Willem II, gr. v. Holland,
 278
 Willem VI, gr. v. Holland,
 49, 65, 277
 Willem v. Oranje, prins,
 180, 182
 Willem I, kon. der Ned.,
 109, 110, 114, 116, 127
 Willem II, kon. der Ned.,
 112, 128, 267
 Willemaert, Joannes, 36,
 80, 81, 82
 Willibald, H., 196, 377
 Willibald, pr., 363-367
 Willibrord, St., 196, 198,
 206, 211, 269-291, 368,
 373, 374, 377, 379, 380
 Wilmer, G. P., b. v. den
 Bosch, 9, 10, 13
 Windesheim, 320, 326
 Winsen, Adr. v., heer v.
 Honcop en Heemstede,
 209, 215
 Wolbodo, b. v. Luik, 272
 Wolf, fraterhuis, 321
 Wolfert, heer v. Mael-
 stede, 274
 Wormerveer, 9
 Wouter v. Keppel, 287
 Wouw, Paulus v., S.J.,
 243
 Wraet, Joannes, questier-
 der, 34, 43
 Wijhe, 273
 Wijkersloot, C. v., b. v.
 Curium, 128
 Wijnsen, Gotschalch v., 37
 Wynssen, Hendrik v.,
 kan., 38
 Xanten, aartsdiaconaat, 29
 Xanten, St. Victor, 135
 Ydema, M., pr., 25

Ysselstein, 173	Zaltbommel, 182	Zwallart, Janus, 227
Ysselstein, Gijsbr. v., zie	Zierikzee, 170	Zwindrecht, Engelbertus,
Gijsbrecht	Zoesius, Elbertus, 184	219
Ysselstein, Otto v.,	Zondadari, internunt., 128	Zwolle, 262, 320, 321, 327
zie Otto	Zurenus, uitgever, 207	Zwijssen, J., a.b. v. Utr.,
	Zutphen, 134	5, 7

GTU Library

3 2400 00253 5403

Archief voor de geschie-
denis van de Katholieke
Kerk in Nederland

v.1
1959

350714

v.1
1959

THREE DAY

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709

